

Demográfiai viselkedés és lokális társadalom

Jürgen Schlumbohm
Családformák
és demográfiai viselkedés

Faragó Tamás,
Heilig Balázs,
Nagy Sándor,
Őri Péter
tanulmányai

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZUCH GÁBOR
GRANASZTÓI PÉTER
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN főszerkesztő
KLEMENT JUDIT
LENGVÁRI ISTVÁN
POZSGAI PÉTER

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, **Benda Gyula** Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„Demográfiai viselkedés és lokális társadalom”
című blokkunkat Pozsgai Péter szerkesztette.

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
az 1956-os Intézet, a HostLogic Kft. és magánszemélyek
támogatták.

'56

A címlapon a Rancsó Czibor család, a 14 tagú nagycsalád 13 tagja. (Marcelháza, Komárom megye) Fél Edit felvétele, 1943, Néprajzi Múzeum Fényképgyűjtemény

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

ISSN 1586-2410

TARTALOM

DEMOGRÁFIAI VISELKEDÉS ÉS LOKÁLIS TÁRSADALOM

Jürgen Schlumbohm	Családformák és demográfiai viselkedés Politikai viták és empirikus kutatási eredmények a preindusztriális Németországról	5
Faragó Tamás	Adatok a pestisjárványok magyarországi történetéhez A máramarosi példa	19
Őri Péter	Család és házasodás a 18–19. századi Magyar- országon. Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye, 1774–1900	61
Heilig Balázs	Házasság és öröklési gyakorlat Szőlősardón, 1770–1890	99
Nagy Sándor	„Elváltak” és „válások” Családi állapot és jogintézmény a 19. század második felében Budapest (Pest-Buda) példáján	142
Ugrai János	Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneni Református Egyházkerületben	158
Nagy Botond	Vendégmunka és csempészet a 19. században Kihágások a magyar–román határ Háromszék és Brassó vármegyei szakaszán az 1880-as években	182

KÖRKÉP

Nagy Ágnes – Nagy Sándor	Társadalomtörténeti adattár az interneten Elektronikus levéltári segédlet készítése Budapest Főváros Levéltárában	204
-----------------------------	---	-----

KÖNYVEK

Zalai parasztvallomások. Anziksz a 18. századból Horváth Zita: Paraszti vallomások Zalában I–II.	– Horváth Gergely Krisztián	218
Gagyai József: A krízis éve a Székelyföldön 1949	– Stefano Bottoni	230
A társadalom ismerete Czike Klára, Csizmady Adrienn, Ligeti György, Rózsavölgyi Adél: Minden másképp van. Társadalomismereti tankönyv	– Viczián Zsófia	234
Szerzőink		241
Contents		242
Abstracts		244

Jürgen Schlumbohm

Családformák és demográfiai viselkedés

*Politikai viták és empirikus kutatási eredmények a preindusztriális Németországról**

John Hajnalnak az „európai házassági mintá”-ról¹ írott iránymutató tanulmánya óta tézisei általános érvényre jutottak. Eszerint (1) Északnyugat-Európának különleges családszerkezete volt, amelyet a kései házasságkötés és a soha nem házasodó személyek nagy aránya jellemezett. (2) Ennek a családszerkezetnek köszönhetően Európában egy sajátos demográfiai rendszer vált uralkodóvá, és Európa népességfejlődése a világ más tájaitól eltérően alakult. A tézis szerint az északnyugat-európai házassági minta hatékony eszközként működött, amely egyensúlyban tartotta a népességet a gazdasági erőforrásokkal. Sok szerző meg van győződve arról, hogy ez az egyensúlyi rendszer tette lehetővé, hogy a preindusztriális Európa kimeneküljön az elszegényedés ördögi köréből: ahelyett, hogy a népességnövekedés felemészte volna a termelés minden növekményét, a „megelőző fék”^{2a} segítette Európának, hogy a gazdasági növekedés útjára lépjen.

Tanulmányomban szeretnék rámutatni arra, hogy nem Hajnal volt az első, aki azt a tézist képviselte, hogy a családszerkezet centrális fontosságú tényező, amely meghatározza a demográfiai viselkedést, a népesedési folyamatokat és ezek kapcsolatát a gazdasági erőforrásokhoz. Különösen a német vitákra fogok hivatkozni, amelyek a 19. század végén és a 20. század első felében érintették ezeket a kérdéseket. A történeti visszatekintés abból a szempontból is hasznos lehet, hogy gyakran könnyebb azonosítani az elméletek hallgatóságos politikai feltevéseit a távolabbi múltban, mint a mi jelenlegi modelljeinkben. Emellett

* A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: Jürgen Schlumbohm: Familienformen und demographisches Verhalten. Politische Debatten und empirische Befunde zum vorindustriellen Deutschland. In: Ziessow, Karl-Heinz – Reinders-Düselder, Christoph – Schmidt, Heinrich (szerk.): *Frühe Neuzeit. Festschrift für Ernst Hinrichs*. Verlag für Regionalgeschichte, Bielefeld, 2004. 219–231.

¹ Hajnal 1965: 101–143.

^{2a} Thomas Robert Malthus (1766–1834) 1798-ban megjelent nagy hatású népességelmélete szerint (*An essay on the principle of population*) a népesség „mértani haladvány szerinti” növekedése megbontja a rendelkezésre álló – és csak „számtani haladvány szerint” növekvő – gazdasági erőforrások és a népesség közötti egyensúlyt mindaddig, amíg valamilyen korlát meg nem állítja a népesség növekedését. E korlátok – a magyar nyelvre nem túl szerencsésen átültetve –, a „pozitív fék” (*positive check*) és a „megelőző fék” (*preventive check*) segítenek visszaállítani az egyensúlyt: a „pozitív fék” a járványok, háborúk és éhínségek magas halandóságával, míg a „megelőző” vagy „erényes fék”, illetve korlát a kései házasságkötéssel vagy cölibátussal. A születéskorlátozás egyéb formáit Malthus és a szövegben többször idézett Wilhelm Heinrich Riehl is erkölcsstelennek és bűnösnek tartotta. (A ford.)

az utóbbi idők mikrotörténeti vizsgálati eredményeit is idézem, hogy megvitathassam, vajon a családszerkezet és a „háztartásalakítási rendszer”² valóban olyan döntő jelentőségű mechanizmusnak tekinthető, amely meghatározta a demográfiai viselkedést és a demográfiai-gazdasági rendszert.

NÉMET VITÁK I. OSZTÓ ÖRÖKLÉS VERSUS TÖRZSÖRÖKLÉS – MELYIK A VÉTKES A SZÜLETÉSKORLÁTOZÁSÉRT ÉS A NÉPESSÉG- CSÖKKENÉSÉRT?

A születéskorlátozásról szóló német vita egy korai szakaszában néhány szerző ezt igen kiélezett formában hozta okozati összefüggésbe a családformákkal. Különösen bizonyos öröklési rendszereket tettek felelőssé. Ez nem meglepő, hisz csaknem az egész 19. században és a 20. század első felében heves viták voltak Németországban – de időnként Franciaországban is – arról a kérdésről, hogy vajon kellenek-e külön törvények, amelyek az öröklést szabályozzák, hogy biztosítsák a családi gazdaságok^b (Höfe) osztatlan átadását a családon belül.³ Amikor nemcsak Franciaországban, de Németországban is mutatkoztak a születéskorlátozás gyakorlatának a jelei, nagy volt a kísértés, hogy kapcsolatba hozzák ezt a ténytet – amely általában különösen homályban maradt – az öröklési törvényekről folyó vitával.

Wilhelm Heinrich Riehl (1823–1897), akit általában a néprajz (Volkskunde) alapítójának neveznek, a parasztokat a német nép konzervatív gerincéként magasztalta. Szerinte azonban ez csak a *jófejta parasztokra* („Bauern von Guter Art”) érvényes, és nem az *elkorcsosult parasztokra* („entartete Bauern”). Az előbbieket *birtokos parasztok* („Hofbauern”) voltak, akik szigorúan betartották az osztatlan öröklés szokását, és szentnek tartották a patriarchális törzscsaládot. Riehl megfigyelése szerint, ha az ilyen igazi parasztok (rechte Bauern) arra kényszerültek, hogy az egalitárius örökösödési törvények szerint felosszák földjeiket, és egyenlő részt juttassanak minden gyermeküknek, könnyen feladták az erkölcsösséget, azért, hogy megőrizzék a birtok oszthatatlanságának szokását.^c

² Hajnal 1982: 449–494; rövidített változata: uő. 1983: 65–104. Vö. Laslett 1977: 12–49; Schofield 1989: 279–304.

³ Vö. Schlumbohm 1998: 44–58.

^b A szövegben használt paraszti birtokra vonatkozó német kifejezéseket (Hof, Stelle) részben a magyar néprajzi irodalom terminológiája segítségével igyekeztünk visszaadni: *Hof*: a gazdaság, birtokos parasztok (*Hofbauer*) gazdasága, amelyet a földbirtok és ház együttesen alkotott (magyarul tkp. a belső és a külső telek együtt, a teljes parasztbirtok minden tartozékával), ezt *paraszti birtok* (*parasztbirtok*), *paraszti gazdaság*, *családi gazdaság* vagy némelykor, ahol egyértelmű volt, csak a *gazdaság* kifejezéssel jelöltük. A *Stelle* pedig részben a paraszti birtok nagyság szerinti megjelölésénél volt használatos, de a kézműves műhelyekre és a föld nélküli zsellérek bérletein kialakított háziipari termelés egységeire is alkalmazták, így jelző nélkül, általánosabb értelemben a magyar *kisüzem* kifejezésnek is megfeleltethető. (A ford.)

^c Azaz születéskorlátozáshoz folyamodtak. (A ford.)

„Az igazi paraszt nem tudja megérteni az örökösödés lágyszívű modern törvényeit, amelyek mindent felosztanak az összes gyermek között, s így egyikük sem rendelkezik valódi tulajdonnal. [...] Ahol a törvények a majorátus rendszere ellen lépnek fel, hamarosan azt találjuk, hogy a paraszt a szokást a törvény fölé helyezi. Sőt, végsősükség esetén olyan erősen ragaszkodik ehhez a szokáshoz, hogy az ellentétébe, az erkölcstelenségbe fordul át. Az Alsó-Main-völgyben például, ahol már régen elhárapózott a birtokaprózódás, van néhány elszigetelt falu, amely teljes erővel küzd a felparcellázódás (Kleingärtnerrei) ellen. Ezekben a falvakban azonban hallatlannak számít, hogy egy házasságból kettőnél több gyermek szülessen. Ahhoz, hogy fenn tudják tartani a szokást, feláldozták az erkölcsöt: a közösségek gazdagok és virágzók, és a lelkészek prédikálnak – a magzatelhajtás ellen.”⁴

Georg Hansen több ponton osztotta Riehl nézeteit arról, hogy kik is voltak az igazi parasztok. Hansen 1889-ben kiadott egy kötetet, amely a „A népesség három fokozata” (*Die drei Bevölkerungsstufen*) címet viselte. Ebben arról értekezett, hogy „a parasztnak nemcsak vaját és sajtot, de mindenekelőtt embereket kell a városi lakosság számára biztosítani”. Annál a kérdésnél, hogy vajon a „nagybirtok, a paraszti üzem vagy a törpegazdaság” a legjobb módja a mezőgazdaságnak, a nyereségesség („Rentabilität”) kevésbé volt fontos, mint sokkal inkább az, hogy „melyik gazdasági rendszer [...] termeli a legnagyobb létszámú és a társadalom egésze számára legmegfelelőbb emberi többletet”. Hansen következtetése szerint, ezért az „állam feladata [...], hogy megteremtse azokat a létfeltételeket a mezőgazdaság számára, amelyek lehetővé teszik egy család számára, hogy gazdálkodását normális keretek között folytathassa, s hogy megőrizze tulajdonában földbirtokát”. Ennek a célnak az eléréséhez az örökösödést szabályozó törvényeknek különbséget kell tenniük a mezőgazdasági és a városi tulajdon között. A „jó mezőgazdasági öröklési törvény” kötelezővé kell, hogy tegye, hogy a parasztgazdaságokat egyetlen örökösnek adják át. Ennek az elvnek az alapján, amely már a „germán jogban” érvényben volt, a parasztgazdaságok egészséges és életerős emberi utánpótlást tudtak a középosztály számára létrehozni. A parasztgazdaságok családjainak szerény, de biztos megélhetését biztosítani kellett. Ezen túl, tartalékolniuk is kellett, hogy a leányaikat kiházásítsák, és hogy lehetővé tegyék az örökségből kizárt fiúgyermekük „boldogulását” a városokban. Hansen Németország nyugati szomszédjára, Franciaországra utalva világitotta meg, hogy mi forog kockán:

„Franciaországban, mint tudvalevő, I. Napóleon kötelezővé tette a tulajdon egyenlő felosztását az összes gyermek között, hogy annyi katona álljon rendelkezésre, amennyi lehetséges. [...] A gyors következmény a mezőgazdasági tulajdon legijesztőbb szétforgácsolódása és a parasztság teljes proletarizálódása lett. És végül a szorongatott parasztok nem láttak más eszközt az összezsugorodott, tovább már nem osztható tulajdon családban tartásához, mint a kétgyermek-rendszer

⁴ Riehl 1885: 54–55., vö. 41. kk., 66. kk.

bevezetését. [...] Ez egy általános stagnáláshoz és a népességnövekedés majdnem teljes leállításához vezetett.”⁵

Franciaországot mint rémképet felhasználni és ezzel bemutatni, hogy hová is vezet az egalitárius öröklésen nyugvó családrendszer, természetesen igen hatásos fegyver volt a 19. századi heves német vitákban. Ennek ellenére egy kisebbség síkraszállt a földtulajdon szabad feloszthatósága mellett, és megkísérelte egyfelől az örökösödési törvény, másfelől a születéskorlátozás és a demográfiai stagnálás összefüggését megfordítani. Theodor von der Goltz úgy érvelt, hogy a törzsöröklés vagy az eltávozó örökösök tömeges proletarizálódásához vagy a „kétgyermek-rendszer”-hez („Zweikinder-System”) vezet.⁶ Lujo Brentano nem hagyott kétséget afelől, hogy a parasztbirtok oszthatatlansága a születéskorlátozás ösztönzését jelenti, mert az örökségből kizárt gyerekeket a társadalmi hanyatlás fenyegeti.⁷

Amikor azonban a termékenységcsökkenés egyre nyilvánvalóbbá vált a 20. század elejének Németországában, a népességsugorodás félelme alanyi jogon a politikai viták témájává vált; empirikus értekezések tömege próbálta meg elemezni a születéskorlátozás kiterjedését és okait. Ezek a kutatások kimutatták, hogy a parasztcsaládoknak több gyermeke volt, mint a városiaknak, de még vidéken is nyilvánvaló volt a gyermekszám csökkenésének tendenciája összehasonlítva a korábbi nemzedékekkel. A mélyrehatóbb kutatások azonban ellentmondtak bármilyen közvetlen okozati kapcsolat feltevésének az öröklési szokás és a születéskorlátozás között. Világossá vált, hogy mind a törzsöröklés, mind az osztó öröklés ösztönözhetett a születéskorlátozásra.⁸ Így mindkét rendszer pártolóinak el kellett fogadniuk, hogy a népességfogyás rémképe nem használható fegyverként. Ha a népesedési kutatás szakértői a termékenységcsökkenés okait kutatva a családszerkezetet is vizsgálták – a növekvő jólét, az oktatás és más tényezők mellett –, ők inkább a nők és a gyermekek helyzetében bekövetkezett változásokra mutattak, mint például a nők növekvő munkába állása és emancipációja, valamint a gyermekek csökkenő gazdasági alkalmazása.⁹

⁵ Hansen 1889: 329–330, 332–333, 335, 339.

⁶ Goltz 1895: 152–155, idézi Aereboe 1928: 260–262.

⁷ Brentano 1909: 565–625, különösen: 603–604.

⁸ Oldenburg 1912: 526–542, különösen: 534–535; Aereboe 1928: 261–262.

⁹ Lásd pl. Wolf 1912: 63–66, 141–143; valamint Lenz 1931: 193–194.

NÉMET VITÁK II. GERMÁN CSALÁDSZERKEZET MINT A „PREINDUSZTRIÁLIS NÉPESEDÉSI MÓD” KULCSELEME

Ha a 20. század elején a német szakértők fel is adták, hogy egy bizonyos öröklési rendszert tegyenek felelőssé a születéskorlátozásért, ez nem jelenti azt, hogy a földbirtok öröklési jogáról szóló viták véget értek volna.¹⁰ Éppolyan kevésbé szűntek meg a viták a sajátos családrendszerek és öröklési szokások demográfiai jelentőségéről. Ellenkezőleg, egyre átfogóbb és kidolgozottabb elméletek jöttek létre ezen a területen. Különösen a „germán” parasztcsalád jelentősége lett egyre inkább kihangsúlyozva, amely egy osztatlan és nemzedékről nemzedékre öröklődő parasztbirtokon alapult. Sőt, ez vált a preindusztriális társadalom demográfiai-gazdasági elméletének kulcselemévé.

Ezt az elméletet visszatekintőleg fejtették ki egy olyan időszakban, amikor a parasztok egyértelműen kisebbségbe kerültek a népességben belül Közép-Európában. Ennek ellenére, a parasztokat úgy tekintették, mint akik meghatározó jelentőséggel bírnak a német nép számára. Ezért ezeket az elméleteket nem kizárólag a múltra vonatkoztatták: nemcsak az „agrár” és az „ipari népesedési mód”-ot (Bevölkerungsweise) állították szembe egymással, hanem – s ez talán még fontosabb volt – a germán és a nem germán népesedési módokat is.

Max Sering, a 20. század első harmadában egyike volt a vezető német agrár-közgazdászoknak, s egy nagy empirikus, a poroszországi regionális öröklési gyakorlatra irányuló kutatási projekt révén vált híressé, amelynek eredményei öt kötetben jelentek meg. Ebben csak mellékesen tett egy megjegyzést az osztatlan öröklés (törzsöröklés) demográfiai előnyeiről, amelynek bevallott szószólója volt, hasonlóan német kollégái többségéhez: az, hogy mi lett egy oszthatatlan parasztbirtok örökösének a testvéreivel a törzsöröklés rendszere alatt, az „mindig is a népgazdaság általános folyamatától függött. Ha ez erősen felfelé ível, akkor sokan elköltöznek, és saját otthon alapítanak, különben többen közülük nem házasodnak meg és otthon maradnak. A népesség régóta így alkalmazkodott a rendelkezésre álló létfenntartási lehetőségekhez.”¹¹ Ez a néhány 1908-ban megjelent mondat tartalmazza azt magot, amelyből egy egészen átfogó demográfiai-gazdasági modellt fejlesztettek a következő évtizedekben. Sering felismerte elgondolásának növekvő fontosságát, és azt szó szerint megismételte egy 1934-es, a német mezőgazdasági politikáról szóló általánosabb könyvben (*Deutsche Agrarpolitik auf geschichtlicher und landeskundlicher Grundlage*), vagyis szélesebb

¹⁰ Ellenkezőleg, ezt annyira fontos kérdésnek tartották, hogy rögtön azután, hogy a náci kormányzat megszerezte a hatalmat, törvényt hozott a gazdaságok örökléséről (*Reichserbhofgesetz*, 1933. szeptember 29.), amely oszthatatlanná tette a paraszti birtokot, és kötelezővé tette a föld családon belül tartását egész Németországban. (Farquharson 1976: 107. kk.; Grundmann 1979; Corni 1990: 143. kk.) Egyébként a *Reichserbhofgesetz* indoklásának első mondata szerint a kormány célja az volt, hogy „megőrizze a parasztságot mint vérforrást a német nemzet számára” („das Bauerntum als Blutquelle des deutschen Volkes [zu] erhalten”).

¹¹ Sering 1899–1910. Az idézet a második kötet második részéből származik: *Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein*. Berlin, 1908: 173.

közönség felé fordult, mint a századforduló elején megjelentetett többkötetes adatgyűjtésével. Ezt a pontot idővel kiegészítette egy résszel, amely világossá tette, hogy ő akkor a törzsöröklés alatti német parasztszaládról szóló vízióját nem annyira a német régiók vagy Franciország parasztságának osztó örökösödésével állította szembe, hanem kelet felé fordította figyelmét. A német család-szerkezet (deutsche Familienverfassung) valódi ellentétpárjára „Oroszországban és általában a szlávoknál” bukkant rá: „A szlávoknál a kezdetektől az volt szokásban, és egyenesen természetesnek tartották, hogy a parasztygyerek mindegyike megházasodik, amint férfikorba lép. Ez mostanáig óriási népességnövekedéshez vezetett, de a földbirtok nagy mértékű felaprózódását is maga után vonta [...]” „Oroszországban és a szlávoknál általában [...] a 19. századi liberális reformokig az volt a szokás, hogy a paraszti gazdaságok nagycsaládoknak (Großfamilie) adtak otthont, amelyek több házasság gyermek kiscsaládjai (Einzelfamilie) és más vérrokonok jogi és gazdasági egységét is jelentették egy háztartáson belül.”¹²

Amikor már lehetetlen volt tagadni, hogy a születésszabályozás majdnem mindenhol elterjedt Németországban, a parasztságot is beleértve, a szakértők feladták, hogy olyan eszközként dicsérik az osztatlan öröklésen alapuló családszerkezetet, amely a gyermekek kimeríthetetlen utánpótlását szolgáltatja a német népnek. Nagyon aggódtak a szláv nemzetek sokkal nagyobb népességnövekedése miatt,¹³ s úgy döntöttek, ahelyett, hogy felmagasztalnák a demográfiai viselkedés rugalmasságát a „germán családszerkezet” alatt, elítélik a „szláv családok”-at pontosan óriási demográfiai növekedési potenciáljuk miatt.

A szociológus Gunther Ipsen volt az, aki vállalkozott arra, hogy felépítsen egy egész „népességelmélet”-et ezekből az elemekből, és a német demográfusok legalább az 1970-es évekig nagyra értékelték elméleti fáradozásaiért.¹⁴ Elképzeléseit nem mellékesen megjelentette a tekintélyes és akkoriban interdiszciplinárisnak tekintett vállalkozás keretében, a *Határ menti és külföldi népességkézisótárában*¹⁵ (*Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*), amelynek megjelenése 1933-ban indult, s amely a történeti, szociológiai és statisztikai szempontokat az agresszív nacionalizmus zászlaja alatt egyesítette.¹⁶ Ipsen szerint a családszerkezet („Familienverfassung”) az emberi reprodukció lényege. Ha Európában a középkor végétől a 18. század utolsó harmadáig a népességnek egy meglehetősen stabil szintje volt a jellemző, akkor ez a „népesség életterén belüli önszabályozásának” („Selbstregulierung der Bevölkerung im Lebensraum”) volt köszönhető, amelyet ismételtelen a germán parasztság („germanisches

¹² Sering 1934: 49, 58–59.

¹³ Lásd pl. Burgdörfer 1935: 369. kk., 375–389, 429. kk.

¹⁴ Köllmann 1972: 9–17, különösen 11–12; kritikai értékelésére lásd Ehmer 1992/93: 60–70; vö. uő. 1991: 34–44.

¹⁵ Ipsen 1933: 425–463; vö. uő. 1933a: 37–52; uő. 1933b.; uő. 1941: 209–220. – Ipsenre és empirikus munkásságára lásd Gutberger 1999; vö. Flügel 2000: 653–671, különösen 666. kk.

¹⁶ A maga idejében a kéziszótár egyáltalán nem volt „félreeső hely” a publikálásra, ahogy Köllmann bevezetőjében állítja (1972: 11). Lásd Oberkrome 1993: 154–169; uő. 1997: 104–127; Fahlbusch 1994: 129. kk.; uő. 1999: 147. kk.

Bauerntum”) teljesítményének nyilvánított. A germán családszerkezet szorosan összefüggött a germán agrárszerkezettel („Agrarverfassung”). A kettő együtt eredményezte és biztosította a preindusztriális társadalomban a paraszti kisüzemek („Stellen”) szétválasztását a teljes családot („Vollfamilie”) eltartó egészbirtokokra vagy egésztelkekre („Vollstellen”), „a családot csak korlátozott mértékben ellátni képes” kisbirtokokra („Kleinstellen”) és a „csak egyedülálló munkaerőt eltartani képes” részbirtokokra vagy töredékelkekre („Teilstellen”). Ipsen szerint „a német paraszt [...] rendszerint birtokos paraszt („Hofbauer”) volt: [...] A kötelező örökség továbbvivője, amely a megélhetést és az egymást követő generációk folytonosságát biztosítja”. A parasztságnak ez a típusa a családi gazdaságok oszthatatlanságán alapult. Miután csak egy gyerek örökölte a gazdaságot, és átlagosan csak egy lány házasodhatott össze örökös fiú utóddal, a fiatalabb fiúk és lányok csak „részbirtokokat” tudtak szerezni a faluban, azaz vagy egyedülálló rokonként a családi gazdaságban, vagy egy szomszédnál cselédként dolgoztak. A reprodukcióból kizárt „többlet kihalt mindegyik nemzedékben”. Ha azonban egy nép képes volt arra, hogy „alkotó módon új életteret tárjon fel”, a gazdaságot elhagyó fiúk és lányok meg tudtak házasodni, és a lakosság növekedett. A gyarmatosítás az új élettér (Lebensraum) szerzésének egy klasszikus útja volt, de Ipsen elismerte, hogy új életteret szerezhettek egy nép területén belül is, a mezőgazdasági termelés hatékonyságának a növelésével, a városok és a mesterségek születése által a kései középkorban, vagy a 19. századi iparosítással szintén. A német parasztcsalád patriarchális jellegű volt és három nemzedéket, valamint a szolgákat foglalta magában egy „feloszthatatlan totalításban”, s ez élesen megkülönböztette a szláv kelettől. A parasztbirtokok felosztásának szláv szokása és különösképpen az orosz faluközösség (*mir*), amely a háztartásban lévő személyek létszáma szerint időközönként újra szétosztotta a földet, a család és általában a népesség féktelen növekedéséhez vezetett – igaz, „alkotó teljesítmény nélkül” („ohne schöpferische Leistung”). Ennek a következménye a „mértani haladvány szerint növekvő elnyomorodás” volt – és a „népek közötti harc” („völkischer Kampf”) Németország keleti határán.

Ipsen népességelmélete kétségkívül vázlatos és töredékes maradt. Gerhard Mackenroth volt az, aki felhasználta alapvető elemeit, és megpróbálta azokat egy rendszeresebb „népességelméletbe” belefoglalni, amelyet 1953-ban adott ki, jöllehet saját állítása szerint – legalábbis ami az „alap gondolatok”-at („Grundgedanken”) illeti – művét nagyrészt már 1939 előtt megírta.¹⁷ A terminológia immár kétségtelenül inkább (nyugat-) európai, mint germán volt. „Nyugat- és Közép-Európában több évezred óta a családszerkezet (Familienverfassung) uralkodó formája a patriarchális kétgenerációs kiscsalád volt.” Ha egy visszavonult házaspár is ott élt, három generációból is állhatott,¹⁸ de sohasem vált a több házaspár testvért

¹⁷ Mackenroth 1953: 11. Mindenekelőtt a következő részekre támaszkodtunk: 109–122, 357. kk., 413–432. Vö. Mackensen 1985: 42–89.

¹⁸ Érdekes módon Mackenroth nem törődött a „kiscsalád” világos meghatározásával, hanem összekeverte a „nukleáris családokat” („Kernfamilienhaushalte”) és a „törzscsaládokat”

magában foglaló nagycsaláddá („Großfamilie”). Ez a családszerkezet ideális volt a szántóföldi termelést folytató parasztságnak, egyúttal ez volt az alapja a „preindusztriális Európa népesedési módjának” (Bevölkerungsweise). A „nyugati népesedési mód” megkülönböztető vonása volt az erős kapcsolódás a „gazdasági mód”-hoz („Wirtschaftsweise”): „A nyugati népesedési mód [...] társadalomtörténetileg egész korai rögzítése a családnak, azaz a nagycsalád (Sippe) helyett a kétgenerációs kiscsaládnak a gazdasági módból származtatása.” A döntő az volt, hogy csak azok tudtak megházasodni és szaporodni, akik kisüzemet örököltek, vagy egy paraszti birtokot vagy egy mester műhelyét; és nem házasodhattak hamarabb, csak amikor megszerezték ezt a kisüzemet. Más munkáknak nem volt teljes demográfiai értékük: a szolgák, tanoncok és iparos legények általában nem házasodhattak meg. Azokat, akik nem rendelkeztek gazdasági élettel, „intézményesen sterilizálták” („institutionell sterilisiert”). Mindez azt jelentette, hogy „ennek a népesedési módnak a házasságkötési életkor és a házasság gyakorisága a változó”; míg az ipari társadalomban a házas termékenység a kulcsfontosságú változó és a házas nők aránya (nupcialitás) tendenciájában állandóvá válik. Igaz, hogy Mackenroth alkalomszerűen összehasonlította az európai családszerkezetet és népesedési módot Kínával, a fő ellentét azonban Európa keleti részével volt: ott a „szláv nagycsalád rendszere” („Systems der slawischen Großfamilie”) és az orosz *mir* miatt vagy semmilyen, vagy csak egy nagyon laza kapcsolat volt a gazdaság és a népesség között. Ez az oka annak, hogy a kelet-európai rendszer miért vezetett az elszegényedés „ördögi köréhez”. Itt Mackenroth nyíltan rámutatott Ipsen munkáira.

MIKROTÖRTÉNETI MŰVEK EMPIRIKUS EREDMÉNYEI: RUGALMAS STRATÉGIÁK – MEREV MECHANIZMUSOK HELYETT

Mindezeknek a 20. század első feléből származó német elméleteknek középponti tézise, hogy (1) a „népesedési mód” egy fontos – ha nem a legfontosabb – tényező abból a szempontból, hogy egy társadalom képes-e a gazdasági haladás útjára lépni vagy gazdasági stagnálásra és elszegényedésre van kárhozthatva. (2) A „népesedési mód”-ot meghatározza a családszerkezet („Familienverfassung”). Mindkét feltevés jelentős szerepet játszik Hajnal 1965-ös cikkében, csakúgy, mint a meszesemenően erre építő, a preindusztriális (Északnyugat-) Európa demográfiai-gazdasági rendszerére vonatkozó elméletekben. Ez igaz még néhány specifikusabb kérdésre is, bár a német sajátosságok közül néhány – mint például a családi gazdaságok oszthatatlanságának hangsúlyozása – más országok teoretikusainál nem található meg. Jacques Dupâquier feltevése, miszerint a preindusztriális Európában alapvetően korlátozott számú paraszti gazdaság, kisüzem volt, és a fiatal nemzedék csak akkor házasodhatott, ha egy ilyen gazdaságot – többnyire az öröklési

(„Stammfamilienhaushalte”). Hajnal, szintén nem tartotta ezt a megkülönböztetést különösen fontosnak: Hajnal 1982: 452–453, 486; vö. uő. 1965: 133.

rendnek megfelelően – örökölt, különösen közel áll Ipsennek és Mackenrothnak a koraujkori társadalomra vonatkozó rendkívül statikus szemléletéhez.¹⁹ Az angol ajkú történeti demográfusok modelljei inkább Malthus nyomdokain haladnak és általában rugalmasabbak, ezekben a gabonaárak és a bérek piaci mechanizmusa közvetít a házassági magatartás és a gazdaság között. Egy nagy hatású hipotézis szerint a merevebb modell valójában az európai kontinens „családi szervezettű paraszti társadalmi”-ra („familistische bäuerliche Gesellschaften”) lenne alkalmazható, az „individuális társadalom” („individualistische Gesellschaft”) és a munkabér alapú gazdaság rugalmasabb modellje viszont Angliához illeszkedne.²⁰ Mindkét modellvariáns osztja azonban azt a feltevést, hogy a házasság új háztartás alapításával járt, és hogy mindegyik háztartás egy gazdaságilag önálló egységet jelentett, vagyis gazdaságilag önfenntartó volt.

Az újabb mikrotörténeti tanulmányok azonban felfedték a preindusztriális európai társadalmak azon vonásait, amelyeket nehéz kibékíteni ezekkel a feltevésekkel. Giovanni Levi és David Sabean is kimutatta például azt, hogy a háztartás önálló gazdasági egységként való elképzelése nem helytálló az általuk tanulmányozott rurális társadalmakban. Ehelyett azok a rokonok, akik nem laktak együtt, kooperáltak egymással.²¹ A württembergi faluban, Neckarhausenben, ahol az öröklés egalitárius volt és a földet szabadon feloszthatták, a szülői házban a függőségi állapottól való átmenet a gazdasági önállóságig igen lassú volt; és a házasság csak egy lépés volt ebben a hosszadalmas folyamatban, amely sok évig vagy több évtizedig tartott.²² Levi esettanulmányában arról számol be, hogy egy észak-olaszországi faluban, Santenában egyesített családi kisüzemek voltak, amelyeket több kapcsolódó rokoni háztartás alkotott, például fiútestvérek, ahol családjával ki-ki a saját háztartásában élt.²³ Az ilyen eredmények kétségessé teszik, hogy a háztartások közötti határok kivétel nélkül egybeestek a gazdasági egységek közötti határokkal: szemmel láthatóan az együtt lakás nem jelentett mindig közös gazdálkodást és a külön lakás nem vonta mindig maga után a külön gazdálkodást.

Az észak-németországi Osnabrück városa közelében található Belm községből származó saját eredményeim közül néhány jól illeszkedik e modellek feltevéseihez.²⁴ Különösen a parasztgazdaságok száma volt meglehetősen stabil a 16. századtól a 19. század közepéig; a nagyobb parasztbirtokok száma gyakorlatilag változatlan maradt, és a kisebb birtokok csak mérsékelten növekedtek. Mindez a törzsöröklés gyakorlata és a gazdaságok oszthatatlansága miatt alakult így. Belmben a szolgák magas aránya is jellemző volt: ez a 17. század közepétől a 19. század közepéig mindvégig az össznépesség 13%-a körül alakult. Végezetül

¹⁹ Dupâquier 1972: 177–211; uő. 1988: 413–436.

²⁰ Wrigley–Schofield 1989: 454–484, XX–XXVIII; Wrigley 1981: 137–185, különösen: 182. kk. Schofield egyike azon keveseknek, aki a német ajkú világon kívül elemezte Mackenroth írásait. (Schofield 1976: 147–160.)

²¹ Vö. Reay 1996: 87–104; uő. 1996a.

²² Sabean 1990: 20–21, 96. kk., 259. kk., 300. kk. Vö. Medick 1996: 327–336.

²³ Levi 1986: 42–74.

²⁴ Schlumbohm 1994, 1997; uő. 1996: 81–96.

az első házasságkötés életkora is nagyon magas: 1651–1860 között a menyasszonyok átlagéletkora 26,5, a vőlegényeké pedig 28,8 év volt.

Más eredményeim azonban kevésbé illeszkednek a preindusztriális északnyugat-európai demográfiai-gazdasági rendszer elméleteihez. A szolgák „intézményes sterilizálása” nem volt életreszóló. Valójában a soha nem házasodók aránya nagyon alacsony; 1812-ben a 45 éven felüli nők 3%-a volt hajadon, a férfiaknak pedig 4%-a volt nőtlen. A szolgátvállalás egyértelműen az életút egy fázisa, amely körülbelül 14 évesen kezdődött és a házassággal ért véget. Ennélfogva ebben a rurális társadalomban a parasztgazdaságok számában megmutatkozó stabilitás semmi esetre sem azt jelenti, hogy népesség stagnált. Éppen ellenkezőleg, a háztartások száma megháromszorozódott az 1651-et követő két évszázad alatt, éppen úgy, ahogy a lakosságé is. Következésképpen a földtulajdonos háztartások aránya kétharmadról kevesebb mint egyharmadra csökkent. A földnélküli háztartások e régióban mint bérlők („Heuerlinge”) illeszkedtek be a paraszti társadalomba. Egy gazdaság tulajdonosától béreltek néhány parcellát és egy házikót (Kotten) – a 19. században ennek nemritkán csak a felét –, és a bérleti díj mellett igény szerint „segíteniük” kellett a mezőgazdasági munkában. Kiegészítő jövedelemforrás volt a növekvő lenvászón-háziipar, amelyben minden társadalmi réteg részt vett idényjellegű rendszerességgel. Esetünkben tehát a meghatározott számú gazdaság elképzelése csak a birtokos paraszti osztályra érvényes, de semmi esetre sem alkalmazható a társadalom egészére.²⁵

Jóllehet ez az eredmény ellentmond a preindusztriális európai társadalom statikus képének, ugyanakkor jól összeegyeztethetőnek látszik azzal a rugalmasabb elképzeléssel, amely szerint a családszerkezet szabályozta a házassági lehetőségeket, és ezáltal a népességszámot összhangban tartotta a gazdasági erőforrásokkal. A modell e változata szerint a nukleáris család háztartások rendszere a termelési módban (Produktionsweise) gyökerezett, ennélfogva szavatolta az egyensúlyt a népességnövekedés és a gazdasági fejlődés között: mivel a házasság egy új, gazdaságilag önálló háztartás alakítását is feltételezte, csak annyian tudtak megházasodni és szaporodni, mint amennyi gazdaság a rendelkezésre állt. Ezzel az elmélettel összehasonlítva eredményeink paradoxnak látszanak. Pontosan a birtokos paraszti osztálynál, akiknél a gazdaságok száma a valóságban majdnem állandó volt, a fiatal párok gyakran nem alakítottak egy különálló háztartást, hanem együtt laktak az öregebb nemzedékkel. 1772-ben például az összes jómódú birtokos háztartás 28%-ánál és a kisbirtokosok 23%-ánál a háztartásfő vagy felesége szülei velük egy háztartásban éltek. A fiatal földnélküli párok ellenben általában új háztartást alakítottak: 1772-ben az összes földnélküli háztartásnak csak a 8%-ában élt együtt egy vagy két hozzátartozó az idősebb nemzedékből. De ebből nem következik, hogy a nincstelen osztály számára a „gazdaságok” („Stellen”) számát mereven korlátozták volna. Ez azt támasztja alá, hogy az

²⁵ Vö. Gehrmannek a demográfiai-gazdasági modellek merevségére vonatkozó, empirikusan megalapozott kritikájával (Gehrmann 2001: 23–45); uő. 2000, különösen: 310. kk.

okozati kapcsolatokat a modellel szemben megfordíthatjuk: csupán azért, mert a házasságkötés általában egy új nukleáris családháztartás alapításához volt kötve, a népességnövekedést nem tartották a meghatározott számú kisüzem határain belül, hanem egészen addig, ameddig a gazdaságok száma növekedhetett – mint a zselléreknél (Heurlinge) a bérletek –, a fiatal párok a házasságkötéskor saját, a szülőktől különálló háztartást alakítottak. Amikor viszont a gazdaságok száma már nem volt növelhető, elfogadhatóvá vált, hogy több házas vagy özvegy generáció egy közös háztartást alakítson.

Az időbeli változások szintúgy az oksági kapcsolatok megfordítása mellett szólnak. Amikor a lenipar válsága és a mezőgazdaság átalakulása csökkentette a földnélküli emberek gazdasági lehetőségeit a 19. század közepén, a fiatal párok többsége kezdte elfogadni, hogy a szüleivel együtt éljen. A demográfiai-gazdasági egyensúly elmélete alapján ugyanakkor arra számítanánk, hogy a gazdasági feltételek romlása a házassági életkor emelkedéséhez és/vagy a soha nem házasodók növekvő arányához vezet. Belmben azonban az első házasságkötés átlagos életkora és az élethossziglan cölibátusban maradó aránya csak csekély mértékben növekedett.²⁶ A fiatal férfiak és nők szemmel láthatóan inkább előnyben részesítették, hogy házasságkötésük után szüleikkel egy túlzásfolt házikókban (Kotten) lakjanak, semhogy esküvőjüket jóval későbbre halasszák vagy cölibátusban maradjanak. Az 1852–58 között először házasságot kötő földnélküli párok több mint 50%-a költözött össze egy vagy két szülővel, míg ez az arány 1812 és 1815 között kevesebb mint 10% volt. E folyamat eredményeként, 1858-ban a háztartásfőnek vagy feleségének apja és/vagy anyja ugyanolyan arányban lakott együtt a földnélküli és a birtokos paraszti háztartásokban (19%). Az amerikai emigráció mellett, a háztartás- és családalakításra vonatkozó „szabályok” módosítása láthatóan egy út volt ahhoz, hogy az emberek aktív választ adjanak a változó gazdasági feltételek kihívására.

KONKLÚZIÓ

Előzetes következtetésként két javaslat kínálkozik a további kutatásra és elmélkedésre. Oly módon lenne érdemes közelebbről szemügyre venni az északnyugat-európai csalárendszerre és ennek demográfiai és gazdasági következményeire vonatkozó jelenlegi elméleteket, hogy megnézzük, milyen kulturális és politikai feltevések szolgáltak ezek alapjául.²⁷ Másrészt az a kérdés is felvethető, vajon a továbbiakban mennyi haszonnal kecsegtet, ha a család, a demográfiai viselkedés és a gazdasági erőforrások közötti összefüggéseket oksági mechanizmusok kategóriáiban próbáljuk elképzelni. Egy alternatíva lehet az a kísérlet, hogy a makroszintet a mikroszint-ről kiindulva rekonstruáljuk. Ez azt jelentené, hogy az egyénekből, családokból és

²⁶ 1858-ban a 45 éves és idősebb nők 6 %-a és a férfiak 8 %-a nem kötött soha házasságot.

²⁷ Az észrevételekre lásd Goody 1996: 168. kk., 189. kk., valamint Lee–Feng 1999.

háztartásokból indulunk ki, és mindenekelőtt a túlélésre és reprodukcióra szolgáló stratégiáikat vizsgáljuk egy adott kontextusban. Bizonyos, hogy a kontextus korlátozza a cselekvőket (Handelnden), de mindig marad tere az alkunak és a választásnak.²⁸ Ebből a szempontból nem lennének haszontalanok az olyan általános tézisek, mint amilyen például a házasodás feletti kontroll a népesség és a gazdaság közötti egyensúly fenntartása céljából, de azokat nem tartanák a valóság lényeges szempontjait taglaló tárgyilagos modelleknek. Ezeket inkább olyan konkrét cselekvő személyek stratégiáival – és azok megnyilvánulási formáival – összhangban lehetne elemezni, akik arra támasztanak igényt, hogy az általános érdek nevében beszéljenek. Esetünkben például a Hannoveri Királyság kormánya és törvényhozói tették ezt, akik 1827-ben egy olyan törvényt fogadtak el, amely a házasság előfeltételül szabta az elegendő vagyont és a biztos munkahelyet. Ebben a perspektívában a családrendszer nem merev mechanizmusként, de nem is rögzített szabálykészletként jelenne meg, hanem mint komplex és alakítható halmaz, amely az egyének stratégiai cselekvése révén alakul és változik.

Fordította: *Pozsgai Péter*

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aereboe, Friedrich 1928: *Agrarpolitik. Ein Lehrbuch*. Berlin
- Baur, Erwin – Fischer, Eugen – Lenz, Fritz 1931: *Menschliche Erblichkeitslehre und Rassenhygiene*. (3. kiadás.) München
- Brentano, Lujo, 1909: Die Malthussche Lehre und die Bevölkerungsbewegung der letzten Dezzennien. *Abhandlungen der Historischen Klasse der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften* 24. 565–625.
- Burgdörfer, Friedrich 1935: *Volk ohne Jugend. Geburtenschwund und Überalterung des deutschen Volkskörpers*. (3. kiadás.) Heidelberg
- Corni, Gustavo 1990: *Hitler and the Peasants. Agrarian Policy of the Third Reich, 1930–1939*. New York
- Dupâquier, Jacques 1972: De l'animal à l'homme: le mécanisme autorégulateur des populations traditionnelles. *Revue de l'institut de sociologie* 45. 177–211.
- Dupâquier, Jacques 1988: L'autorégulation de la population française (16e – 18e siècle). In: Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire de la population française*. 2. Paris, 413–436.
- Ehmer, Josef 1991: *Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischer Wandel. England und Mitteleuropa in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen
- Ehmer, Josef 1992/93: Eine 'deutsche' Bevölkerungsgeschichte? Gunther Ipsens historisch-soziologische Bevölkerungstheorie. *Demographische Informationen*. 60–70.
- Fahlbusch, Michael 1994: „Wo der deutsche... ist, ist Deutschland!“ *Die Stiftung für deutsche Volks- und Kulturbodenforschung in Leipzig 1920–1933*. Bochum
- Fahlbusch, Michael 1999: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften“ von 1931–1945*. Baden-Baden

²⁸ Vö. Fontaine–Schlumbohm 2000: 1–18, továbbá általános érvénnyel Schlumbohm 1998.

- Farquharson, J. E. 1976: *The Plough and the Swastika. The NSDAP and Agriculture in Germany 1928–45*. London
- Flügel, Axel 2000: Ambivalente Innovation. Anmerkungen zur Volksgeschichte. *Geschichte und Gesellschaft* 26. 653–671.
- Gehrmann, Rolf 2000: *Bevölkerungsgeschichte Norddeutschlands zwischen Aufklärung und Vormärz*. Berlin
- Gehrmann, Rolf 2001: Das Verhältnis von Bevölkerung und Ressourcen als Problem der demographischen Theorie und historischen Forschung. In: Karl Ditt et al. (szerk.): *Agrarmodernisierung und ökologische Folgen. Westfalen vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*. Paderborn, 23–45.
- Goltz, Theodor Freiherr von der 1895: *Die agrarischen Aufgaben der Gegenwart*. Jena
- Goody, Jack 1996: *The East and the West*. Cambridge
- Grundmann, Friedrich 1979: *Agrarpolitik im 'Dritten Reich'. Anspruch und Wirklichkeit des Reichserbhofgesetzes*. Hamburg
- Gutberger, Jörg 1999: *Volk, Raum und Sozialstruktur: Sozialstruktur- und Sozialraumforschung im „Dritten Reich“*. (2. kiadás.) Münster
- Hajnal, John 1965: European marriage patterns in perspective. In: Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (szerk.): *Population in history. Essays in historical demography*. London, 101–143.
- Hajnal, John 1982: Two kinds of pre-industrial household formation system. *Population and development review* 8. 449–494.
- Hajnal, John 1983: Two kinds of pre-industrial household formation system. In: Richard Wall et al. (szerk.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge, 65–104.
- Hansen, Georg 1889: *Die drei Bevölkerungsstufen. Ein Versuch, die Ursachen für das Blühen und Altern der Völker nachzuweisen*. München
- Ipsen, Gunther 1933: Bevölkerung. I. Bevölkerungslehre. In: Carl Petersen et al. (szerk.): *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*. Breslau, 425–463.
- Ipsen, Gunther 1933a: Agrarverfassung. III. Das Landvolk. Soziale Struktur. In: Carl Petersen et al. (szerk.): *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*. Breslau, 37–52.
- Ipsen, Gunther 1933b: *Das Landvolk. Ein soziologischer Versuch*. Hamburg
- Ipsen, Gunther 1941: Agrarische Bevölkerung. *Archiv für Bevölkerungswissenschaft und Bevölkerungspolitik* 11. 209–220.
- Köllmann, Wolfgang 1972: Einleitung. In: Köllmann, Wolfgang – Marschalck, Peter (szerk.): *Bevölkerungsgeschichte*. Köln, 9–17.
- Laslett, Peter 1977: Characteristics of the Western family considered over time. In: Laslett, Peter: *Family life and illicit love in earlier generations. Essays in historical sociology*. Cambridge, 12–49.
- Lee, James Z. – Feng, Wang 1999: *One quarter of humanity: Malthusian mythology and Chinese realities, 1700 – 2000*. Cambridge/Mass.
- Lenz, Fritz 1931: *Menschliche Auslese und Rassenhygiene (Eugenik)*. In: Baur, Erwin – Fischer, Eugen – Lenz, Fischer (szerk.): *Menschliche Erblchkeitslehre und Rassenhygiene*. 2. kötet. München
- Levi, Giovanni 1986: *Das immaterielle Erbe. Eine bäuerliche Welt an der Schwelle zur Moderne*. Berlin
- Mackenroth, Gerhard 1953: *Bevölkerungslehre. Theorie, Soziologie und Statistik der Bevölkerung*. Berlin

- Mackensen, Rainer 1985: Gunther Ipsens Bevölkerungslehre: Herkunft, Inhalt und Wiedergabe im Werk Mackenroths. In: Schmid, Josef (szerk.): *Bevölkerungswissenschaft. Die 'Bevölkerungslehre' von Gerhard Mackenroth – 30 Jahre danach*. Frankfurt a. M., 42–89.
- Medick, Hans 1996: *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*. Göttingen
- Oberkrome, Willi 1993: *Volksgegeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945*. Göttingen
- Oberkrome, Willi 1997: Geschichte, Volk und Theorie. Das 'Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums'. In: Schöttler, Peter (szerk.): *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918–1945*. Frankfurt a. M., 104–127.
- Oldenburg, Karl 1912: Über den Rückgang der Geburten- und Sterbeziffer im Deutschen Reich. *Archiv des Deutschen Landwirtschaftsrats* 36. 526–542.
- Reay, Barry 1996: Kinship and the neighborhood in nineteenth-century rural England: The myth of the autonomous nuclear family. *Journal of family history* 21. 87–104.
- Reay, Barry 1996a: *Microhistories: demography, society, and culture in rural England, 1800 – 1930*. Cambridge
- Riehl, Wilhelm Heinrich 1885: *Die bürgerliche Gesellschaft*. (8. kiadás.) Stuttgart
- Sabean, David Warren 1990: *Property, production, and family in Neckarhausen, 1700 – 1870*. Cambridge.
- Schlumbohm, Jürgen 1996: Micro-history and the macro-models of the European demographic system: Life course patterns in the parish of Belm, Germany – seventeenth to the nineteenth centuries. *The History of the Family. An International Quarterly* 1. 81–96.
- Schlumbohm, Jürgen 1997: *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860*. (2. kiadás.) Göttingen
- Schlumbohm, Jürgen 1998: Strong myths and flexible practices: house and stem family in Germany. In: Fauve-Chamoux, Antoinette – Ochiai, Emiko (szerk.): *House and stem family in EurAsian perspective*. Kyoto, 44–58.
- Schofield, Roger 1976: The relationship between demographic structure and environment in pre-industrial Western Europe. In: Conze, Werner (szerk.): *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas. Neue Forschungen*. Stuttgart, 147–160.
- Schofield, Roger 1989: Family structure, demographic behaviour, and economic growth. In: Walter, John – Schofield, Roger (szerk.): *Famine, disease and the social order in early modern society*. Cambridge, 279–304.
- Sering, Max (szerk.) 1899–1910: *Die Vererbung des ländlichen Grundbesitzes im Königreich Preußen*. I–V. Berlin
- Sering, Max 1934: *Deutsche Agrarpolitik auf geschichtlicher und landeskundlicher Grundlage*. Leipzig
- Wolf, Julius 1912: *Der Geburtenrückgang. Die Rationalisierung des Sexuallebens in unserer Zeit*. Jena
- Wrigley, E. A. 1981: Marriage, fertility and population growth in 18th-century England. In: Outhwaite, R. B. (szerk.): *Marriage and society. Studies in the social history of marriage*. London, 137–185.
- Wrigley, E. A. – Schofield, Roger S. 1989: *The population history of England, 1541–1871. A reconstruction*. (2. kiadás.) Cambridge

Faragó Tamás

Adatok a pestisjárványok magyarországi történetéhez

*A máramarosi példa**

BEVEZETŐ: A PESTISJÁRVÁNYOK KUTATÁSÁNAK JELENTŐSÉGE ÉS NEHÉZSÉGEI

A pestisjárványok jelentősége a demográfiai átmenet előtti
népességi folyamatok szempontjából

A pestisjárványok igen jelentős szerepet játszanak a 19. század utolsó harmadában induló demográfiai átmenet előtti korszak népességtörténetében. Egyrészt azzal a kétes dicsőséggel rendelkeznek, hogy olyan méretű halálozási kríziseket okoztak a hagyományos világban, melyek szintjét az ember okozta háborúk pusztítása, csak a 20. század világháborúi során tudta elérni. Kevésbé közismert viszont a történeti demográfiai kutatások azon megállapítása, hogy a pestisjárványok pusztításai időről-időre komoly mértékben megzavarták az érintett társadalom népesedési folyamatait. A régi világ legtöbb fertőző betegségekkel szemben, melyek főként a gyermekek között pusztítottak, a pestis nagyjából egyenletesen szántott végig a férfiak és nők, valamint a fiatalabb és idősebb korosztályok sorain, és időről-időre megtizedelt, megötődött egy-egy generációt, sőt helyenként-időközönként egy-egy lokális társadalom tagjainak akár felét is elragadta. Nyilvánvaló, hogy a házasodások, születések, vándorlások helyi rendjét az ilyen népességvesztések évekig tartóan összezavarták. Megbomolhatott a házasodásra érett fiatalságban a férfiak és nők aránya, jelentősen csökkenhetett az előző nyomába lépő következő generáció mérete, ami a számukra hirtelen megnőtt gazdasági-társadalmi esélyek következtében a házasságok tömeges időbeli előrehozását és a termékenység megugrását eredményezhette. Egyúttal a járvány következtében ritkábban lakottá vált területek – hosszú távon kiszámíthatatlan demográfiai, társadalmi és kulturális következményekkel járó – szívóhatást fejtenek ki más, sűrűbben lakott vidékek nehezebben érvényesülni tudó, vándorlásra

* A Budapesti Corvinus Egyetem, a KSH Népeségtudományi Kutatóintézete és az MTA–NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoportja „Halandósági válságok a 18–19. századi Magyarországon” címmel 2005. június 7-én tartott budapesti konferenciáján elhangzott előadás pestisre vonatkozó részének kibővített és jegyzetekkel ellátott változata.

kapható fiataljai felé. Mindezen, többnyire a népességnövekedés gyorsulását előidéző jelenség ellenére is előfordult azonban, hogy egy pestis sújtotta terület a járvány pusztításait számszerűen csak több év – súlyos esetben egy-két évtized – természetes szaporulatának segítségével tudta pótolni, a generációs létszámok ingadozása pedig esetenként akár több évtizedig is érezhető maradt.

Természetesen a pestisjárványok – az élet sok más folyamatához hasonlóan – komplex, sokarcú jelenségek, számos oldalról közelíthetők meg akkor is, ha döntően történetileg vizsgáljuk azokat. Van gazdaság-, társadalom-, mentalitás-, politika-, irodalom-, művészet-, orvos- és népességtörténeti megközelítésű olvasatuk is, hogy csak az ismertebbeket említsük.¹ Jelen alkalommal mi kizárólag az előbbieket mögött szárazabbnak, kevésbé látványosnak tűnő volta miatt inkább a háttérbe szorult történeti demográfiai megközelítésre kívánjuk figyelmünket összpontosítani. Világosan fogalmazva: nem vizsgáljuk a járvány gazdasági és társadalmi folyamatokra tett hatását, irodalmi és művészeti alkotásokban való visszatükröződését, a vallásra, a mindennapi gondolkodásra gyakorolt befolyását. Nem kívánunk részletesebb figyelmet szentelni a járvány okairól és annak gyógyításáról, gyógyszereiről folytatott vitáknak és elmélgedéseknek, melyeket az egykorú és későbbi orvosi- orvostörténeti irodalom folytatott (és folytat manapság is).² Nem változtatunk az általunk tárgyalt járványok hagyományos „pestis” elnevezésén és nem megyünk bele olyan találgatásokba sem, hogy ezen belül annak melyik fajtája volt. (Ez amúgy is inkább orvostörténeti, mint demográfiai szempontból fontos.) De nem csak az orvostörténeti kitérőktől tekintünk el. Nem részletezzük a hatóságok közegészségügyi politikáját és rendelkezéseit, nem idézünk továbbá tömegesen horrorisztikus leírásokat a pestis pusztításáról. Sem közegészségügy történeti kérdésekkel, sem a bulvárirodalomba tartozó sötét életképekkel nem kívánjuk élénkíteni elemzésünket. Maradunk alapvetően a járvány demográfiai oldalról történő, amennyire lehet, a tényekre szorítókozó vizsgálatnál. Sok tekintetben alapvetőnek tekintjük a magunk számára Massimo Livi-Bacci megállapításait és szempontrendszerét. Nevezett ugyanis a pestisre vonatkozóan négy kérdést tart alapvetőnek: a járvány epidemiológiai jellemzőit, földrajzi és kronológiai történetét, eltűnésének kérdését és rövid, illetve hosszabb távú demográfiai hatásait.³ Mielőtt azonban világosan megfogalmazzunk azokat

¹ E téren a pestis nem tekinthető egyedi jelenségnek. A vándorlás, a házasodás, vagy a család ugyanilyen bonyolult, sokarcú, nem csak a demográfiához, hanem többfelé kötődő jelenségek. Ahogy nem jelent feltétlenül népességtörténeti kutatást, ha valaki egy járványra történt mentális reakciókkal, vagy az egykorú orvosi receptek bemutatásával foglalkozik, ugyanúgy nem demográfiai, hanem társadalomtörténeti megközelítésnek tekintendő, ha a kutató egy közösség öröklődési viszonyait, vagy családszerkezetét annak népességi folyamatokra gyakorolt hatásának elemzése nélkül vizsgálja.

² A vita a 14. századi Fekete Halál epidemiológiai azonosításából indult ki és főként a körül forog, hogy a középf- és koraijkori pestisnek nevezett járványok azonosak-e a 19. század végén Kínában és Indiában pusztító pestissel. (A vitára vonatkozóan lásd Appleby 1980; Slack 1981; Twigg 1989; Scott–Duncan 2001; Cohn 2002; Carmichael 2003; MacKenzie 2003; Duncan–Scott 2005.)

³ Livi-Bacci 2000: 70.

a feladatokat, amelyeket jelen írás keretei között megkísérlünk megoldani, röviden át kell tekintenünk kutatásunk kiinduló feltételeit: a pestisjárványok kutatásának magyarországi helyzetét és azokat a forrásokat és módszereket, melyekkel élni szeretnénk, még pontosabban egyáltalán élni tudunk.

A pestisjárványok kutatásának helyzete és lehetőségei Magyarországon

Ami a korábbi pestistörténeti kutatásokat illeti, azzal csak röviden kívánunk foglalkozni. Egyrészt a Történeti Demográfiai Évkönyv 2005. évi kötetében megjelent írásunkban általánosságban összefoglaltuk a hazai járványtörténeti kutatások eddigi eredményeiről alkotott véleményünket,⁴ másrészt nagy vonalakban egyetértünk Őri Péter ugyanott megjelent pestistörténelmi irodalomról alkotott sommás megállapításaival is.⁵

Bár említések a pestis magyarországi pusztításairól már a középkor óta vannak,⁶ alaposabb járvány-elemzésekkel csak a 18. század elejétől induló korszakra nézve kezdődően rendelkezünk. Üdítő kivétel Őri Péter említett írása, mely részletesebben foglalkozik a 17. századi pestisek elérhető – szinte kizárólag városi – járványhalálózási adataival. Vagyis ha eltekintünk a pestis Erdélyben a 18. század második felében még többször bekövetkezett fellobbanásaitól, melyeket akkor már minden esetben viszonylag gyorsan és hatékonyan helyi keretek közé szorítottak, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy lényegében mindössze csak a két utolsó nagy hazai pestisről, az 1709–1711. és 1738–1743. éviről születtek nagyobb számban részletesebb feldolgozások.

Az 1709–1711. évi pestisjárványról kevesebb a forrásunk és ritkásabb a rá vonatkozó irodalom jegyzéke is. Thaly Kálmán ma már minden szempontból elavultnak számító összefoglalási kísérlete mellett⁷ gyakorlatilag csak a Pozsony városi járványról rendelkezünk olyan feldolgozással, mely demográfiai célokra is hasznosítható,⁸ a többi általunk látott írásnál ez a szempont sajnos nem játszik lényeges szerepet.⁹

⁴ Faragó 2005: 24–27.

⁵ Őri 2005: 117.

⁶ Magyary-Kossa 1929–1940; vö. Fügedi 1981.

⁷ Thaly 1879.

⁸ Vámosy 1901.

⁹ Nagy Lajos (1981) Pécsről írott tanulmányából a városi járványkórház működését és adminisztrációját ismerhetjük meg példamutató részletességgel, Benczik Gyula Vas megyei pestist tárgyaló rövid írása pedig alapjában leíró jellegű, járvány adatokat csak illusztratív módon közlő mű (Benczik 2000), csakúgy, mind Bodosi Mihály rövid dunántúli/somogyi pestistörténeti összefoglalója (Bodosi 1993). A Dunántúlon kívül eső más régióról szóló olyan munkát, amely az 1709–1711. évi pestisre vonatkozó néhány soros sztereotíp megemlékezésen túlterjedt volna, nem találtunk.

Valamivel jobb a helyzet az 1738–1743. között bekövetkezett pestisjárvány esetében. Erről már, köszönhetően a meggyarapodott forrásmennyiségnek, jóval több feldolgozás született, így ezek részletesebb felsorolására nem vállalkozunk. Vizsgálatunk szempontjából amúgy inkább az a fontos, hogy több olyan munka is született, amely kifejezetten e járvány népességi hatásával foglalkozik, vagy arra alkalmas adatokat közöl,¹⁰ Dávid Zoltán pedig a központi levéltári iratanyag segítségével megkísérelte pusztításának országos összegzését is.¹¹

Az említett feldolgozások a járvány demográfiai történetének megismeréséhez szükséges nagyon fontos építőkövek, de együtt nézve korlátaik is láthatóvá válnak. Dávid Zoltánt és Őri Pétert kivéve ugyanis mindegyik szerző elemzése lényegében egyetlen településre vonatkozik, melyek között mindössze egyetlen erdélyi falu lelhető fel, elsöprő többségük alföldi város, illetve mezőváros.¹² Vagyis, ha nem ragadunk bele e települések jogi kiváltságai közötti apró eltérésekbe, akkor azt mondhatjuk, hogy területileg, továbbá település- és gazdasági viszonyaik, valamint kulturális jellemzőik tekintetében (eltekintve az Alsó-Fehér megyei Magyarigentől) lényegében egy csoportba tartoznak. Csak egyetlen megye, az Alföld peremi Bihar adatainak teljes körű feldolgozása történt meg,¹³ de az elemzés itt sem végezte el a demográfiailag fontos szempontok mindegyikének vizsgálatát, a pusztítások számszerű rekonstruálásán kevéssel merészkedett túl (bár erre a források adtak volna lehetőséget).

Miért baj ez, kérdezheti az olvasó: van több, mint fél tucat településenkénti elemzésünk és forrásközlésünk, rendelkezünk egy, alsó határként elfogadható országos járványhalálozási becsléssel, és Őri Péter vizsgálata már nyitott a pestis demográfiai folyamatokra gyakorolt hatásának vizsgálata irányába is. Elégedetlenségünknek ennek ellenére több oka van. Ha visszatérünk Livi-Bacci fentebb röviden idézett kutatási szempontjaihoz, akkor az alábbi gondjaink lehetnek. Először is nem történt meg a járvány kronológiájának és terjedésének országos, illetve megyei szinteken érvényesnek tekinthető rekonstrukciója, kivéve a Dávid Zoltán összefoglalójában bemutatott öt megyét.¹⁴ Részben ebből következően lényegében tehát csak egy kosárnyi szórt adattal rendelkezünk, így nem választhatók szét, illetve nem ismerhetők meg az öt év esetenként elkülönülő időbeli és regionális fertőzési hullámai, és nem tudjuk térben megrajzolni a pestis terjedésének útvonalát (útvonalait). Mindezek hiányában természetesen nem igazán tudjuk ellenőrizni (és szükség esetén korrigálni) az egyedi halálozási jegyzékek illetőleg a Dávid Zoltán által közölt – ténylegesen 1745 körül készült,

¹⁰ A teljesség igénye nélkül hivatkozunk az alábbiakra: Kiss 1931, Kövér 1965, Dávid 1971, Kováts 1973, Moess 1975, Moess – M. Román 1980, Novák 1982, Őri 2005, Pakot 2005.

¹¹ Dávid 1973.

¹² Főként Debrecen, Kecskemét, Kiskunhalas, Nagykőrös és egyes hajdúvárosok alkotják a vizsgálatok terepét.

¹³ Dávid 1971.

¹⁴ Dávid Zoltán (1973) összefoglaló írásában Abaúj, Békés, Bihar, Szabolcs és Zaránd megyék pestis halálozási adatait településsoros formában is közölte, és ahol lehetséges volt, ott a járvány kitörésének és megszűnésének időpontját helységenként feltüntette.

de befejezetlenül maradt – országos összesítő meglevő, és pótolni hiányzó adatait. Pedig erre alighanem szükség lenne, mert az a benyomásunk, hogy nevezett szerző minden igyekezete ellenére a szóban forgó járvány pusztításának mértéke (a Magyarországra és Erdélyre becsült 250 ezer főnyi áldozat) alulértékeltnek mondható. Máramaros megye vonatkozásában ezt az elkövetkezendőkben bizonyítani fogjuk, de véleményünk szerint alapos vizsgálatra és kiegészítésre szorulnak Erdély 1739–1743 közötti pestis adatai, és minden bizonnyal alulreprezentáltak a Tiszántúl és a Temesi Bánság, sőt talán a Felvidék középső részének halálozási létszamai is.¹⁵

De nem csak a járvány útjának világos rajza és pusztításának pontosabb felmérése hiányzik. Tovább kellene menni azon az úton, amit a nemzetközi kutatás már évtizedekkel ezelőtt kijelölt,¹⁶ és ebből azt, amire egy demográfus képes, Őri Péter néhány városra vonatkozóan meg is kísérelte adaptálni. Több kérdést szükséges megvizsgálnunk. Először is meg kell néznünk azt, hogy a pestis következtében hogyan, milyen mértékben torzultak el a magyarországi demográfiai folyamatok. Másodszor ki kell derítenünk, hogy a pestis lefolyása mutat-e sajátosságokat, vagy a nyugat-európai kutatásokból már jól ismert mintákat követi. És itt nem elsősorban a már publikált hazai elemzésekben is gyakran szereplő járvány szezonális, illetve a halottak férfiak – nők, idősek – fiatalok szerinti megoszlására gondolunk. Ismereteink szerint ezek minden valószínűség szerint a járványra általánosan jellemző mintákat követik: nyári-kora őszi halálozási csúcs, minden évszázatot érintő halálozás, a nemek és korcsoportok közötti halandóság viszonylagos azonossága.¹⁷ Végül is a magyarországi pestisjárványok – legalább is a jobban ismert 17–18. századokban – azonosak a más országokban dúlókkal, így minden bizonnyal tüneteik,

¹⁵ A Tiszántúl és a Bánság esetében Dávid Zoltán próbálkozik a halálozási adatok korrekciójával, ezek azonban nem tűnnek eléggé megalapozottnak. Véleményünk szerint ugyanis a pestis esetében sokkal kevésbé lehet mechanikus jellegű becslésekkel élni, mint a szűkebb határok között mozgó népmozgalmi vagy népességnövekedési adatok esetében. A nagymértékű ingadozások már megyei szinten is szemmel láthatóak, ezért a becslésekhez igénybe kell venni a helyi forrásanyagokat, illetőleg a nem kvantitatív jellegű iratanyagot is (például a járvánnyal fertőzött települések névsorait), melyek sok esetben olyan megyékről is rendelkezésre állnak, amelyekre vonatkozóan egyelőre összefoglaló halálozási jegyzékeket nem sikerült találni.

¹⁶ A továbblépés egy része a történeti járványkutatás interdiszciplináris jellegének és team munkában történő megközelítésének újabban megfigyelhető erősödésében jelölhető meg (Scott – Duncan 2001, Signoli et al. 2002). Másik részét a járványok epidemiológiai szemléletet is alkalmazó részletes demográfiai elemzése, illetve főként népmozgalmi folyamatokra gyakorolt hatásának vizsgálata alkotja, mely már az 1970-es évek óta tart a nyugat-európai és amerikai kutatók körében. (Néhány, általunk módszertanilag fontosabbnak ítélt, e szemléletet képviselő munka: Hollingsworth és Hollingsworth 1971; Biraben 1975; Del Panta–Livi-Bacci 1977; Bradley 1977; Schofield 1977; Schofield 1979; Slack 1985; Benedictow 1987; Sharpe 1995). A demográfiai katasztrófák történetének utolsó 15 évi kutatását összegző, némileg eltérő olvasatát lásd Sohajda Ferenc írásában (Sohajda 2005).

¹⁷ Amennyiben a kor- és nem szerinti pestishalálozási adatok ettől a mintától eltérnek, akkor ezek megbízhatóságát – ti. a bejegyzések pontosságát és hiánytalanságát – ellenőrizni kellene, erre azonban nem sok példát találunk. A szerzők inkább csak a halálozások végösszegének adatait szokták vitatni.

lefolyásuk és következményeik is ugyanolyanok. Megítélésünk szerint, ami esetleg újdonság, illetve a nyugat-európai demográfiai mintáktól való eltérés lehet, az inkább a népmozgalmi folyamatokban bekövetkezett reakciók körében keresendő. Más kutatásokból tudjuk, hogy a házassági modell a Kárpát-medence túlnyomó részén a nyugatitól eltérő (a házasság – különösen a falvakban – itt jóval korábban következik be), részben ezzel összefüggésben valószínűleg magasabb a termékenység, és a 18. század első felében egy bevándorlási időszak kellős közepén vagyunk. Vagyis minden okunk meg van rá – bár ezt egyelőre adatszerűen még nem tudjuk igazolni –, hogy azt gondoljuk, miszerint a pestis pusztítását követő népesség-rekonstrukciós szakasz Magyarországon sokkal gyorsabb, sokkal eredményesebb lehetett, mint az ezzel párhuzamba állítható 17–18. századi, ekkoriban elég lassan növekvő népességű nyugat- és észak-európai társadalmakban. Nem tudjuk azt sem, hogy a pestis hogyan hatott a 17. század végétől megindult, a török háborúk időszaka alatt elnéptelenedett területek benépesítését célzó újratelepítési folyamatokra. Biztosak lehetünk azonban abban, hogy mind annak volumenét, mind annak irányait és időbeli hullámait nagymértékben befolyásolta. És itt jön be a vizsgálat gyakorlati megvalósításának kérdése, melyre e szövegszakasz alcímében a „lehetőség” szóval kívántunk utalni.

Ha tehát a pestis demográfiai vonatkozásait szeretnénk vizsgálni a Kárpát-medencében a 18. század első felében, akkor egyidejűleg több szempontot kell figyelembe vennünk. Először is a terület meglevő, kiindulási alapul szolgáló népességi és társadalmi viszonyait, melyek részben a középkorban, részben a török háborúk utáni helyzetben gyökereznek. Erre rétegződik rá az utóbbi területek településhálózat- és népességrekonstrukciójának folyamata, (mely természetesen a török háborúk által megkímélt vidékek népességére és társadalmára is hatást gyakorolt), valamint a pestis regionálisan eltérő súlyú pusztítása. Ha végül ehhez hozzá vesszük azokat a későbbi kutatási eredményeket, miszerint a termékenységi magatartás és a vándormozgalmak etnokulturálisan is befolyásoltak tűnő, egymástól kisebb – nagyobb mértékben eltérő kronológiákat, eltérő intenzitást és eltérő mintákat mutattak régióként, felekezetenként és nyelvi csoportonként,¹⁸ akkor könnyen belátható, hogy a 18. századi pestisjárványok kizárólag a mai Magyarország területére vonatkozó források, ezen belül az alföldi mezővárosok tapasztalatai alapján kellő mélységben nem elemezhetők úgy, hogy abból tágabb területre érvényes következtetéseket vonhassunk le. Vagy megelégszünk a kutatás regionális szintjével – bár őszintén szólva az említett mezővárosok mikroelemzéséből összegezhető tapasztalatokat önmagukban még arra sem tartjuk elégségesnek – és lemondunk arról, hogy e járványokat (és vele összefüggésben a népességtörténet egészét) országos, ha tetszik Kárpát-medencei szinten, összehasonlító módon is vizsgáljuk, vagy mind területileg, mind kulturális, mind társadalmi-települési jellemzők tekintetében bővítenünk kell vizsgálatunk spektrumát.¹⁹

¹⁸ Faragó 1998, 2000, 2001; Tekse 1969.

¹⁹ Ad absurdum természetesen a kérdés odáig is elvihető, hogy a rossz forrásadottságú, elmáradott, várostalan, idegen lakosságú peremvidékek népességével és társadalmával akár ne is fog-

Az a kisebb baj, hogy ha a fentebb vázolt igényeknek meg akarunk felelni, akkor például csak az 1738–1743. évi pestisjárvány veszteségeit összegző táblázatban kétségesnek ítélt megyéket (és a mai forrásörzési gyakorlatot) figyelembe véve is öt ország legalább nyolc levéltárában kellene kutatnunk amelle, hogy tetemes méretű irodalomkutatást is szükséges végeznünk. Nagyobb problémát jelent, hogy a hiányzó pestishalálozások adatainak megállapításához, illetőleg a kétséges számok ellenőrzéséhez elengedhetetlen lenne több megyében az anyakönyvek vizsgálata is. Ha viszont ezt megpróbáljuk tervbe venni, akkor szembe-sülünk azzal a kellemetlen ténnyel, hogy az általánosságban vizsgálati modellként használt nyugat-európai kutatásokkal (és társadalmakkal) szemben erre a magyarországi források csak igen korlátozott mértékben alkalmasak. A Magyar Királyság szűkebb értelemben vett, Erdély és Horvátország nélküli területén ugyanis a 18. század első évtizedeiben nem egészen 3900 plébánia, anyaegyház és pópáság létezett, de ezek valamivel több, mint a fele még 1738-ban sem vezetett anyakönyvet. Ezen belül ekkoriban a görög keleti és görög katolikus népeség gyakorlatilag teljesen, a református több mint két-harmadrészt anyakönyvezetlen. Csak a valamivel több, mint háromnegyed részt anyakönyvezett római katolikusok azok, akiknek sorsa a pestisjárványok időszakában az anyakönyvek segítségével reprezentatív módon kutatható (1. táblázat). Természetesen az egyes felekezetek Kárpát medencei elhelyezkedésének sajátos területi és nyelvi rajzolata is van. Ebből következőleg a Keleti Kárpátok főként ruszin lakta vidékei, a vegyes lakosságú Délvidék és a nagyjából magyarlakta Alföld anyakönyveken keresztül gyakorlatilag kutathatatlanak tűnik. (Vagyis a korábban említett alföldi városok adatai ebben a tekintetben nem az átlagos, hanem a kivételes információkat jelentik. Nem sok következik belőlük még az alföldi falvak világára sem, nem beszélve a Kárpát medence egészéről.) A fenti problémák még élesebben jelentkeznek az 1708–1711. évi pestis vonatkozásában, az 1690–91. évi pestis pedig már a legfejlettebb anyakönyvezésű Dunántúl és Felvidék római katolikus anyaegyházainak is csak alig negyedében kutatható (1. ábra). Ráadásul a felsorolt, illetve a táblázaton és ábrán bemutatott adatok csak az anyakönyvek egykori létezését jelzik, azt nem, hogy az 1914 óta többször bekövetkezett fel-fordulások és „rendszerátalakítások” után ma ténylegesen hány anyakönyv érhető el a kutatók számára a valaha vezetettek közül.²⁰

A fenti megfontolások vezettek ahhoz, hogy egy olyan megyét, a Keleti Kárpátok hegyei között fekvő, alapjában görög katolikus ruszin és román lakosságú Máramarost, választottuk pestissel kapcsolatos kutatásaink színteréül, amely egyrészt a bizonytalan pestisadatokkal rendelkező, másrészt a gyakorlatilag anyakönyvekkel nem kutatható zónába tartozik. Kíváncsiak voltunk arra,

lalkozunk, nem e területek, e társadalmak, és e rétegek jelentik a változások fősodrát. Ezt azonban aligha fogadhatjuk el iránymutató szemléletnek.

²⁰ Eddigi kutatási tapasztalataink alapján biztosra vesszük, hogy a valaha létezett egykori anyakönyvek legalább tíz, Erdélyben és Kárpátalján 20 százalékánál is nagyobb része – indulási évétől függetlenül – ma már elérhetetlen, eltűnt vagy elpusztult a történelem 20. századi viharai során.

1. táblázat

*A plébániák/gyülekezetek anyakönyvezésének helyzete 1738 körül
a szűkebb értelemben vett Magyarországon (Erdély és Horvátország nélkül)*

	Felekezetek					
	Római katolikus	Görög katolikus	Refor- mátus	Evan- gélikus	Görög keleti	Összesen
	százalék					
Anyakönyvet nem vezet	23,7	96,0 ^{a)}	68,7	51,8	(100,0) ^{b)}	55,7
N (plébániák/ gyülekezetek száma összesen)	1611	822 ^{a)}	913	332	180 ^{b)}	3858
Régiók						
	Alföld	Délvidék és Arad	Dunántúl és Kisalföld	Felvidék	Keleti- Kárpátok	Összesen
Anyakönyvet nem vezet	69,1	87,4 ^{a) b)}	34,8	36,6	82,8	55,7 ^{b)}
N	811	286 ^{a) b)}	989	1021	751	3858 ^{b)}

a) A lugosi görög katolikus püspökség adatait becsültük

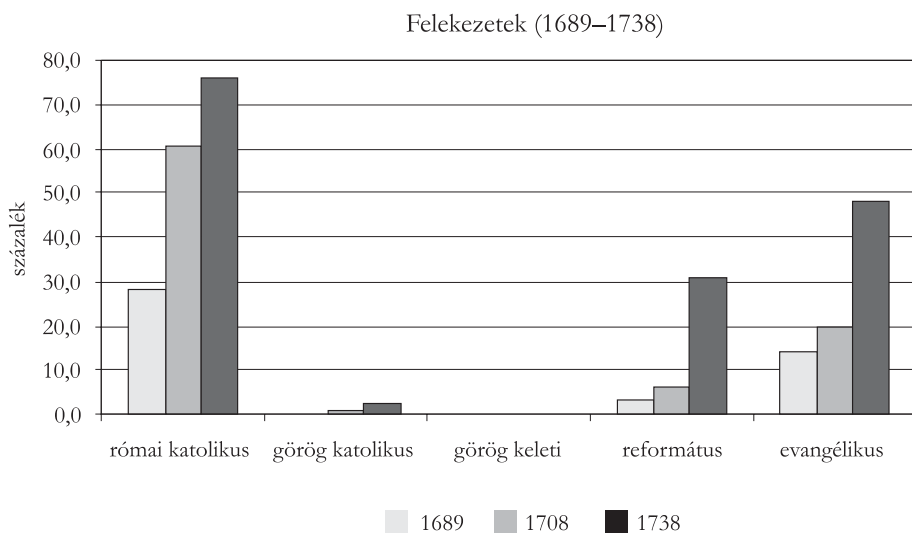
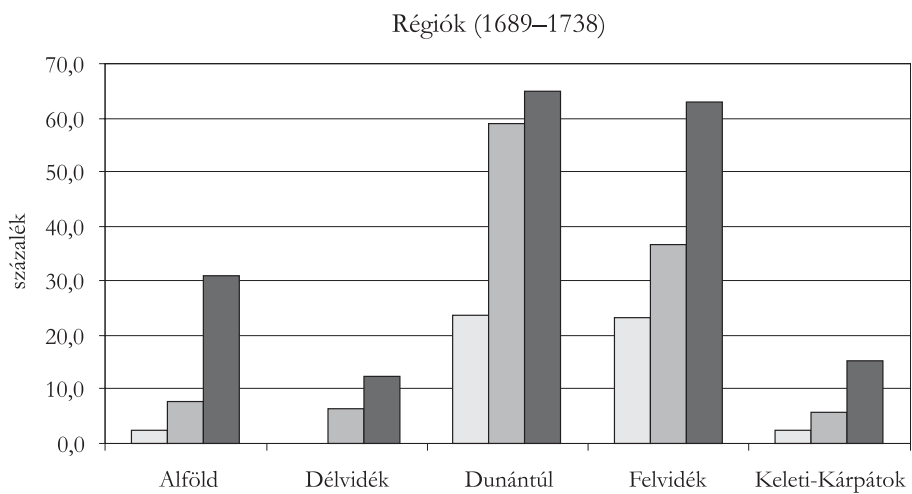
b) A görögkeletiek adata saját becslésünk. Egyházi névtáraik nem közlik az első világháború előtt sem a plébániák alakulására, sem az anyakönyvezés kezdetére vonatkozó adatokat.

Források: Tokody 1880, Poszvék 1903, Egyetemes névtár 1912, valamint a nagyváradi (1909), és a szamosújvári (1914) görög katolikus egyházmegyék sematizmusai után számítva.

hogyan az egyéb típusú forrásokból hogyan és milyen mértékben rekonstruálható a két utolsó magyarországi pestis helyi története és egyúttal kísérletet tettünk rá, hogy a 18. század első felében a történeti demográfia emblematisztikus forrásával, az anyakönyvvel nem rendelkező régiók számára – melyek, mint számításaink mutatják, ekkoriban még a Kárpát-medence több mint felét jellemezték – megpróbáljunk valamilyen módszer-együtttest kidolgozni, amely révén a témakör ilyen régiókban is vizsgálhatóvá válik. Az alábbiakban tehát elsősorban két kérdéscsoporttal kívánunk foglalkozni: az 1710–1711. évi és az 1738–1743. évi máramarosi pestisjárványok leíró jellegű ismertetésével, és amennyire lehetséges a járvány epidemiológiai és demográfiai jellemzésével. Eltekintünk a járvány orvostörténeti elemzésétől és a pestisjárványok megszűnésének kérdésétől, melyeket nem tartunk igazán a regionális kutatások témakörébe illeszkedőnek. Kénytelen-kelletlen, anyakönyvek hiányában természetesen el kell tekintenünk a pestis rövid és középtávú, népmozgalmi jelenségekre gyakorolt hatásának elemzésétől is, bár a járvány népességnövekedésre gyakorolt hatásának rövid vizsgálatát írásunk végén meg fogjuk kísérelni.

1. ábra

Az anyakönyvek alkalmassága az 1691–1742 közötti pestisjárványok vizsgálatára a szűkebb értelemben vett Magyarország

PESTISJÁRVÁNYOK MÁRAMAROSBAN

A pestisjárványok kronológiája a középkortól 1710-ig

Bár kétségtelen, hogy igazán akkor elemezhetnénk példaadóként a máramarosi pestisjárványok történetét, ha azt az 1347–1351 közötti Fekete Halál helyi vonatkozásainak bemutatásával indíthatnánk, de ez több ok miatt nem látszik lehetségesnek. Már az sem biztos, hogy ez a csapás az általunk vizsgálni kívánt területen egyáltalán bekövetkezett. Egyrészt Magyarországon a szórványos nyomok inkább arra mutatnak, hogy az ijesztő névre keresztelt járvány hazánkban sokkal enyhébb lefolyású volt, mint Nyugat-Európában.²¹ Másrészt aligha valószínű, hogy Máramarosban, mely a Fekete Halál időszakában 10 ezer km²-es, a kereskedelmi utaktól távol eső területen elszórt, körülbelül két tucat településből állt,²² a népesség kicsiny létszáma és meglehetősen ritka térbeli megoszlása egyáltalán lehetőséget teremtett tömeges járványhalálozás kialakulására.

Még inkább akadálya annak, hogy a középkor és a kora újkor máramarosi pestisjárványairól részletes és adatokban gazdag történetet kerekíthessünk, az erre vonatkozó források szinte teljes hiánya. Egy-egy említésünk van ugyan arról, hogy az 1550-es évek elején, 1571-ben, illetve 1586-ban pestisnek nevezett járvány pusztított a megyében, de konkrét demográfiai és/vagy epidemiológiai szempontból értékelhető adataink nem csak a 14–15. századra, hanem a 16–17. századra vonatkozóan sincsenek. A legkorábbi konkrét adat, az 1555. évi dica jegyzék 10 helységben 34 pestis miatt elnéptelenedett portát sorol fel, ez azonban legfeljebb egy korábbi járvány létezésére vonatkozóan elég bizonyosság,²³ annak méretére, területi elterjedésére, sőt bekövetkezésének időpontjára vonatkozóan sem ad lényegi információt. Az elbeszélő forrásokban, illetve a megye kivonatosan közölt 17. századi jegyzőkönyvi adatai között viszont egyetlen pestisre vonatkozó utalást sem találunk.²⁴ Más, közvetett információkkal sem rendelkezünk a pestisjárványok máramarosi jelenlétére vagy hatására vonatkozóan. Az egész megyét átfogó, a háztartásfők számát községsorosan megadó összeírások csak 1700-tól maradtak fenn,²⁵ így az összeírások adataira, illetve a készítésük

²¹ Fügedi 1981: 394.

²² Gyórfy 1998: 120–129.

²³ Bidermann 1862: I/73, Bélay 1943: 113. Nem kizárt egyébként, hogy hasonló ok, talán egy 1691. körüli pestisjárvány vezethetett az 1693. évi kamarai összeírásban szereplő, négy técsői utcában regisztrált 97 halott elhunytához. Lásd Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) E 156, UC 15:7. Sajnos az a megoldás sem segít a máramarosi pestisek kronológiájának pontosításában, ha a megye környékének adatait kíséreljük meg használni: a rájuk vonatkozó 1568. és 1571. (Bereg megye), 1585–86. (Nyíregyháza) és 1679. (Bereg megye) évi pestisek szintén egymondatos említésekben maradtak ránk, így részletesebb elemzést ezek sem tesznek lehetővé. (Lehoczky 1996: 278, Fazekas 1979: 92.)

²⁴ Komáromy 1910: 161–186.

²⁵ Biztos, hogy háztartási részletességű községsoros adóösszeírást már 1616-ban is hajtottak végre a megyében, de ennek ránk maradt példánya olyannyira csonka és rongált állapotú, hogy

során írott megjegyzések esetleges pestisre vonatkozó információira sem számíthatunk a 18. század előtti időszakra vonatkozóan.

Ugyanígy nem rendelkezünk nagyváros vagy literátus hajlammal megáldott arisztokrácia, illetve értelmiség hiányában a helyi közegészségügyi viszonyokról informáló krónikákkal, naplókcal, önéletírásokkal – vagyis pestisjárványról szóló szöveges információkkal – sem. A 18. század előtti járványok pusztításának akár számszerű, akár elbeszélő formában történő megragadása tehát reménytelennek tűnik. Nem csoda, hogy a megye történeti összefoglalói a pestis tárgyalását a Rákóczi kori, 1709–1710. évi járvánnyal indítják.²⁶ Vagyis irodalmi tallózásunk eredményeképpen végül csak annyit mondhatunk, hogy Máramarosban a pestis minden valószínűség szerint már a 16–17. században is pusztított, de a járványokra vonatkozóan fennmaradt igen szórványos adatok sem epidemiológiai, sem demográfiai szemszögből nézve nem elemezhetőek.

A fenti sommás megállapításon akkor sem tudunk túllépni, hogy ha a nemzetközi kutatás talán legjobban bevált és a történeti demográfus számára a leghasznosabb és legrészletesebb információkat szolgáltató anyakönyvekhez próbálunk fordulni. A megye egyházszervezete ugyanis túlnyomórészt görög katolikus plébániákból áll, a római katolikus és zsidó népesség anyakönyveinek száma (lélekszámuk gyarapodásával összhangban) csak a 19. század közepén – második felében lesz figyelemre méltóbb. A görög katolikus egyház anyakönyvei pedig az ország többi területéhez hasonlóan itt is később indulnak és pontatlanabbak, mint a római katolikusoké, illetve a reformátusoké. Az egyházi névtárak alapján megállapítható, hogy a megye 19. század végéig keletkezett közel 180 felekezeti anyakönyve közül legfeljebb négyet vezettek az első 18. századi pestis idején, 1710 körül, és a következő (egyben utolsó) 1742. évi pestis idejéből is csak kilenc anyakönyv létezéséről tudunk. (Ráadásul ezek nagyobbik részét a lakosság törpe kisebbségét képező reformátusok és római katolikusok lelkészei vezették, mindössze két 18. század elején indult görög katolikus anyakönyv valamikori létezéséről van – nem teljesen megbízhatónak tekinthető – információnk.²⁷)

A gyakorlatban azonban sajnos a helyzet még ennél is rosszabb. A nagybányai levéltár helyben található jegyzékei alapján például megállapítható, hogy a Romániához csatolt települések anyakönyveinek közel fele a második világháborút követő fordulatok viharában vagy teljesen eltűnt, vagy hiányosan érhető

egyetlen járás adózó népessége sem rekonstruálható belőle maradék nélkül, így céljainkra alkalmatlannak látszik. (MOL F 49, no. 11.)

²⁶ Pap 1909, Filipaşcu 1997.

²⁷ Kétségekre két dolog is okot ad. Egyrészt semmilyen más forrás nem erősíti meg az egyházi névtár azon adatát, hogy ilyen korán indult görög katolikus anyakönyvezés előfordult. Lehet, hogy ez az adat összefügg azzal a jelenséggel, amely a 20. század elején több felekezet névtárában észlelhető: a minél több korábban létrejött gyülekezet és anyakönyv kimutatására irányuló archaizálási törekvéssel. Másrészt a görög szertartású máramarosiak tényleges uniójára csak az 1730-as években került sor (Cziple 1908: 60–65), előtte a papság túlnyomó része az anyakönyvezés korai megindításában nem különösebben jeleskedő görögkeleti egyházhoz tartozott, ami szintén gyengíti a 18. század eleji anyakönyvek létezésének feltételezését.

el, rendszerint legkorábbi, első köteteik hiányoznak. Ebből következőleg az 1742. évi pestis időszakában lezajlott népmozgalmi események vizsgálatára jelenleg mindössze a máramarosszigeti református anyakönyv áll rendelkezésre, amely nyilvánvalóan nem képes a sokszínű lakosság demográfiai mintáinak reprezentálására, az ezt megelőző időszakra nézve pedig egyetlen használható anyakönyv létezéséről sem tudunk.²⁸

2. táblázat

Pestisjárványok Kelet-Magyarországon és Erdélyben 1500 és 1771 között

Évkör	Tiszántúl és Kelet-Magyarország ^{a)}	Erdély	Áldozatok száma Erdélyben (fő)
1506–1510		+
1529–1530		+
1553–1555	+	+
1572–1577	+	+
1586–1588	+	+
1599–1603	+	+
1621–1623	+	+
1633–1634		+
1644–1646	+	+
1652–1656	+	+
1660–1664	+	+
1676–1679	+	+
1698–1699		+
1708–1711	+	+
1717–1720	+	+	120–130 000
1737–1743	+	+	41 722
1755–1757		+	4 303
1769–1771		+	1 204
Összesen	11	18	

a) Kifejezetten máramarosi adatokkal csak az 1709-től kezdődő időszakra vonatkozóan rendelkezünk.

Forrás: Ágoston 1998; Cernavodeanu–Binder 1993; Jancsó é.n.; Fazekas 1979; Iványi 1965; Lehoczky 1996; Magyar-Kossa 1931; Panzac 1986; Réthly 1962, 1970; Schultheisz–Tardy 1964.

Ha az adathiányon úgy próbálunk meg segíteni, hogy kissé tágabban határozzunk meg áttekintésünk területét, belevéve ebbe egész Kelet-Magyarországot és Erdélyt (2. táblázat), akkor a rendelkezésünkre álló töredékes adatokból

²⁸ Szerző 2006. őszi kutatásai során szerzett információk. Azt vélelmezzük, hogy az anyakönyvek kutathatósága, illetve fennmaradása a megye Ukrajnához tartozó részén sem lehet ennél sokkal jobb.

a pestisjárványokra vonatkozóan az alábbiak állapíthatók meg. A 16. század elejétől körülbelül 10–20 évenként menetrendszerűen végigpusztították a régiót, bár ezen belül a Tiszántúl és Kelet-Magyarország mintha valamivel kevesebbet szenvedett volna tőlük, mint a történeti Erdély. Gyakorisága alapján – amennyiben az adatok megbízhatóak, ami több, mindössze egy-két szavas információn alapuló esetben legalábbis kérdéses –, az adott területre nézve a pestis egészen a 17. század végéig, 18. század elejéig endemikusnak, azaz folyamatosan itt tartózkodó fertőzésnek tekinthető. Megállapításainkban azonban ennél tovább már nem igen mehetünk, mert részletes és járványtörténeti elemzésekhez alkalmas források és információk a tágabb régiót tekintve is ténylegesen csak a 18. század elejétől állnak rendelkezésünkre.

A továbbiakban más lehetőség hiányában tehát csak Máramaros megye két utolsó pestisjárványát vizsgáljuk, és elemzésünk során arra a két forráscsoportra hagyatkozunk, amelyek rendelkezésre állnak. Egyrészt a megye és a központi hatóságok vizsgálataira, jelentéseire – egy szóval a töredékesen ránk maradt közigazgatási iratok információira – támaszkodunk, másrészt a kritikus időszakban készült, részben közvetlen (a pestis terjedéséről, pusztításairól, illetve a védekezés intézkedéseiről és annak költségeiről készített jelentések és levélváltások), részben közvetett (a kritikus időszakot közvetlen megelőző vagy követő adóösszeírások), de valamiképpen a pestisre vonatkoztatható forrásokat próbáljuk meg vallatóra fogni.

Az 1710. évi pestis

Az első konkrét adatok, amelyből egy máramarosi pestis rekonstrukcióját megkísérelhetjük, az 1709–1710. évi járványra vonatkoznak. Eszerint 1705 és 1708 között Lengyelország keleti területein és a Balkánon már megfigyelhetők a járvány kibontakozásának első jelei, amely 1708-ban kezdi meg lassú terjedését Aradtól felfelé Magyarországon. 1709 áprilisában Kecskemétről, októberben Debrecenből és Kolozsvár környékéről, novemberben Szabolcsból, decemberben Ungvárról, 1710 januárjában Szatmár megyéből adnak róla hírt forrásaink. Máramarost valószínűleg 1710 tavasza környékén éri el. (1709 októberének közepén még egyik szemtanúnk Husztot és környékét pestistől mentesnek mondja, 1710 júniusának elején viszont a megye már azt írja, hogy a kór majd az egész vármegyét ellepte.) A megye első történeti összefoglaló kísérletének írója, Pap József úgy tudja, hogy a pestist a lengyelek hozták Máramarosba – mely alatt valószínűleg az akkor még Lengyelországhoz tartozó Galícia lakosait kell értenünk –, de annak fentebb vázolt terjedési vonala és menetrendje alapján elképzelhető egy délkeletről érkező fertőzési hullám is. 1710 szeptemberében még biztosan tart a járvány Máramarosban, mivel e hónapban értesülünk a huszti helyőrség „kihalásáról”, a só szállítás szüneteléséről, és ekkor kér adókedvezményt

a megye Rákóczitól a pestisre hivatkozva.²⁹ Minden valószínűség szerint azonban a járvány késő ősszel végleg megszűnik, mivel az 1710 november 25-i megyei közgyűlés arról határoz, hogy „szolgabíró atyánkfiai” hívják haza a „falukból elbállt és erdőkön tekergő lakosokat”.³⁰ A pestis tavaszi újbóli felélédesének már semmiféle nyoma nincs.

A pestis megye lakosságára gyakorolt hatásáról, az 1710 nyári – kora őszi állapotokról csak néhány drámai levélrészlet árulkodik,³¹ részletes, demográfiai-lag is értékelhető beszámolókat nem találunk. Rákóczi központi igazgatása érthető módon a szabadságharc ügyeivel, a katonai helyzettel van elfoglalva. Máramaros havonta legalább egyszer ülésező közgyűlése 1709–1711 között a már idézett, a járvány végét jelző határozaton kívül egyáltalán nem foglalkozik a pestis jelenlétével, vagy annak hatásával. A megye vezetésének tevékenysége főként arra szorítkozik, hogy a járványra hivatkozva folyamatosan adófizetés alóli mentességeket kér.³² A hallgatás, a nem cselekvés számunkra mintegy az érintettek eseményekbe való belenyugvását, a sors megpróbáltatásai elleni védekezés haszontalannak tekintését sugallja.³³ Talán e fásultság, e belenyugvás következménye az, hogy a járvány tényleges lefolyására vagy hatására vonatkozóan lényegében egyetlen konkrét adatot (a járvány által érintett helységek listáját, a megbetegedettek és halottak számát, vagy legalább szöveges utalásokat a járvány egy-egy helységben történő kitörésére, illetve elmúlására) sem találunk forrásainkban. Az szinte már természetesnek látszik, hogy részletes összefoglaló jelentések, vagy statisztikák egyáltalán nem találhatók az iratok között. Vélhetőleg ilyenek nem is készültek.

²⁹ A fenti rekonstrukciót az alábbi művek alapján végeztük: Thaly 1873–1874; Bánkúti 1992; Kis 1993; Márki 1910, 3. köt; Pap 1909; Szilágyi 1898; Szoleczky 2004; Thaly 1879. Itt kell megjegyeznünk, hogy Takáts László Magyar-Kossa Gyula forrás-összeállítására hivatkozva azt állítja, hogy a pestis Máramaros megyébe 1709-ben került át Moldvából, de az általa hivatkozott helyen nem ez az adat található és többi forrásunk is ellentmond nevezett szerző vélekedésének. (Takáts 1980: 96.)

³⁰ Arhivele Naționale ale României, Direcția Maramureș, Baia Mare (a továbbiakban ABM) Fond 45. Inv. 338. no. 10. Máramaros vármegyei közgyűlési jegyzőkönyve, 1705–1712, 320.

³¹ 1710 július végén Pápai János Horváth Ferencnek írott levelében a tágabb régió állapotát tömören az alábbiakkal jellemzi: „sok helységekből kiholtanak az emberek, – csak az bolygó és tévelygő marha által tapodtatnak az vetések, s az felül nevezett vármegyékben, úgy Szattmár-, Szabolcsban is és Máramarosban nem hogy adót szedne: de senki feléje is alig mér menni az eszeveszett és a haláltúl irtózó szegénységnek...”. (Thaly 1874: 296.) Szeptember elején Rákóczi Károlyi Sándornak pedig az alábbi sorokat küldi: „A só nem szállíttatásáért haszontalan túrhetetlenkedni; mert aztat a pestis impediálja, mely miatt kormányosok is dültek már fel a szályakon [tutajokon], s széltszalad a többi; az máramarosi oláhok e miatt nem igen faragják a szálfát, és így ezen commercium is veszőfélben van...” (Uo. 152.)

³² 1710 júniusában Máramaros vezetése arra hivatkozva kér adómentességet, hogy „majd egész vármegyénket a grassáló pestis ellepven annyira, hogy mindennemű mezei és egyéb munkát, sőt maga cselédjét elhagyván lakosink, egész falvak havasokra, erdőkre, völgyekre, sőt Moldvára és Lengyelországra elszededtenek.” (Szilágyi 1898, 7. kötet, XII. fejezet: s. p. CD Rom kiadás). Arról azonban nem tudunk, hogy bármiféle, a járvány terjedésének akadályozására irányuló intézkedést foganatosítottak volna.

³³ A vélekedés a korszakban még általánosnak tűnik. Rákóczi véleményét tömören az alábbi módon fogalmazza meg: „halál ellen nincs orvosság, Isten ítélete ellen nincs tanács. A ki meghal, csak el kell azt temetni!” (Thaly 1874: 295.)

Mivel a járvány pusztításáról nem csak a megye, hanem annak legnagyobb birtokosa, a Kamara sem készített külön felmérést (a Helytartótanács akkoriban még nem létezett), az 1710. évi pestis dimenzióinak körülhatárolását mindössze egyetlen módon kísérlehetjük meg: ha megvizsgáljuk, hogy az erre az időszakra nézve rendelkezésre álló különböző típusú összeírásokban milyen nyomokat, milyen a pestis pusztításával összefüggésbe hozható változásokat találunk. Erre egyrészt a kamarai falvakról 1702 és 1711 között készített uradalmi összeírások, másrészt az egész megyét felölelő 1700. évi adókivetési, az 1715. évi sójavalmazási, valamint az 1715. évi országos adóösszeírások egymással történő összevetése nyújthat bizonyos lehetőségeket.³⁴

A kamarai települések esetében, tekintettel arra, hogy 1711 júniusában, vagyis jó fél évvel a járvány megszűnését követően (valószínűleg a károk felmérése céljából) írták össze az adózó népességet, tulajdonképpen első kézből van információnk a pestis népességre és társadalomra gyakorolt hatásáról. Az összeírásból megtudjuk, hogy a rónaszéki sóbányát átmenetileg elhagyták munkásai a pestis miatt,³⁵ s a Huszt környéki három kamarai falu adózó népessége közel 40, a bocskói uradalom tucatnyi falvában 18 százalékkal alacsonyabb, mint a század elején (3. táblázat). A hiány egyrészt a pestisben meghaltakból (őket jelzik az adózók 10–20 százalékát elérő pusztá telkek), másrészt a részben átmenetileg, részben véglegesen elmenekültek /elköltözöttek 30–60 százalékos tömegéből tevődik össze. Plasztikusan foglalja össze a pestis következményét a kamarához tartozó Huszt melletti öt helységet összeíró tisztviselő Károlyi Sándorhoz írott levelében: „az öt falu penig az pestis miatt ell pusztult, ki az nyomorúság előtt helyérül ki bujdosott, ketteiben laknak, hármában az mint vadnak kik is bár csak az urbariumi szolgálatott praestálhatnak.”³⁶ Vagyis az adott esetben az összeírt „szökevény” lakosok nagy száma nem elsősorban a török háborúk után felerősödött, a társadalom térbeli újrendeződésével kapcsolatos vándormozgalmakra vezethető vissza, hanem a pestis előli egyetlen biztos védekezés alkalmazását, a tömeges menekülést jelzi. Jól illeszkedik ehhez, hogy a menekültek aránya 1711 és 1715 között közel kétharmadával csökken, vagyis nagyrésztük a járvány elmúltával visszatért lakhelyére.

Vagyis a kamarai összeírásokból szerezhető tapasztalat azt sugallja, hogy közvetve a pusztá telkek, és a menekültek száma alapján hozzávetőleges képet kaphatunk a pestis okozta népességi hatások méretéről és területi különbségeiről. E tapasztalatot megpróbáljuk tehát Máramaros egészére nézve érvényesíteni. Az egész megyét átfogó kép megrajzolását két forrásra alapozhatjuk: a Máramaros összes családfőjét meglehetősen pontosan rögzítő sójavadalom összeírásra,³⁷

³⁴ A felsorolt források jelzeteit lásd a 3. táblázat alatt.

³⁵ MOL Filmtár E 156, UC 152:59

³⁶ MOL P 397, Acta oeconomica, V. D. Huszt, 1711 június 26.

³⁷ MOL Filmtár W 183 (Hofkammerarchiv, Fasc. 4. Rote fascikel no. 43.) A forrás a megyében lakó családfők összeírása, akik kedvezményes sóvásárlási lehetőséggel rendelkeztek a kamarai bányákban függetlenül attól, hogy birtokos vagy egytelkes nemesek , illetve adóköteles úrbéresek.

valamint az ugyanabban az évben készített országos adóösszeírásra. Előbbi forrás nem csak a helyben lakókat írta össze, hanem név szerint felsorolja a nemes és nem nemes szökevényeket és elmenekülteket is,³⁸ utóbbi forrásban pedig megtalálható – rendszerint a megürülés évével együtt – a pusztává vált telkek száma.³⁹ Elemezni azonban csak azokat a településeket volt érdemes, melyek mindkét forrásban szerepelnek (ez az összes falu kerekén 78 százaléka), ugyanis az országos adóösszeírás végrehajtói a jelentős részben nemesek lakta kuriális települések többségében a pusztá telkeket, sőt gyakran magát a települést sem írták össze. Az eredmények ugyancsak a 3. táblázatban láthatóak. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy egyrészt a pusztá telkek adatában a megürült kisnemesi porták nem szerepelnek, vagyis ez az adat az elhagyott telkek és házak számát alábecsli (tehát ennek alapján halálozások számát a ténylegesnél kevesebbnek látjuk), viszont a menekültek sorában nem mindenki írható a pestis rovására (tehát ez az adat esetenként némileg túlbecsült is lehet), akkor azt mondhatjuk, hogy az 1710. évi járványban a családfők körülbelül 68 százaléka halt meg és nagyjából 15–17 százaléka menekült el rövidebb-hosszabb időre lakóhelyéről. (Nem zárható ki természetesen – utalunk itt a 3. táblázatban látható kamarai falvak példájára –, hogy a rövid ideig elmenekültek száma az itt feltételezettnél helyenként jóval magasabb is lehetett.)

3. táblázat

Az 1710. évi pestis hatása Máramaros népességére az adóösszeírások tükrében
I. Kamarai falvak

Uradalmak	Összeírtak			Pusztá telkek ^{b)}	Menekültek		Mindhárom alkalommal összeírt települések
	1702	1711	1715	1715	1711	1715	
Száma							
Husztai	95 ^{a)}	58	113	21	62	11	3
Bocskói	475	390	267	47	176	74	11
Összesen	570	448	380	68	238	85	14
A pusztulás aránya az 1702-ben összeírtakhoz képest (százalék)							
Husztai				22,1	65,3 ^{c)}	11,6	
Bocskói				10,2	37,1 ^{c)}	15,6	
Összesen				12,2	41,8 ^{c)}	14,9	

a) 1700

b) 1702. és 1711. években összeírásuk nem, vagy hiányosan történt meg.

c) A menekültek egy része valószínűleg még a pestis kezdete előtt távozott, vagyis az itt közölt pusztulási arány némileg felülbecsült.

³⁸ Ez azt sejteti, hogy az összeírók gondoltak arra, hogy az „elmenekülés” csak átmeneti és nevezettek jórészt visszatérnek, vagyis újból jogosultak lehetnek a kedvezményes sóvásárlásra.

³⁹ Az 1715. évi országos összeírás 2004. Az országos összeírásban szereplő adózó háztartásfők száma jóval alacsonyabb, mint a sójavadalmi összeírásé, ráadásul e forrás a Máramarosban különösen nagyszámú nemességre vonatkozó információkat sem tartalmazza, így a pusztá telkek számán túlmenő adatait nem használtuk.

3. táblázat (folytatás)

II. Máramaros megye ^{d)}

Járás és kerület	összes	Pusztá telkek ^{e)}	Meneklttek	A hzrtrsok feltételezett száma a pes- tis előtt ^{f)}	Pusztá telkek ^{e)}	Meneklttek	összes csökkenés
A. rbres helységek							
Alsó	1601	33	410	2105	1,6	19,5	21,1
Felső	276	71	186	533	13,3	34,9	48,2
Kaszói	184	12	14	216	5,6	6,5	12,1
Szigeti	528	52	79	702	7,4	11,3	18,7
Bocskiuradalom	255	59	66	386	15,3	17,1	32,4
sszesen	2844	227	755	3942	5,8	19,2	25,0
B. Kuriális helységek							
Alsó	770	29	146	957	3,0	15,3	18,3
Felső	52	7	30	90	7,8	33,3	41,1
Kaszói	333	18	9	377	4,8	2,4	7,2
Szigeti	356	17	30	408	4,2	7,4	11,6
sszesen	1511	71	215	1832	3,9	11,7	15,6
Falvak sszesen	4355	298	970	5774	5,2	16,8	22,0

d) a városok és a pusztá telkek adatait nem kzl települések nélkül

e) az 1715. vi országos összeírás alapján 1709–1711 között pusztává lett telkek.

f) az 1715-ben sszertk az összes korábban elmeneklttel és puszttelekkel együtt

Forrás: ABM Fond 45. Inv. 1065, no. 1,

MOL P397 Acta oeconomica V.D. Huszt,

MOL Filmtár W 183 Hofkammerarchiv, Fasc. 4. Rote fascikel no.43,

MOL Filmtár UC 7:18 s UC 152:59,

MOL Filmtár Az 1715. vi országos sszers.

Kt érdekes különbség világlik ki az adatokból. Az egyik a két eltérő társadalmi szerkezetű településcsoport: az úrbéres és a kuriális helységek között észlelhető. Az, hogy utóbbiakban alacsonyabb a pusztá telkek száma, ami minden bizonnyal, mint említettük, azok hiányos számbavételére vezethető vissza. A meneklttek arányának szignifikáns eltérése viszont – akiket a sójavadalmi összeírás jogi sttusuktl függetlenül egyrnt rögzített – arra utal, hogy a kuriális falvak nemessége sokkal kisebb arányban menekült el a járvány elől, mint ahogy azt népességi súlyuk indokolná (a helyben maradtak között 58, az elmeneklttek között 20 százalék a nemesek aránya), vagyis itt a háttérben minden bizonnyal más motívumok is dolgozhattk. Például a nemesek számára a menni vagy maradni kérdése alighanem másképp vetődött fel, k esetleg többet veszthettek volna abban az esetben, ha „si portjukat” elhagyják. Ezzel szemben viszont a helyükkel, fldesurukkal vagy éppen a gazdálkodási lehetőségekkel elégedetlen jobbágy státusú személyek egy része számára feltételezhetően kapra jöhetett egy, a járvány kiváltotta tömeges menekülési hullám, melyhez feltűnés

nélkül csatlakozhattak és másutt új életet kezdhettek, ahol, mint új telepesek, egy időre adó- és szolgáltatási kedvezményeket kaphattak. Úgy tűnik, hogy ők kevésbé kötődtek házhoz, telekhez, faluhoz.

A másik különbség az egyes régiók pusztulási arányainak markáns eltérésében mutatkozik meg. A szóban forgó járvány által leginkább érintett terület a főként románok lakta felső járás, ahol az 1715-ben összeírtak csökkenése a pestis előtti állapotokhoz képest meghaladja a 40 százalékot, valamint az ahhoz közeli bocskói uradalom ruszinok lakta falvai, ahol a pusztulás aránya 30 százalék körülire becsülhető. Ezzel szemben a veszteség a legkisebb arányú – 12, illetve 19 százalék – a nagyrészt a Tisza völgyében fekvő (ugyancsak nagyjából román lakosságú) kaszói és a szigeti járásokban. Érdekes és sokat mondó jelenség, hogy a pestis okozta halálozás tehát azokban a régiókban volt a legkisebb, amelyek a Tisza, illetve a megyét a szomszédos Bereggel és Szatmárral összekötő utak (az úgynevezett „sótú”) mentén fekszenek, vagyis egyrészt sűrűbben lakottak, másrészt jelentősebb méretű átmenő forgalommal rendelkeztek. Az a tény, hogy a két nagy veszteséget szenvedő járás közvetlenül érintkezett Galíciával tehát azt sejteti, hogy a fertőzés e járvány esetében Máramarost elsősorban onnan, és nem az Alföld vagy Erdély felől érhetette.

Konkrét népességveszteség becsülésére azonban a fenti adatok alapján nem merészkedünk, nem utolsó sorban azért, mert egyrészt a megye családfőinek kerekén 13 százalékát kitevő városi lakosságot nem tudtuk bevonni ebbe az elemzésbe, másrészt egyetlen településről sincs olyan konkrét pestishalálozási adatunk (pl. adózó – nem adózó, háztartásfő – nem háztartásfő, női – férfi, felnőtt – gyermek halottak), amely bármiféle népegyenlőségi, illetve veszteségbecsléshez kiindulási alapot adhatna. Annyi azonban a fentiek alapján is leszögezhető, hogy amennyiben a családfők vesztesége, illetve elvándorlása az egész népesség változását reprezentálja (amit nagyon valószínűnek tartunk), akkor az 1710. évi pestis részben a halálozások, részben az elvándorlások következtében Máramaros megye számára minden bizonnyal 10 százalékot meghaladó, sőt talán a 20 százalékot is elérő népességcsökkenést eredményezhetett, vagyis meglehetősen komoly demográfiai következményekkel járt. Utóbbi alatt azonban nem minden esetben pusztán az egyszerű népességveszteségére kell gondolnunk. A bocskói uradalom összeírási adatai például, melyek 1711 és 1715 között az adózók számának további csökkenését, valamint a korábban önálló Borkút és Nagyfalva települések eltűnését (pontosabban szólván lakott pusztává történő átalakulását) mutatják, olyan jelzést is adnak, hogy a járvány folyamányaként egyes helyeken hosszabb időre is megrendülhetett a népesség, a helyi közösségek egy részének stabilitása.

Máramaros utolsó pestise (1742–1743)

A pestis utolsó jelentős fellobbanása Máramarosban több szempontból is emlékeztető. Egyrészt ez az első olyan nagyobb járvány e régióban, amellyel részletesen foglalkozott a központi bürokrácia (és utasítására a megye is), vagyis ennek

kapcsán már komolyabb mennyiségű forrás keletkezett. Ráadásul, miután a központi kormányzat nyomására a megyei ügyintézés hozzáállása, szakszerűsége és pontossága igen sokat javult az emberöltővel korábbi szinthez képest, már számos olyan forrás – közvetlenül a pestisről készített jelentések és összeírások – is rendelkezésünkre áll, melyek korábban létre sem jöttek. Viszonylag jó tehát a lehetőség arra, hogy a járvány lefolyását, demográfiai jellemzőit és hatását utólag még egyszer részletesebben megvizsgálhassuk. Másrészt indokolja a részletesebb vizsgálatot az a sajnálatos tény is, hogy e járvány a megye történetének ismereteink szerinti legnagyobb demográfiai katasztrófáját eredményezte.

De mielőtt a részletekbe belemélyednénk, a forrásanyaggal kapcsolatban érdemes néhány megjegyzést tennünk. Az olvasó számára nyilván nem annyira meglepő, ha most is azzal kezdjük, hogy a megmaradt forrásanyag hiányos és szétszórt. Egyes pestisről szóló jelentéseket a Károlyi család levéltárában (ezen belül részben Szatmár megye anyagába keverten), másokat a Helytartótanács egészségügyi iratai között, illetve körlevél formában kiküldve egyéb megyék levéltáraiban találtunk meg. Vannak viszont olyan jelentések is, melyek rövid végeredménye csak Schraud Ferenc szerémségi pestisről írt műve bevezetőjében, illetve Daday András egy tifuszárványról készített tanulmányában maradt ránk.⁴⁰ Máramaros ma Nagybányán őrzött levéltárában viszont megtaláltuk a megye pestishalándóságáról készített községsoros felmérését, ami roppant értékes forrás annak ellenére, hogy egykorú összegzése több helyütt az ekkoriban szokásos kisebb-nagyobb pontatlanságokkal történt meg.⁴¹ Különös érdekessége viszont, hogy a Dávid Zoltán által közölt, az 1738–1742. közötti pestishalándóságáról készített országos összesítő Máramarosra vonatkozó adata csak feleakkora, mint az említett helyi összegzésé,⁴² ami arra utal, hogy a megyei tisztviselők az általuk készített összeírás eredményeit főhatóságuknak, a Helytartótanácsnak, vagy a régióban illetékes királyi pestisbiztosnak, Károlyi Sándornak soha nem küldték fel. (Lehet, hogy csak „belső használatra” készítették?) Más, a pestisről szóló, arról lényeges információt közlő forrásra viszont nem akadunk a máramarosi iratok között. A megyei jegyzőkönyv az 1710-es évhez hasonlóan most is igen szűkszavúan foglalkozik a járvány kérdésével, de tekintettel a Helytartótanács állandó adatkérésére és a helyi törvényhatóságokat sorozatosan bombázó rendeleteire, az utóbbiakra tett kényszerű válaszok és intézkedések nyomai mégis csak bekerültek a közgyűlési feljegyzések közé. A töredékes iratanyag azt

⁴⁰ Schraud 1802. Tomus I: xxx, Daday 1963: 281. (Az utóbbi szerző által közölt információk forrását nem sikerült visszakeresnünk az Országos Levéltár anyagában. A hivatkozott jelzet alatt más forrásanyagot találtunk.)

⁴¹ A jegyzéket a megyei tisztviselők minden valószínűség szerint a helyi papság segítségével készítették. Legalább is erre utal, hogy a ma Ukrajnához tartozó Visk és Técső mezővárosokban megmaradtak a református egyház korai anyakönyvei, melyek halálzási adatai nagyjából egybevágóak a megyei pestishalándozási jegyzék számaival. Técső 483 fője azonos, Visk anyakönyvben szereplő 530 fős pestishalándozási adata hússzal kevesebb, mint a megyei jegyzéké. (Czébely 2002: 75.) Utóbbi lehet elírás is, de valószínűbb, hogy az eltérés inkább a nem református áldozatok számát takarja.

⁴² Dávid 1973: 90.

az összképet alakítja ki, hogy ténylegesen a megtalálnál jóval több irat és feljegyzés készülhetett, ezek nagyobb részt azonban az idők folyamán elkallódtak. Vagyis azzal a hazai viszonyokra sajnos jellemzőnek mondható helyzettel állunk szemben, hogy a több mint 260 évvel ezelőtti adminisztráció mintha pontosabban működött volna annál, mint amennyire az e tevékenység dokumentálására hivatott megyei és központi levéltáraknak sikerült e forrásokat az utókor számára megőrizni.⁴³

Pestis történetünket kezdjük először a járvány máramarosi megjelenésével. Az adatok és források egymással történő összevetése alapján megállapítható, hogy ennek történeti irodalomban szereplő 1739-re datálása tévedés.⁴⁴ Károlyi Sándor pestisbiztos irataiból és levelezéséből világosan kiderül ugyanis, hogy 1739 őszen csak rémhírek keringenek, de a pestisjárvány nem tört ki Máramarosban. Egy 1740 januári jelentés még a teljes régiót (Bereg, Ugocsa és Máramaros megyéket) fertőzéstmentesnek mondja, az ezt követően a korábbiaknál jóval nagyobb gyakorisággal megmaradt járvány-jelentésekben pedig csak 1741 novemberében találkozunk először máramarosi helység nevével.⁴⁵ A járvány kezdete és vége, mint a legtöbb esetben, itt sem állapítható meg egyértelműen. Bár a közeli Szabolcsban és Szatmárban 1739-től hol felbukkan, hol visszavonul a pestis (de lényegében úgy tűnik, hogy néhány helységben valahol mindig jelen van), nincs egyértelmű bizonyíték arra, hogy a megye mely irányból, Galícia vagy az Alföld felől fertőződött meg, mint ahogy azt sem tudjuk, hogy 1741–42 fordulójáig miért maradt fertőzéstmentes. Csak annyi biztos, hogy a pestis első jelei, mint fentebb már említettük, egy Károlyi Sándor biztosnak küldött jelentés szerint a Tisza menti „sóúttól” nem messze fekvő Alsóapsán jelentkeztek 1741 novemberében. A fertőzött helységeket körülvevő, illetőleg a nem fertőzötteket a veszélyt hozó forgalomtól őrző kordonok⁴⁶ felállításáról és működéséről készített jegyzék szerint az első „bekerített” (kordonnal körbevett) helység 1742 január elején a kaszói járásban, a Visó folyó völgyében fekvő Petrova, ezt követi február végén a tőle nem messze fekvő Szurdok, majd április 5-től kezdődik a járvány gyorsabb terjedése és a fertőzött települések sorozatos őrzés alá vétele. (A járvány elterjedésének útvonala tehát inkább egy délnyugatról, mint Galiciából érkező fertőzést valószínűsít, de konkrét erre vonatkozó adat híján ez bizonyosan nem állítható.)

⁴³ A hivatali feladat sikeres ellátása után az igazgatási szervek jelentős része már nem sokat törődött azzal, hogy a napi munka számára jelentőségüket veszített iratokkal mi lesz. Hasonlóképpen e mentalitásnak estek áldozatul a népszámlálások eredeti adatai is egészen a huszadik század végéig, amikor az adatmegőrzés akadályozásának „feladatát” a személyes adatok védelmének doktrínér értelmezése és alkalmazása vette át.

⁴⁴ Dávid Zoltánt 1738–1742 évi pestisről írott összefoglaló tanulmánya (Dávid 1973: 120) során valószínűleg megtévesztette az, hogy a Károlyi levéltárban őrzött pestis iratok egy része dátum nélküli piszkozat. Az itt őrzött három máramarosi járvány – jelentésre utólag írta rá ceruzával valaki, aki a részletekkel nem volt tisztában, az 1739-es évszámot. (Vélhetőleg ugyanaz a személy, aki ezeket a szórványosan megmaradt máramarosi községi jelentéseket Szatmár megye anyagába rendezte.)

⁴⁵ A járvány kitörésének időzítését az alábbi levéltári fondok alapján végeztük: MOL A 27 (Filmtár 28261. és 28317. dobozok), MOL C 37, 123. cs.

⁴⁶ Fegyverekkel őrzött, a közlekedést – és így a fertőzést – megakadályozó határvonalak.

Június 20-i közgyűlésén a megye „minthogy az infectio harapózása naponkint tapasztaltatik” külön egészségügyi biztost nevez ki és elrendeli a gyanús helységek seborvosok által történő ellenőrzését.⁴⁷ A hónap végén 23, egy hónappal később 51, szeptemberben már 82 település, vagyis a megye összes településének közel kétharmada pestisfertőzött. A járvány 1742 október – novemberének fordulóján kezd erőt veszteni, de rohamos visszavonulása csak a télen, 1743 januárjában kezdődik és a tavasz vége felé fejeződik be. A pestis elmúlásának végső időpontja nem teljesen egyértelmű. Az utolsó központilag vezényelt kordonokat 1743. április 24-én és 25-én oldják fel Alsóvisón és Batizán, ugyanakkor Széleslonkáról és Taracközről forrásaink még szórványos pestishalálozásokat jeleznek egészen május közepéig, illetve végéig.⁴⁸

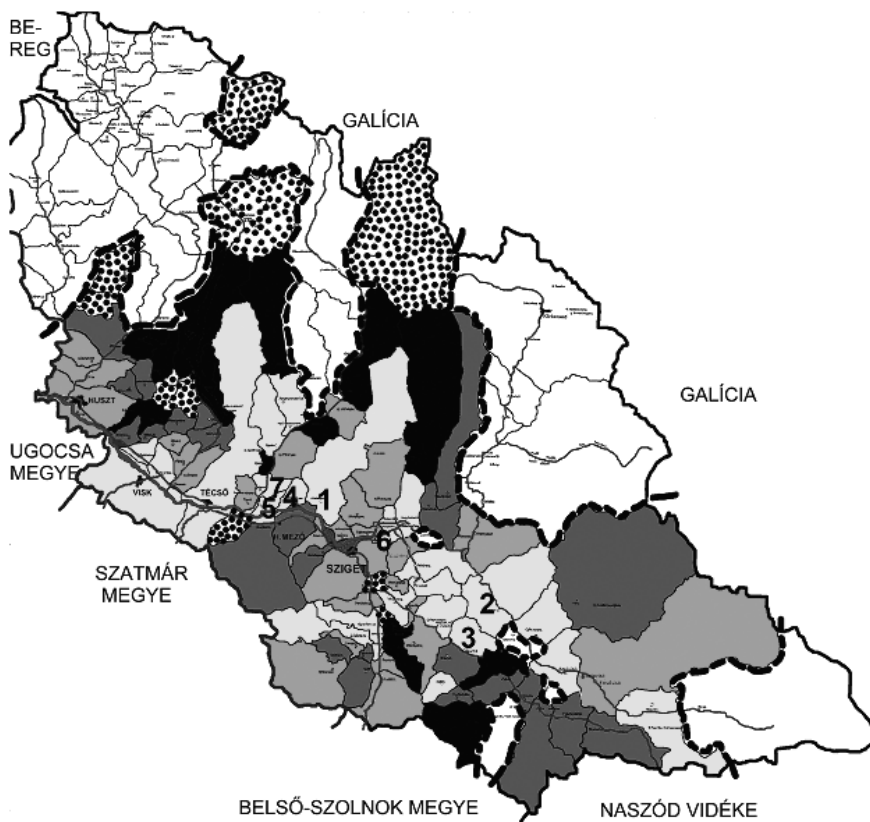
Érdekes tanulságokhoz juthatunk akkor, ha a pestisfertőzés útját követjük Máramaros megye területén. A kordonállítások településenkénti adatai alapján ez elég pontosan rekonstruálható (1. térkép). A fertőzés kiinduló megyei gócai – a térképen 1-től 7-ig terjedő számokkal jelzett települések – a Tisza és a Visó folyók völgyében alakultak ki. A pestis máramarosi kibontakozása igen lassú folyamat. 1741 novemberétől kezdődően valamivel több, mint fél év telik el addig, ameddig az első hét településen elterjed a járvány, de a következő három és fél hónap alatt már nagyságrenddel több, összesen 87 település fertőződik meg. A térkép egyértelműen azt sugallja, hogy szemben az 1709–1710. évi pestissel most a fertőzés Szatmár megyéből, a Tisza menti „sót” vonalán érkeztetett és három góca (1741 novemberéről Alsóapsa (1), 1742 januárjától Petrova (2) és 1742 május elejétől Veresmart (6)) alakult ki, melyek azután sugarasan tovább fertőzték a környező településeket. A fertőzés üteme ősszel csökkenni kezd, az 1742 októbere és 1743 januárja közé eső négy hónap alatt már összesen csak 8 újabb településen jelent meg a pestis. Ezt követően a járvány további terjedése megáll. Az e vidéken szokásos kemény téli hidegek és a méretes hótakaró sem a járványt terjesztő baktériumok életben maradásának, sem a másodlagos fertőzést jelentő emberek (illetve a baktériumot hordozó bolhák és gazdaállataikul szolgáló rágcsálók), mozgásának nem kedveznek.

A fertőzést nem kapott települések térbeli elhelyezkedése további tanulságokkal is szolgál. Egyrészt azt tapasztaljuk, hogy vannak olyan kis zárványok, amelyeket az őrzés és/vagy a lakók óvatossága (vagy a szerencse) akkor is megkímélt a pestistől, ha a környező települések mindegyike annak áldozatául esett. A másik az a feltűnő különbség, amely a megye félreeső, havasi jellegű területeinek majdnem teljes fertőzésmentessége, illetve a folyóvölgyi falvak és mezővárosok majdnem teljes körű fertőzöttsége között tapasztalható. A fertőzésmentesség nyilván összefüggésben áll a hidegebb éghajlattal, a ritkább személyforgalommal, a bezárkózottabb életmóddal. Nem tudunk szabadulni azonban attól a gondolattól

⁴⁷ ABM Fond 45. Inv. 338. Közgyűlési jkv. 1742–1743. 86, 92.

⁴⁸ A járvány időbeli fejlődésének rekonstrukciója az egyes települések őrzéséről készített összefoglaló költségelszámolás (MOL C 37 125. cs. f. 178–183.), valamint a Károlyi Sándorhoz befutott pestisjelentések (uo. 123. cs.) alapján készült.

1. térkép
A pestis elterjedése Máramarosban a kordon rendszer kiépülése alapján (1741–1743)
 1742 június végéig őrzés alá vett települések

- 1742. június végéig őrzés alá vett települések
- őrzés alá véve július 31-ig
- őrzés alá véve augusztus 31-ig
- 1742 szeptembere és 1743 januárja között kordon alá vett települések
- a járvány kezdete bizonytalan, a kordon jegyzéken nem szereplő település
- fertőzésmentes területek határa
- 1–7 a fertőzés gócpontjai

sem, hogy lehettek ennek esetlegesen társadalmi – kulturális okai is. A megye keleti csücskében levő Borsa falu kivételével ugyanis a hegyvidék összes fertőzésmentes települése ruszin jobbágyfalu, míg a fertőzött völgyek lakossága nagyrészt román, felerészben pedig kismemes. Nem tartjuk kizártnak tehát azt, hogy a nyelvi – kulturális, valamint a szociális távolság miatt a két településcsoport közötti kommunikáció – és a pestis idején ebből következőleg a járvány továbbterjedésének veszélye – is kisebb lehetett.

Nyilvánvaló, hogy a fertőzöttség fentebb ismertetett területi megoszlásának a települési viszonyokból adódóan tehát egyúttal sajátos etnokulturális következményei is voltak (4. táblázat). A falvak akkoriban körülbelül 36 százaléka tekinthető román jellegűnek és 61 százaléka ruszinak,⁴⁹ viszont a megye által készített pestishalálozási jegyzék alapján az összes halálozásból az előbbiekre 46, az utóbbiakra pedig csak 42 százaléka esett, mert a pestis a hegyek között lakó ruszinokat – szemben az 1710. évi járvánnyal – most jóval kevésbé érintette, mint a nagyrészt a Tisza völgyébe települt románokat. Az már szinte természetesen vehető, hogy az öt Tisza mentén fekvő magyar jellegű kamarai város – melyek, talán Hosszúmező kivételével, a kereskedelem, a forgalom és az adminisztráció szempontjából is a megye központjait képezték (vagyis a leginkább ki voltak téve a fertőzés veszélyének) – mindegyike pestises lett és közel 3000 lakosukat elvesztették.

A fertőzött helységek körül vont kordonok kezdő és záró időpontjából viszonylag nagy biztonsággal megállapítható az egy-egy településen bekövetkezett pestisjárvány lefolyásának időtartama (5. táblázat). Eszerint a járvány lefolyása meglehetősen gyors, a települések közel 60 százaléka néhány hónap alatt lezajlott. Mindössze a falvak harmadában és Huszt városában tartott fél évnél tovább (többnyire 7–8 hónapig). Egy évnél hosszabb ideig mindössze egyetlen község (Petrova) maradt pestises.

4. táblázat

Az 1742. évi pestis néhány jellemzője etnokulturális csoportok szerint

A települések jellemző etno-kulturális csoportja	Fertőzött	Fertőzésmentes		Fertőzésmentes települések aránya	Fertőzött települések megoszlása	Halottak megoszlása
		Település				
Magyar ^{a)}	5	--	5	100,0	3,7	12,5
Rómán	43	5	48	89,6	35,6	45,8
Ruszin	48	34	82	58,5	60,7	41,7
Magyar összesen	96	39	135	71,1	100,0	100,0
N					135	21735

a) kamarai mezővárosok

Forrás: ABM Fond 45. Inv. 629, no. 31. és Lexicon locorum (1920) után számítva

⁴⁹ A népesség egykori etnokulturális megoszlása a románokra–ruszinokra–magyarokra vonatkozóan 33–57–10 százalékosra becsülhető.

5. táblázat

Az 1742-43. évi máramarosi pestisjárvány lefolyásának időtartama településenként

Járások és kerületek	3 hónapnál rövidebb	3-6 hónap	6-12 hónap	Egy évnél hosszabb	Ismeretlen	Település összesen
Alsó	3	12	8	–	5	28
Felső	–	1	16	1	–	18
Kaszói	1	16	–	–	2	19
Szigeti	–	17	5	–	3	25
Bocskóiuradalom	–	4	3	–	–	7
Falvak összesen	4	50	32	1	10	97
Városok	–	4	1	–	–	5
Máramaros összesen	4	54	33	1	10	102

Forrás: a szerző számításai

6. táblázat

Az 1742. évi pestis pusztításának területi megoszlása Máramarosban

Járás és kerület	Fertőzött	Nem fertőzött település	Összes	Fertőzött települések aránya %
Alsó	28	24	52	53,8
Felső	18	3	21	85,7
Kaszói	19	–	19	100,0
Szigeti	25	1	26	96,2
Bocskói uradalom	7	5	12	58,3
Falvak összesen	97	33	130	74,6
Ebből román	45	3	48	93,8
ruszín	52	30	82	63,4
Városok ^{a)}	5	–	5	100,0
Máramaros összesen	102	33	135	75,6

a) a lakosság túlnyomó része református magyar

Forrás: ABM Fond 45. Inv. 629, no. 40.

A megye által készített halálozási jegyzék alapján megállapítható, hogy a megye településeinek nagyjából 75 százalékában pusztított a járvány (6. táblázat). A pusztítás a legnagyobb méretű a Tisza völgyében fekvő kaszói és szigeti járásokban volt, itt mindössze egyetlen kisebb, a hegyekben fekvő települést került el a járvány. Ezzel szemben a túlnyomórészt a Kárpátok vonulatai között elterülő alsó járásban valamint az ugyancsak itt fekvő bocskói uradalom helységeiben lényegesen kisebb

volt a pusztítás, közel felük pestismentes maradt. E területi különbség megerősíti a járvány megjelenésének útvonalával kapcsolatos korábbi sejtéseinket, ugyanis a pestis által legjobban sújtott zóna nem a galíciai határ mellett húzódott, hanem a Tisza völgyét, a megyén átmenő fő közlekedési útvonalakat követte (1. térkép).

A nagy kérdés az, hogy ténylegesen mihez viszonyítsuk a fenti veszteségeket, ugyanis 1742 környékéről semmiféle, a megye (vagy akár csak egy része) tényleges népességszámára vonatkozó forrással nem rendelkezünk. Mindössze egy dicalis adóösszeírásra akadtunk a megyei levéltárban, jobban mondva annak is csak a töredékére, mely a korabeli települések alig felét tartalmazza 1743-ból. Megkíséreltük tehát először az 1710. évi elemzéshez hasonlóan e forrás segítségével megnézni azt, hogy milyen következtetések adódhatnak a puszta telkek és a menekültek számarányából a pestis pusztításaira vonatkozóan (7. táblázat).

A puszta telkek aránya 1743-ban összességében a vizsgálható területeken, a kaszói, szigeti és az alsó járás Tisza menti részén, vagyis a megye leginkább pestisjárta zónájában megközelítette a járvány előtti adózó népesség 40, a menekülteké pedig annak 16 százalékát. A halottak előbb említett megyei szintű etnokulturális megoszlásával egybevág, hogy a puszta telkek aránya a vizsgált járásokban sokkal magasabb a román, mint a ruszin falvakban. Ugyancsak reálisnak tűnik az is, hogy nagyobb arányú a pusztásodás a kuriális, mint az úrbéres falvakban, ugyanis előbbi kategória a vizsgált területen gyakorlatilag csak román jellegű települések között fordul elő. A fentiekkel ellentétes a kép viszont a menekültek megoszlása tekintetében. Arányuk ugyanis – hasonlóan az 1710. évi pestis időszakához – jóval alacsonyabb a román, illetve kuriális jellegű települések esetében, mint a ruszin, illetve úrbéres falvak lakossága között.

7. táblázat

Az 1742. évi pestis nyomai Máramarosban az 1743. évi dicalis összeírás alapján^{a)}

Járas és kerület	Adózók	Pusztá telkek száma	Menekültek	Feltételezett adózók 1743 előtt	Pusztá telkek aránya (százalék)	Menekültek	Falvak száma
Alsó	566	435	250	1251	34,8	20,0	19
Kaszói	643	632	135	1410	44,8	9,6	18
Szigeti	730	674	329	1733	38,9	19,0	25
Összesen	1939	1741	714	4394	39,6	16,2	62
Ebből úrbéres	834	622	339	1795	34,7	18,9	33
Kuriális	1105	1119	375	2599	43,1	14,4	29
Ruszin	978	750	431	2159	34,7	20,0	36
Rómán	961	991	283	2235	44,3	12,7	26

7. táblázat (folytatás)

II. Korrelációs összefüggések

Etnokulturális és jogi státus szerinti település-csoportok	Pestishalottak és menekültek kapcsolata	Pestishalottak és puszta telkek kapcsolata	Menekültek és puszta telkek kapcsolata
Román falvak	0,4433	0,8122	0,8271
Ruszin falvak	-0,1608	0,4660	0,2392
Kuriális falvak	0,1007	0,7071	0,2496
Úrbéres falvak	0,0792	0,6393	0,3777

a) Az összeírás nem teljes, az alsó járás nagyobb része, a felső járás, a bocskói uradalom valamint a városok adatai ismeretlenek

Forrás: ABM Fond 45. Inv. 629, no. 31.

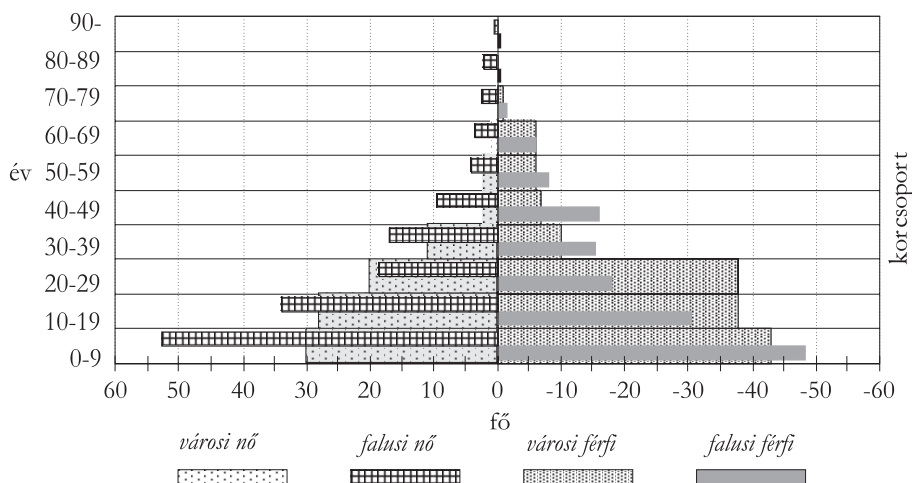
Ha megnézzük a pestishalottak illetőleg a puszta telkek településenkénti száma közötti összefüggést (7. táblázat), akkor azt látjuk, hogy az igen erős (0,81) a román falvak esetében. A kuriális és az úrbéres falvak vonatkozásában a halottak és a puszta telkek száma között még mindig szoros a kapcsolat (a lineáris korreláció értéke itt 0,64 – 0,81 között mozog az 1,00 maximumhoz képest), viszont a ruszin falvak halottai és pusztásodása között már csak közepes erejű összefüggést látunk (0,47). A pestishalottak és a menekültek száma között csak a román falvak esetében látszik közepes mértékű összefüggés (0,44), a többi csoport esetében gyakorlatilag minimális a két jellemző közötti kapcsolat. A két adóösszeírásból származó adat, a menekültek és a puszta telkek száma is csak a román falvakban mutat erős összefüggést (0,83), a többi csoport esetében gyenge-közepes (0,24 – 0,38) a közöttük levő kapcsolat. Az összefüggés vizsgálat megerősíti tehát azt a feltételezést, hogy az adóösszeírások puszta telek száma és a pestis pusztításának halottak számában kifejezett mértéke között igen erős a kapcsolat (másképp fogalmazva: az előbbiből következtetni lehet a másikra). A menekültek számának gyenge vagy hiányzó kapcsolata a pestishalálások, illetve a puszta telkek számához viszont másra utal. A két jelenség ugyanis csak a Tisza völgyében fekvő román falvakban mutat kapcsolatot egymással, a hegyekben fekvő ruszin települések esetében nem. Ebből következőleg tehát utóbbiak vándormozgalmi nem elsősorban a pestissel kapcsolatosak. Ugyanakkor a helységek (és lakosaik) jogi minősítése és a menekültek száma közötti gyenge kapcsolat viszont arra utal, hogy történetírásunk vélekedésével ellentétben a domináns ösztönző a korabeli vándormozgalmak mögött – legalábbis Máramarosban – talán még sem elsősorban a helyi földesúrtól való szabadulás vágya, hanem más tényezőket kell keresnünk.

Hét település esetében részletesebb elemzést végeztünk a pestishalottak demográfiai jellemzőire vonatkozóan (2. ábra). Az összeírt 578 falusi és 243 mezővárosi pestishalott kor és nem szerint megrajzolt korfája alapján úgy tűnik, hogy a halottak megoszlása lányegében mintha az élőkét tükrözné. Ez azt jelenti,

hogy a pestis lényegében minden korosztályt nagyjából egyforma mértékben súlyt. Mindössze annyit észrevételezhetünk, mintha a hat megvizsgált falu halálozási korszerkezetében némileg magasabb lenne a fiatalok aránya, mint az elemzett városban, Hosszúmezőben. Ez azonban minden valószínűség szerint nem a halálozás strukturális különbségére, hanem a falvak városokéhoz képest ekkor fiatalosabb korszerkezetére vezethető vissza.

2. ábra

A pestis halálozás részletes korszerkezete Máramarosban hét település adatai alapján (1742)

Hosszúmező esetében kivételes helyzetben vagyunk, mert itt a pontosabb feljegyzések miatt a megyében egyedülként lehetőségünk volt a halottak neme és életkora mellett családi-háztartási státusuk megismerésére is (8. táblázat). Ennek alapján nem csak azt tudjuk megállapítani, hogy a református magyarokból álló népesség legalább ötödrésze rokonokkal együtt, vagyis bonyolultabb összetételű, nagyobb létszámú háztartásokban élt, hanem az is világossá lett, hogy a járvány az esetek jelentős részében nem eredményezte teljes családok kihalását, hisz családonként többnyire csak 1–3 áldozatot találunk.⁵⁰ Inkább az tűnik ki az adatokból, hogy a járvány a népességre nézve különböző mértékben hatott. A családok enyhe többségében egy – három haláleset következett be. Valószínűleg ennél több helyen fordult elő megbetegedés, a lelki megpróbáltatást, a hónapokig tartó állandó félelmet pedig az őrés alá vont, pestissé vált településeken senki sem kerülhette el. Az összeírt 219 hosszúmezői halott ugyanis 85 háztartáshoz tartozott, ami biztos, hogy több mint az egykorú háztartások felét jelenti.⁵¹ Ugyanakkor a mezőváros halottai között viszonylag kevés, mindössze 29 családfejt

⁵⁰ A halottak egy háztartásra eső átlaga Hosszúmező városában 2,58 fő.

⁵¹ 30 évvel korábban, 1715-ben Hosszúmezőn 96, 43 évvel később, 1785-ben pedig 183 familiát írnak össze.

találunk és alacsony az elhunyt nők száma és aránya is. Utóbbi adatok mintha arra utalnának, hogy egyes népességcsoportok talán védettebbek voltak, vagy sikeresebben el tudták kerülni a fertőzést. Mindenesetre ténynek tűnik, hogy a pestis nem érintette azonos súllyal a lakosság minden egyes csoportját.⁵²

8. táblázat

*Hosszúmező város pestishalottainak demográfiai jellemzői**I. Férfiak*

Háztartási státus	éves (fő)				Összesen
	0–19	20–39	40–59	60–x	
Háztartásfő	–	11	13	5	29
Rokon	8	2	–	–	10
Gyermek	73	11	–	–	84
Egyéb	–	–	–	–	–
Összesen	81	24	13	5	123

II. Nők

Háztartási státus	éves (fő)				Összesen
	0–19	20–39	40–59	60–x	
Háztartásfő felesége	1	21	2	–	24
Rokon	5	3	2	1	11
Gyermek	54	6	–	–	60
Egyéb	–	1 ^{a)}	–	–	1
Összesen	60	31	4	1	96

a) szolgáló

Forrás: ABM Fond 45. Inv. 629. no.40.

Vizsgáljuk meg ezek után a járvány elérhető demográfiai jellemzőit megyei szinten. A hivatalosan kimutatott 21 735 halott nemi aránya – bár a számított adatok azt jelzik, hogy a felső járás, illetve a bocskói uradalom esetében összeírási hibákra is gyanakodhatunk – összességében enyhe férfítöbbletet mutat, ami valószínű, hogy egyezik a teljes népességre jellemző arányokkal (9. táblázat).⁵³ Máramaros megye ugyanis a korszakban bevándorlási célterület (főként Galícia ukrán lakta területei felől kiindulóan), amely mozgalom hagyományosan férfítöbbletet eredményez a befogadó népességben, lévén, hogy a férfiak hajlamosabbak a migrációra. A halottak egykorú jegyzéke következetesen csak a férfiak esetében tüntet fel összesen két nagy korcsoportot. Eszerint a pestisben elhunytak kereken

⁵² Az eredmények egybevágóak a hasonló külföldi vizsgálatokkal (Schofield 1977: 105–106; Sharpe 1995: 67). A nemek, kor- és státuscsoportok fertőződési valószínűsége nem teljesen azonos.

⁵³ 1785-ben a falvak esetében az 1000 keresztény férfira eső nők aránya 950, a zsidóké 857, a városokban pedig 986 és 893. (MOL A 39 no. 4772/1786 után számítva.)

40 százaléka volt 20 év alatti. Ez az érték azt jelenti, hogy a későbbi korszakban megszokottal ellentétben a szóban forgó pestis a felnőtt népességet ugyanúgy, vagy talán még jobban pusztította, mint a gyermekkorúakat.⁵⁴ (Elképzelhető, hogy az idegenekkel kevésbé érintkező csecsemők és kisgyermek a felnőtteknél kisebb arányban fertőződtek meg, de természetesen nem zárható ki esetükben a halottak hiányos számbavétele sem.)

9. táblázat

A pestishalálozások kor és nem szerinti megoszlása

Járás és kerület	20 év alatti	20 év feletti	Összes	Összes	Pestisben meghaltak összesen	20 év alattiak aránya (férfiak)	1000 férfira esik nő
	férfi	nő					
Alsó	1459	907	2366	2339	4705	38,3	989
Felső	1293	936	2229	1647	3876	42,0	739 ^{b)}
Kaszói	1023	533	1556	1504	3060	34,3	967
Szigeti	1607	1159	2766	2723	5489	41,9	984
Bocskói uradalom	384	343	727	1153	1880	47,2	1586 ^{b)}
Falvak összesen	5766	3878	9644	9366	19010	40,2	971
ebből román	3207	2104	5311	4636	9947	39,6	873
ruszin	2559	1774	4333	4730	9063	40,9	1092
Városok ^{a)}	976	534	1510	1215	2725	35,4	805
Máramaros összesen	6742	4412	11154	10581	21735	39,6	949

a) a lakosság túlnyomó része református magyar

b) a torz nemi arány összeírási hibákat sejtet

Forrás: ABM Fond 45. Inv. 629, no. 40.

Ha epidemiológiai szempontból áttekintjük a Máramarost sújtó 1742–1743. évi pestisjárványt, akkor az alábbiak állapíthatók meg (10. táblázat). Először is valamelyest pontosítanunk kell a halottak számát, miután az 1743. évi dicalis összeírás értékelése alapján további hat településről (vagyis a megye pestishalálozásokról készített összesítőjében szereplő 96 helyett 102-ről) feltételezhető járvány általi érintettsége, tehát némileg a halálozások számának végösszegét is növelnünk kell. Összességében a járvány okozta teljes pestishalálozást 22–23 000 fő közöttire becsüljük.

⁵⁴ A fiatalok aránya némileg alacsonynak tűnik a halottak között, a hazai és külföldi kutatások által megállapított megfelelő arányok inkább 50-60 százalék közötti értékek lásd Biraben 1975: I/222–223; Moess 1975: 71–72. Nem zárható ki tehát, hogy a gyermek halottakat némileg hiányosan regisztrálták Máramarosban. (Ha viszont ez a feltételezés helytálló, akkor a halottak száma még az eddigiéknél is nagyobbra tehető.)

10. táblázat

Az 1742–43. évi máramarosi pestis főbb epidemiológiai adatai: a járvány veszélyessége

Időszak	Megbetegedett	Meghalt	Mortalitás	Morbiditás	Lethalitás
	fő		ezrelék	százalék	
1742 augusztus	2050	1534	75,7
1742 november – december	360	242	67,2
1742 december – 1743. május ^{a)}	300	145	48,3
1742–1743 összesen	32–33 000 ^{b)}	22–23 000	400–430	60,0–62,0	70,0

a) Három település (Alsóapsa, Széleslonka és Taracköz) naponkénti adatai alapján.

b) 70 százalékos lethális alapján becsülve.

Forrás: a szerző számításai

Három település részletes jelentései alapján a népesség halandósága mellett a megbetegedés és a járvány veszélyessége is megbecsülhető. Eszerint a járvány során átlagosan 70 százalékos letalitással, vagyis a megbetegedettek 70 százalékának meghalásával számolhatunk. (Figyelmet érdemel, hogy a hideg erősödésével, a tél folyamán a letalítás értéke kicsivel 50 százalék alá esik – ami persze mai szemmel nézve még mindig iszonytatóan magas.) A fenti adatok alapján a középértéket jelentő 70 százalékos letalitással számolva tehát a pestis által fertőzöttek száma 32–33 000 főre becsülhető. Az 1740. körüli népességszám 53 000 főre becsült adata alapján⁵⁵ azt mondhatjuk tehát, hogy Máramaros népességének körülbelül 60–62 százaléka betegedett meg (vagyis a morbiditás értéke 60–62 százalék körüli), és mintegy 42–43 százaléka esett a pestis áldozatául. Ez azt jelenti, hogy becslésünk szerint a járványos időszak alatti halandóság (mortalitás) a járványmentes időszakra becsülhetőhöz képest hirtelenjében 11–12-szeresére ugrott.⁵⁶ De nem csak a halandóság értékei ijesztően magasak, hanem az is feltűnő, hogy a települések több mint kétharmadában mindez viszonylag rövid idő alatt játszódott le. (Mint korábban már említettük, kerekén 60 százalékukban mindössze 1–6 hónapig tartott a pestis.) Tehát valóságos sokként érthette a lakosságot családtagjaik, rokonaik, szomszédjaik, ismerőseik hirtelen, tömeges, napról-napra történő sorozatos elhalálása, lakóhelyük fegyveres örökkel történő körülzárása, mozgásuk egyik napról a másikra történő korlátok közé szorítása. Ez minden valószínűség szerint akkor is igaz, ha a járvány évek óta az ország különböző vidékein történő pusztításáról és Máramaros felé történő fokozatos közeledéséről igen sokan korábban, már annak helyi kitörése előtt is hallhattak.

⁵⁵ A népesség számát három módon becsültük meg: 1) a letalítás – morbiditás – meg nem betegedettek aránya, 2) a háztartásszám, és 3) a népességnövekedés 1785-ből történő visszafelé számítása alapján (a kamatos kamatszámítás elveinek megfelelően.) Mindegyik esetben maximumot és minimumot számítottunk, majd a 47 és 58 ezer fő között szóródó hat adat 53 000 fős átlagát vettük pestis előtti, 1740 körüli össznépesség adatnak.

⁵⁶ Az adatok megfelelnek az ebből a szempontból megfelelően feldolgozott és az általunk tárgyalt időszakhoz viszonylag közel eső 1720–1722 közötti dél-franciaországi pestis értékeinek. (Benedictow 1987: 411–412; vö. Biraben 1975. adattárával.)

UTÓHANG: A MÁRAMAROSI PESTISEK TÁGABB PERSPEKTÍVÁBÓL NÉZVE

Elemzéseinket két irányban látjuk fontosnak összegezni és tovább gondolni: érdemes először Máramaros pestistörténetét környezetébe – Kelet-Magyarország, tágabb értelemben pedig a történeti Magyarország – területébe helyezve áttekinteni, másodsorban legalább nagy vonalakban foglalkoznunk kell a Máramaros megyei pestisek további történetével, valamint az itt részletesebben elemzett két járvány időben hosszabb távú hatásának értékelésével.

Nézzük először az első felvetést, Máramaros és környezete összehasonlítását. Az adatok hiányossága miatt sajnos ezt csak az utolsó pestis esetében kísérlelhetjük meg, az 1710. évi járványra vonatkozóan erre nincs mód. Az 1738–1743 közötti pestisjárvány – néhány szabolcsi és szatmári helység korai fertőzésétől eltekintve – Kelet-Magyarországot igazában csak 1742 nyarától támadja meg (3. ábra). A fertőzés a területre minden valószínűség szerint nem Galícia, hanem a déli – nyugati területek felől, feltehetőleg az Alföldön keresztül érkezett a régióba. Az érintett helységek számából illetőleg a rendelkezésre álló halálozási adatokból arra következtethetünk, hogy a két legjobban sújtott terület Máramaros és Szatmár megye. Szabolcs, Ugocsa és Bereg veszteségei valamivel kisebbek voltak (11. táblázat). Nem kizárt, hogy ha a részletes feldolgozás már megtörtént volna, akkor a pestishalottak számát tekintve alighanem Szatmár állna az élen (a fertőzött települések száma legalábbis ezt sugallja), bár kétségtelen e megye népessége az 1740-es években lényegesen nagyobb lehetett Máramarosénál, vagyis az arányokat tekintve nem biztos, hogy utóbbit megelőzné. Mindenesetre tény, hogy a mérhető veszteségű területek járványhalálozási adatai Kelet-Magyarországon esetenként megközelítik a máig sokat emlegetett 14. század közepi Fekete Halál mértékét, csak miután e veszteségek a hatalom, a kultúra és a forgalom szemszögéből nézve félreeső helyeket érintettek, ezért nem kerültek be igazán még a hazai köztudatba sem. Ha országos szinten próbáljuk a kelet-magyarországi régiót elhelyezni, akkor azt mondhatjuk, hogy Nyitra és Bihar után ez az ország harmadik pestis által legjobban sújtotta területe 1738 és 1743 között, ha pedig figyelembe vesszük a népességszámokat is, akkor ezen belül Máramaros az ezer főre eső veszteség tekintetében alighanem a kétes hírnévű első helyre kerül. (3. ábra, 11. táblázat)

Természetesen térben még ennél tovább is mehetünk. Az 1710. évi máramarosi pestis nem egyszerűen egy Kárpát medencében pusztító járvány, hanem – elődeivel együtt – a pestis 14. századtól a 18. század elejéig (Ukrajnában és a Balkánon a 19. század elejéig) tartó úgynevezett második pandémiájának⁵⁷ volt az utolsó olyan szakasza, amely Európa területének közel felén végigpusztított. Minden valószínűség szerint a Közel-Keletről kiindulva egyik vonulata 1704 és 1712 között Oroszországon, Livónián át Finnorszáig, illetve

⁵⁷ Nagy, egy vagy több kontinensre kiterjedően hosszú ideig, több hullámban pusztító, tömeges méretben áldozatokat követelő járvány.

11. táblázat

A pestis Máramarosban és környékén (1740–1743)

Megye	Fertőzött települések 1742 októberében	Fertőzött település összesen	Pestishalálosok száma összesen ^{a)}
	település		fő
Bereg	33	–	(336)
Máramaros	66	102	22-23000 ^{b)}
Szabolcs	–	–	10471
Szatmár	120	–	(420) ^{c)}
Ugocsa	20	–	5633

a) Az adatok Máramaros kivételével Dávid Zoltán közléséből származnak.

(Bereg és Szatmár megye adatai valószínűtlenül alacsonyak.)

b) Korrigált adat.

c) A megyétől jogilag különálló Szatmárnémetiben 1104, Nagybányán 827 halott

(Felsőbánya adata ismeretlen).

Forrás: Dávid 1973a: 90, 108–110, 120–125,

MOL C 37 123. cs. Károlyi Sándor jelentései.

Lengyelországon keresztül, Danzigon, Hamburgon, Koppenhágán át Stockholmig jutott, másik ága 1704 és 1714 között Ukrajnából Moldván és a Kárpát medencén keresztül Bécsig, onnan Prágáig és Regensburgig hatolt. Ehhez képest az 1738–1743. évi járvány jóval már szűkebb körben mozog, nem ér el az előzőhöz hasonló kiterjedést. Nem terjed túl a Balkánon és a Kárpát-medencén, eltekintve egy szicíliai (Messina) gyorsan lokalizált fertőzéstől. A pestis európai története ekkor már leszálló ágába jutott.⁵⁸ Hogy miért, azt történészek, biológusok és orvosok máig vitatják.⁵⁹

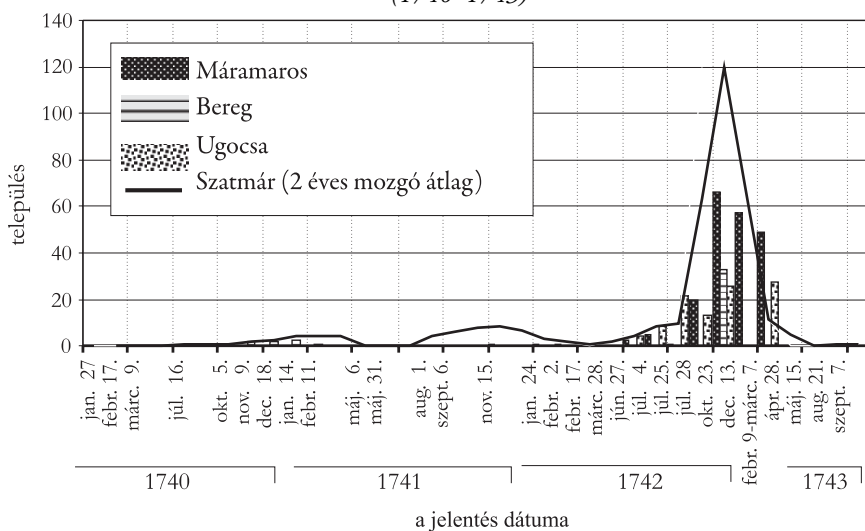
A rendelkezésre álló hazai forrásokból, illetve feldolgozásokból ugyanakkor az is kivethető, hogy sem a központi, sem a területi közigazgatás és közegészségügy nem működött igazán sikeresen a pestis kapcsán. A járvány terjedését nem tudták megakadályozni, sőt még a veszteségek pontos utólagos felbecslését sem voltak képesek elvégezni. A járvány terjedését megakadályozni hivatott kordonrendszer teljesen hatástalan maradt. Mindössze néhány száz embernek adott ½–1 éves biztos jövedelmet, de azt nem tudta elérni, hogy a megye településeinek háromnegyede ne váljon pestisfertőzötté. Ez azonban aligha róható fel kizárólag a megyei vezetésnek. Nyilvánvalóan a lakosság sem értette, és még kevésbé fogadta el, hogy a saját érdeke, hogy pestisgyanús települések lakóival ne érintkezzen, még ha személyes ismerősei vagy rokonai is azok. Az viszont már a megyei vezetés feladata lett volna, hogy kiépítsen egy olyan ellátási rendszert, amely a többségében csekély élelmiszertartalékkal rendelkező máramarosi települések életét az őrláncok közepette is biztosítja. Vélhetőleg ennek hiánya vagy sikertelensége jelentős mértékben

⁵⁸ Az 1704–1714 és 1738–1743. közötti pestisek terjedésének útvonalát az alábbi művek alapján végeztük: Hirsch 1860: I/196–197; Biraben 1975: I/függelék; Christensen 2003; Winkle 2005 és Kallioinen 2006.

⁵⁹ Lásd a 9. jegyzetben felsorolt irodalmat.

3. ábra

A pestis fertőzte települések száma Kelet-Magyarországon Károlyi Sándor jelentései szerint (1740–1743)

hozzájárult ahhoz, hogy a szomszédokkal történő veszélyes érintkezések minden valószínűség szerint a települések túlnyomó többségében az őrvonalak ellenére rendszeresen folytatódtak, ami egyenes utat adott a pestis továbbterjedésének is. Azt csak a havasi jellegű éghajlat és a bekövetkező tél tudta megállítani.

Az ellátás és rendfenntartás nem megfelelő megyei, regionális és országos szintjét és az adminisztráció és jelentérendszer hiányosságait több tényezővel is indokolhatjuk. Egyrészt a lényegében saját területi szervekkel nem rendelkező központi hivatal (a Helytartótanács) működése még két évtizedes múltra sem tekinthetett vissza, nem volt még igazán módja sem a megyei hatóságokkal való jó együttműködés kialakítására, sem körükben a megfelelő hivatalnoki magatartási modellt elterjesztésére. Másrészt kevés volt a megfelelően képzett, az adat-szolgáltatást segítő egészségügyi szakember. Harmadrészt az új hivatali központ, a Helytartótanács, illetve a kinevezett királyi pestis-biztos információval történő kiszolgáltatására kötelezett megyék nem hivatásos tisztviselői (amellett, hogy egy új, korábban nem létezett főhatóság bürokratikus kontrollja is szokatlan lehetett számukra) talán első ízben találták szembe magukat a modern közigazgatás igénye által támasztott tömeges hivatali feladatokkal. Ráadásul a szokatlan feladatokkal való szembesülés nem békés körülmények, hanem egy katasztrófa sokkhatása közepette történt, így nem csoda, hogy működésük nem tekinthető kifogástalannak. Mindez viszont arra is figyelmeztet, hogy az úttörőnek számító, Thaly Kálmán vagy Dávid Zoltán nevéhez fűződő összefoglaló munkák, melyek jelentős részben a központi hatóságok tevékenységére, valamint – a többnyire az elítélhető tartozó – szemtanúk levelezésére, naplóira építették kutatásaikat, csak az

első lépéseket tehették meg a két utolsó pestis történek feldolgozása terén. E járványok korszerű és biztosabb áttekintő eredményeket adó feldolgozásához még számos regionális forrásfeltárás és elemzés szükséges, és esetenként, ha lehet, túl kell lépni a gyakran döcögő hivatali ügyintézés aktáin, illetőleg elemezni kell az első pillanatban ide nem tartozónak látszó forrásokat (például adóösszeírásokat) is.⁶⁰ Más szóval részben el kell végezni a korabeli adminisztráció által be nem fejezett feladatokat ahhoz, hogy meghaladhassuk a nagy vonalakkal megrajzolt járványtörténeti összefoglalók hangzatosán puffogó, de kevés konkrétumot tartalmazó leírásokkal kiszínezett általánosságait, és egymásnak gyakran ellentmondó, többnyire nem eléggé megalapozott számadatait.⁶¹

Ami az időbeli megközelítést illeti, azt rögtön kétfelé kell bontanunk: egyrészt a pestis történetének befejeződésére, a járvány eltűnésére a vizsgált területről, másrészt a bekövetkezett katasztrófák népességre gyakorolt hosszabb távú hatására. Az első igen rövidre zárható. Az 1704–1714 közötti szakasz volt a pestis utolsó nagy európai fellobbanása. Mint fentebb említettük, az 1738–1743. évi járvány megállt a Kárpát medencében és már nem érte el az osztrák határt, az 1740-es éveket követően pedig a Kárpát medencét és ezen belül Máramarost sem fenyegeti többé a pestis, bár még évtizedeken keresztül kell aggódniuk miatta a lakosság és a hivatalos szervek.⁶² A szomszédos Erdélyben és Lengyelországban viszont még 1770–71-ig, Oroszországban, Ukrajnában, Moldvában és Havasalföldön pedig egészen 1814-ig több–kevesebb rendszerességgel továbbra is felüti a fejét a rettegett járvány, vagyis kelet felé térben és időben lépcsőzetesen szűnik meg.⁶³ A figyelmet ébren tartandó emellett a központi hatóságok egészen a 19. század első harmadáig rendszeresen utasítgatják a megyét a szomszédos területek közegészségügyi

⁶⁰ Jó példaként hivatkozunk itt Dávid Zoltán, Iványi Béla, Moess Alfréd és Vámosy István szemléletben és módszerben is igen különböző, de egyaránt igen hasznos munkáira. (Dávid 1971; Iványi 1965; Moess Alfréd 1975; Vámosy 1901.)

⁶¹ Ezzel arra célzunk, hogy Schultheisz Emil és Tardy Lajos (Schultheisz–Tardy 1964) vagy a 10 kötetes Magyarország története 4. kötetének pestisre vonatkozó és máig gyakran hivatkozott adatai történeti demográfiai és járványtörténeti szempontból nézve gyakorlatilag már hasznavehetetlenek tekinthetők.

⁶² Alexandru Filipaşcu a pestis 1774 évi újabb jelentkezését is említi Máramarosban, azonban egyetlen forrásunk sem tud arról, hogy a fertőzés ekkor Galíciából vagy Moldvából áterjedt volna a megye lakosságára. (Filipaşcu 1997: 150.)

⁶³ A pestis járvány vonulatok fenti leírása mind térben, mind időben eltér az angol–amerikai és francia járványtörténetekben megszokottaktól. Utóbbiak saját környezetükre szűkített optikán keresztül – élesebben fogalmazva mondhatjuk úgy is, hogy provinciális módon – látják a pestis európai történetét. Abban gondolkodnak, hogy a pestis az 1660-as években pusztított utoljára, kivéve az 1720. évi marseilles-i járványt. Utóbbi jelentőségét, akár az áldozatok számát, akár a területi kiterjedést nézzük, ugyanakkor alaposan túlbecsülik. A 18. század eleji, Ukrajnától a Kárpát medencén át Bécsig, illetve a Baltikumon keresztül egészen Stockholmig vonuló pestis viszont valójában máig nem igazán került be az angolszász–frankofon szakmai köztudatba. Közép-Kelet-Európa és Skandinávia újkori pestisei – talán a német szakirodalmat kivéve – még manapság is kevésbé fontos perifériális régiók perifériális eseményeiként szorulnak háttérbe az 1665. évi londoni vagy az 1720. évi marseilles-i járvány máig újra és újratárgyalt, unalomig ismételt történetei mögé.

állapotának szemmel tartására, a bevándorlók figyelésére és az átmenő forgalom ellenőrzése érdekében még a 18. század folyamán felállított határ menti vesztegár állomások karbantartására.⁶⁴

Ha áttekintjük a két, írásunkban tárgyalt pestis hosszabb távú demográfiai hatását Máramaros vármegyében, akkor a következő megállapításokra juthatunk. Az 1710. évi pestis részben a halálozások, részben az elvándorlások következtében 10–20 százalék közötti népességvesztést okozott Máramarosban, míg az 1742–43. évi járvány a lakosság 42–43 százalékát ragadta el és körülbelül 10 százalékát készítette menekülésre, tehát az összesített lélekszám csökkenés minden bizonnyal elérte az 50 százalékot.

A halandóság 11–12-szeresére ugrása, alig hat hónap alatt a népesség felére csökkenése, mai eszünkkel azt gondolnánk, összeroppant egy társadalmat. Ha azonban az első népszámlálás 1785. évi első időmetszetének 104 ezer fős össznépesség adatára nézünk, akkor azt kell megállapítanunk, hogy Máramaros nem hogy összeroppan, hanem az 1740 körüli állapothoz képest lakosságát valamivel több, mint 40 év alatt megduplázza. Ha pedig az egész időszakot tekintjük, akkor azt látjuk, hogy az 1710-től a népszámlálásig terjedő, összességében 75 év alatt a megye lakosságát a két járvány ellenére három és félszeresére növeli. Noha, mint azt már említettük, anyakönyvi elemzések hiányában nem tudunk még vázlatos képet sem rajzolni a pestist megelőző, illetve azt követő népmozgalm jellemzőiről, nyilvánvaló, hogy ilyen növekedés sem kizárólag a természetes szaporodás, sem kizárólag a bevándorlás révén nem képzelhető el. Ez az évi 2 százalékot megközelítő mértékű népességnövekedés ebben a korszakban csak igen magas természetes szaporulat és nagymértékű bevándorlás *együttes* fennállása esetén lehetséges. A kiemelkedően gyors népességnövekedési folyamat viszont egyértelműen azt mutatja, hogy még ez az egykori magyarországi viszonyok között szokatlan méretű katasztrófa sem roppantotta össze Máramaros világát sem társadalmi, sem lélektani, sem biológiai értelemben, a terület vonzása és dinamizmusa egyaránt megmaradt.

Hogy mindezt egy kissé világosabban lássuk, megpróbáltuk rekonstruálni töredékes adatainkból a megye 18. századi népességfejlődését az első népszámlálásig bezárólag. Miután pontos népességszám adatunk a záró időpontot megelőző időszakból nincs, a rekonstrukciót csak a háztartások száma alapján tudtuk megtenni (12. táblázat). Az összeállításból két következtetés vonható le. Az egyik az, hogy a megyében a magyarországi mércével mérve is igen magas, 15 százalékot is meghaladó arányú nemesség számának hullámlása (rövid távú csökkenése és hosszú távú növekedése) jóval visszafogottabb, mint a nem nemes népességé. Vagyis a félre eső Máramaros megye adatai is visszaigazolják azt a sokszor leírt feltételezést, hogy a hagyományos világ katasztrófái a társadalom némileg jobb módú részét mintha kevésbé érintenék. Vizsgálatunk szempontjából azonban talán még lényegesebb az a tény, hogy miközben a kiváltságokkal nem

⁶⁴ Linzbauer 1852/II; Berindei 1972; Huttmann 2000.

12. táblázat

Máramaros megye falusi háztartásainak változása (1710–1785) a)
I. A háztartások száma

Év	Máramaros megye			Kaszói járás		
	Nemes	Nem nemes	Összes	Nemes	Nem nemes	Összes
	Háztartások					
(1710) ^{b)}	2033	4897	6930	428	388 ^{c)}	(763) ^{c)}
1715	1709	3507	5216	411	308 ^{c)}	(719)
(1740) ^{b)}					1410	
1743					643	
1757	2337 ^{d)}	6904	9241	547 ^{d)}	662	1209
1771		10900			1050	
1785	3600	15471	19071	730	1664	2394

a) 1710 és 1715 sójavadalmi, 1742–1757 dicális, 1771 a Conscriptio Animarum, 1785 az első népszámlálás alapján számítva.

b) A járvány előtti állapotra vonatkozó becslést adat.

c) Mind a menekült, mind a helyben maradt jobbágyok és zsellérek összeírása hiányosnak tűnik.

d) 1755 évi nemesi összeírás adata.

II. Növekedési indexek (1785=100)

Év	Máramaros megye			Kaszói járás		
	Nemes	Nem nemes	Összes	Nemes	Nem nemes	Összes
	Háztartások					
(1710) ^{b)}	56	32	36	59	23	32
1715	47	23	27	56	19	30
(1740) ^{b)}					85	
1743					39	
1757	65	45	48	75	40	51
1771		70			63	
1785	100	100	100	100	100	100

Forrás: a szerző számításai

rendelkező emberek lélekszáma elképesztően nagy mértékű hullámzásokon megy át, de ugyanakkor ez a csoport hihetetlen vitalitással rendelkezik, és gyakorlatilag egy generációnyi idő alatt újraképezi, majd azt követően ismét megduplázza önmagát. (Mai lassan mozgó, pesszimizmusra hajló világunkban jó lenne e folyamatokat talán közelebbről is megismernünk.)

Az is igen érdekes jelenség végül, hogy mennyire maradt meg mindez a társadalom emlékezetében. Mint említettük, a pestisek tényleges pusztításának méretei tulajdonképpen egészen szűk körtől eltekintve nem váltak ismertté és nem igazán váltak a kollektív tudat részévé. Már az évszázad végén sem igen találkozunk a megye lakosságát felére csökkentő járvány emlékével. Az egy-két

generációval később keletkezett iratokban mindössze egy alkalommal látunk erre történő utalást: egy 1790. évi técsői kihallgatáson említi két román kihallgatott, hogy „pestisi [születésű] vagyok”⁶⁵, vagyis a katasztrófa már csak, mint időjelző szerepel a túlélő generáció tudatában, a 19. században pedig a források hallgatása arra utal, hogy a pestis emléke a mindennapi életből gyakorlatilag eltűnik. Felülírja a kolera és a napi élet egyéb problémái.⁶⁶ Manapság a tömegkommunikáció által vizuális sokkolásra törekvő módon bemutatott olyan baleseteken és időjárási rendellenességeken rémüldöznek a néző, olyan események váltanak ki a helyszínen pánikot, a helyszíntől több száz kilométerre pedig súlyos aggodalmat, amelyek súlyukban, veszteségeik méretében és arányában gyakorta a két-háromszáz évvel ezelőtti katasztrófák század vagy ezred részét sem érik el. Elgondolkoztató, ha a két reakciót egymás mellé állítjuk – lehet, hogy mégis csak lenne mit tanulnunk a régi korok egyszerű viszonyai között élő emberétől?

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Magyar Királyi Kancellária

A 27 Litterae comitatum (MOL Filmtár)

A 39 Acta generalia

Helytartótanácsi Levéltár

C37 Acta sanitatis

Magyar Kamara Levéltára

E 156 Urbaria et conscriptiones (MOL Filmtár)

Gubernium Transylvanicum Levéltára

F 49 Vegyes conscriptiok (MOL Filmtár)

Károlyi család levéltára

P397 Acta oeconomica

Österreichisches Staatsarchiv, Hofkammerarchiv – Bécs

Anhang vermischter ungarischer Gegenstände

XVI-XVIII. századi összeírások

W 183 Máramaros megye (MOL Filmtár)

Kárpátontúli Terület Állami Levéltára – Beregszász

Máramarosi öt koronaváros 1453–1911

11165-11194. doboz (MOL Filmtár)

⁶⁵ MOL Filmtár 11217. doboz (Beregszászi Levéltár, Fond 61, op. 1. no. 667.)

⁶⁶ Czébély Lajos szerint Visken a 20. században a „népi emlékezet” – a 20. században élt generáció – már kolerajárványként tartotta számon az 1742. évi pestist. (Czébély 2002: 75.)

- Arhivele Naționale ale României, Direcția Maramureș, Baia Mare (ABM)
Máramaros vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei, 1705–1712.
Az 1715. évi országos összeírás 2004. Bp. Arcanum – Országos Levéltár. (DVD Rom.)
Bánkúti Imre (összeáll.) 1992: *Iratok Máramaros vármegye történetéhez (1703–1711)*.
Budapest
- Daday András 1963: Adatok a Máramaros megyei febris putrida történetéhez (1787)
Adattár. *Orvostörténeti Közlemények* 27. 281–86.
- Egyetemes névtár 1912: *A magyarországi református egyház egyetemes névtára az 1912. évre*. Református Egyetemes Konvent, Budapest
- Iványi Béla 1965: Részletek a magyarországi fertőző betegségek történetéből. Adatok a körmendi levéltárból, a pestis XVI–XVII. századi történetéhez (1510–1692).
Orvostörténeti Közlemények Suppl. 3. 5–230.
- Komáromy András 1910: Máramaros vármegye jegyzőkönyveiből. *Történelmi Tár* 11. 161–186.
- Lexicon Locorum 1920: *Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása*.
Hornyánszky, Budapest
- Linzbauer, Xav. Franciscus 1852–1861: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Typ. Reg. Sci. Universitatis, Budae
- Magyar-Kossa Gyula 1929–1940: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. (Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára) 121–122, 128, 168. Eggenberger – Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest
- Nagyvárad 1909. *Schematismus venerabilis cleri Magno-Varadiensis graeci-ritus catholicorum ad annum Jesu Christi 1909*. Carmen, Nagyvárad
- Poszvék Sándor (szerk.) 1903: *A magyarországi ág. hitv. evang. keresztyén egyház névtára az 1903. évben*. Romwalter, Sopron
- Réthly Antal 1962: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Réthly Antal 1970: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Schraud, Franciscus 1802: *Historia pestis Sirmiensis annorum 1795 et 1796*. I. Budae
- Szamosujvár 1914: *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Szamosujváriensis romenorum graeci ritus catholicorum pro anno domini MCMXIV*. Typ. Dioecetano, Szamosujvár
- Thaly Kálmán (közl.) 1873–1874: *Archivum Rákócziánium I-II. Rákóczy Ferencz fejedelem leveles-könyvei, levéltárának egykorú lajtromaival, 1703–1712*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Tokody Ödön (szerk.) 1880: *A magyarországi római és görög katolikus papság egyetemes névtára 1880-ra I*. Csanád Egyházmegyei Könyvnyomda, Temesvárott
- Vámosy István 1901: *Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban*. Stampfel, Pozsony

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ágoston Gábor 1998: Demográfiai és etnikai viszonyok a 16. századi Magyarországon. In: Font Márta (szerk.): *A Kárpát-medence etnikai és demográfiai viszonyai a honfoglalástól a török kiűzéséig: oktatási segédanyag*. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 47–61.
- Appleby, Andrew B. 1980: The disappearance of plague: a continuing puzzle. *Economic History Review* 33. 2. 161–173.
- Bélay Vilmos 1943: *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig*. (Település- és népiségtörténeti értekezések 7.) Sylvester nyomda, Budapest
- Benczik Gyula 2000: „Midőn rajtunk volt az Isten ostora...” – az 1710/1711. évi pestisjárvány Vas megyében. *Előadások Vas megye történetéből*. Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 253–259.
- Benedictow, O. J. 1987: Morbidity in historical plague epidemics. *Population Studies* 41. 401–431.
- Berindei, Dan 1972: Știri consulare austriece privind epidemia de ciumă din principatele Române în anii 1812–1814 In: Gheorghe Brătescu (szerk.): *Din istoria luptei antiepidemice în România. Studii și note*. Ed. Medicală, București, 195–198.
- Bidermann, H. I. 1862–1867: *Die ungarische Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte*. I–II. Innsbruck
- Biraben, Jean-Noël 1975: *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*. I–II. Mouton, Paris–Le Haye
- Bodosi Mihály 1993: Dunántúli 18. századi pestisjárványok különös tekintettel Somogyra. *Somogy megye múltjából* 24. 77–102.
- Bradley, Leslie 1977: The most famous of all English plagues: a detailed analysis of the plague at Eyam, 1665–1666. In: *The plague reconsidered. A new look at its origins and effects in 16th and 17th century England*. Local Population Studies, Matlock, 63–95.
- Carmichael, Ann G. 2003: Plague and more plagues. *Early Science and Medicine* 8. 3. 253–266.
- Cernovodeanu, Paul – Binder, Paul 1993: *Cavalerii apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*. SILEX, București
- Christensen, Peter 2003: “In these perilous times”: plague and plague policies in early modern Denmark. *Medical History* 47. 413–450.
- Cohn, Samuel K. Jr. 2002: The Black Death: end of a paradigm. *American Historical Review* 107. 6. 703–738.
- Czébely Lajos 2002: *Visk története*. Kárpátaljai Kulturális Szövetség, Ungvár
- Cziplé Sándor 1908: *A máramarosi püspökség kérdése*. Doktori értekezés. H.n.
- Dávid Zoltán 1971: Az 1738/43. évi pestis pusztítása Bihar megyében. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969–70*. 181–199.
- Dávid Zoltán 1973: Az 1738–40. évi pestisjárvány pusztítása Magyarországon. *Orvos-történeti Közlemények* 69–70. 75–130.
- Del Panta, Lorenzo – Livi-Bacci, Massimo 1979: Chronology, intensity and diffusion of mortality in Italy, 1600–1850. In: Charbonneau, H. – La Rose, A. (szerk.): *The*

- great mortalities. Methodological studies of demographic crises in the past.* I.U.S.S.P., Liège (Ordina Editions) 69–81.
- Duncan, Christopher J. – Scott, Susan 2005: What caused the Black Death? *Postgraduate Medical Journal* 81. 315–320.
- Faragó Tamás 1998: A máig érő múlt: vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában. *Demográfia* 41. 1. 7–38.
- Faragó Tamás 2000: Spontaneous population movements in the Hungarian Kingdom during the early eighteenth century with special attention to the Croatian and Serbian immigration. In: Roksandić, Drago –Štefanec, Nataša (szerk.): *Constructing border societies on the Triplex Confinium.* (History department working paper series, 4.) CEU, Budapest, 187–203.
- Faragó Tamás 2001: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *Történeti demográfiai évkönyv* 2. 19–64.
- Faragó Tamás 2005: Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig I. *Történeti demográfiai évkönyv* 6. 19–78.
- Fazekas Árpád 1979: Szabolcsi adatok a pestisjárványok történetéhez. *Orvostörténeti közlemények* 24. (86). 91–106.
- Filipașcu, Alexandru 1997 [1940]: *Istoria Maramureșului.* Baia Mare
- Fügedi Erik 1981 (1969): A középkori Magyarország történeti demográfiájának mai állása. In: Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Magvető Kiadó, Budapest, 387–397.
- Györffy György 1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 4. köt. Liptó, Máramaros, Moson, Nagysziget, Nógrád, Nyitra, Pest és Pilis megye.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Hirsch August 1860: *Handbuch der historisch-geographischen Pathologie I.* Enke, Erlangen
- Hollingsworth, Mary F. – Hollingsworth, T. H. 1971: Plague mortality rates by age and sex in the parish of St. Botolph's without Bishopsgate, London, 1603. *Population Studies* 25. 1. 131–146.
- Huttmann, Arnold 2000: *Medizin im alten Siebenbürgen. Beiträge zur Geschichte der Medizin in Siebenbürgen.* Hora, Hermanstadt
- Jancsó Béla é. n.: *Date noua despre epidemia de ciumă din 1742–43 din Ardeal.* Grafic Record, Cluj
- Kallioinen, Mika 2006: Plagues and governments: the prevention of plague epidemics in early modern Finland. *Scandinavian Journal of History* 31. 1. 35–51.
- Kis Domokos 1993: Erdélyi bujdosók és a pestis. Adalékok a pestis elleni védekezés történetéhez (1708–1711). *Orvostörténeti Közlemények* 141–144. 83–105.
- Kiss Ernő 1931: Pestisjárványok pusztítása Debrecenben 1585-től 1754-ig. *Népegészségügy* 12. 1–10
- Kováts Zoltán 1973: A népesség. In: Módy György (szerk.): *Hajdúnánás története.* Városi Tanács, Hajdúnánás, 33–86.
- Kövér Sándor 1965: A fekete halál Hajdúböszörményben (1739). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 48. 567–578.
- Lehoczky Tivadar 1996 [1881–1882]: *Bereg vármegye.* Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Kiadó, Budapest–Beregszász

- Livi-Bacci, Massimo 2000: *The population of Europe: a history*. (The making of Europe.) Blackwell, London
- MacKenzie, Debora 2003: Case reopens in Black Death cause. *New Scientist* Sept. 11.
- Márki Sándor 1910: *II. Rákóczi Ferenc*. III. Budapest (Arcanum DVD III.)
- Moess Alfréd 1975: Az 1739–40. évi pestisjárvány a távolból és a közelből. *Orvostörténeti közlemények* 75–76. 59–85.
- Moess Alfréd – Román Éva M. 1980: Az utolsó nagy pestisjárvány Debrecenben. Adalékok az 1739. évi járvány történetéhez. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 7. 117–130.
- Nagy Lajos 1981: Az 1713. évi pécsi pestis-járvány. *Orvosi Hetilap* 122. 40. 2488–2490.
- Novák László 1982: Pestis-, himlő- és kolerajárványok Pest-Pilis-Solt vármegyében a XVIII–XIX. században. *Bács-Kiskun megye múltjából* 4. 321–323.
- Őri Péter 2005: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. *Történeti demográfiai évkönyv* 6. 115–162.
- Pakot Levente 2005: Házasságkötés pestis idején. Magyarigen 1738–1789. *Történeti demográfiai évkönyv* 6. 163–188.
- Panzac, Daniel 1986: *Quarantines et lazarets. L'Europe et la peste d'Orient (XVIIe-XXe siècles.)* Édisud, Aix-en-Provence
- Pap József 1909: *Adalékok Máramaros történetéhez*. M. Függetlenség, Máramarossziget
- Schofield, Roger 1977: An Anatomy of an Epidemic: Colyton, November 1645 to November 1646. In: *The plague reconsidered. A new look at its origins and effects in 16th and 17th century England*. Local Population Studies, Matlock, 95–126.
- Schofield, Roger 1979: Microdemography and epidemic mortality: two case studies. In: Sundin, Jan – Söderlund E. (szerk.): *Time, space and man. Essays on microdemography. Reports from the Symposium*. Almquist and Wicksell, Stockholm, 53–67.
- Schultheisz Emil – Tardy Lajos 1964: A magyarországi járványok történetéből. *Történelem* 2. 3. 111–156.
- Scott, Susan – Duncan, Christopher J. 2001: *Biology of plagues: evidence from historical populations*. CUP, New York
- Sharpe, Pamela 1995: Further analysis of the victims of plague in Colyton, 1645–46. *Local Population Studies* 54, 66–68.
- Signoli, Michel et al. 2002: Paleodemography and historical demography in the context of an epidemic. *Population-E* 57. 6. 829–854.
- Slack, Paul 1981: The disappearance of plague: an alternative view. *Economic History Review* 34. 3. 469–476.
- Slack, Paul 1985. *The impact of plague in Tudor and Stuart England*. Routledge and Kegan Paul, London–Boston
- Sohajda Ferenc 2005: A halandósági válság témája az utolsó tizenöt év történeti demográfiai irodalmában. *Történeti demográfiai évkönyv* 6. 7–18.
- Szilágyi Sándor 1898: *A magyar nemzet története VII. Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711)*. Budapest
- Szoleczky Emese 2004: *A buszti vár története*. PhD értekezés. Kézirat.
- Takáts László 1980: Az egészségügy szervezése a Rákóczi szabadságharc idején. In: Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Rákóczi-tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 183–201.

- Tekse Kálmán 1969: A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt. *Demográfia* 12. 1–2. 23–48.
- Thaly Kálmán 1879: A pestis Magyarországon 1708–1711-ben. *Pesti Napló* 30. 25–26.
- Twigg, Graham I. 1989: The Black Death in England: an epidemiological dilemma. In: Bulst, Neithard – Delort, Robert (szerk.): *Maladies et société XIIe-XVIIIe siècles. Actes du colloque de Bielefeld novembre 1986*. 75–98. CNRS, Paris
- Winkle, Stefan 2005: *Geisseln der Menschheit: Kulturgeschichte der Seuchen*. Artemis&Winkler, Düsseldorf

Őri Péter

Család és házasodás a 18–19. századi Magyarországon

Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye, 1774–1900

Tanulmányunk a háztartáskialakítás módozatait (háztartás méret- és szerkezet) és a házasodás demográfiájának néhány alapkérdését (az első házasságkötés életkora, nem házasodók aránya) vizsgálja a vegyes etnikumú történeti Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében, két időmetszetben (a 18. század 70-es, 80-as éveiben és a 19. század végén). Az elemzés 18. századra vonatkozó része a lélekösszeírások (*Conscriptio Animarum*) községsoros Pest megyei anyagát (1774–1783) és a II. József-féle népszámlálás adatait (1785) használja. A 19. századi rész pedig az 1890. évi népszámlálás községsoros adataira épül. Magyarázó változóként használjuk ezenkívül a józsefi kataszteri összeírás anyagát (1789), illetve az 1900-as népszámlálás felekezeti, nemzetiségi és foglalkozási adatait. A házasodás intenzitásának vizsgálatára pedig felhasználjuk a Klinger András és munkatársai által közreadott anyakönyvi gyűjtés adatait.¹

Célunk az, hogy az említett két időmetszetben elkülönítsük a háztartáski- alakítás és a házasodás alaptípusait egy sok tekintetben (etnikai, felekezeti, földrajzi, településtípus szerinti sokfélesége okán) reprezentatívnak tekinthető megye keretein belül. Mindkét időmetszetben a rendelkezésre álló községsoros adatok alapján, az ezekből képzett változók együttes figyelembevételével, többváltozós matematikai-statisztikai elemzés (klaszteranalízis) segítségével képzünk csoportokat a vizsgált településekből, amelyeket a háztartáskialakítás és a házasodási szokások alaptípusainak tekintünk. Alapkérdésünk az, hogy megragadható-e házasodási, háztartásszerkezeti rendszerek a vizsgált időpontokban és területen, a 18–19. századi Pest megyében.

A NEMZETKÖZI KUTATÁSOK TANULSÁGAI²

Azokban a társadalmakban, amelyekben a népességreprodukció nagyrészt a házasság intézményéhez kötődött, a házasodási szokások központi szerepet játszottak a népesedési viszonyok alakulásában. Nyilvánvaló, hogy a házasságban eltöltött idő hossza, illetve azoknak aránya, akik teljesen kimaradnak a reprodukció legális

¹ Pest Megyei Levéltár (PML) *Conscriptio Animarum* 1774–1783; Dányi–Dávid 1960; Központi Statisztikai Hivatal (KSH) *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 1890. évi népszámlálásának községsoros adatai*; Népszámlálás 1900; Klinger 1972–84.

² Minderről lásd Őri 2003: 243–246.

kereteiből (a cölibátusban maradtak aránya) igen komoly hatással van a termékenységre: a becslések szerint az első házasság megkötésének átlagos korában két év különbség könnyen jelenthet egy szülésnyi különbséget.³ Malthus óta ismert a nupcialitás (házasodás) szerepe mint a rendelkezésre álló létfenntartási forrásokat meghaladó népességnövekedés elkerülésére szolgáló „megelőző fék,” amely elsősorban John Hajnal úttörő tanulmánya óta⁴ az érdeklődés homlokterében került. Hajnal a nupcialitás két eltérő mintáját rajzolta meg a 18–19. századra vonatkozóan: a nyugati vagy „európai” házassági mintát, amely a Szentpétervár–Trieszt vonaltól nyugatra érvényesült, és amelyre a nupcialitás alacsony foka volt jellemző (késői házasság, cölibátusban maradtak magas aránya), illetve a keleti, magas nupcialitású (korai és gyakorlatilag teljes körű házassággal jellemezhető) mintát.

A házasság geográfiajának megrajzolását követték az interpretációs kísérletek: a házassági mintákat (elsősorban a „nyugati”) megpróbálták egy komplex demográfiai rendszer elemeként értelmezni, feltárva összefüggéseit a háztartásszerkezettel, a földtulajdonlással, az örökösödési szokásokkal, a gazdálkodással, foglalkozási megoszlással.⁵ Ezzel összefüggésben a hetvenes évektől megerősödtek a család- és háztartásszerkezetre vonatkozó történeti összehasonlító vizsgálatok, megszületett az összehasonlítást szolgáló tipológia, a házassági szokások, háztartásszerkezet egységes modellé épült össze.⁶

Eszerint a nyugati típusra a késői házasságkötés (nők kb. 25 éves korukban vagy később, férfiak ennél is néhány évvel később kötik első házasságukat), a cölibátusban maradtak magas aránya (akár 10% felett), a késői házasságkötés előtti életciklushoz kötődő szolgaság elterjedtsége és speciális vonásai (arányuk a teljes népességben legalább 6–10%, nem házas fiatalok, akik csak átmenetileg, szerződés alapján kerülnek szolga státusba, a gazda háztartásában élnek, lényegében azonos társadalmi helyzetűnek számítanak), a házasságkötést követően a neolokális lakóhelyválasztás és természetesen a nukleáris családokból felépülő háztartások jellemzőek.⁷ A rendszer sajátja volt a preferenciális öröklés, a gazdaságot nem osztották fel az örökösök között, házasságot gyakorlatilag akkor

³ Livi-Bacci 1998: 100.

⁴ Hajnal 1965.

⁵ Livi-Bacci 1998: 99–107; Doveri 2000.

⁶ Laslett–Wall 1972; Hajnal 1982, 1983. A vonatkozó irodalom óriási, részletes áttekintése alól mentesítenek a korábbi és újabb összefoglaló művek, ismertetések. A Laslett-féle tipológiát ismerteti és alkalmazza több ízben Andorka Rudolf (1975, 2001; Andorka–Balázs–Kovács 2001.), Faragó Tamás (Andorka–Faragó 2001; Faragó 1985), Benda Gyula (2002a, 2002b). Szintén a Laslett-féle tipológiát alkalmazza, illetve kritikával illeti és módosítja: Pozsgai 2000; Heilig 2000. A nemzetközi irodalmat és a hazai eredményeket összefoglalja Granasztói 1982; Andorka–Faragó 2001; Faragó 1997, 2000a, 2001; Husz 2002; Pozsgai 2001a, 2001b. A családtörténet összefoglaló kézikönyve: Burguière et al. 1986. Hasznos külföldi összefoglalások: Osamu Saito 1996; Fauve-Chamoux–Wall 1997; Livi-Bacci 1998; Doveri 2000; Kertzer–Bargli 2001. A Hajnal-vonal problematikáját összefoglalja, az ezzel kapcsolatos irodalmat, vitákat bemutatja és a modellt érvényességét magyarországi adatok alapján teszteli: Faragó 2001.

⁷ Faragó 2001: 22–23.

lehetett kötni, ha valakinek lehetősége nyílt önálló egzisztenciát teremteni, akár öröklés, akár például földvásárlás, akár új területek művelés alá vonásával. A nem öröklő gyerekeket pénzben elégtették ki, elvándoroltak, esetleg birtokot vásároltak, szolgálatot vállaltak stb. Mindez magyarázza a nukleáris családi háztartások elterjedtségét, a késői házasodás, az életciklus szerinti szolgátság szokását, a nem házasodók magas arányát. A nupcialitás alacsony foka egy olyan rugalmas, a külső hatásokra érzékenyen reagáló rendszer jellemzője lett volna, amely a születéskorlátozás elterjedése előtt a nagy növekedési tartalékokat magában rejtő demográfiai rendszerben a reprodukció racionális szabályozását jelentette, annak hozzáigazítását a létfenntartás forrásaihoz. Ezt a demográfiai magatartásformát erősen értéktartalmú fogalmakkal írták le, a racionalizmus (késői házasodás), az individualizmus (a házasságkötés és az önálló háztartásalapítás összekapcsolása) terjedésével. Mindez eredeti nyugat-európai jelenség, hasonlóan az ipari kapitalizmushoz, sőt a két jelenség ok-okozati viszonyba is kerül: részben az alacsony nupcialitású rendszer biztosítja a mozgékony munkaerőtartalékot a modern ipar számára, részben a demográfiai magatartásban tetten érhető racionális viselkedésformák ugyanannak a mentalitásnak az elterjedését jelzik, amely a kapitalista üzleti kalkulációban is megnyilvánul, illetve amely annak előfeltétele. Így kapcsolódhat össze az interpretációkban a malthusianus viselkedés a weberi protestáns etikával, a késői házasság szokása a vállalkozói szellemmel,⁸ a modernizáció kezdetei a nyugat-európai házasodási mintával, tudniillik mindkettő célja ugyanaz, az emberi élet megnyújtása és jobb minőségűvé tétele.⁹

A kelet-európai (nagy családos) rendszert ellenben a korai házasodás, a házasságkötés után leggyakrabban a patrilocális lakóhelyválasztás, és ezzel együtt a több nukleáris családból álló háztartások gyakorisága jellemezné, ahol új háztartások akkor keletkeznek, ha a háztartásfő meghal, vagy ha a gazdaságot felosztják az örökösök között.¹⁰ A rendszernek fontos eleme az egyenlően osztó öröklés, maga a rendszer másként reagál a külső hatásokra, a házasságkötés életkorának vagy a házasodók arányának rugalmas változtatása helyett a nagycsaládos háztartások szívhatják fel a válságos helyzetekben vagy a demográfiai nyomás növekedése esetén fölöslegessé váló munkaerőt. Maga a rendszer mindebből következően sokkal kevésbé kedvez a modern ipari fejlődésnek, akár a mentalitásbeli sajátosságok, akár a rendelkezésre álló mozgékony munkaerő tekintetében.

A fenti modellek megalkotása nagymértékben ösztönözte a családtörténeti kutatásokat, alapjában kérdőjelezte meg a család és háztartás evolucionista történeti modelljét (miszerint a családok, illetve háztartások szerkezete a múltban bonyolult lett volna, és a fejlődés útja a bonyolulttól az egyszerű felé haladást jelentené), a tipológia létrehozása lehetővé tette a nemzetközi összehasonlító

⁸ Burguière 1972, 1974.

⁹ Ezt a szemléletet sok bírálat érte mint az európai (nyugati) politikai, gazdasági, kulturális fel-sőbbrendűséget, sőt hatalmi ambíciókat igazoló, alátámasztó diskurzust (lásd pl. Melegh 2002), egyfajta európai etnocentrizmust.

¹⁰ Faragó 2001: 23.

kutatásokat, amelyek révén a családtörténet, a demográfiai struktúrák és azok változásának története beépült a társadalomtörténetbe. Ugyanakkor a modelleket ért kritika is rendkívül szerteágazó. Ma aligha vonható kétségbe a nyugat-európai késői házasság elterjedtsége, bár vannak fontos kivételek a Hajnal-vonaltól nyugatra: Finnország, Írország, Dél-Spanyolország és Dél-Itália.¹¹ A Hajnal-vonaltól keletre ugyanakkor valóban az ehhez képest korai házasság szokása volt elterjedt, ezt igazolják a magyarországi kutatások is,¹² sőt a jelek szerint a nyugati modellhez tartozó, beköltöző német telepesek is alkalmazkodnak a keleti modellhez ezen a téren: később házasodnak a többi magyarországi népcsoportnál, de lényegesen korábban, mint származási helyükön.¹³ Ami a nyugati és keleti házassági, háztartásszerkezeti modellek többi elemét illeti, mára a kételyek – a mikrokutatások megsokasodásával – megerősödtek. Egységes modellről különösen olyan földrajzilag, gazdaságilag, kulturálisan rendkívül sokrétű ország, mint Franciaország esetében rendkívül kétséges beszélni, de általában véve Nyugat-Európa is igen nehezen tekinthető homogénnek ezen a téren.¹⁴ Úgy tűnik, hogy Franciaországban vagy Itáliában bőven lehet példákat találni az összetett családi háztartások és a késői házasság, vagy főleg Dél-Itáliában a korai házasságkötés és a nukleáris családok háztartások együttes előfordulására.¹⁵ Felmerült a Laslették által használt források problematikája, Laslett tipológiáját az adott népességről pillanatképet nyújtó összeírásokra építette, amely ráadásul nem biztos, hogy alkalmazható a mediterrán vagy a közép- és kelet-európai viszonyokra.¹⁶

A MAGYARORSZÁGI CSALÁD- ÉS HÁZTARTÁSSZERKEZETI KUTATÁSOK¹⁷

Magyarországon a makroszintű kutatások részben igazolták a Hajnal-modell egyes elemeit, főleg a korai házasságkötést illetően, sőt annak relatív nemzetiségenkénti különbségei is igazodnak hozzá (későn házasodó németek, korán házasodó délszlávok). Ugyanakkor a kulturális, mentalitásbeli különbségekre építő magyarázatokat átszínezték a társadalmi és településtípus szerinti különbségek. Eszerint a házassági szokásoknak, háztartáskialakítási módoknak az etnokulturális mintáin kívül volt egy sajátos városi, mezővárosi mintája is.¹⁸ A városi háztartások egyszerűbb szerkezetűek, magas a töredék családok vagy nem családok háztartások aránya, emellett magasabb mindkét nemnél az első házasságkötés életkora, nagyobb a nem házaso-

¹¹ Livi-Bacci 1998: 102.

¹² Faragó 2001: 34.

¹³ Faragó 1985: 95; Faragó 2001: 44; Husz 2002; Elter 2002: 162.

¹⁴ Fauve-Chamoux 1995 és Fauve-Chamoux–Wall 1997: 357.

¹⁵ Fauve-Chamoux–Wall 1997: 360.

¹⁶ Lutz Berkner kritikáját és a vonatkozó irodalmat ismerteti például Granasztói 1982. A Laslett-féle tipológia alkalmazhatóságával kapcsolatban lásd: Pozsgai 2000; Heilig 2000; Faragó 2001.

¹⁷ Lásd Óri 2003: 246–248. és Óri 2004: 226–231.

¹⁸ Faragó 2000a és 2000b; Melegh 2000; Benda 2002a és 2000b; Óri 2003, 2005.

dók aránya.¹⁹ Eszerint a „modernebb” mentalitással jellemezhető városi népesség viselkedése hasonlított a szintén „modernebb” mentalitást képviselő „nyugati” eredetű német népességére. Megjegyzendő azonban, hogy a városi sajátosságok ezen a téren a demográfiai okok (magas halandóság) és a munkaerő-szükséglet kiváltotta migrációnak és az ebből fakadó sajátos társadalmi viszonyoknak voltak köszönhetőek (az egyedülálló szolgáló- és cselédnépességnek vagy a nagyvárosokban a 19. század második felétől az ipari munkásság magas arányának). A „nyugati” modell megjelenése Magyarországon azonban mindenképpen értelmezhető modernizációs jelenségként: „nyugati” és városi népességekhez köthető. Ezt igazolja a házasodási szokások változása is a 19. század folyamán: a házasságkötések intenzitásának csökkenése, a házasságkötési életkor kitolódása vagy a nem házasodók relatíve magas aránya jellegzetesen nagyvárosi, városi jelenség, amely lassan és fokozatosan terjed a falvak irányába.²⁰

Faragó Tamás ugyanakkor meggyőzően bizonyította, hogy a háztartások szerkezete bonyolultabbá vált a 19. század első felében, amely mögött az ország bizonyos területein a demográfiai növekedés következtében kialakult relatív túlnépesedés állhatott.²¹ Ugyanakkor világos lett, hogy a magyarországi népesség jelentős része (nemcsak a németek) nukleáris családi háztartásokban élt, legalábbis életének egy részében. Ez felvetette egy köztes régió lehetőségét a nyugati és keleti házasodási modell között, megfelelően az ország politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődésének, köztes helyzetének.²² Faragó Tamás utóbb – a lélekösszeírások, a józsefi népszámlálás és a 19. század eleji nem nemes összeírások megyei adatainak elemzésével – egy, a Hajnal-féle dichotóm modellnél bonyolultabb képet rajzolt meg.²³ Eszerint a határ a keleti és a nyugati típus között nem lehet éles, Magyarországon (de valószínűleg egész Közép-Európában) „keleti” és „nyugati” népességek, kulturális javak, család- és háztartáskialakítási stratégiák találkoznak, keverednek egymással, a régió madártávlatból köztesnek tűnő helyzetét éppen ez hozza létre. Az első házasság megkötésének életkora vagy a szolgaság jellemzői lényegében megyei szinten egy nyugat–kelet irányú átmenetet mutatnak, mintegy alacsonyabb szinten reprodukálva és keletebbre tolva a Hajnal-vonalat,²⁴ a háztartások bonyolultságának vizsgálata viszont megzavarja ezt a képet. Faragó Magyarország esetében az említett jelenségek együttes vizsgálata alapján a dichotómia helyett négy-öt típust vázolt fel: a nyugati határszélen előforduló „közép-európai nukleáris, illetve törzscsaládnak” nevezett változatot (nukleáris vagy törzscsaládos háztartások, viszonylag későbbi házasodás, szolgák magas aránya, etnikailag kevert népesség), a déli határvidéken előforduló „délkelet-európai nagycsaládos” övezetet (korai házasodás, kevés szolgáló, bonyolult

¹⁹ Faragó 2000a: 430–431.

²⁰ Faragó 2000a: 428. és 430–431.

²¹ Faragó 1977.

²² Andorka–Faragó 2001: 213.

²³ Faragó 2001.

²⁴ Faragó 2001: 36.

összetételű háztartások, főleg délszláv lakosság), elsősorban a Felvidék középső részén a „közép-európai összetett háztartástípust” (a nukleárisnál összetettebb, de a délvidékinél egyszerűbb szerkezetű háztartások, viszonylag gyakori szolgatartás, magyar–szlovák népesség), végül pedig a „közép-európai határvidéki családnak” nevezett típust (Alföldre bevándorolt népesség, nukleáris családi háztartások, igen korai házassági kor, ritka szolgatartás).²⁵ A dichotómia helyett tehát egy többértékű modell sejlik fel, amely a tapasztalatoknak megfelelően több kombinációt, átmeneti típust enged meg, bár ezek száma Faragó véleménye szerint korlátozott. Ugyanakkor a makrovizsgálatok megyei szintje alatt településenként is változatos viszonyokat találhatunk, egy-egy megyei átlag mögött is nagy szóródás található. Ez a háztartástípusok különbségeinek magyarázatát rendkívül bonyolulttá teszi. Egyrészt világos etnokulturális különbségek is megfigyelhetők, például Pest megyében a Pilisi járás etnikailag, felekezetiileg igen vegyes falvaiban, másrészt vannak átmeneti típusok, ahol az etnokulturális viszonyok nem jelentenek teljes magyarázatot, számolni kell a kulturális diffúzió, az újratelepülés, a gazdasági, ökológiai viszonyok hatásaival, az egymáshoz és a környezethez való alkalmazkodással.²⁶ Más szintéren, az etnikailag kevésbé kevert, de felekezetiileg, társadalmilag heterogén, erős táji hagyományokkal rendelkező Borsod megyében a jelek szerint az etnokulturális hagyományok helyett inkább a gazdasági, társadalmi tényezők és a táji hagyományok szerepe látszik meghatározónak.²⁷ Hasonlóképpen a nagyobb, bonyolultabb társadalmi összetételű Keszthely esetében szintén a gazdasági, társadalmi viszonyok játszanak meghatározó szerepet a háztartásszerkezet alakításában.²⁸ Az etnikailag kevert Zsámbékon pedig az is látszik, hogy az öröklés és házassági szokások eredetileg etnokulturális különbségei idővel oldódni kezdenek, kulturális csere figyelhető meg a németek és magyarok között, a németek korán házassodnak, a magyarok egy része a törzsöröklés felé mozdul.²⁹ Probléma az is, hogy a források kevésbé adnak képet a háztartásszerkezet dinamikájáról, az életciklushoz kötődő változásairól, az egyes településeken belüli, etnikai, gazdálkodási, társadalmi különbségekkel nehezen magyarázható differenciákról. Jól látható például, hogy a zsámbéki háztartások nem kizárólag tartoznak egyik vagy másik háztartásszerkezeti típushoz, hanem a mezővárosban élő etnikai csoportokra (magyarok és németek) jellemző örökösödési rendnek megfelelően egy adott háztartásciklus különböző állomásait járják végig. Az összeírásokból kirajzolódó morfológiai változás (az összetett háztartások arányának növekedése a 19. század elején, majd újabb csökkenésük 1830 és 1860 között) annak köszönhető, hogy változik (először nő, majd csökken) az

²⁵ Faragó 2001: 44–46.

²⁶ Faragó 1985. Minderről részletesebben lásd Őri 2004: 227–228.

²⁷ Faragó 2002.

²⁸ Benda 2002a, 2002b.

²⁹ Husz 2002. Husz Ildikó zsámbéki elemzése szép példája a nem túl gyakori mikrovizsgálatoknak. Andorka Rudolf sárközi falvakra vonatkozó kutatásai mellett (például Andorka 1975.) meg kell említenünk Benda Gyula keszthelyi (Benda 2002a) és Pozsgai Péter Torna megyei (Pozsgai 2000, 2001a) kutatásait.

összetett háztartásformákban – főleg a többséget adó németekre jellemző törzscsaládi formában – eltöltött idő hossza.

Tanulmányunk „középszinten”, egy megye községsoros adatai alapján részint a házassodás demográfájának néhány alapvonását és ezek időbeli változását, részint a háztartásméret- és szerkezet jellegzetességeit próbálja megragadni. Emellett törekszünk a házassodási szokások térszerkezetének megrajzolására, ami közelebb vihet a különbségek megértéséhez, a Hajnal-modell teszteléséhez is.

A HÁZASODÁS DEMOGRÁFIÁJA A 18–19. SZÁZADI PEST MEGYÉBEN

A házassodás 18. századi jellegzetességeit a *Conscriptio Animarum* adatai alapján tudjuk megragadni (az első házasságkötés becsült életkora mindkét nemnél, a nyers házasságkötési arányszám). Az elemzés során az 1774–1783 közötti időszak településenkénti átlagértékeit használtuk, vizsgálatunk nem terjedt ki a megye összes településére, csak a forráskritika próbáját kiálló 121 település adatait használtuk.³⁰ A 19. század végi házassodási viszonyokat egyrészt a nyers házasságkötési arányszám értékeivel (községszinten az 1901–1910 közötti időszak átlagértékei állnak rendelkezésünkre),³¹ másrészt az 1890. évi népszámlálás községsoros adataival írhattuk le (családi állapot korcsoportok szerint).³² Megyei szinten az 1890–91-es népmozgalmi adatokból nyerhettük a házasságkötési életkort.³³ A házassodás időbeli tendenciáit a Klinger-féle népmozgalmi anyaggyűjtés segítségével, a rövid távú változások okait a pesti piac gabonaárai változásaival ragadhattuk meg.³⁴

A házasságkötések intenzitása hosszú távon csökkent a 18. század második fele és a 20. század eleje között. A csökkenő trend azonban nem folytonos, növekvő és csökkenő periódusokból tevődik össze. A 19. század közepén a házasságkötési arányszámok magasabbak, mint a 18. században. A megye területén 1850-től nagyjából folyamatos a csökkenés (egy kisebb 1869-es csúcsponttal), Pest-Buda vagy Budapest esetében 1869 és 1890 között látszik a házassodási kedv fokozódása, míg a megye egyetlen törvényhatósági jogú városánál, Kecskemétnél 1869-től tudjuk a csökkenést nyomon követni.

³⁰ A forráskritikai elemzésről lásd Óri 2003: 123–150. A forrás a házasságkötések számát adja meg korcsoportok szerint, ebből a harmincon alul házassodókat tekintettük első házasságukat kötőknek, mivel a harmincon alul újraházasodók számát nagyjából ellensúlyozhatta a harmincon felül első házasságukat kötők száma.

³¹ Népmozgalom 1901–1910.

³² Az 1880 utáni népszámlálások községsoros adatai (feldolgozási táblái) jórészt megtalálhatók a KSH Népszámlálási Főosztályának raktárában. A nem publikált és lényegében alig kutatott anyag rendezetlen. Az 1890-es népszámlálás Pest megyei adatait, amely nem tartalmazza a városokra vonatkozó táblákat, Pálházy László szíves közreműködésének köszönhetően használhattuk.

³³ Népmozgalom 1890–1891.

³⁴ Klinger 1972–1984; Körösi 1873; Árstatisztika 1913.

1. táblázat

Nyers házasságkötési arányszámok (%), 1774–1910.

	1774–1783	1850	1857	1869	1880	1890	1901–1910
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	11,3	12,7	10,5	10,9	9,9	8,3	9,0
Budapest ^{a)}	–	9,7	9,3	11,9	10,0	12,7	9,2
Kecskemét	10,5	–	–	11,8	9,6	8,3	8,3

Forrás: *Conscriptio Animarum*; Klinger 1972–84; Népszámlálás 1910.

Megjegyzés: a) = Pest, Buda és Óbuda, az 1873-ban egyesített főváros

A főváros népességének házasodási hajlandósága az országos tapasztalatok szerint alacsonyabb, mint a vidéki népességé,³⁵ itt ez azonban csak az 1869 előtti időszakra vonatkozóan látszik. Figyelembe kell ugyanakkor vennünk az alkalmazott mutató nyers mivoltát: a házasságkötések számát a teljes népességhez viszonyítottuk, így az arányszám értékét nagyban befolyásolhatta a népesség nemek és kor szerinti összetétele, illetve családi állapot szerinti megoszlása, a megözvegyülés és az újránházasság gyakorisága. Így abban, hogy Budapesten 1869-től magasabbak az arányszámok, mint a megyében vagy Kecskeméten, szerepet játszhat az erős bevándorlás által létrehozott speciális kor- és családi állapot szerinti összetétel: magas a fiatal, nem házas népesség aránya.

A csökkenő trenden belül nemcsak a vándorlás intenzitásának, illetve a népesség összetételének változása befolyásolta a házasságkötések számának és intenzitásának rövid távú változásait, hanem a gazdasági konjunktúrák és dekonjunktúrák, az életszínvonal változásai, vagy a halandóság ingadozása, amely az újránházasságokon keresztül hatott a házasságkötések gyakoriságára. A következő táblázatunkban a házasságkötések és halálozások száma, valamint a házasságkötések száma és a gabona átlagára közötti összefüggéseket mutatjuk be Pearson-féle korrelációs együtthatók segítségével.³⁶ A házasságkötések és a halálozások adatsora esetében az éves értékeket a teljes időszak átlagához hasonlítottuk, míg a gabonaárak esetében a mértékegységek változása miatt két adatsort hoztunk létre. Az első az 1828–1870 közötti időszak átlagához viszonyított éves értékeket tartalmazza, a másik az 1872 és 1910 közötti periódus átlagához képest mutatja az árak alakulását. A gabona átlagára a következőkben mindenhol a pesti piac kiskereskedelmi árait jelenti.

A házasságkötések és halálozások száma között szignifikáns lineáris összefüggés, egyenes arányosság figyelhető meg, amely Budapesten igen erős. A halálozások számának emelkedésével nő a házasságkötések száma is, az összekötő kapocs a viszonylag gyors újránházasság. Ugyanakkor a házasságkötések és a gabonaárak alakulása nem mutat értékelhető összefüggést, holott az eddigi kutatási tapasztalatok alapján ezt feltételeztük volna.³⁷

³⁵ Faragó 2000a: 428.

³⁶ Az együttható értékei -1 és 1 között helyezkednek el. Az 1-hez, illetve -1-hez közeli értékek erős lineáris összefüggést jelentenek, a 0-hoz közeledve az összefüggés gyengül.

³⁷ Minderről összefoglalóan lásd Bengtsson 2004.

2. táblázat

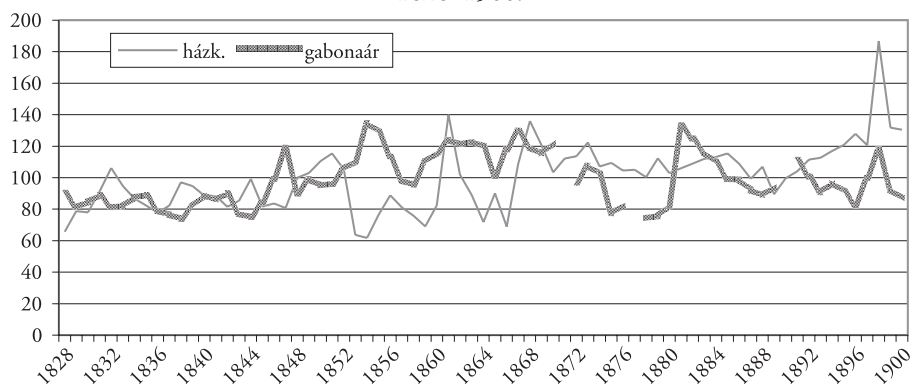
A házasságkötések számának összefüggése a halálozások számával és a gabonaárakkal, 1828–1900.

Év	Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye		Budapest ^{a)}	
	házasságkötés/ halálozás	házasságkötés/ gabonaár	házasságkötés/ halálozás	házasságkötés/ gabonaár
1828–1900	0,264**	0,064	0,889**	0,123

Megjegyzés: ** Szignifikáns 0,01 szinten; a)= Pest, Buda és Óbuda, az 1873-ban egyesített főváros
Forrás: Klinger 1972–1984; Körösi 1873; Árstatisztika 1913.

1. ábra

A házasságkötések számának és a gabona árának alakulása, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1828–1900.

Megjegyzés: 100= a vizsgált periódus átlaga

Látható azonban, hogy legalábbis a vizsgált periódus első felében van összefüggés a két görbe között, a házasságkötések száma és a gabonaár között fordított arányosság mutatkozik, a gabona árának emelkedésével csökken a házasságkötések száma. Lényegében a krími háború időszakának gabonadrágaságáig működik ez a hagyományos összefüggés, utána a korreláció meggyengül, majd megfordul. Összességében az 1840-es évek közepétől kezdődő áremelkedéssel jellemezhető periódus hozza a fordulópontot, amikor a házasságkötések intenzitása már nem függ a gazdasági konjunktúráktól. A vizsgált periódust ennek megfelelően három részre bontva a következő összefüggéseket találjuk.

3. táblázat

*A házasságkötések számának összefüggése a gabonaárakkal,
1828–1844, 1845–1870, 1872–1900.*

	1828–1844	1845–1870	1872–1900
Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye	-0,396	-0,009	0,211
Budapest ^{a)}	-0,451	0,279	0,160

Megjegyzés: a)= Pest, Buda és Óbuda, az 1873-ban egyesített főváros

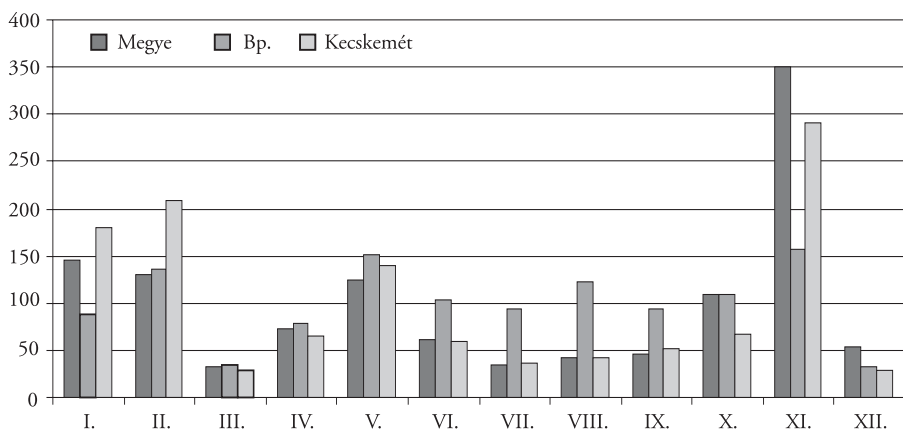
Forrás: Klinger 1972–1984; Körösi 1873; Árstatisztika 1913.

A 19. század közepéig mind a nagyvárosban, mind vidéken az áremelkedések és a házasságkötések között mutatkozik összefüggés, de ez gyenge, egyik esetben sem szignifikáns. Mindez megfelel a nemzetközi tapasztalatoknak, az árváltozások hatnak a házasságkötésekre, de a házasodási kedv viszonylag kevésbé érzékeny ebben a tekintetben, mint például a születések, illetve a fogantatások.³⁸ A század közepétől ez a gyenge összefüggés is eltűnik, illetve előjelet vált, a 19. század második felétől az áremelkedésnek érezhetően más a tartalma, mint korábban.³⁹

A házasságkötések szezonális ingadozását az 1890–1891. évi népmozgalmi adatok alapján mutatjuk be. Ez esetben is a népmozgalmi kötetekben külön adatsorban található három területi egységet tudjuk vizsgálni: a megye egészét, a fővárost és Kecskemétet mint törvényhatósági jogú várost.

2. ábra

*A házasságkötések szezonális ingadozása, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, Budapest, Kecskemét,
1890–1891.*

Forrás: Népmozgalom 1890–1891.

Megjegyzés: 100 = a havi átlag

³⁸ Bengtsson 2004: 38.

³⁹ Hasonló előjelváltást tárt fel a 19. század második felére vonatkozóan a francia kutatás nagyobb mintán és kifinomultabb statisztikai eszközökkel. (Roehner 1990: 315.)

A 2. ábrán a 19. század végén is a házasságkötések tradicionális havi megoszlását látjuk,⁴⁰ amelytől csak Budapest tér el kisebb mértékben. A házasságkötést alapvetően az egyházi előírások és a mezőgazdasági munka ritmusa szabályozza: minimális a házassodás márciusban és decemberben (azaz a nagyböjt és az advent időszakában, amikor tilos a lakodalom tartása), illetve kevés házasságkötés esik a nyári-őszi mezőgazdasági munkák időszakára. Három házasságkötési csúcspont rajzolódik ki: a legfontosabb a novemberi, ezt követi a január-februári, van ezenkívül egy kisebb májusi emelkedés is. Az (elsősorban római katolikus) egyházi tilalmi időszakok Budapesten is érvényesnek látszanak ekkor, de a nyári-őszi házassodási apály sokkal kevésbé, ami nyilvánvalóan következik a főváros foglalkozási összetételéből, a népesség döntően nem mezőgazdaságból él a 19. század második felében. Ebből következik, hogy a fővárosban a márciusi és decemberi mélyponton kívül sokkal egyenletesebb a házasságkötések megoszlása, mint a megye környező településein. Úgy tűnik, hogy a házasságkötések naptárának változása (legalábbis Budapesten) elsősorban a foglalkozásszerkezet változásához köthető, és nem a szekularizáció következménye.⁴¹

4. táblázat

Az első házasságkötés becsült⁴² életkora, Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye, Budapest, Kecskemét, 1770-es évek, 1890–1891.

		Férfi	Nő
1770-es évek	Megye	22,4	20,3
	Bp.	–	–
	Kecskemét	23,2	19,4
1890	Megye	24,4	20,9
	Bp.	26,6	24,0
	Kecskemét	26,0	21,4
1891	Megye	24,4	20,8
	Bp.	26,6	23,9
	Kecskemét	26,6	21,6

Forrás: Conscriptio Animarum; Óri 2003: 250; Népmozgalom 1890–1891.

A házassodás demográfájának alapkérdése az első házasságkötés életkora. Mint láttuk, John Hajnal nyomán sokan Európát kettéosztó kulturális határvonalat szeretnek húzni ennek különbségei alapján. A kérdés jelentősége emellett például a nők befejezett termékenységre gyakorolt hatásában rejlik.⁴³ A *Conscriptio Animarum* alapján községi szinten megbecsülhetjük mindkét nem első házasságkötési életkorát az 1770-es évekre vonatkozóan, míg a hivatalos népmozgalmi kiadványok

⁴⁰ Faragó 2000a: 428–429.

⁴¹ Vö. Faragó 2000a: 429.

⁴² Mindkét esetben a harminc év alatti házasságok alapján, lásd még a 30. számú lábjegyzetet.

⁴³ Livi Bacci 1998: 100.

a megyék és városok esetében teszik ugyanezt lehetővé a 19. század második felére nézve. Itt is a községsoros népszámlálási adatainkhoz időben legközelebb álló 1890–1891. évi kötetet használtuk.

Táblázatunk alapján nyilvánvaló, hogy a 18. században mind a megye területén, mind Kecskemét esetében mindkét nemnél a korai házasságkötés a szokás.⁴⁴ A megye tehát – Hajnal terminológiájával élve – egyértelműen a „keleti” házassági zónába tartozott.⁴⁵ Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a házasságkötési életkorok emelkedtek a 19. század folyamán.⁴⁶ Ez a megye területén a nők esetében nem számottevő, de Kecskeméten és általában a férfiakra vonatkozóan 2–3 évet jelent. Ugyanakkor markánsná váltak a megye és a két bemutatott város közötti különbségek, Budapesten és Kecskeméten a férfiak mintegy két évvel később házasodnak, a 26 év körüli értékek már inkább a „nyugati” népességekre jellemzőek. A nőknél kicsit más a helyzet: a megye és Kecskemét is inkább a korai házassodás jellemzőit mutatja ekkor is, míg Budapest legfeljebb köztes helyet foglal el. Az első házasságkötési életkor 19. századi emelkedése tehát elsősorban a férfiakra és a városokra volt jellemző, a férfiak esetében feltételezhetjük egy sajátos városi-mezővárosi házassági minta létezését, itt inkább „nyugatias” házassági szokások voltak jellemzőek.⁴⁷ Mindez bizonyos mértékig szétfeszíti a Hajnal-modellt: a Hajnal-vonaltól keletre is élnek „nyugati” módra házasodó népességek, még hozzá nem egyszerűen a „nyugati” eredetű migráns populáció. Ugyanakkor a német bevándorlók, akik a Hajnal-modellnek megfelelően a házassági szokásokban megragadható kulturális sajátosságok hordozói lennének, bár később házasodnak valamivel a megyebeli népességnél, mégis jóval korábban, mint a németországi németek (férfiak 23 éves korban, nők 22 éves korban a megye németajkú településein⁴⁸). A férfiak 23 éves házassági kora azonos a mezővárosi mintáéval, emellett vannak korán házasodó német falvak is (főleg a nőkre jellemző ez, elsősorban Dunaharaszti, Csepel, Visegrád esetében).⁴⁹

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a 18. század második felében a vizsgált területen az első házasságkötés idejét tekintve két etnokulturális hátterű szél-

⁴⁴ Összehasonlítóképpen idézzük John Knodel 14 német falura kiterjedő vizsgálatának 18. századra vonatkozó eredményeit: a férfiak átlagos első házasságkötési életkora 28 év, a nőké majdnem 26 év volt. (Idézi: Marschalk–Dupâquier 1998: 403.)

⁴⁵ Más magyar falvakra vonatkozó kutatások is ezt a képet erősítik: az Andorka Rudolf által végzett családrekonstrukciós vizsgálatok eredménye szerint a női első házasságkötés életkora 20,1 év volt (Andorka 1998: 434.), a *Conscriptio Animarum* alapján az országos átlag (1777–1778, csak gazdálányok) 20,5 év volt. (Faragó 2001: 54.)

⁴⁶ Vö. Faragó 2000a: 430.

⁴⁷ Mindez a 18. század második felére nézve is igaz lehet (Faragó 2000a: 430.), Miskolcon a férfiak átlagosan 26–27 éves korukban kötötték első házasságaikat (Faragó 2000b: 178–179.), Keszthelyen 24–25 éves korban (Benda 2002a: 91.).

⁴⁸ Őri 2003: 251.

⁴⁹ Őri 2003: 251–252. Egyes községek esetében a lélekösszeírásokból becsült, illetve az anyakönyvi adatokból számított első házasságkötési kor kisebb mértékben eltérhet egymástól (pl. Dunabogdányban a becsült életkor a férfiaknál 24,3, a nőknél 22,5 év, míg Elter András számítása szerint a 18. század második felében 25 és 22 év – Elter 2002: 162.).

sőség körvonalazódott: az egyik oldalon a relatíve később (de nem németországi értelemben későn) házasodó németek, illetve a korai házassággal jellemezhető délszlávok álltak,⁵⁰ egyéb különbségek, például magyarok és szlovákok között, nem jelentősek. A nőknél, a németeket leszámítva, korai életkorokat számoltunk (19–20 év), a 20 év alatti házasságkötések gyakorisága változó, de mindenhol jelentős. Ugyanakkor vannak német falvak is, amelyekben a nők házasságkötési kora és a 20 év alatt házasságkötés gyakorisága inkább a nem német falvakéhoz hasonló. A férfiaknál a németekhez hasonló, későbbi (de nem németországi értelemben késői) házasságkötést regisztrálhattunk a nagyobb, városiasabb településeken. Nagykovács és Kecskemét esetében teljesen világos, hogy a településméret, mezővárosi státus és a „nyugati” (német) etnikai összetétel nem esik egybe; a nagyobb városokban, mezővárosokban, ha különböző mértékben is, de létezik egy etnikumtól független férfi házassági minta. Az etnokulturális háttér és a településméret fontos meghatározó tényezőknél látszanak, de szerepük nem kizárólagos. Úgy tűnik, hogy vannak más rejtve maradt faktorok is, valamint számolnunk kell a kulturális csere, alkalmazkodás, akkulturáció hatásaival, szerepével is. Mindez erősen megkérdőjelezi, hogy Európa merev kettéosztása „nyugati” és „keleti” módon házasságkötő népekre, illetve ennek kulturális hátterű magyarázata megállná a helyét.⁵¹

A házasság teljeskörűségét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a megye vidéki népessége összességében szintén a Hajnal által leírt „keleti” mintával jellemezhető, vagyis a házasságkötés szinte teljes körűnek mondható: a 41–50 éves korcsoportban, 1890-ben a nőtlenek, illetve hajadonok aránya elenyésző (3,7 és 3%).⁵² Ugyanakkor a hajadonok aránya ugyanebben a korcsoportban Budapesten 13%, Kecskeméten 6,6%, a megyében a rendezett tanácsú városok beszámításával 3,5%.⁵³ A városok tehát ezen a téren is inkább a nyugat-európai értékek felé hajlanak, mindez erősíti az első házasságkötés kapcsán elmondottakat. Ráadásul a községek közül is jó néhányban jelentékeny a nem házasságkötők aránya (45-ben a nőtlenek aránya meghaladja az 5%-ot, 12-ben a 10%-ot, a hajadonoknál 18, illetve 6 településre igaz ugyanez a 41–50 éves korcsoport vonatkozásában). Mindezt nem magyarázza az etnikai összetétel, sem a településméret. Leginkább a főváros közelsége látszik fontosnak, de ez a szempont sem kizárólagos, lehet relatíve magas a nőtlenek aránya olyan távoli településeken, mint az alföldi Kunszentmiklós, Tószeg, Ókéske, vagy a dunamelléki Bogyzsló, Ordas, a hajadonoké pedig Kunszentmiklóson, Tószegen, Apostagon vagy Császártöltésen.⁵⁴

⁵⁰ A római katolikus horvát népesség lakta Tökölön például a férfiak átlagosan 20,7, a nők 20,1 éves korban kötötték első házasságaikat, a házasságkötő férfiak több mint 64%-a 20 év alatti volt. (Őri 2003: 252–253.)

⁵¹ Vö. Faragó 2001.

⁵² Az 1890-es népszámlálás községsoros adataiból számolva, Budapest, Kecskemét és a rendezett tanácsú városok nélkül.

⁵³ Népszámlálás 1890.

⁵⁴ 10% vagy magasabb a nőtlenek aránya a 41–50 éves korcsoportban: Kispesten, Nagytétényben, Tahitótfaluban, Csóváron, Tinnyén, Vácbotyánon, Piliscsabán, Alsódabason, Visegrádon,

Valószínűleg az elemzésnek ezen a szintjén oly nehezen megragadható komplex demográfiai, gazdasági, társadalmi rendszerek (a házassági szokások, a termékenység, halandóság szintje, a korszerkezet, a migráció lehetőségei, az öröklési szokások, a háztartásszerkezet, a gazdálkodás módja és lehetőségei, a társadalom szerkezete összekapcsolódó és egymást meghatározó elemei) befolyásolják a népesség családi állapot szerinti megoszlását, és ennek megfelelően jöhetnek létre hasonló korcsoportos arányok különböző etnikai csoportokon belül vagy különböző méretű, típusú, földrajzi elhelyezkedésű településeken.

A HÁZTARTÁSSZERKEZET JELLEMZŐI

A Hajnal-féle modellben kulcsszerepet játszó háztartásszerkezet vonatkozásában két mutatót alkalmazhatunk: mind a 18. század, mind a 19. század végére kiszámolhatjuk a háztartások átlagos nagyságát, valamint a szerkezetet jobban leíró arányszámot: a házas férfiak háztartásonkénti számát.⁵⁵ Mindkét mutatót számos elemzésben használták már, makroszinten pillanatnyilag nem rendelkezünk jobbakkal.⁵⁶ Nem szabad elhallgatnunk ugyanakkor a problémákat sem.

A háztartásnagyság önmagában nem sokat mond a háztartásszerkezetéről, nagy méretű háztartás is állhat egyetlen termékeny családmagból.⁵⁷ Ugyanakkor országos szinten és a II. József-kori Pest megyében is az átlagos háztartásméret szoros korrelációt mutat a háztartásszerkezet mutatójával (0,791 a korrelációs együtttható értéke Pest megyében 1785-re vonatkozóan⁵⁸). Kijelenthetjük tehát, hogy ugyan nem minden nagy háztartás bonyolult összetételű, de minden bonyolult összetételű háztartás szükségképpen nagy méretű. Ezért a háztartásméret mutatóját beépítjük a későbbi, a házassodás és háztartásszerkezet komplex rendszerét vizsgáló többváltozós statisztikai elemzésünkbe.

A házas férfiak háztartásonkénti számát illetően két probléma is jelentkezik. Az egyik az, hogy nehéz ennek alapján elhatárolni a valóban összetett szerkezetű háztartásokkal jellemezhető területeket a nukleáris családi háztartások régióitól. Még Horvátországban is 1,7 házas férfi jutott egy háztartásra 1787-ben,⁵⁹ ami világosan jelzi, hogy csak a háztartások egy – noha kétségkívül jelentékeny – része volt bonyolult összetételű, legalábbis a háztartásfő életciklusának egy részében. Hasonlóképpen nem tudjuk így szétválasztani az összetett háztartások különböző típusait: a törzscsaládot és a tradicionális nagycsaládot vagy a délszláv típusú zadrugát, különösen ha az csak a település egy részére volt jellemző. A másik probléma az,

Domonyban, Albertfalván, Ürömön; a hajadonoké: Üllön, Maglódon, Pesthidegkúton, Váchar-tyánban, Csömörön, Domonyban (emelkedő sorrendben).

⁵⁵ A 18. századból a II. József-féle népszámlálás adataiból (Dányi–Dávid 1960.), 1890-re pedig a népszámlálás községsoros adataiból (községek, a városok adatai nélkül).

⁵⁶ Lásd például Dányi 1977; Faragó 1977, 2001; Óri 2003.

⁵⁷ Faragó 1977: 108.

⁵⁸ Óri 2003: 262.

⁵⁹ Faragó 1977: 109.

hogy az arányszám valószínűleg „lefelé” torzít: a háztartásfők egy része nem házas, hanem özvegy férfi vagy nő, a háztartás tagjai között is lehetnek özvegy férfiak vagy a nagycsaládos formákra jellemzően nem házas, 18 év feletti férfiak, fiúk, testvérek, rokonok.⁶⁰ Bármennyire nyers is ez a mutató, mivel makroszinten más nem áll rendelkezésünkre, mégis ezt vagyunk kénytelenek használni.

A másik súlyos kifogás a 18. és 19. századi adatok összehasonlíthatóságával kapcsolatos. A II. József-féle népszámlálás háztartások (famíliák) szerint regisztrálja a népességet: az együtt élőket, együtt fogyasztókat írták össze e név alatt.⁶¹ A 19. század második felétől viszont a magyar népszámlálások – osztrák mintára – a lakófél (*Wohnpartei*) fogalmát használják. Az eredeti szándék szerint ez az egy házaspárra vagy egyedülálló családfőre épülő nukleáris családos háztartások elkülönítését szolgálta volna, de az összeírói gyakorlatban ez kevésbé valósult meg, illetve a lakófél fogalmának különböző értelmezése változatos összeírói gyakorlatot eredményezett.⁶² Az itt vizsgált 1890-es népszámlálás során – 1880-hoz hasonlóan – egyaránt használták a háztartás és a lakófél fogalmát, a kérdőív és az összeírási utasítás a háztartás tagjai között családfőket, családtagokat és a háztartáshoz tartozó egyéb személyeket (szolgák, cselédek, lakók?) különböztet meg, és a háztartásokat is kettébontja családi és intézeti háztartásokká.⁶³ A fogalmakat nem definiálták pontosan, de a fentiekből is világos, hogy a háztartáshoz tartozhatnak nem rokon tagok is, vagyis elvben lehet nagyobb a nukleáris családnál. A háztartásfogalom körülhatárolatlansága viszont elvileg nyitva hagyja a lehetőséget az összeíró számára az eltérő értelmezésre: családi háztartás alatt érthet nukleáris családokra épülő lakófelet, de összeírhat a tényleges viszonyoknak megfelelően egy fedél alatt, egy lakásban élő bonyolult szerkezetű, több rokon nukleáris családon alapuló egységeket is.

5. táblázat

*A háztartásméret, a háztartásszerkezet és a laksűrűség mutatói,
Pest megye, 1785, 1869, 1890.*

	1785	1869	1890
Fő/háztartás	5,145	4,646	4,511
Házias férfi/háztartás	1,044		0,925
Háztartás/ház	1,285	1,366	1,388
Háztartás/lakás			1,049
N	194	205	201

Forrás: Dányi–Dávid 1960: 118–125; Sebők 2005: 141–145; 1890. évi népszámlálás

A Pest megyei adatok azt mutatják, hogy a 19. század folyamán kisebbek lettek a háztartások és szerkezetük is egyszerűbb lett. Mindez azonban a fentiek értelmében lehet a háztartásfogalom változásának eredménye is.

⁶⁰ Dányi 1977: 24; Faragó 1977: 108.

⁶¹ A népszámlálás összeírási utasításának vonatkozó részét lásd: Thirring G. 1938: 150–151.

⁶² Minderről részletesen lásd: Pozsgai 2000: 172–173.

⁶³ Thirring L. 1983: 162.

Táblázatunkból az is kiderül, hogy a laksűrűség (az egy házra jutó háztartások száma) is nőtt, de ez valószínűleg nem elsősorban a 18. századi háztartások kisebb egységekre bontásából származott, hiszen a háztartások túlnyomó része 1890-ben külön lakásban élt, őket feltehetően korábban sem sorolták egy háztartásba más lakásban élőkkel. A megyei átlagok mögött azonban jól kivethetőek olyan települések, ahol biztosan jelentékenyebb számban előfordultak több családmagos háztartások (Pusztavacs, Iklád, Érsekcsanád, Dány, Nemesnádudvar, Szeremle), ahol a házas férfiak háztartásonkénti száma 1890-ben is nagyobb a Faragó Tamás által a józsefi népszámlálás idejére számított szórással növelt átlagnál (1,14).⁶⁴ Itt a háztartás a 19. században sem nukleáris háztartást jelentett. Ugyanígy, azokon a településeken (a német etnokulturális jellegű Budakeszin, Torbágyon, Ürömön vagy az előváros Albertfalván), ahol a lakásokban átlagosan 1 háztartás élt, de a házas férfiak háztartásonkénti száma igen alacsony (0,8 alatt), sem valószínű, hogy a korábbi háztartások felosztása eredményezte az igen egyszerű háztartásszerkezetet. Csepelen és Újpesten viszont egynél több háztartás élt a lakásokban, a háztartásszerkezet mutatója alacsony, itt elképzelhető a háztartások kisebb méretű lakófelekre bontása a 19. században, különösen a korábban a bonyolultabb háztartásszerkezetűnek ítélt Csepel esetében.⁶⁵ Mindkettő Budapest gyorsan iparosodó elővárosai közé tartozik, ahol tehát lehetséges az is, hogy valóban egy lakásban élt több, külön lakófélbe sorolt, nem rokon nukleáris család vagy töredék család, illetve egyedülálló. Annyit mindenesetre biztonsággal kijelenthetünk, hogy a lakófél a 19. század második felében sem jelentett egyértelműen nukleáris családot. Mindezt megerősíti az 1869-es népszámlálás kiskunhalasi, házankénti községi összesítéseinek elemzése is, a lakófél nyilvánvalóan nem nukleáris családot jelentett ebben az esetben sem: a házak 80%-ában egy lakófél élt, ezek mintegy 11%-a kiterjesztett típusú, 5,5%-a (a tanyákon 8%-a) pedig több családós egység volt.⁶⁶

A fentiek értelmében igen óvatosan kell bánnunk minden általánosító kijelentéssel a megyét illetően. Nem zárható ki a településenként változó összeírói gyakorlat, a korábbi háztartások felbontása kisebb egységekre, illetve a korábbi háztartásfogalom továbbélése más esetekben, de a háztartásméretben, háztartásszerkezetben bekövetkezett kisebb mértékű módosulás sem a 19. század folyamán. A valós elmozdulást nem tudjuk megragadni, ugyanakkor azt vizsgálhatjuk, hogy az 1785-ös, illetve 19. századi adatsorok mennyire függnék össze, hogy a háztartásméretben- és szerkezetben mért 18. századi településenkénti különbségek mennyire éltek tovább a 19. században.

⁶⁴ Faragó 1977: 112.

⁶⁵ Óri 2003: 269.

⁶⁶ Óri 2005: 282–285.

6. táblázat

A háztartásméret- és szerkezet 18. és 19. századi adatsorainak összefüggése, Pest megye, 1785, 1869, 1890.

	Fő/háztartás 1785	Fő/háztartás 1869	Fő/háztartás 1890	Házás férfi/háztartás 1785
Fő/háztartás 1869	0,358			
Fő/háztartás 1890	0,193	0,537		
Házás férfi/háztartás 1785	0,827	0,278	0,278	
Házás férfi/háztartás 1890	-0,141	0,195	0,244	0,314

Megjegyzés: szignifikáns 0,01 szinten.

Látható, hogy a háztartásméret településenkénti megoszlása változott ugyan, de még mindig értékelhető a kapcsolat az 1785-ös és az 1890-es adatsor között, a változás lassú és fokozatos a 19. században. Ennél erősebb az összefüggés a háztartásszerkezet mutatójánál, az 1785-ös és az 1890-es adatsorok belső szerkezete, a települések egymáshoz viszonyított arányai viszonylag keveset változtak. A háztartásméret- és szerkezet közötti igen erős 18. századi összefüggés viszont nagymértékben meggyengült a 19. században, a háztartások mérete kisebb lett, szerkezetük egyszerűbbé vált, az adatok szórása kisebb, mint korábban.

A fentiekből következően nem tudjuk eldönteni, hogy mi okozta a 19. században végbemenő változásokat, az összeírói gyakorlat változása vagy a háztartásméret- és szerkezet tényleges változása. Valószínűleg ezt a kérdést településenként külön-külön lehet csak megválaszolni. Ugyanígy nem vállalkoznánk az 1890-es háztartásszerkezet önálló, településenkénti vizsgálatára. Viszont a háztartásszerkezetben mért 18. századi településenkénti különbségek jórészt fennállnak a 19. század végén is, a mutató, ha az időbeli összehasonlításra kevésbé alkalmas is, használható a 19. századi házasodási szokások és háztartáskialakítási módok együttes vizsgálatánál.

A 18. század végére vonatkozó részletes elemzésünk eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze.⁶⁷ A településszintű differenciákat vizsgálva megállapítható, hogy a háztartásszerkezet bonyolultsága kétségkívül összefügg etnokulturális jellemzőkkel, hiszen a németek többsége valóban nukleáris családos háztartásokban élhetett, míg a szerbek és horvátok körében gyakori volt a több (rokon) családmag együttélése egy háztartás keretein belül. Ezt az eredményt igazolja a szolgálatvállalás és a házasodási kor vizsgálata is: a különböző irányú bevándorlás bizonyos fokig előállítja a „keleti” és „nyugati” házasodási, háztartáskialakítási mintákat egymás mellett, időnként egy-egy településen belül is. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy bizonyos esetekben más tényezők erősebbek lehettek az etnokulturális hagyományoknál. A mezővárosok bonyolultabb, nagyobb, a megélhetésre, új háztartások kialakítására a jelek szerint több lehetőséget nyújtó

⁶⁷ Őri 2003: 263–275. és Őri 2004: 228–229.

társadalmi erősen nukleáris családok szerkezetűek voltak, még akkor is, ha jelentős részben délszláv eredetű népesség lakta őket.⁶⁸ Többé-kevésbé igazolódott az is, hogy a birtokos paraszti háztartásokra inkább volt jellemző a bonyolultabb háztartásszerkezet, mint a zsellérekre, szolgákra. Ugyanakkor vannak egészen sajátos társadalmi összetételű, kivételt jelentő, bonyolult háztartásszerkezetű falvak (például Törtel). A gazdálkodás és a háztartásszerkezet közötti összefüggésből annyi látszik biztosnak, hogy a szőlőművelő (persze részben mezővárosi, részben Buda-környéki) települések és az erdős hegyvidéki falvak háztartásai egyszerű szerkezetűek. A bonyolult összetételű háztartásokkal jellemezhető települések egy része valóban jellegzetesen kishatárú, dunamelléki község, ahol a bonyolult szerkezetű háztartásokon belül valószínűleg korán, már a 18. század utolsó évtizedeiben megjelent a születéskorlátozás. Bogyiszló, Sükösd, Bátya (az ormánsági és sárközi településekkel együtt) valóban az egyik jellegzetes példája lehetett a „nagycsaládok”, korán születéskorlátozó típusnak, ahol mindkét jelenség alapjában a bezáruló terjeszkedési lehetőségek között a társadalmi süllyedés, elszegényedés, a családi gazdaság osztódásának elkerülésére szolgált. Látunk ugyanakkor más típust is: az alföldi települések egy részénél éppen ellenkezőleg, a munkaerőhiány, a relatív földbőség, a terjeszkedési lehetőségek hívták életre a bonyolult szerkezetű háztartásokat, ha etnikulturális vagy valamely helyi hagyománnyal ez nem volt kibékíthetetlen ellentétben. Azt mindenképpen látni kell, hogy községi szinten vizsgálva a kérdést, a települések többségében a nukleáris családok háztartások voltak többségben, a bonyolult háztartásformák nem köthetők egy-egy összefüggő tájegységhez, etnikumhoz, társadalmi vagy gazdálkodási formához.

A HÁZTARTÁSKIALAKÍTÁS ÉS HÁZASODÁS ALAPTÍPUSAI A 18. ÉS A 19. SZÁZADBAN

A továbbiakban a házasodás és háztartásméret, háztartásszerkezet alapvető, a Hajnal-féle modellben rendszeralkotó változóit együttesen elemezve próbáljuk feltárni a sokszínű megye házasodási, háztartásszerkezeti rendszereit. Az elemzést két időmetszetben végezzük (1774–1785, illetve 1890), mivel a háztartásszerkezet esetében a változás mögött részben állhat a háztartásfogalom változása is. A két eredmény összehasonlítását az elemzés során nyert házasodási alaptípusok térbeli elhelyezkedésének összehasonlításával végezzük. Az elemzés (a települések több változó együttes figyelembe vétele alapján való csoportba sorolása) hierarchikus klaszteranalízis segítségével történik. Az így nyert klasztereket (házasodási alaptípusokat) térbeli elhelyezkedésük mellett etnikai, anyanyelvi és foglalkozási

⁶⁸ Itt persze egy újabb, ezen a szinten eldönthetetlen probléma jelentkezik: a mezővárosi társadalmak (pl. Szentendre, Ráckeve) etnikailag is vegyesek voltak, a jellemzően egyszerű háztartásszerkezet mögött a délszlávok egy része élhetett bonyolult szerkezetű háztartásokban, de az elemzés során ezt nem tudjuk mérni.

összetételük alapján próbáljuk értelmezni.⁶⁹ Végül egy járás (Pilisi felső járás) településeinél, ahol rendelkezünk az 1900-as népszámlálás településszintű korcsoportos és családi állapot szerinti feldolgozott adataival, valamint a megfelelő anyakönyvi adatokkal is, megvizsgáljuk azt is, hogy az egyes klaszterekbe tartozó településekhez milyen termékenységí stratégiai kapcsolódnak.

7. táblázat

A háztartáskialakítás és házasodás alaptípusai, Pest megye, 1774–1785.

	Szolgák aránya (%) (1774–83)	Férfiak első házasság-kötési kora (1774–83)	Nők első házasság-kötési kora (1774–83)	Átlagos háztartás-méret (1785)	Házasság/férfiak/ház-tartások (1785)	N
I. „keleti”: fiatal házasodás, kevés szolga, jelentékeny mértékben összetett háztartások	4,5	20,6	19,6	5,5	1,199	28
II. „nyugati”: késői (férfi) házasodás, jelentős szolgálárány, nukleáris családi háztartások túlsúlya	12,8	24,1	22,1	5,2	1,018	43
II/a „nyugati” alváltozata, alacsony szolgatartás mellett	5,9	23,0	20,9	4,8	0,959	
III. „alföldi” változat: jelentős szolgálárány, fiatal házasodás, nukleáris családok	9,3	21,6	19,2	4,9	1,012	22
IV. „átmenetiek”: későbbi férfi házasodás, átmeneti háztartásformák, szolgálás különböző foka	5,6	23,1	19,6	5,4	1,103	19

Forrás: Conscriptio Animarum; Óri 2003: 274; a II. József-féle népszámlálás adataira lásd: Dányi–Dávid 1960: 118–125.

A 18. századi adatokból kiindulva a szolgák arányát, a férfi és női házasodási életkor, a háztartásméret és háztartásszerkezet mutatóit együttesen, klaszterelemzés segítségével vizsgálva négy vagy öt alaptípust kaptunk (7. táblázat), amelyek számra megegyeznek a Faragó Tamás országos szintű modellkísérlete során kapott csoportokkal,⁷⁰ de a típusok némileg különböznek az általa megrajzoltaktól. Pest megyében nemigen volt délszláv, zadruga-típusú háztartásokban élő népesség, ez a délszláv népességű falvakban sem lehetett általános. Előállt a „keleti” és „nyugati” típus, de ezek heterogének, etnikailag, településtípus szerint, földrajzilag,

⁶⁹ A 18. századi klaszterek értelmezésénél a felekezeti megoszlás mellett a beszélt nyelvre vonatkozó feljegyzések alapján soroltuk etnikai csoportokba a településeket, emellett az 1789-es kataszteri összeírásnak a termőterület megoszlására vonatkozó adatait használtuk. Az 1890-es klasztereket az 1900-as népszámlálás már feldolgozott nemzetiségi, felekezeti és foglalkozási adatai alapján vizsgáltuk.

⁷⁰ Faragó 2001.

gazdaságilag, társadalmilag keverték, a szolgák aránya szerint könnyen újabb alcsoportok képezhetőek bennük. Megfigyelhető egy sajátos magyar változat, amelyet néhány jellegzetes alföldi település jelenléte miatt nevezünk „alföldinek” (Kecskemét, Cegléd, Abony stb.). Ez főleg a szolgák jelentős aránya és a háztartások kisebb mérete terén különbözik Faragó Tamás „határvidéki” típusától. Az alföldön előfordult ezenkívül több egyedi variáció, amelyekre a szolgák igen magas aránya, emellett változatos házassági kor és a háztartások bonyolultságának különböző foka volt jellemző.⁷¹

A négy fő településcsoportot térképen ábrázolva (Függelék I.) a korán házassodó és az összetett háztartástípusban relatíve bővelkedő „keleti” típus részben a megye északi felén helyezkedik el. Ide sorolhatók a Vác–Gödöllői dombvidék magyar és szlovák lakosságú települései, a Tápíóvidék zömmel katolikus magyar falvai, vagy a Pilisi járás etnikailag kevert, többnyire délszláv lakosságot is magukba foglaló települései (Csepel, Csobánka, Szigetcsép). Német eredetű népesség itt csak Csepelen és Szigetcsépen található, ahol szerbekkel éltek együtt, valószínűleg ez a tényező adja „keleties” karakterüket. Egy másik jellegzetes színtere a korai házassodásnak, összetett háztartásformáknak a megye déli, dunamelléki része (Bátya, Bogyiszló, Sükösd), katolikus és református, magyar és kisebb részben délszláv eredetű népességgel. A „nyugati”, később házassodó, viszonylag jelentősebb szolganépességet magában foglaló, zömében nukleáris családostípus részben a pilisi oldalon, részben a Váci–Gödöllői dombvidéken helyezkedik el, mintegy beékelődve két „keleties” tömb közé, illetve a Duna mellett, Pesttől délre elszórtan található. Közöttük jellegzetes csoport a mezővárosoké (Szentendre, Vác, Visegrád, Dunavecse, Dunapataj, Solt, Ráckeve), mégpedig láthatóan földrajzi elhelyezkedésre, méretre, etnikai összetételre való tekintet nélkül. Itt újra megerősíthetjük a házassodás demográfiaja kapcsán mondottakat: a mezővárosok külön házassodási típust jelentenek, a „nyugatis”, városias mintát követik. A másik jellegzetes alkotóeleme e típusnak a Buda-környéki és a Pesttől délre lakó németesség, de bőven találunk itt szlovák vagy magyar falvakat is, a dombvidékről vagy az alföldről is. Az „alföldinek” nevezett típus jellegét valóban az említett nagy alföldi mezővárosok adják, de találunk itt falvakat is, vagy néhány települést a megye északi dombvidékéről. Földrajzilag, etnikailag ezt a klasztert sem lehet egységesnek nevezni. Az „átmeneti” típus elszórtan helyezkedik el, a megye mind a négy 18. századi járásában, és mindhárom jellegzetes földrajzi közegében (alföld, Duna menti terület, dombvidék) megtalálhatjuk néhány képviselőjét.

A klaszterek etnikai összetételét nem tudtuk a népesség pontos nemzetiségi szerinti megoszlásával bemutatni. Az erre vonatkozó adatok híján a beszélt nyelvre vonatkozó feljegyzések alapján soroltuk a településeket egyik vagy másik etnikai csoportba.⁷² Így a 3. ábra sem a klaszterek népességének nemzetiségi

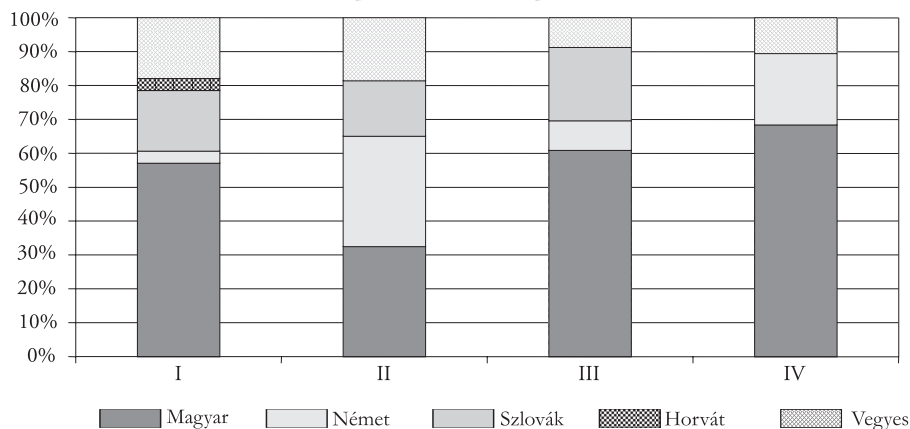
⁷¹ Őri 2003: 274–275. és Őri 2004: 229–230.

⁷² Az adatok forrása: Szasztkóné 1988.

megoszlását, hanem a klaszterbe tartozó települések etnikai csoportok szerinti megoszlását mutatja. A kép itt sem egyértelmű, egyik házasodási alaptípus sem köthető egyértelműen egyik vagy másik etnikai csoporthoz. A szlovák települések aránya mindegyik csoportban hasonló, a német települések zöme a „nyugatias” csoportba tartozik, itt a vegyes településeken is jelentős a németek aránya, és itt található a legkevesebb magyar falu. A „keleti” típusba magyarok, szlovákok és délszlávok tartoznak, a vegyes településeken is jelentős a szerbek, horvátok aránya. Az átmeneti típusba szinte kizárólag magyarok és szlovákok tartoznak. Bár igaz az a megállapítás, hogy a házasodás típusait nem lehet kizárólagosan leírni az etnikai jellemzők alapján, egyik vagy másik etnikai csoportot lehet kötni a házasodás, háztartáskialakítás jellegzetes mintáihoz: a németek a korán házasodó, nukleáris csoportos típushoz, a délszlávok a korán házasodó, bonyolultabb háztartásformákhoz kapcsolhatók, a magyarok és szlovákok pedig átmeneti helyet foglalnak el.

3. ábra

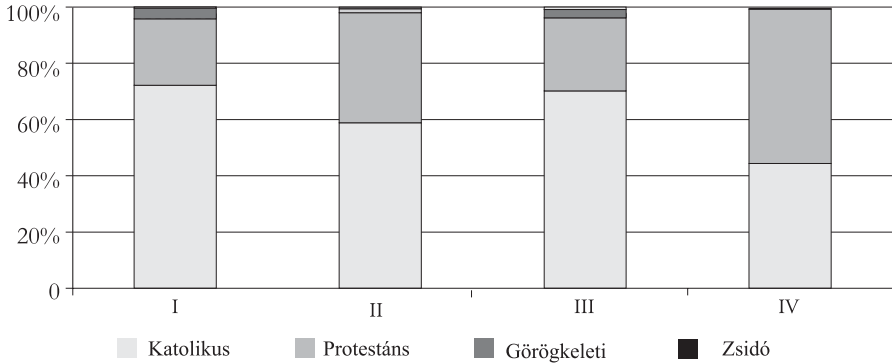
A klaszterekbe tartozó települések etnikai csoportok szerint, 1774–1785.

A *Conscriptio Animarum* alapján ismerjük a klaszterek népességének felekezeti összetételét. A kép itt sem mond túl sokat, a görögkeletiek inkább az I. klaszterhez kötődnek („keleties” típus), a II. klaszterben csak Szentendre és Ráckeve révén szerepelnek. Feltűnő még, hogy a „keleties” klaszter inkább katolikus, és a „nyugatiasban” viszont magasabb a protestánsok aránya.

4. ábra

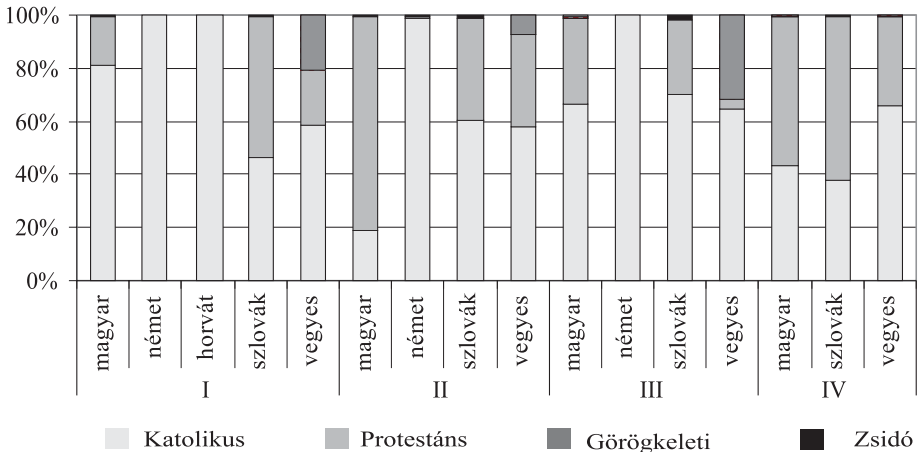
A klaszterek népességének felekezeti összetétele, 1774–1785.

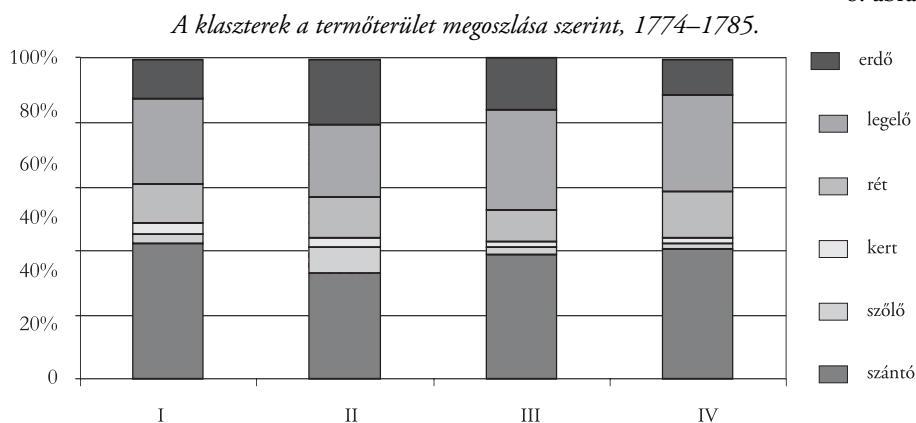
Szemléletesebb az 5. ábra, amely a klaszterekbe tartozó településeket etnikai csoport szerint és ezen belül a népesség felekezeti megoszlása szerint mutatja be. A német falvak minden klaszterben – a megye német lakosságához hasonlóan – római katolikusok, a szlovákok minden klaszterben – bár különböző arányban – etnikailag keverték (katolikusok és evangélikusok). Fontos az etnikailag kevert típusban a görögkeletiek jelenléte, elsősorban a korán házasodó I. és III. klaszterben. A magyarokkal kapcsolatban viszont fontos megemlíteni, hogy a később házasodó, „nyugatias” típusban 80%-os a reformátusok aránya. Így körvonalázódik a relatíve később házasodó, jelentős szolgatartást mutató, zömében nukleáris családi háztartásokban élő népesség karaktere: mezővárosiak, németek, református magyarok.

5. ábra

A klaszterek népessége nemzetiség és vallás szerint, 1774–1785.

6. ábra

Forrás: Az 1789. évi kataszteri felmérés (Szaszskóné 1988.)

Az 1789. évi kataszteri felmérés Pest megyei községsoros adatai lehetővé teszik a házasodási klaszterek gazdálkodás szempontjából való vizsgálatát. A termőterület megoszlása művelési ágak szerint ugyan csak nagyon hozzávetőleges információt nyújt a gazdálkodásról, de ezen az elemzési szinten, ekkora adatmennyiséggel dolgozva be kell érünk ennyivel. A másik probléma az, hogy nem tudjuk, hogy a gazdálkodási viszonyok közvetlenül hatottak-e a házasodás, háztartáskialakítás szokásaira, vagy közvetetten, az általuk kialakított sajátos társadalmi viszonyokon keresztül, vagy esetleg a két tényező között nincs is ok-okozati összefüggés, hanem például a betelepítés által létrejött etnokulturális viszonyok vagy településtípus a lényeg, a gazdálkodás a földrajzi viszonyokkal függ össze. Ez esetben viszont a háztartásszerkezetet, házasodást meghatározó etnikai viszonyok véletlenszerűen kapcsolódnak a gazdálkodáshoz: a migráció, a török kori pusztulás stb. a kiindulópont, ahonnan a nemzetiség és gazdálkodás kapcsolatát meg lehet érteni. Mindez az etnikai-felekezeti megoszlás vizsgálatára is igaz, akárcsak ott, a jelen esetben is együttes előfordulásokat ragadhatunk csak meg.

A II., későn házasodó klaszterben a legváltozatosabb a kép: itt a legkisebb a szántók szerepe, és itt kap nagyobb szerepet a szőlőtermelés és az erdőgazdálkodás. De még egyszer hangsúlyozzuk: az egybeesés házasodás és gazdálkodás között lehet véletlenszerű, vagy alapulhat nagyon áttételes összefüggésen, a későn házasodó, nukleáris családban élő németeket telepíthették éppen az említett megélhetési forrásokat kínáló földrajzi környezetbe. A másik három klaszter között a különbségek olyan minimálisak, hogy nem állíthatjuk azt, hogy például az összetett háztartásformák, csekély mértékű szolgáltartás a szántóföldi műveléshez, a fiatal házasodás együtt a nagyobb szolgáltartással, nukleáris családos háztartások nagyobb hányadával a külterjes alföldi állattenyésztéshez kapcsolódna. Minden házasodási alaptípusnak nyilvánvalóan több helyszíne van, mindegyik igen változatos etnikai, felekezeti, gazdálkodási viszonyok között lelhető fel. A házasodás, háztartáskialakítás

18. századi viszonyait vizsgálva az etnokulturális jellemzőknek és a mezőváros, falu közötti különbségnek lehet a leginkább meghatározó szerepe.

Az 1890-es népszámlálás községsoros adatai alapján is elvégeztük a települések csoportba sorolását. A klaszterelemzésnél nem használhattuk a házasságkötés életkorát, ezt csak a családi állapot korcsoportos adataival tudtuk megközelíteni. A népszámlálás alapján viszont beépíthettük az elemzésbe a 41–50 éves korosztály nőtlen-hajadon népességének az arányát mint szintén fontos tipizálási tényezőt, valamint használhattuk a női családfők és a családokban élő egyéb (nem rokon) személyek arányszámait, valamint az elváltak arányát a házásokhoz viszonyítva.

8. táblázat

A háztartáskialakítás és házasodás alaptípusai, Pest-Pilis-Solt Kiskun megye, 1890

		1 (átmeneti2)	2 (korai)	3 (átmenet1)	4 (kései)
Fő/háztartás		4,4	4,6	4,7	4,2
Házias férfi/háztartás		0,9	1,0	0,9	0,8
Háziasok %, 16–20 éves	férfi	0,6	5,3	0,7	0,5
	nő	24,3	33,2	18,5	13,7
Háziasok %, 21–25 éves	férfi	32,9	54,7	32,6	24,0
	nő	79,2	85,8	71,8	60,3
Háziasok %, 26–30 éves	férfi	83,3	89,8	84,3	73,7
	nő	90,0	90,1	91,1	82,8
Nőtlenek, hajadonok %, 41–50 éves	férfi	3,5	2,3	2,9	8,2
	nő	3,0	2,6	4,0	5,2
Elváltak/100 házias	férfi	0,2	0,1	0,0	0,2
	nő	0,2	0,1	0,0	0,3
Női családfők/háztartás		0,1	0,1	0,1	0,1
Nem rokon/háztartás		0,2	0,2	0,2	0,3
N		87	47	45	21

Forrás: KSH Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 1890. évi népszámlálásának községsoros adatai

Az elemzés eredményeként itt is négy alaptípust kaptunk. A két szélső pólust a 2. (korai háziasodás) és a 4. (késői háziasodás, nem háziasodók relatíve magas aránya) klaszterek jelentik. A 4. klaszterben („nyugatias” típus) igen ritka a 20 év alatti háziasodás, a nők többsége huszonéves korában, a férfiak pedig elsősorban 25 éves koruk után háziasodnak. Itt különösen a férfiaknál magas a nőtlenek (soha meg nem háziasodottak) aránya. Különbségek mutatkoznak a háztartásszerkezetben is, mindkét klaszterben az egyszerű, nukleáris család típus dominanciáját feltételezhetjük, de a 4. klaszterben a leggyakoribb a nem családos háztartások (egyedülállók, töredék családok) aránya. Ennek megfelelően itt a legkisebbek a háztartások is. Egyéb változóinkban (elváltak, női családfők, nem rokonok aránya) nem látunk lényeges különbségeket. Az 1. és a 3. klaszter átme-

netet jelent a 2. és a 4. között, a házasodás életkora alapján megítélésünk szerint az 1. a 2.-hoz, a 3. a 4.-hez áll közelebb.

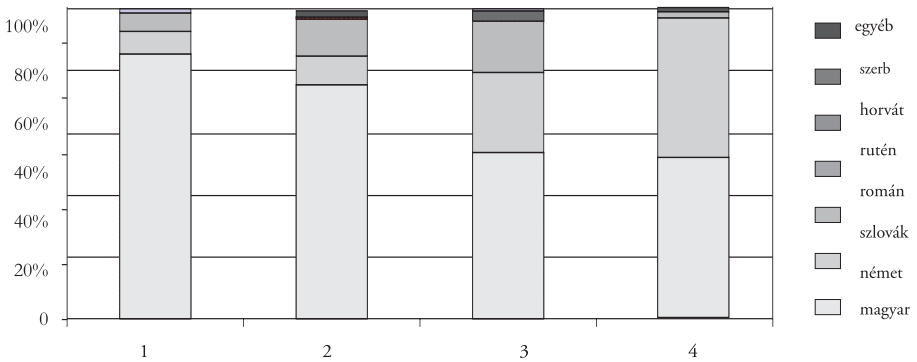
A négy alaptípus földrajzi elhelyezkedése néhány szempontból hasonlít a 18. századira (Függelék II. térkép). A korai házasodás színtere itt is elsősorban a Tápióvidék és az azt nyugatról határoló dombvidék, illetve a megye déli, Duna mentén elterülő része. Ugyanakkor ezek nagyobb összefüggő tömböket jelentenek, mint a 18. századi „keleti” házasodási típus. Hasonlóan találunk néhány elszórt példát a megye északi részén és a Csepel-szigeten. A késői házasodás legfontosabb területe a főváros környéke, főleg annak északi, nyugati és déli oldala, ezenkívül a Dunakanyar és a Szentendrei-sziget, Csepel-sziget, a dombvidék, az alföld, a Duna melléke is kínál néhány példát. Vannak egybeesések a 18. századi és a 19. századi viszonyok között: egyaránt a „nyugatias”, illetve későn házasodó csoportba tartozik néhány mezőváros (Visegrád, Gödöllő, Ráckeve), vagy néhány főváros környéki német falu (Békásmegyér, Pesthidegkút, Budafok, Soroksár, Piliscsaba). Tehát megint a németek és a mezővárosi népesség. Továbbá néhány település, amely a 18. században „nyugatias, 1890-ben az „átmenet1” kategóriába tartozik: Dunabogdány, Pilisszentlászló, Törökbálint, Sződ. Ugyanakkor néhány, a 18. században a „nyugatias” típusba tartozó település (pl. Dunavecse, Solt, Dunapataj mezővárosok, Ócsa, Ókésce) inkább a korai házasodáshoz kerültek közel („átmenet2”) a 19. századi változások során. Csepel pedig, amelynek döntően német és kisebb részben szerb népessége a 18. században még korán házasodó „keleties” típusú volt, 1890-re átkerült a későn házasodó, „elővárosi” típusba. Van tehát folytonosság a házasodás, háztartáskialakítás térszerkezetében a 19. századi változások ellenére: a megye észak-keleti és déli része inkább a korai házasodással, az összetettebb háztartásformák nagyobb arányával jellemezhető mindkét időpontban, míg a késői házasodás, nukleáris családformák a főváros környéki németeket és a mezővárosi népességet jellemzi. Főleg az utóbbiaknál azonban vannak elmozdulások: elsősorban a megye déli, Duna melléki részén néhány mezőváros átkerül a fiatalon házasodó csoportba, a 19. században a házasodási életkor kitolódása ezeket a településeket kevésbé érintette. Az alföld túlnyomó része mindkét időpontban inkább a korai házasodással jellemezhető. Feltűnik viszont egy új jelenség: a főváros környéki modernizáció, iparosodás, elővárosi fejlődés kialakít tipikus elővárosokat, amelyekre a késői házasodás és a nem házasodók magasabb aránya jellemző (Újpest, Kispest). Ez a modernizációs jelenség átalakíthatja egy-egy település házasodási szokásait (Csepel).

A relatíve kései házasodásnak, „nyugatias” vonásoknak több alaptípusa van tehát a 18–19. században. Ilyen a mezővárosi népesség, itt azonban a 19. századi változások a házasodás terén nem mindenhol jelentkeznek egyenlő mértékben, és ez néhány esetben kategóriaváltást eredményez. Idetartoznak emellett a német települések, amelyek többnyire őrzik házasodási szokásaikat, illetve az elővárosok, amelyek között vannak hagyományosan későn házasodó német települések (Békásmegyér, Hidegkút, Budafok, Soroksár) és újonnan benépesülők (Újpest, Kispest), illetve házasodási szokásaikat fokozottan megváltoztatók (Csepel).

Az etnikulturális jellemzők, a városi-mezővárosi jelleg mellé belép tehát egy új faktor, az iparosodás – migráció – elővárosi fejlődés. Néhány esetben a főváros közvetlen szomszédságában ezek együtt jelentkezhettek, jelen lehet egy régi etnikulturális hagyomány a házasodás, háztartáskialakítás terén, amelyre ráépülhet, amelyet megerősíthet, de néha meg is változtathat a 19. századi elővárosi fejlődés. Fontos lehet az is, hogy ez az egységesnek látszó házasodási szokásrendszer komoly különbségeket is rejthet: néhány új iparosodó előváros esetében (Újpest, Kispest, Csepel) a nem házasodók magas aránya valószínűleg nem az etnikulturális hagyományból fakadó demográfiai stratégia része (melynek célja a különben magas házas termékenység korlátok között tartása), hanem a munkaerő-szükséglet kiváltotta migráció terméke.

7. ábra

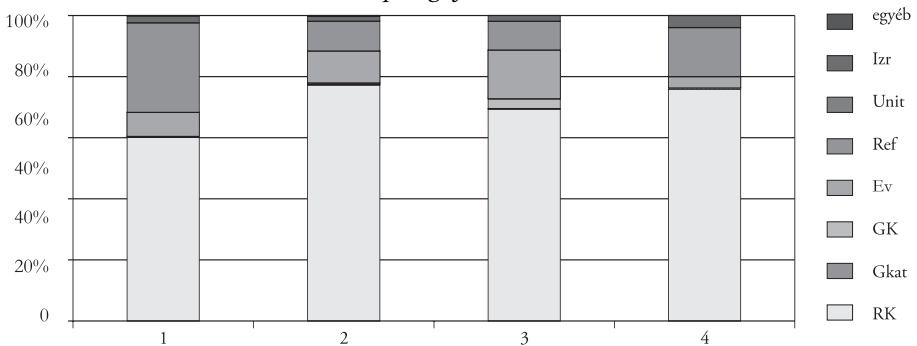
A klaszterek népessége nemzetiség szerint, 1900.

Forrás: Népszámlálás 1900.

8. ábra

A klaszterek népessége felekezet szerint, 1900.

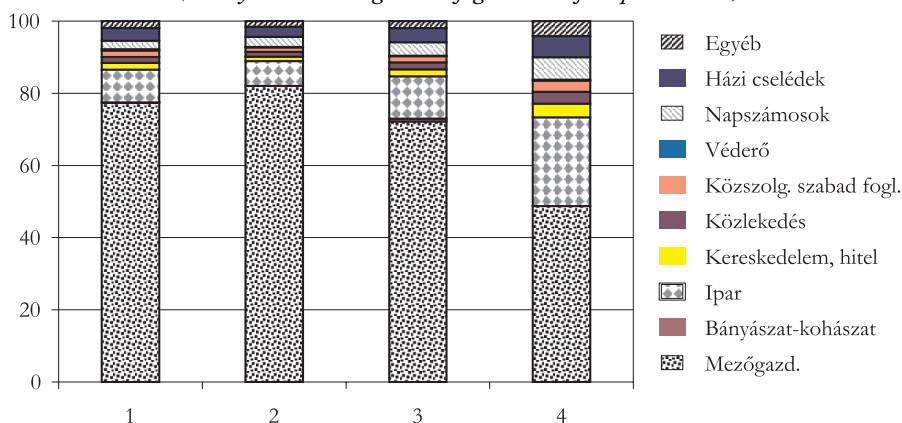
Forrás: Népszámlálás 1900.

Az 1900. évi népszámlálás már feldolgozott adatai alapján vizsgáljuk a klaszterek népességét nemzetiség szerint. Az eredmény illeszkedik a 18. századra vonatkozó eredményekhez. A későn házasodó 4. klaszterben itt is a legnagyobb a németek aránya, ezt követi a hozzá közelebb álló 3. klaszter („átmenet1”), míg a korán házasodó kategóriákban elenyésző a németek aránya.

A felekezeti megoszlást vizsgálva itt is megállapítható, hogy a későn házasodó 4. klaszterben viszonylag jelentős a reformátusok aránya, de nyilvánvaló, hogy csak a reformátusok egy részére jellemző ez a magatartásforma. A 18. századdal ellentétben itt már minden klaszterben érzékelhető az izraeliták jelenléte, de nem meglepetés, hogy arányuk a 4. klaszterben a legmagasabb.

9. ábra

*A klaszterek népessége foglalkozás szerint, 1900
(a kenyérkeresők megoszlása foglalkozási főcsoport szerint)*

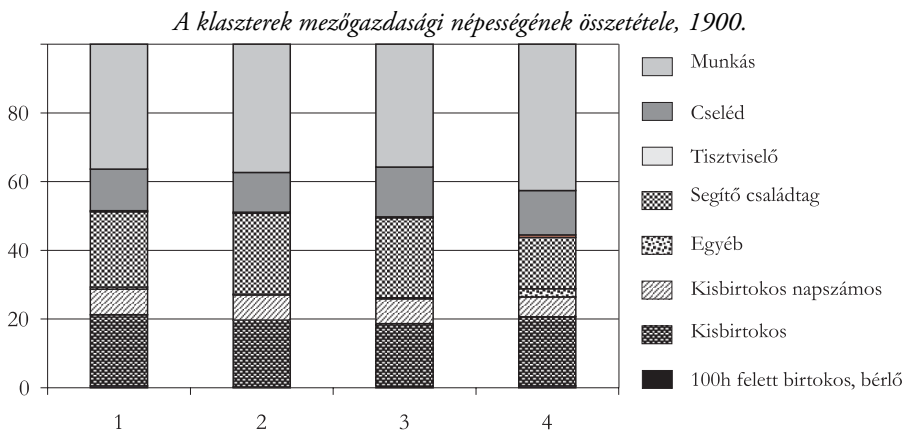

Forrás: Népszámlálás 1900.

A klaszterek foglalkozási összetétele igen sokatmondó. A házasodási szokások lényegében a mezőgazdasági népesség arányával függnek össze: minél nagyobb a mezőgazdasági népesség aránya, annál inkább a fiatal házasodás jellemző az adott népességre. A később házasodó 4. klaszterben a legnagyobb az iparforgalmi népesség, a napszámosok és házi cselédek aránya, mindez az átalakuló, városiasodó társadalmi struktúrát jelzi. A döntő faktor itt nyilvánvalóan a főváros közelsége, illetve jó néhány esetben az elővárosi fejlődés. Természetesen itt is jelentős különbségek adódnak: a főváros környéki német falvak még jelentős mértékben őrzik mezőgazdasági jellegüket (Békásmegyér, Pesthidegkút, Budafok, Soroksár), itt a házasodási szokások mögött jelentős lehet az etnokulturális hagyomány szerepe, míg Újpest, Csepel vagy Kispest már elsősorban iparosodott elővárosok. Tehát a relatíve késői házasodás terepe a német falvak nagyobb és a mezővárosi népesség egy része, illetve az iparosodó elővárosok.

Vizsgálhatjuk külön a mezőgazdasági népesség megoszlását is, de itt a klaszterek között gyakorlatilag semmi különbséget nem találunk (10. ábra). Ezzel tehát nem tudjuk megmagyarázni az 1–3. klaszterek közötti különbségeket, ami – tekintve a relatíve csekély differenciákat – természetesnek tűnik. Így tehát egy szempont tűnik fontosnak: a 4. klaszter (a relatíve későn házasodó, jelentős mértékben nem házasodó népesség) elkülönülése, ami a fentiek értelmében etno-kulturális háttérhez, településtípushoz, iparosodáshoz, elővárossá váláshoz kapcsolódik. Ezek a faktorok azonban – az utolsó kivételével – nem kizárólagosak, a mezővárosiak vagy a németek nem mind tartoznak ide, és ide is tartoznak más nemzetiségű és más településtípusban élő közösségek.

10. ábra

Forrás: Népszámlálás 1900.

Végül azt próbáljuk elemezni, hogy a feltárt házasodási szokások hogyan kapcsolódnak össze más demográfiai jelenséggel, nevezetesen a termékenységgel. Felfedezhető-e valamely komplex demográfiai rendszer megléte a századforduló környékén, amelynek a házasodási szokások és a termékenység egymást kiegészítő, feltételező elemei.

Ehhez a Pílisi felső járás 1900. évi már feldolgozott községsoros adatait, valamint a születési adatsorokat használtuk. Ezek alapján számítottuk ki az ún. princetoni arányszámokat: I^f = általános termékenységi arányszám, I^g = házas termékenységi arányszám, I^m = nupcialitás arányszáma.⁷³ A következőkben azt

⁷³ Az általános vagy a házas termékenység princetoni arányszáma azt fejezi ki, hogy ezek a lényegében korlátozás nélküli hutterita házas termékenységnek hányad részét teszik ki. A nupcialitás indexe a 15–49 éves házas nők arányát mutatja a hasonló korú nők teljes számához viszonyítva. Részletesen lásd Dányi 1991: 188–189. A házas termékenység értékei becsültek. Csak a születések községenkénti számát ismerjük (Klinger 1974–1982.), a törvényes születések számát a törvénytelen születések 1901 és 1910 közötti átlagértékei alapján számoltuk ki (Népmozgalom 1901–1910.). A felhasznált születésszámok egy kilencéves periódus átlagértékei (1896–1904).

vizsgáljuk, hogy a klaszterenként (a házasodási szokások alaptípusai szerint) csoportosított településeken milyen termékenységi stratégiák figyelhetők meg (9. táblázat).

A 4. klaszterben (késői házasodás, nem házasodók magas aránya) főleg német településeket találunk, Piliscsaba is részben német ajkú, míg Tótfalu magyar falu. Minden esetben a termékenység szintjének tudatos szabályozását látjuk, de míg ez a német falvakban a házasodás korlátozásával történt (késői házasodás, nem házasodás), addig Tótfalun inkább, vagy emellett a házas termékenység korlátozását gyakorolták, bár a házasodás itt is relatíve késői a megye többi részéhez képest. Ez a járás területén kifejezetten alacsony általános termékenységi szintet eredményezett, amely alacsonyabb a klaszterbeli német települések termékenységi szintjénél. A német–szlovák Piliscsaba mintegy átmenetet képez a klaszteren belül. A 2. klaszterbe egy település tartozik, a katolikus szlovák Pilisszántó, ahol a nupcialitás szintje a legmagasabbak között van (korai házasságkötés, házasodás relatíve teljeskörűsége), és a házas termékenység is magasnak számít, noha nem éri el a legtermékenyebb német falvak értékeit, a születéskorlátozás elterjedtségéről itt nem beszélhetünk. Itt a korai és teljes körű házasság korlátozás nélküli termékenységgel kapcsolódik össze, amely magas általános termékenységi szintet eredményez. Az 1. klaszterben Vörösvár és Kisoroszi népessége hasonlóan viselkedik, az etnikai különbségek ellenére, míg Pomáz és Szigetmonostor inkább Tótfalura emlékeztet e téren. Itt a házas termékenység korlátozása mellett a nupcialitás is visszafogott. Végül a 3. klaszterben háromféle demográfiai viselkedést tapasztalhatunk: korlátozás nélküli házas termékenységet és nupcialitást (Dunabogdány, Solymár, Pilisszentkereszt, Pilisszentlászló), a nupcialitás visszafogását magas házas termékenység mellett (Nagykovácsi, Pilisszentiván, de többé-kevésbé Budakalász és Csobánka is), míg Pócsmegyerre a magas nupcialitás és az erősen születéskorlátozó magatartás jellemző.

Ezek alapján háromféle termékenységi stratégiát azonosíthatunk: 1) a korlátozás nélkülit, amely előfordul a korán házasodó klaszterben és az átmeneti csoportokban is, 2) a termékenységet a házasodási szokásokon keresztül szabályozó közösségeket, főleg, de nem kizárólagosan német települések a későn házasodó és az átmeneti csoportokban, és 3) a hangsúlyt elsősorban a házas termékenység korlátozására helyezőkét, akik szintén a későn házasodó és az átmeneti csoportokban, elsősorban a legalább részben református magyar falvak között találhatóak. Mindebből az is következik, hogy a házasodási szokások egy összetett demográfiai viselkedésnek csak egy elemét jelentik. Elemzésünk, amely a házasodási szokások alapján csoportosította a településeket, a szélső pólusokat elég jól elkülönítette, de az átmeneti csoportok minden téren vegyesek, nehezen leírhatóak. Végül a hasonló házasodási szokások többféle demográfiai rendszernek képezhetik részét, amelynek okait, konkrét működését csak komplex társadalomtörténeti mikroelemzéssel lehet feltárni.

9. táblázat

A princetoni indexek értékei klaszterenként a Pilisi felső járás településein, 1900.

Klaszter	Település	I ^f	I ^g	I ^m
4.	Pilisborosjenő	0,64	0,95	0,66
4.	Pesthidegkút	0,54	0,91	0,49
4.	Békásmegyer	0,50	0,76	0,58
4.	Piliscsaba	0,48	0,66	0,67
4.	Üröm	0,49	0,72	0,63
4.	Visegrád	0,48	0,71	0,62
4.	Tahitótfalu	0,40	0,52	0,72
3.	Dunabogdány	0,54	0,74	0,69
3.	Nagykovácsi	0,54	0,85	0,63
3.	Solymár	0,57	0,74	0,71
3.	Pilisszentiván	0,56	0,83	0,61
3.	Pilisszentkereszt	0,62	0,77	0,73
3.	Pilisszentlászló	0,59	0,76	0,78
3.	Pócsmegyer	0,33	0,40	0,71
3.	Csobánka	0,52	0,67	0,64
3.	Budakalász	0,45	0,66	0,62
1.	Kisoroszi	0,55	0,71	0,75
1.	Pilisvörösvár	0,57	0,76	0,70
1.	Pomáz	0,40	0,56	0,65
1.	Szigetmonostor	0,40	0,54	0,64
2.	Pilisszántó	0,57	0,77	0,70

Forrás: Az 1900. évi népszámlálás községsoros adatai, Klinger 1974–82. alapján számítva

ÖSSZEZÉS

A tanulmány a házasodás demográfiáját és a háztartásméret- és szerkezet néhány alapvonását vizsgálta Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében a 18. század hetvenes-nyolcvanas éveiben és 1890-ben. Először külön vizsgáltuk a házasodás és a háztartásszerkezet kérdését, elsősorban a két időmetszet közötti változásokra helyezve a hangsúlyt. Majd a Hajnal-modell szempontjából meghatározó, adatainkból előállítható változókat együttesen vizsgálva, klaszteranalízissel próbáltuk a házasodási és háztartáskialakítási szokások térszerkezetét rekonstruálni a két elemzett időpontra.

A házasodás kapcsán megállapíthattuk, hogy a házasságkötés intenzitása az országos trendnek megfelelően itt is csökkent hosszú távon, miközben rövid időtartamon belül a házasságkötések száma erős ingadozást mutatott. A rövid távú mozgás a 19. század első felében összefüggésbe hozható a szintén rövid távú gaz-

dasági mozgásokkal, amelyeket a gabonaárak változásaival próbáltunk mérhetővé tenni. A kapcsolat azonban itt is gyenge, és a 19. század közepétől lényegében eltűnik. Az első házasságkötés életkora a megyében alacsony, a Hajnal-modell jellegzetes, „keleti” házasodási mintáját látszik követni. Ugyanakkor már a 18. században tapasztalunk kivételeket, elsősorban a német nemzetiségű települések és a mezővárosok, valamint különösen a férfiak házasodása tér el az átlagtól. A 19. században a házasodás életkora emelkedett, elsősorban a férfiak és a városok esetében, a 19. század végén a városi férfiak inkább nyugat-európai házasodási életkorokat produkálnak. A nem házasodók arányában is főleg a városok mutatnak magasabb arányokat. A házasságkötések havi megoszlása még 1890-ben is a főleg katolikus egyházi előírásokat és a mezőgazdasági munka ritmusát követte, ettől jellemzően csak Budapest tért el, magasabb nyári házasságkötési intenzitásával.

A háztartásméret- és háztartásszerkezet vizsgálatát megnehezítette a makroszinten alkalmazható nyers mutatók használata, illetve a 18. és 19. századi népszámlálások eltérő háztartásfogalom-használata, ami az időbeli változások vizsgálatát lényegében lehetetlenné tette. Annyi mégis elmondható, hogy a 19. század végére a háztartások mérete csökkent, szerkezetük egyszerűsödött, növekedett – különösen a városokban és Budapest környékén – az egyedülállók és a nem házas páros családi háztartások aránya. Az azonban nem világos, hogy ebben mekkora része volt az összeírói gyakorlat változásának. A háztartások többsége a 18. század második felében is nukleáris családra épült, vagy más, dinamikus megközelítéssel, a családi életciklus leghosszabb szakaszát a nukleáris családban élés jelenthette. Elég élesen elvált egymástól két etnikulturális hátterű szélsőség: a korán házasodó, bonyolultabb összetételű háztartásokban élő délszláv közösségek, és a későn házasodó nukleáris családi háztartásokban élő német települések népessége. Az etnikai tényező szerepe azonban nem világos, különösen a magyarok és szlovákok esetében mindkét modellre találunk példákat. A mezővárosi népesség itt is külön típust alkot, a később házasodó, nukleáris családok „nyugati” mintára példa.

A klaszterelemzés mindkét időpontra négy-négy házasodási, háztartáskialakítási alaptípust különített el. Az eredmény teljesen egybevág a korábbi elemzések tapasztalataival. Jól elkülönülnek a szélső pólusok, a Hajnal-modellnek megfelelő „keleti” és „nyugati” házasodási minták, de mindkét esetben találunk köztes, átmeneti típusokat is. Ugyan van etnikulturális faktor is az alaptípusok elkülönülésében, a németek nem házasodnak korán és nem élnek összetett háztartásformákban, és fordítva, a délszlávokra nem jellemző a késői házasodás, és nagyobb a több családmagos háztartások gyakorisága, de ez a kulturális, mentalitásbeli tényező gyenge, más szempontok is átszínezik, például a településtípus: a mezővárosok népessége etnikumtól függetlenül a „nyugatias” típushoz tartozik. Felekezeti téren nem látszanak erős differenciák az egyes faktorok között, az azonban fontos, hogy a „nyugatias” házasodási mintába tartozó magyarok a 18. században döntően a reformátusok közül kerülnek ki. A 19. században a „nyugatias” elemek, a késői házasodás, a nem házasodók magasabb

aránya a németek és a mezővárosok mellett jellemző lesz a főváros környéki településekre is. A hagyományos tényezők (etnikum és mezővárosi jelleg) mellett megjelenik mint új, a házasodási szokásokat alakító tényező, az iparosodás, az elővárosi fejlődés. Ennek következményei több esetben megfelelnek a korábbi etnokulturális hagyománynak, néha azonban megváltoztatják a házasodási, háztartáskialakítási szokásokat. Az új ipari elővárosokban azonban a pl. német falvakhoz hasonló házasodási szokások valószínűleg nem ugyanannak a demográfiai stratégiának a részét képezték, hanem migráció következményei voltak.

A különböző házasodási szokások a 19. század végén különböző termékenységi stratégiákhoz kapcsolódtak. A megye észak-nyugati részén a korán házasodó típusba tartozó településen nem tapasztaljuk a termékenység korlátozását, a későn házasodó csoportban azonban jelen van két eltérő termékenységgkorlátozó stratégia: a német falvakban a korlátozás nélküli házas termékenység és a házasodás korlátok között tartása, amely megfelel a nyugat-európai hagyományoknak, míg a magyarok között a házas termékenység korlátozása és a házasodás lényegesen magasabb köre. Az átmeneti típusokban lényegében mindhárom viselkedésformára találunk példát.

Az eredmények azt mutatják, hogy a leegyszerűsítő dichotóm modell, amely Európát két házasodási mintára osztja, kevésbé tartható. Egyrészt a két minta között több átmeneti típus létezett, másrészt ezek etnokulturális értelmezése sem kielégítő. A 18–19. századi migráció ugyan összekever „keleti” és „nyugati” népeiségeket, és ezek demográfiai viselkedése sokszor eléggé különböző, ugyanakkor különböző etnikai csoportokba tartozó népeiségek is viselkedhetnek eléggé hasonlóan. Másrészt egyéb tényezők, a településforma, felekezeti, a migráció, a 19. század második felének iparosodási, urbanizációs folyamatai, szintén erősen befolyásolták a házasodási szokásokat. Ráadásul a házasodás csak egyik elemét jelenti a demográfiai viselkedésnek, az itt feltárt házasodási típusok különféle, racionálisan működő demográfiai stratégiák részét képezhették.

FORRÁSOK

Pest Megyei Levéltár (PML)

IV. 74/CC. IV. 1. Kat. szám: 432. *Conscriptio Animarum: Extractus Summarius, 1779.*

IV. 74/CC. III. 1–7. Kat. szám: 402–408. *Conscriptio Animarum, 1774–1776, 1778, 1781–1783.*

Központi Statisztikai Hivatal (KSH)

Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 1890. évi népszámlálásának községsoros adatai. KSH Népszámlálási Raktár. (A KSH Népszámlálási Főosztályán rögzített számítógépes fájl).

Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 1900. évi népszámlálásának községsoros adatai. KSH Népszámlálási Raktár. 1900. évi 11. tábla. Fontosabb demográfiai adatok, 16. doboz.

Árstatisztika 1913. *Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat* 44. Budapest, 1913. I. A gabonaneműek áralakulása a budapesti árú- és értéktözsden az 1867–1911. években. 2–6. II. A fontosabb termények és háztartási fogyasztási cikkek évi átlagárai az 1872–1910. években a kis forgalomban, a főbb piacokon, 206–247.

Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787.* KSH Könyvtár – Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest

Klinger, András et al. (szerk.) 1972–1984: *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900. I–VIII.* KSH, Budapest

Körösi József 1873: A gabona ára 1791-től 1870-ig. In: *Pestvárosi Statisztikai Évkönyv. Első folyam.* (Sz. Kir. Pestvárosi Statisztikai Hivatalának Közleményei VII.) 227–262.

Népmozgalom 1890–1891. *A Magyar Korona Országainak 1890. és 1891. évi népmozgalma.* (Magyar Statisztikai Közlemények, Új Folyam, V.) Orsz. Magy. Kir. Stat. Hiv. Budapest, 1893.

Népmozgalom 1901–1910. *A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként.* Budapest, 1913.

Népszámlálás 1890. *A Magyar Korona Országáiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei I. Általános népleírás,* Budapest, 1893.

Népszámlálás 1900. *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. I. A népesség általános leírása községenként.* Budapest, 1902. *II. A népesség foglalkozása községenként.* Budapest, 1904. *III. A népesség részletes leírása,* Budapest, 1907.

Népszámlálás 1910. *A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. V. Részletes demográfia.* Budapest, 1916.

Sebők László (összeáll.) 2005: *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai.* Teleki László Intézet – KSH Népszámlálás – KSH Levéltár, Budapest

Szaszkóné Sin Aranka (szerk.) 1988: *Magyarország történeti helységnévtára. Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság.* KSH, Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

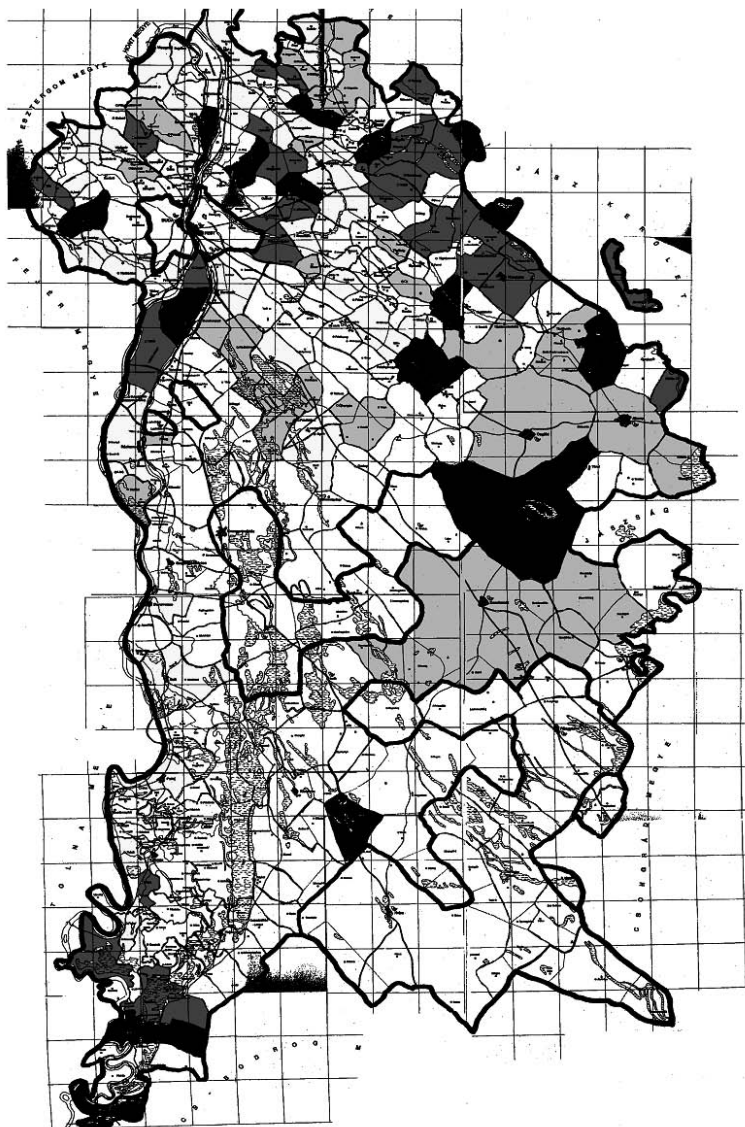
- Andorka Rudolf 1975: Paraszti családszervezet a 18–19. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban. *Ethnographia* 2–3. 340–367.
- Andorka Rudolf 1998: La population hongroise du XVIIIe siècle à 1914. In: Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914*. Fayard, Paris, 427–439.
- Andorka Rudolf 2001: A család és a háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dél-dunántúli faluban. (Alsónyéken és Kölkeden). Kísérlet P. Laslett elemzési módszerének felhasználására. In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest, 147–180.
- Andorka Rudolf – Balázs-Kovács Sándor 2001: A háztartások jellemzőinek és azok változásának vagyoni rétegek szerinti különbségei Sárpilisén, 1792–1804. In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest, 229–248.
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás 2001: Az iparosodás előtti (18–19. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest, 181–228.
- Benda Gyula, 2002a: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthelyi társadalma, 1740–1849*. PhD-disszertáció, Kézirat
- Benda Gyula 2002b: A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen, 1757–1851. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 3. 109–141.
- Bengtsson, Tommy 2004: Living Standards and Economic Stress. In: Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, James Z. (szerk.): *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. The MIT Press, Cambridge, Mass. – London, 27–59.
- Burguière, André 1972: De Malthus à Max Weber: le mariage tardif et l'esprit d'entreprise. *Annales ESC*. nov.-dec. 1128–1138.
- Burguière, André 1974: La démographie. In: Le Goff, Jacques – Nora, Pierre (szerk.): *Faire de l'histoire. II*. Gallimard, Paris, 101–141.
- Burguière, André et alt. (szerk.) 1986: *Histoire de la famille 1–3*. Armand Colin, Paris
- Dányi Dezső 1977: Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon. *Történeti Statisztikai Tanulmányok SZÁM!* 5–104.
- Dányi Dezső 1991: Demográfiai átmenet, 1880–1960 (Princetoni indexek). *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 9. 187–231.
- Doveri, Andrea 2000: Land, Fertility and Family: a Selected Review of the Literature in Historical Demography. *Genus* 3–4. 19–59.
- Elter András 2002: A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében, 1724–1895. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 3. 143–199.
- Faragó Tamás 1977: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. 105–214.

- Faragó Tamás 1985: *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Budakörnyéki háztartások 1745 és 1770 között.* (Történeti Statisztikai Füzetek 7.) KSH, Budapest
- Faragó Tamás 1997: Család és háztartás Magyarországon a 18. században. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások.* KSH, Budapest, 217–239.
- Faragó Tamás 2000a: Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In: Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 393–483.
- Faragó Tamás 2000b: Miskolc város népessége a 18. század eleje és a 19. század közepe között. In: Faragó Tamás (szerk.): *Miskolc története III/1. 1702–1847.* BAZ Megyei Levéltár, Miskolc, 151–272.
- Faragó Tamás 2001: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve 2.* 19–63.
- Faragó Tamás 2002: II. József népszámlálása Borsod megyében. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve 3.* 7–38.
- Fauve-Chamoux, Antoinette 1995: Les structures familiales en France aux XVIIe et XVIIIe siècles. In: Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire de la population française 2. De la renaissance à 1789.* Quadriga-PUF, Paris, 317–347.
- Fauve-Chamoux, Antoinette – Wall, Richard 1997: Nuptialité et famille. In: Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe I. Des origines aux prémices de la révolution démographique.* Fayard, Paris, 345–368.
- Granasztói György 1982: A polgári család a középkor végi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 4. 605–664.
- Hajnal, John 1965: European Marriage Patterns in Perspective. In: Glass, D. V. – Eversley, D. E. (szerk.): *Population in History.* Arnold, London, 101–143.
- Hajnal, John 1982: Two Kinds of Preindustrial Households Formation Systems. *Population and Development Review* 3. 449–494.
- Hajnal, John 1983: Two Kinds of Preindustrial Households Formation Systems. In: Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (szerk.): *Family Forms in Historic Europe.* Cambridge University Press, Cambridge – London etc. 65–104.
- Heilig Balázs 2000: Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve 1.* 225–265.
- Husz Ildikó 2002: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családstruktúra változásának tükrében.* Osiris Kiadó, Budapest
- Kertzer, David I. – Barbagli, Marzio (szerk.) 2001: *The History of the European Family 1–3.* Yale University Press, New Haven – London
- Laslett, Peter – Wall, Richard (szerk.) 1972: *Household and Family in Past Time.* Cambridge University Press, Cambridge
- Livi-Bacci, Massimo 1998: *The Population of Europe. A History.* Blackwell, Oxford
- Marschalk, Peter – Dupâquier, Jacques 1998: La grande mutation de la population allemande. In: Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914.* Fayard, Paris, 398–425.

- Melegh Attila 2000: *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig*. (KSH NKI Kutatási Jelentések 65.) KSH NKI, Budapest
- Melegh Attila 2002: *East/West Exclusions and Discourses on Population in the 20th century*. (Working Papers on Population, Family and Welfare 3.) KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest
- Osamu Saito 1996: Historical Demography: Achievements and Prospects. *Population Studies* 3. 537–553.
- Őri Péter 2003: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. (KSH NKI Kutatási Jelentések 75.) KSH NKI, Budapest
- Őri Péter 2004: Pest-Pilis-Solt vármegye történeti demográfiai irodalmának összefoglalása. Eredmények, lehetséges kutatási irányok. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 5. 193–242.
- Őri Péter 2005: Kiskunhalas népessége 1869-ben. In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalásról a 19. század közepétől a 20. század közepéig*. Kiskunhalas, 269–292.
- Pozsgai Péter 2000: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 1. 166–224.
- Pozsgai Péter 2001a: Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 2. 265–281.
- Pozsgai Péter 2001b: Család és háztartás. Magyarországi történeti demográfiai források fogalomhasználata a 16–19. században. *Demográfia* 44. 3–4. 332–346.
- Roehner, Bertrand Marie 1990: Corrélations entre fluctuations des prix et fluctuations démographiques. France, XIXe siècle. *Population* 2. 299–326.
- Thirring Gusztáv 1938: *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest
- Thirring Lajos 1983: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész (1869–1910)*. KSH, Budapest

FÜGGELÉK I.

A házasodás, háztartáskialakítás alaptípusai, Pest-Pilis-Solt megye, 1774–1785.

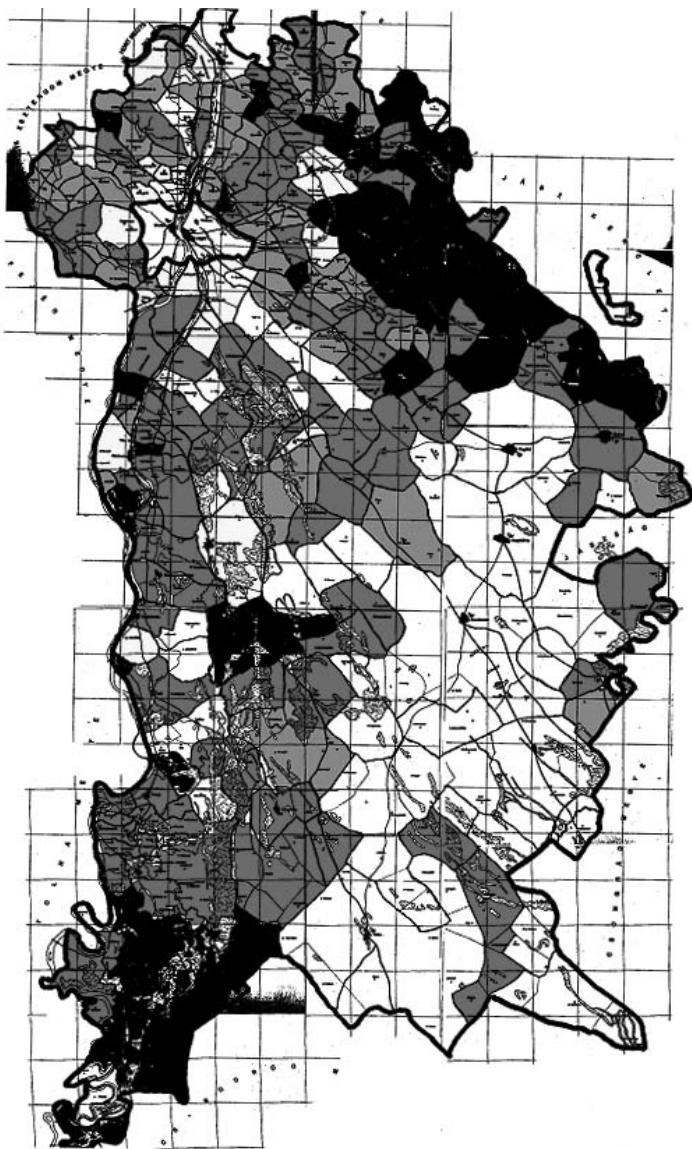

Alaptérkép: Szaszókóné 1988.

„Nyugati”
 „Keleti”
 „Alföldi”
 „Átmeneti”

FÜGGELÉK II.

A házasodás alaptípusai, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1890.

Alaptérkép: Szaszskóné 1988.

„Késői” „Átmeneti 1” „Átmeneti 2” „Korai”

Heilig Balázs

Házasság és öröklési gyakorlat Szőlőszárdon, 1770–1890*

A házassággal kapcsolatos demográfiai vizsgálatok elsődleges forrásai az egyházi anyakönyvek. Más nominális forrásokkal, elsősorban a népesség egészére kiterjedő népszámlálási felvételi anyaggal együtt használva azonban az elemzési lehetőségek, szempontok megsokszorozhatóak. Különösen igaz ez az 1869. évi népszámlálásra, ahol a háztartásonként összeírt, de személyi szintű adatfelvételt a lakásra, gazdasági épületekre és az állatállományra vonatkozó adatok egészítik ki.

Az anyakönyvek segítségével elsősorban a vérségi és házassági (affiniális), részben a műrokonság (pl. koma, keresztszülők), és az ezekhez kapcsolódó rokonsági intézmények, mint a család, az ágazatok, a nemzetség, a sógorság, komaság stb., illetve az egyes rokonsági, felekezeti, nemzetiségi csoportok egymással szemben tanúsított házassági viselkedése (endogámia, exogámia stb.) vizsgálható. Az anyakönyvek általában a házasuló felek házasságkötés előtti lakhelyét, vagy születési helyét, olykor mindkettőt feltüntetik, de az új házások lakóhelyválasztására, az együttlakásra (háztartáshoz tartozás) vonatkozóan legfeljebb áttételesen szolgáltatnak információt, leginkább a frigyet követő demográfiai események (gyermek születése, házasságkötése, halálesetek) kapcsán. Azonban sokszor, különösen a hiányos anyakönyvezés, vagy magtalan párok esetén, nem lehetséges pusztán a matrikulák alapján eldönteni, hogy helyben maradt-e az ifjú pár, vagy esetleg elhagyta a falut. A jól dokumentálhatóan helyben maradt, endogám párok esetében pedig csak a legritkábban lehet eldönteni, hogy a férj vagy a feleség házában, telkén telepedtek-e meg. A különféle céllal készített népesség-összeírások, népszámlálások ezzel szemben éppen a lokális szempontokat hangsúlyozzák, s csak akkor vannak tekintettel a rokoni kapcsolatokra, ha a rokonok egy házban, telken, de legalábbis egymás közelségében laknak. Az összeírás egységei a lakófelek, háztartások, gazdaságok a családdal együtt élő affiniális rokonokat, nem rokonokat, szolgálókat, cselédeket, iparossegédeket stb. is magukban foglalják, de a távol élő (tanuló, katonáskodó, szolgáló stb.) családtagokat nem. Ezekből a forrásokból a falu társadalmának lokális intézményei (a már felsorolt lakófélen, háztartáson, gazdaságon túl a szomszédság, közös csűrhasználat, a vőség és általában a patri-, matrilokalitás stb.) ismerhetőek meg. Sőt, mivel a családnevek az apai vérrokonságra is utalnak, olyan intézmények, mint a palóc had, illetve az ehhez hasonló nemzetségi tömbök, ahol a lokalitás és a rokoni

* A tanulmány az OTKA T 38310 számú kutatásának támogatásával készült.

szempontok együtt jutnak érvényre, szintén vizsgálhatóvá válnak e források bevonásával. Valódi továbblépést azonban a két forráscsoport összekapcsolása és további nominális forrásokkal (mindenekelőtt a földkönyvvel, kataszteri anyaggal, térképekkel) való kiegészítése jelenthet.

Szőlőszardó az egykori Torna vármegye Alsó járásához tartozott, és esetében mindezek a források fennmaradtak, s közös, de legalábbis egymásnak megfelelő adatbázisba szervezésük már nagyrészt megtörtént. A források ismertetését részben már máshol megírtam, így itt csak felsorolom a fontosabbakat.¹ Szőlőszardó népességének alaprétege a középkortól kontinuus magyarsága, akiknek zömét a legújabb időkig a reformátusok adták. Az egyházközség születési anyakönyvét 1727-ben² nyitották, a halálozásait 1764-től, a házasságait 1772-től vezették. Az 1715-ös, 1720-as és 1828-as országos összeírások nominális anyagán kívül az 1850-es népszámlálás háztartási szintű adatokat tartalmazó községi összesítője, valamint az 1857-es és 1869-es népszámlálás személyi szintű adatokból felépülő háztartási felvételi ívei is hozzáférhetőek. A földbirtokokra vonatkozóan főként az 1771/72-ben végrehajtott úrbérrendezés, az 1828-as összeírás, az 1869/71-es határrendezés (birtokelkülönítés és tagosítás) után hátramaradt földkönyv, az állatállományra az 1850-es és 1869-es népszámlálások, a gazdasági épületekre ismét ez utóbbi szolgáltatott bőséges információt.

Szőlőszardó a vizsgált időszakban a szendrői Csáky uradalom néhány száz lelkes református magyar jobbágycözsége volt. 1880, a filoxeravész megjelenése előtt a megélhetés fő forrásai a jó hírű bor, az állatok, a föld és az erdő haszna, valamint a fuvarozás voltak.

A SZŐLŐSARDAI HÁZASSÁGOK JELLEMZÉSE, 1772–1890

Átlagos életkor az első házasságkötéskor

Az első házasságkötéskori életkor vizsgálatánál a házassági anyakönyvekbe 1852-től kezdődően több-kevesebb rendszerességgel bejegyzett bevallott házassági életkor helyett a családrekonstrukció alapján megállapított tényleges (azaz a születési dátumból számolt) életkort használtam.³ Az 1852-t megelőző időszakra, amikor a házasságkötés életkorát még nem írták fel, az életkort csakis a családrekonstrukció eredményeként lehetett megállapítani, természetesen így is csak a helyben születetteket. A családi állapot olykor hiányos jelölését hasonlóan lehetett pótolni. A beköltözők (elsősorban feleségek) születési idejét viszont a halálozáskor bejegyzett életkorból csak becsülni lehetett, a halálozáskor feljegyzett életkor ugyanis a legtöbb esetben pontatlan. A házasságkötés bevallott életkora a férfiak

¹ A források részletes bemutatására lásd Heilig 2000b és Pozsgai 2000.

² Az 1757–1764 közötti időszak bejegyzései hiányoznak.

³ A házasságkötéskor bevallott életkor és a tényleges korév eltérése 18–19. századi keszthelyi anyakönyvek alapján lásd Benda 2003: 84, 87.

esetében átlagosan 0,4 évvel, a nőknél 0,8 évvel volt kevesebb a ténylegesnél.⁴ Ráadásul a hiba eloszlása mindkét esetben, de a nőknél még hangsúlyosabban aszimmetrikus, ami egyértelműen az életkor ugyan többnyire csekély mértékű, de szisztematikus torzítására utal. Az alábbi elemzésben, ahol erre külön nem utalok, mindig a tényleges életkort használtam, és kizártam a számításból azokat, akiket a születési anyakönyvekben nem sikerült egyértelműen azonosítani a családrekonstruktív során.

A 18. század végétől a 19. század közepéig az első házasságkötésükkor szőlőszárdai lakhellyel rendelkezők házassági életkora igen stabil volt (1. táblázat), a férfiaké 23 év, a nőké 21 év körül mozgott. 1850 után viszont a házasodó legények életkora egyszerre 25–26 évre emelkedett, miközben a nőké a korábbi szinten maradt. Ez alól a trend alól csak az 1810-es évek jelentenek kivételt, amikor is a szokottnál több fiatal, 16–17 éves arдай lányt adnak férjhez.

1. táblázat

A Szőlőszárdon lakos férfiak és nők átlagos életkora dekádanként első házasságkötésükkor, 1772–1890. között

	Férfi	Nő
1772–1780	24,8	20,3
1781–1790	23,4	21,1
1971–1800	23,6	20,7
1801–1810	23,0	20,6
1811–1820	23,4	18,8
1821–1830	23,4	20,8
1831–1840	23,3	21,0
1841–1850	23,2	21,1
1851–1860	25,4	21,2
1861–1870	25,9	21,0
1871–1880	26,6	22,3
1881–1890	26,0	20,6

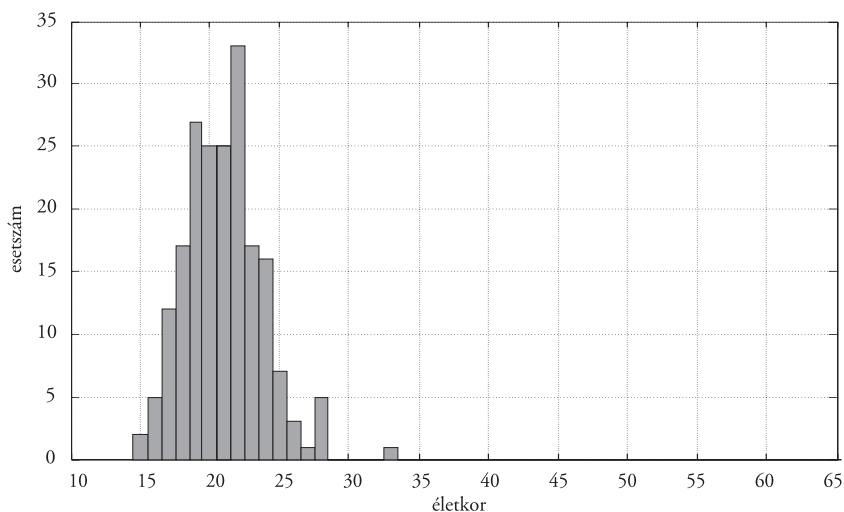
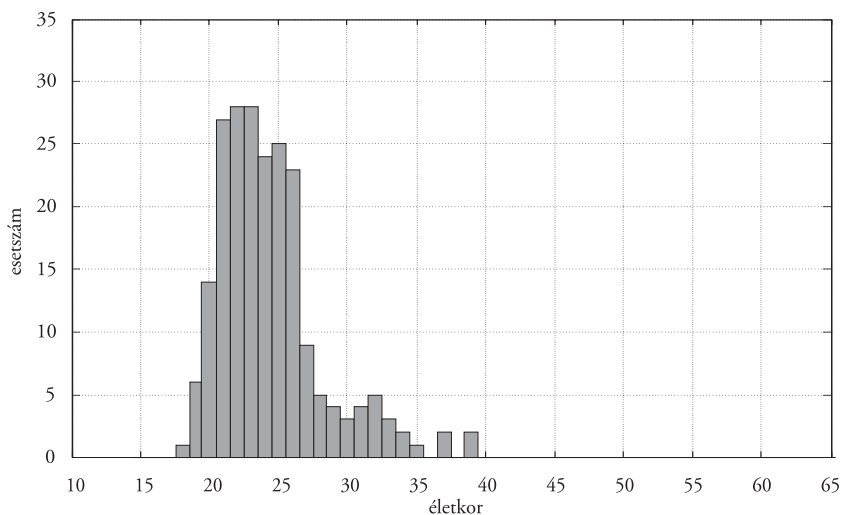
Az első házasságukat kötő férfiak és nők koreloszlását vizsgálva, az átlag eltérése mellett egyéb különbséget is látunk. A hajadonok koreloszlása (1. b) ábra) házasságkötésükkor jól közelítően szimmetrikus, csak igen kevesen házasodtak a normaként érvényesülő 19–22 éves kortól jelentősen eltérő életkorban, s 25 éves korukra az arдай lányok igen kevés kivételtől eltekintve már mind férjnél voltak. A házasuló férfiak koreloszlása (1 a) ábra) egészen más, a legifjabb házasuló 18 éves (egyetlen eset), az eloszlás inntől meredeken emelkedik, majd

⁴ Itt a ténylegesnek tekintett életkor a házasság éve mínusz a születés éve, ami nem egyezik meg a demográfiában használt korévvel, mert a pontos születési és házassági dátumot nem veszi tekintetbe. A férfiaknál talált átlagos különbséget nagyrészt megmagyarázza, hogy a helyi parasztok (kivéve az özvegyeket) szinte kizárólag farsang idején, január-februárban tartották a lakodalmat, míg a születésekben tapasztalt szezonális ingadozás jóval kisebb.

22–23 évnél tetőzik, s innen egy lassúbb, a 30. életéven is túlnyúló lecsengés következik. Azaz 30 éves korukra a férfiak zöme megkötötte első házasságát. Mindezekben Szőlösárdó megfelel az európai összehasonlító munkákban korai és általános házasságkötési gyakorlatnak nevezett, s a korszakban a vidéki Magyarországon legelterjedtebbnek tartott mintának.⁵

1. a) és b) ábra

Az első házasságukat kötő, Szőlösárdón lakó a) férfiak és b) nők koreloszlása, 1772–1890. között

⁵ Hajnal 1965; Faragó 2001.

Azonban a férfiak 30–35 éves korosztályában egy újabb, az előzőnél jóval szerényebb csúcs is megfigyelhető (1. a) ábra). Ezeknek az elhalasztott házasságoknak az oka részben közvetlenül kiolvasható az anyakönyvből (pl. Rito István hazatérő obsitos katona 1830-ban 37 évesen kötött házasságot), részben a mikro történelmi szintű elemzésekkel érthető meg. Az 1857-es népszámlálás során a katonaként távollevő férfiakat is összeírták, s egyúttal lajstromozták a 14–20 éves leendő sorköteles ifjakat. A katonai szolgálatukat töltőket mint távollevőket szintén jelezték az íveken. Közülük később a legtöbben visszatértek szülőfalujukba és megházasodtak (Osvárt Miklós 1867-ben 31 évesen, Kéri Porcs Pál 1864-ben 33 évesen, Hajdú István 1865-ben 32 évesen, Alsó Porcs József 1861-ben 32 évesen, öccse István 1864-ben 33 évesen). A 39 évesen (1857-ben) vőnek álló Katona Porcs Mihály nyilván obsitos volta miatt kapta ragadványnevét, hiszen azt sem elődei, sem testvérei nem viselték. Az 1869-es felvételi ív jegyzet rovatában valóban mint kiszolgált káplár szerepel. Ugyancsak az 1869-es ívekből derül ki, hogy Csáki Porcs Péter és Balog Porcs Péter, akik mindketten 1830-ban születtek, ugyancsak túl voltak már a szolgálaton, s nem sokkal korábban 31, illetve 32 évesen nősültek.⁶ Ugyanakkor hat további, 21–23 éves legény „tettleges szolgálatban”, illetve szabadságos katonaként otthon volt. Az 1857-ben lajstromozott fiúk közül többeket később valóban besoroztak, közülük hatan szintén az átlagosnál jelentősen később (28, 28, 29, 32, 32, 37 évesen) nősültek.⁷ Feltételezhető, hogy a többi esetben is főként a császári hadseregben töltött katonai szolgálat, ami a neoabszolutizmus idején hosszú évekig tartott, volt az az ok, amely miatt el kellett halasztani a házasságkötést, így a koreozslásban megfigyelt másodlagos csúcs elsősorban ennek tulajdonítható. A kiegyezés után, 1868-tól⁸ újra felállított önálló magyar honvédségben már csak két év volt a szolgálati idő, s ezzel a hetvenes években a házasságkötési kor ilyen mértékű kitolódásának oka megszűnt.

Lokális endogámia térnyerése

A matrikula bejegyzései alapján 1772–1890 között Szőlősardón 315 helybeli lakos férfi és 300 nő kötött házasságot. Ebben a számban az özvegyek, különösen a férfiak nagyarányú újraházasodása miatt jó néhányan duplán-triplán is szerepelnek. 145 esetben mindkét fél helybeli volt (férfiak 46%-a, nők 48%-a). Az exogámia-endogámia vizsgálatánál az anyakönyvben rendszerint megadott házasságkötés előtti lakóhelyadatokat és nem a születési helyet használtam fel. Így egy más faluból beházasodott, de helyben megözvegyült asszonyt is általában mint szőlősardait vettem számításba. Az exogám házasságot kötő szőlősardai

⁶ Az 1853-ban, 23 évesen nősült Hajdú Károly zsellér is mint kiszolgált közember van feltüntetve 1869-ben.

⁷ Kettejükről az 1869-es ívekből kiderül, hogy valóban voltak katonák. Ugyanez a forrás négy 1857-ben katonaként összeírt férfiről szintén megállapítja, hogy kiszolgált katonák.

⁸ 1868. évi XLI. tc.

férfiak a kérdéses korszakban leginkább a szomszédos dél-tornai, észak-borsodi és gömöri református jobbágyfalvakból választottak párt maguknak. Az exogám házasságokban a legtöbb feleség a Szőlősardótól a korabeli úthálózatot tekintve igen közeli, legfeljebb 5–6 km-re, 1–2 óra járásra eső aprófalvakból származott: Teresztenyéről és Égerszöggről 18–18, Kápolnáról 17, Kánóról és Varbócról 14–14, Petriből 13.⁹ E belső terület falvai az aráknak együttesen 30%-át adták. Összesítve 12%-os súlyt képviseltek a 10–15 km-re fekvő települések közül Jósfa (9), Perkupa (6), Suhogy (6), Trizs (6), Aggtelek (4), Szalonna (4) és a valamivel távolabbi Szendrő városa (4). Más településről legfeljebb 3 feleség származott a vizsgált időszakban.¹⁰

Valamivel tarkább a kép a nők esetében, 22%-uk a közeli falvakban lakó férfival házasodott össze: teresztenyeivel 17, varbóciival 13, kánaival 10, petrivel 10, égerszögivel 9, perkupaival 7. További 11%-uk az alábbi településekről való: Szalonnáról 9, Suhogyról 8, Kápolnáról, Jósfaőről, Imoláról 6–6, Szinről és Rudabányáról 4–4.¹¹ Feltűnő különbség, hogy a szomszédos Kápolnán viszonylag kevésbé voltak kelendők az arдай menyecskék, míg a legközelebbi Bódva-völgyi falu, Perkupa itt jóval előrébb sorolódott, mint a férfiak párválasztási rangsorában. A tornai Alsó-járás, Észak-Borsod és a szomszédos gömöri települések református lakossága már a 18. században egy házasodási körzetet alkotott, sőt mint később még utalunk rá, ennek nyomai már a 17. században is kimutathatóak.

A források tanúsága szerint a 19. században a parasztok körében a lokális endogámiaira való törekvés egyre erősödő tendenciaként jelentkezett. Míg a 18–19. század fordulóján csak mintegy minden harmadik-negyedik házasság kötöttett falubeliek között, 1840-re ez az arány elérte az 50%-ot, majd a század derekától 60% körül stabilizálódott (2. táblázat). Csak 1880, a szőlőt, az arдайiak egyik fő jövedelemforrását csaknem teljesen elpusztító filoxéravész, és a nyomában megindult tengerentúli kivándorlás után lódult meg ismét, s ekkor már a 90%-ot is meghaladta. Az 1880 utáni korszakkal itt most részleteiben nem foglalkozunk, csak annyit jegyzünk meg, hogy a helyben maradók között az endogámia gyakorlatilag kizárólagosságot követelő normává vált. Ugyanez a tendencia a férfiak és a nők párválasztásában egyaránt megfigyelhető (2. táblázat).

⁹ A Csoknyay Judit által vizsgált Szamosangyaloson a párválasztás átlagos, a korabeli utakon mért távolsága (az átlagos párválasztási rádiusz) 1777–1940 között végig 5 kilométeren belül volt. Igaz, ebben az átlagban az arányukat tekintve 50–70%-ot képviselő endogám párok is szerepelnek 0 kilométerrel, de még az exogám házasságkötések kétharmada is 10 kilométeren belül történt. (Csoknyay 1986: 438.)

¹⁰ 1869-ben 9 Szőlősardón született férfi élt házasként a megye más településein (a parasztok közül Égerszögön 2, Perkupán, Szögligeten, Jósfaön, Komjátiban 1–1) a molnár fia Varbócon, egy cigány és egy zsidó korcsmáros pedig Jósfaön.

¹¹ Közülük 1869-ben 22 nő él még házasságban a megye más településein: 5–5 Teresztenyén és Perkupán, 2–2 Varbócon, Petriben és Szinben, továbbá 1–1 Lenkén, Görgön, Komjátiban, Égerszögön, Jósfaön és Kápolnán.

2. táblázat

Az endogámia mértékének alakulása Szőlőszárdon, a helybeli férfiak és nők körében, 1772–1890. között

	Ardaiak házassága összesen	Férj helybeli	Feleség helybeli	Mindkettő helybeli	Férfi endogámia	Női endogámia	Endogámia
1772–1780	32	24	11	3	13%	27%	17%
1781–1790	29	16	18	5	31%	28%	29%
1791–1800	40	22	25	7	32%	28%	30%
1801–1810	35	27	13	5	19%	38%	25%
1811–1820	31	18	19	6	33%	32%	32%
1821–1830	41	29	21	9	31%	43%	36%
1831–1840	57	41	34	18	44%	53%	48%
1841–1850	48	34	35	21	62%	60%	61%
1851–1860	31	16	20	5	31%	25%	28%
1861–1870	49	36	35	22	61%	63%	62%
1871–1880	57	40	41	24	60%	59%	59%
1881–1890	26	23	25	22	96%	88%	92%

3. táblázat

Az endogámia mértékének alakulása Szőlőszárdon, négy törzsszékös nemzetségbe tartozó férfiak között, 1772–1890.

	Porcs			Ráki			Ritó			Osvárt		
	Nemzetségbeli férj összesen	Ebből ardai feleséget vett el	Endogám az összes %-ában	Nemzetségbeli férj összesen	Ebből ardai feleséget vett el	Endogám az összes %-ában	Nemzetségbeli férj összesen	Ebből ardai feleséget vett el	Endogám az összes %-ában	Nemzetségbeli férj összesen	Ebből ardai feleséget vett el	Endogám az összes %-ában
1772–1780	2	1	50%	1	0	0%	2	0	0%	3	1	33%
1781–1790	1	0	0%	1	0	0%	2	0	0%	0	0	
1791–1800	4	2	50%	1	1	25%	5	1	20%	3	1	33%
1801–1810	6	1	17%	5	2	40%	5	1	20%	3	1	33%
1811–1820	6	2	33%	5	1	20%	1	0	0%	0	0	
1821–1830	6	2	33%	5	1	20%	5	1	20%	1	1	100%
1831–1840	4	2	50%	9	4	44%	8	3	38%	4	3	75%
1841–1850	12	6	50%	7	5	71%	6	5	83%	1	0	0%
1851–1860	6	2	33%	1	0	0%	0	0		3	0	0%
1861–1870	8	6	75%	3	2	67%	6	3	50%	3	2	67%
1871–1880	13	8	62%	6	4	67%	6	4	67%	2	2	100%
1881–1890	2	2	100%	3	3	100%	2	2	100%	3	2	67%

Bár a kis számok miatt erőteljesebb ingadozással, de az emelkedés a négy nagyobb törzsökös nemzetség (Porcs, Ráki, Rito, Osvárt) házassági viselkedésében is tükröződik (3. táblázat). Az endogámia fokozódása, a népességszám és a férfiak házasságkötési életkorának emelkedése többé-kevésbé párhuzamosan ment végbe. A 18. században megindult dinamikus lélekszám növekedés (1795: 254 fő) a 19. század közepére elakadt. A század második felében az 1873-as kolerajárvány okozta jelentős csökkenéstől eltekintve a népesség nagysága már alig változott, a század végéig a 400–450 lelkes sávban mozgott (1828: 350, 1850: 411, 1857: 432, 1869: 443, 1880: 372, 1890: 412, 1900: 429¹²). Ez a viszonylag alacsony népességszám azonban már elegendőnek bizonyult az alapvetően endogám házassági norma térnyeréséhez.

A rendies státuszörzés gyengülése

A gazdacsaládok lehetőleg egymás között házasodtak, de a gazdák és zsellérek közötti házasság sem volt kivételes, sőt, a gazdacsaládoknak leszármazottai között is találunk zselléreket. 1852–1860 között például 20 gazda (helyi és idegen együtt) házasságát anyakönyvezték a szőlősardai matrikulában. Közülük 18-nak volt gazdacsaládból való felesége, s mindössze kettő vett el zsellérlányt. Ugyanabban az időszakban két zsellérfi nősült, egyikük zsellérlányt, másikuk gazdálányt vett el. A jelzett időszakban hat esetben a házasultak úrbéres besorolása bizonytalan.

A kisenemesek párválasztási orientációja Szőlősardón csak korlátozottan figyelhető meg, mert csak egyetlen nemesi família, a Szász (korábbi írásmód szerint Száz) család élt itt huzamosan, legalábbis a 18. század végétől.¹³ A 19. századi forrásokban ez a család már rendszeresen zselléreként szerepelt, s 1824-től adatolhatóan már a helyi jobbágycsaládokkal (Porcs) is házasságra lépett. A család neve mellett (és általában véve is) a születési anyakönyvben 1873-ban találkozzunk utoljára a nemesi származás megjelölésével, azaz nem sokkal az 1871-ben kötött úrbéri egyezség után. Ettől kezdve a helybeli és környékbeli gazdákkal, kisenemesekkel (Porcs, Ráki, Hegedűs, teresztenyei Varró) egyaránt házasodnak. Számos házasság jött létre az arдай gazdacsaládok és az arдай anyaegyház filiáinak (Teresztenye, Kápolna) hasonló életmódot folytató kisenemesi családjai között is.¹⁴ E kizárólag a patrilocális mintát követő házasságok révén azonban

¹² Ludovicus Nagy (1828) és a népszámlálások (1850–1900) adatai. Az osztrák népszámlálásokra nézve a honos, 1869-től a jelenlevő népesség.

¹³ A család az 1813., 1843. és 1846. évi járási nemes-összeírásban szerepel: Kassai Állami Körzeti Levéltár (továbbiakban ŠOBA KE), Torna megye levéltára, 1778–1850 (továbbiakban TŽ I.), Nobilitaria: A járásbeli Nemes Urak összeírása (1813. augusztus 2.), 214/1813; Tekintetes Torna megye Alsó Járásában lakos vagy birtokos szavazható nemességnek személyes összeírása (1843. április 13.; 1846. szeptember 21.) 214/1843, 1846.

¹⁴ Az 1840-es években a tiszaszlári katolikus kisenemesekre inkább az úrbéres telkes jobbágyok felé nyitó rendi exogámia volt jellemző. (Kövéér 2007: 120.) Benda Gyula szerint Keszthelyen

Szőlőszárdon nem jelentek meg teresztenyei nemescsaládok (pl. Ns. Bíró), sem arдай gazdacsaládok Teresztenyén.

A faluban rendre fel-felbukkanó, időlegesen megtelepedő nemes családok egy másik rétege, többnyire az éppen itt szolgáló lelkész (Ns. Lovass István, 1794–1825, fia József, 1825–1857, Ns. Ragályi László 1860–1874), tanító (pl. Ns. Kósa Ferenc, 1798–1815), inkább mint értelmiségiek ragadhatók meg. A helyben lakó nemességet ők, valamint letelepedett, ideházasodott leszármazottaik alkották (4. táblázat).¹⁵ Házassági kapcsolataik révén ők egyrészt a dél-tornai, de mindenekelőtt a gömöri Százszölgy falvainak (Szin, Szilice, Zádorfalva, Ragály, Imola, Zubogy) református kisnemesi rétegéhez, másrészt a tágabb vidék értelmiségieinek (lelkész, tanító), hivatalnokainak (jegyző), iparosainak és kézműveseinek kissé alaktalan csoportjához kötődtek. Az arдай parasztoznak e vegyes összetételű csoporttal való házassági kapcsolatai elhanyagolhatóak.

Az Ardón házasodó nemes és nem nemes értelmiségi famíliáknál a felekezeti és rendi homogámiára való törekvés elé egy foglalkozási csoporton (az értelmiségi, kézműves, iparos) belüli endogámia lépett. Olykor a nadrágos emberek helybeli, környékbeli parasztokkal, gazdákkal és zsellérekkel való házasságkötése is előfordult. Ns. Lovass István helyi prédikátor például, aki maga Szőlőszárdon, a helyi lelkész családjában született és nevelkedett, a szintén helybeli Osvárt Mihály gazda (1784–1835) lányát, Zsuzsannát vette el. A később megözvegyült lelkészné, a szintén özvegy, s Perkupáról visszatelepülő Ferenczi István, nyugalmazott tanítóval kelt egybe. Ugyanennek az Osvárt családnak a nagyobbik lányát, Juditot, a lenkei Ns. Dienes István vette el, aki Szőlőszárdon vösködött kb. 1845-ig,¹⁶ azaz míg feleségének húga, Zsuzsanna és öccse, Mihály, az örökös, 1847-ben meg nem házasodott. A beházasodott tanítócsaládok között találunk nem nemes (pl. Hegedűs Jánost, 1771–1773), nemest (pl. Ns. Kósa Ferencet, 1798–1815) egyaránt (4. táblázat).

A homogámiára való törekvés más foglalkozási csoportoknál is megfigyelhető, mindenekelőtt a pásztoroknál, bár a pásztorok is többé-kevésbé nyitottak voltak a többi (községi és uradalmi) cseléd és a zsellérség felé.

a 18. század végén, a 19. század első felében a „nemes-nemnemes semmilyen társadalmi-demográfiai relevanciával nem bír”. (Benda 2003: 88.)

¹⁵ 1813-ban a járásbeli nemes urak összeírásában a nemes Szász családon kívül ns. Kósa Ferenc oskolamester (1798 és 1815 között) és ns. Molnár Péter családja lakott itt (lásd még Pozsgai 2007b). Kósa Ferenc fia, Dániel előbb nemes lányt vett el, majd 1843-ban mintegy 53 évesen megözvegyülve egy helyi molnár leszármazottjának özvegyét, s zselléreként halt meg.

¹⁶ Dienes István az 1843-as nemesi összeírásban még igen, az 1846. évben már nem szerepel. A családra vonatkozó utolsó anyakönyvi bejegyzés: 1843. december, Zsuzsanna lányuk születése.

4. táblázat

A Szőlősardóna benősült és/vagy betelepült családok 1740–1870 között¹⁷

neve	A betelepülő		A betelepülés	
	foglalkozása	ideje	alkalma	
<i>molnár Cseh János</i>	molnár	1755k	fia	benősül
Hajdú János	telkes	1760k	vő	Kápolnáról
<i>mester Hegedűs János</i>	rektor	1770k	fia	benősül
<i>Veres Márton</i>	telkes	1772	vő	
Kocsárdi István	?	1775	vő	Rudabányáról
<i>Szabó András</i>	zsellér	1780	vő	
Vitrinczki Mihály	juhász?	1782	vő	
<i>ns. Kósa Ferenc</i>	rektor	1798k	fia	betelepül
Samu Márton	telkes	1802	vő	
Varbóci Veres István	telkes	1815	vő	
Ónodi József	cigány	1816	vő	
<i>Fóris János</i>	zsellér	1817	vő	
<i>Szabó István</i>	gulyás	1825k	fia is ide	nősül
ns. Oláh Péter	polgár	1828	ide nősül	Jósvafőről
<i>Bafi család</i>	telkes	1828 előtt	?	
<i>Varró István</i>	zsellér	1830	vő	(Teresztenyéről?)
Polonkai István	zsellér	1835k	?	
ns. Dienes István	?	1837	vő	Lenkéről
<i>Bak Tamás</i>	telkes	1838	vő	Jósvafőről
<i>Ötvös János</i>	telkes	1838	vő	Teresztenyéről
Szilasi János	telkes	1839	vő	Komjátiból
ns. Kéri Gábor	?	1840k	betelepül	
<i>Szitár Pál</i>	molnár	1845k	fiai (ácsok)	ide nősülnek
<i>ns. Lovass István</i>	lelkész	1847	fia (lelkész)	itt nősül
<i>Pető István</i>	zsellér	1851	vő	Perkupáról
Kovács András	telkes	1852	vő	Kánóról
Veres Gábor	zsellér	1853	vő, szolga	Rudabányáról
<i>Pozsgai Péter</i>	zsellér	1856	vő	Égerszögéről
Pozsgai Péter	telkes	1859	vő	Égerszögéről
<i>Kovács Gergely</i>	telkes	1863	vő	Égerszögéről
Vasko József	szűcs	1865k	betelepül,	bérlő
Ferenczi István	rektor h.	1867	ide nősül	
Diczházi Márton	juhász	1869k	fia	benősül

¹⁷ Az összesítésben azok a családnevek szerepelnek kurzívval szedve, amelyeket legalább két generáció viselt folyamatosan Szőlősardón. A foglalkozásnév több esetben az apa foglalkozására vonatkozik. A zsellér vagy telkes pedig arra a családra vonatkozik, ahová a férj vőnek állt.

A lokális endogámia vizsgálata az 1869. évi népszámlálás alapján

Az endogámia problematikájának egy egészen másféle megközelítésére kínál lehetőséget az 1869. évi népszámlálás, hiszen az adatfelvétel során rögzítették minden összeírt születési helyét (az anyakönyvekben többnyire az esküvőt megelőző lakhelyet jegyezték fel). Itt csakis a felvétel időpontjában még élő és helyben tartózkodó, azaz a jelenlévő népességet áll módunkban vizsgálni, az elköltözötteket (akik főleg nők) csak akkor, ha a megyében maradtak. Amennyiben a szőlősardai háztartási felvételi íveken nem szereplő, más faluba férjhez ment menyecskékkel nem számolunk, a dominánsan jellemző patrilokális letelepedési gyakorlat a nőknek a népszámlálási anyagból becsült endogámia-indexét jelentősen megnöveli. A férfiaknál az ebből eredő torzítás az idegenbe vőnek állt férfiak csekély száma miatt jóval kisebb. További fontos különbség, hogy a népszámlálási anyag vizsgálatakor az időközben elhalálozottak sem vehetők tekintetbe.¹⁸ Mindezek miatt az anyakönyvekből származtatott és a népszámlálásokból kalkulálható endogámia-indexek összehasonlításakor körültekintően kell eljárni. Szőlősardón 1869-ben 92 házaspárt írtak össze, ebből 14 migráns, azaz egyik házaspár sem helyben született. Ezek a községi cselédek (a juhász, a csordás, a kondás, a csikós, a bornyász és a kerülő), az iparosok és kereskedők (a molnár, egy szűcs, a cigány kovács és a zsidó korcsmáros), a helyi értelmiség (a ref. lelkész és az iskolamester), egy napszámos, és egy alamizsnából élő cigány család. A többi 78 házaspárból 34 esetben a férj,¹⁹ 7 esetben a feleség,²⁰ 37-ben mindkét fél helybeli születésű, ami 64%-os arányú endogámiának felel meg. Az endogámia arányszámot itt a helyi születésű, helybeli párral rendelkező helyi lakosoknak (azaz az endogám párban élő helyieknek) a helyi születésű helyben lakó házaspárokhoz viszonyított arányszámaként értelmezem. A Pozsgai Péter által vizsgált hat tornai szlovák, ruszin, lengyel nemzetiségi faluban a ruszin–magyar Barakony kivételével (57%) az azonos módon számolt arány mindenhol az ardainál magasabb volt,²¹ sőt a rutén–vlach eredetűnek meghatározott Falucskán 94%.²² Ezek a magas értékek azonban semmiképpen nem vethetők egybe az anyakönyvből számolt endogámia indexekkel. A patrilokális lakhelyválasztási gyakorlat erős torzító hatása mindjárt nyilvánvaló lesz, ha az endogámia arányszámokat nemenként külön tekintjük. Így Szőlősardóra az 1869-es népszámlálás adataiból

¹⁸ Pozsgai 2007: 45.

¹⁹ Összesen 18 faluból: 7 asszony Kápolna, 5 Égerszög, 3 Kánó, 3 Szuhogy, 2 Felsőkelecsény, 2 Jósvafő, 2 Varbóc, Aggtelek, Alsótelekes, Disznóshorvát, Jánok, Perkupa, Petri, Szendrő, Szilas, Teresztenye szülötte.

²⁰ Férjeik közül 2 Égerszög, 11 pedig Kápolna, Perkupa, Jósvafő, Rudabánya (Borsod vármegye) és Cakó (Gömör vármegye) szülötte.

²¹ Derenken 75%, Falucskán 94%, Barakonyban 57%, Horvátiban 77%, Rákón 81%, Szentandráson 76%.

²² Pozsgai 2007: 74. Az itt közölt endogámia arányszámok a forráscikkben közölt értékeknél rendre magasabbak, mert ott az endogám pároknak az összes helyben lakó párhoz, beleértve a betelepült idegen családokat is, viszonyított arányszáma szerepel. A Pozsgai Péter által használt mutató házaspárookra, az itt használt egyénekre vonatkozó index.

a férfiakra 52%, a nőkre 84% adódik.²³ Az arдай születésű házas férfiak 11%-a, míg a házas nők 33%-a élt ekkor szülőfaluján kívül. Az említett falvakkal ellentétben Szőlőrsárdót vele azonos felekezetű, nemzetiségű és – a kurialista falvakat nem számítva – azonos társadalmi státuszú falvak koszorúja övezte, így megvoltak az adottságai arra, hogy házassági kapcsolataiban legalábbis a század első felében még viszonylag nyitott legyen, a felekezeti és rendi homogámia megsértése nélkül.

Az endogám házassodási gyakorlat valódi arányát úgy közelíthetjük meg jobban, ha a helyben született, de idegenbe férjhez ment asszonyokat/vőneket álló férfiakat korrekcióba vesszük.²⁴ Mivel az 1869-es népszámlálási anyag csaknem egész Torna megyére rendelkezésünkre áll, ez a korrekció nagyobb részben elvégezhető. A megyén kívülre került vőek és főleg feleségek számát azonban legfeljebb becsülni tudjuk. Az ilyen módon korrigált endogámia index Szőlőrsárdón a férfiakra 46%, a nőkre 56%, az arдайakra általában véve pedig 51%-nak adódik.²⁵ Becslésem szerint Ardó esetében ezek az arányszámok éppen a tekintetbe nem vett, a megyén kívül élők okán rendre 1–2, 4–5, illetve 2–3%-kal még mindig túlbecsülik a valódi endogámia indexet, ez azonban már elfogadható, és az anyakönyvekből számolt értékekkel összevethető (felső) közelítő becslés. Természetesen az így számolt endogámia index nem a népszámlálás időpontjára vonatkozik, hanem egyfajta, az előző évtizedekben házasodott és még életben levő arдайak korcsoportjainak nagysága szerint súlyozott időátlag. A népszámlálásból származtatott értékek tehát elsősorban egymással hasonlíthatóak össze, s csak másodsorban az anyakönyvekből kalkulált indexekkel. Ha feltételezhetjük, hogy az endogám és exogám házasságban élők ugyanolyan valószínűséggel hunytak el, az özvegyekkel való korrekciótól el lehet tekinteni. Az 1869-ben Szőlőrsárdón élő 24 özvegyasszony majd fele (10) helybeli születésű volt, 9 más faluból hozott feleség, 5 között affiniális rokonok (pl. ideköltözött anyós), valamint szolgálók, cselédek. Özvegy férfi mindössze kettő élt ekkor a faluban, mindketten helyi születésűek.

Felekezeti és etnikai homogámia, vegyes házasságok

A felekezeti homogámiára való törekvés az egész korszakban általános volt, bár vegyes házasságok a 19. század legelejétől adatolhatóak. A reformátusokon kívül a faluban egyetlen római katolikus család lakott, a Bafi (Baffy) 1828-tól adatolhatóan. Evangélikus vallásúak Szitár Pál molnárnak, a Csáky-gróf uradalmához tartozó malom bérlőjének érkezéséig nem dokumentálhatóak a faluban. Bár a család

²³ Női/férfi endogámia index: helyi születésű, helyben lakó endogám asszonyok/férfiak száma a helyi születésű, helyben lakó házas asszonyok/férfiak számához viszonyítva.

²⁴ Korrigált női/férfi endogámia index: helyi születésű, helyben lakó endogám asszonyok/férfiak száma a helyi születésű házas asszonyok/férfiak számához viszonyítva, tekintet nélkül arra, hol élnek.

²⁵ A Pozsgai 2007. 3. táblázata alapján újraszámolt endogámia indexek: Derenk, férfi 51%, nő 63%; Falucska, férfi 91%, nő 90%; Barakony, férfi 40%, nő 51%; Horváti férfi 65%, nő 61%; Rákó, férfi 61%, nő 63%; Szentandrás, férfi 57%, nő 65%.

vallását az 1869-es népszámlálás egyöntetűen evangélikusnak mutatja, az anyakönyvben rendszerint nem különböztetik meg őket a helyi kálvinistáktól. Rajtuk kívül még rendszerint egy zsidó család is élt a faluban, az uradalmi kocsmá bérője. Az első vegyes házasságot Rito Márton kötötte, aki megözvegyülten egy putnoki római katolikus nővel kelt egybe 1803-ban. Őt két évtizeddel később Bene István gazda két kisebb fia, Mihály és József követték a sorban, akik a Jánokról származó Dunaiszki János, akkor szőlősardai kondás lányait, Erzsébetet és Máriát vették nőül 1826-ban és 1827-ben. Az ősi alvégi Bene-porta és a községi pásztorok faluszéli cselédházai, ahol Diczháziék is laktak, éppen szomszédos telken álltak. A Bene-birtokot bátyjuk, András örökölte. József utódok nélkül maradt, egy szülött fia négy hónapos korában meghalt. Mihály a házasságot követően áttért a katolikus vallásra, egyetlen leányukat, a szintén katolikusnak keresztelt Juliánát Nagy Porcs Pál gazdafi vette el 1849-ben. Bene Juliánna a Porcsok között visszatért nagyapja vallásához. Amikor férje elvesztése után 1861-ben ismét férjhez megy az obsitos Csáki Porcs Péterhez, már református vallású. A Bafi család és a helybeli református közösség között egyetlen frigyre került sor, B. János és Ráki Pál Klára között 1872-ben. Ezekon kívül 1890-ig még három katolikus-kálvinista felekezettek közötti heterogám házasságról van tudomásunk (1855, 1876, 1878).²⁶

A katolikus-református vegyes házasságokon kívül mindössze néhány evangélikusok és reformátusok közötti vegyes házasságról tudunk a vizsgált 120 év alatt. Szitár Pál molnár és hat gyermeke egy kivétellel nem helybeliekkel kötött házasságot (1849–1892 között). 1841-ben a szőlősardai református lelkész lánya egy szini evangélikus (nemes?)emberrel, Zubritzky Dániellel kelt egybe, 1848-ban pedig Parti Porcs István vett evangélikus feleséget Jákfalváról.

A zsidó felekezethez és a cigány etnikumhoz tartozóak tökéletesen zárt közösségeket alkottak, abszolút endogámia jellemezte őket. Különböző nemzetiségek, etnikumok közötti házasság nem adatolható a vizsgált időben.

A NEMZETSÉGI INTÉZMÉNY EMLÉKEI

A törzsökös nemzetségek folytonossága és a település rendje

A nemzetségek, családok kontinuitásának vizsgálatára Szőlősardón csak a 16. századtól adottak a feltételek, ekkortól állnak rendelkezésre nagyobb mennyiségben olyan források, amelyek már név szerinti adatfelvételt tartalmaznak. Kiindulásként közreadom (Függelék I.) az 1578–1740 közötti, Szőlősardó népességére vonatkozó nominális forrásokban fellelhető családneveket a forrásbeli gyakoriságuk megadásával.²⁷

²⁶ 1855-ben Izsák János (r. k., Szuhogy) vette el Ráki Máriát; 1876-ban Ráki József (zsellér) kerülő Varbócról hozott feleséget, a katolikus Barnóczki Katalint; 1878-ban Lázó Ferenc arday cigány egy szendrőldi cigánylánnyal kelt egybe.

²⁷ Az adatok forrásai rendre: 1578, 1588, 1596, 1598: dikajegyzekek, Magyar Országos Levéltár (MOL) Magyar Kamara Archivuma, Conscr. Portarum, Torna vm. (Mikrofilmtár 1635. tek.),

Határozott különbség látszik a 16. századi és a későbbi népesség között. Az 1570-es, 1580-as, 1590-es években összeírt családok közül a következő évszázadokban sokat már hiába keresünk Szőlősardón. E nevek többsége a későbbi századokban viszont a szomszédos községek reformátusai között bukkan fel: a Petők Perkupán, a Kocsárdiak Teresztyén, a Borosok Égeszögön, a Bakok Jósmafőn, a Matók Kápolnán, a Domonkosok Kánón, a Hejniecsek (Henyetzek, Hannezok) Szalonnán stb. E nemzetségekkel Szőlősardó később, a 17–20. században sem szakított meg minden kapcsolatot. Mint feleségek, vagy éppen vők újra és újra felbukkantak Szőlősardón, s viszont, az arдай menyecskéket is gyakran ezekbe a falvakba vitték feleségnek. Elképzelhető, hogy a 16. században Szőlősardón talált családoknak egy része csak átmenetileg, éppen az említett falvakból a portyázó török elől menekülve húzódott itt meg. A 16. század közepétől a szomszédos falvak a török dúlások nyomán hosszabb-rövidebb időre pusztává váltak!²⁸ A rovásadó összeírásokra alapozva Szőlősardó átmeneti elnéptelenedése 1601–1602-ben következett be.²⁹ 1605-ben a környező falvak mellett már Szőlősardót is a hódoltak között említi az adóösszeírás. 1635-ben még mindig puszta hely 1 és ¼ portával. A vidék lakossága feltehetően a biztonságosabb északabbi falvakba menekült. Az uradalom központjáig, a Szögliget felett álló Szádvárig a török soha nem jutott el.

Az időben előre haladva, a 17. század második felétől minden változás, mozgás ellenére is egyre határozottabban mutatkozik meg a folytonosság.³⁰ A török veszély elmúltával a régi családok egy része ide, más részük a környék falvaiba költözött vissza. A még a 19. században is jelentős szőlősardai nemzetségek közül hat: a Bene, a Dobán, az Osvárt, a Porcs, a Ráki és a Rito már a 17. század végén is a helyi népesség alaprétegét adták. Sőt, e hat családból négy: a Porcs, a Ráki,

1593: urbárium MOL P 72: A Csáky cs. Lvt. Fasc 96/a 179., 1686: Maksay 1959: 488 (urbárium), 1694: Herman 1894: 167–174. (szőlőhegyi artikulások), 1711: urbárium, MOL P 72: A Csáky cs. Lvt. Fasc. 96/a 148., 1715 (és az ezzel a névanyag tekintetében gyakorlatilag egyező 1720): országos összeírások, MOL Archivum Regni, Lad. BB. és Lad. DD., Torna vm. Szőlős-Ardó, mikrofilmen: 3121. és 3134. sz. tek., 1726–40: Szőlősardó református egyházközség születési anyakönyve. Bár az idézett források egyike sem tartalmazza az adott időszakra a teljes népességet, a célnak, ami a 16–18. századi demográfiai folyamatok illusztrálása volt, elégségesek.

²⁸ 1554-ben, Füleke eleste után a törökök az egész Sajó völgyét végigdúlták, 1562-ben felégették a Bódva völgyében Szőlősardótól 10–15 km-re eső Szalonnát és Perkupát. (Borovszky 1909: 87; Dénes 1983: 97.)

²⁹ Az összeírt házak száma 1599-ben 28+4 pusztá, 1600-ban 22, 1601-ben 14, 1602-ben 4, 1603-ban 3.

³⁰ 1686-ban a Porcs név helyett a forráskiadványban Peres szerepel, ami nyilvánvaló elírás. Az ott említett Iacobus Peres 1694-ben Porcs Jakab néven szerepel. A Gergely családnév előfordulásai 1686-tól 1720-ig: Gregorius István telkes jobbágy, István Gergely törvénybíró, Steph. Gergely telkes, Stephanus Gergöl telkes, Steph. Gergely zsellér. Látszik, hogy az összeíró hol az Istvánt, hol a Gergelyt vette családnévnek, én a Gergely alakot tekintettem mérvadónak. 1711-ből nem vettem fel Rito Péter és Mihály, valamint Sallai Gergely árvait, 1720-ban pedig szerepel két nem jobbágy személy (Andreas Kelecsény liber, Joannis László Nlis ibid.), akiket kihagytam a táblázatból, ugyanis se azelőtt, se azután nem fordulnak többször elő, egyébként a táblázat, a forrásokhoz képest teljes.

a Rito és az Osvárt már a 16. században is jelentős súlyt képviselt a helyi népességben, s már ekkor itt élt a később, a 18. század során kikopott Décse, Janka és Balogh család is.

Az összesítésből e családok állandó jelenléte mellett jól látszik még egy, a 17–18. századok fordulója táján, valamikor 1694 és 1715 között bekövetkezett törés is, amely a népesség erőteljes megcsappanásában, néhány család végleges eltűnésében ragadható meg. A korábban szintén meghatározó Balogh, Décse és Janka nemzetségek az 1711. utáni forrásokból már hiányoznak. Később nemcsak Szőlőszardón, de szomszédságában sem találjuk őket. Emléküket mindössze két helynév (a *Décsetava* és a *Janka-kút*) őrzi mindmáig a falu határában. A pusztulás még hangsúlyosabban mutatkozik meg az úrbéres telkes jobbágy és zsellér családok számának csökkenésében. Míg az 1686-os urbáriumban 15 egész és 2 fél telkes jobbágy családot (valamint 6 egész és 5 fél pusztá telket) írtak össze, addig az 1711. évi urbáriumban már csak 10 egész telkes jobbágy, egy zsellér és egy taksás (továbbá 9 pusztá féltelek) szerepel, majd néhány évvel később, 1715-ben és 1720-ban mindössze 8 gazda, akiknek kezén ugyanakkor jelentős mennyiségű pusztá terület is volt.³¹ Az 1694 és 1715 közötti gyors demográfiai leépülést mindenek előtt az 1709–10-ben dúló, a népességet megtizedelő pestisjárványnak, kisebb részben a feltételezhető elköltözéseknek tulajdoníthatjuk: az Alföld benépesítésében kisebb-nagyobb tornai csoportok is részt vehettek.³² Az 1709–11-es pestis méreteiről Ila Bálint gömöri adatai nyomán alkothatunk képet.³³ A szomszédos gömöri vidéken, Rozsnyó és Krasznahorka vidékén a pusztulás 90% körüli volt! De ekkor néptelenedett el a később részben lengyelekkel újratelepült Derenk,³⁴ vagy Észak-Borsodban Abod³⁵, ahová a református magyarok mellett a 18. században ruszinok is települtek. A tornai pusztítás méreteiről a kutatások hiányosságai miatt még nem lehet átfogó képet adni, mindenesetre a szórványos adatokból itt is a gömörihez, borsodihoz hasonló pusztítást lehet sejteni. Szőlőszardó 1711. évi urbáriumában három nemrég meghalt jobbágy árváinak adatai is szerepelnek: Rito Mihály, Rito Péter és feleségeik, valamint Sallai Gergely minden bizonnyal a pestis áldozatai lettek. Sallai özvegye Jósavőre távozott, a Rito árvák rokonokhoz kerültek. Décse Pétert az urbáriumba már mint vagyontalan, utódok nélküli zsellért vették fel, később nincs is hír nemzetiségéről. Az 1727-től vezetett református keresztelési anyakönyvben sem fordul elő ez a név.

A pestis pusztítása után a népesség hamarosan gyarapodásnak indult, s új családok tűntek fel. Az Angyal család felemelkedése különösen gyors és látványos volt. Az első Angyal először az 1711-es urbáriumban bukkan fel, akkor

³¹ Az 1720-as összeírás tanúsága szerint e pusztá helyeket akkor már tíz éve használták.

³² A lakosság egy részének elköltözése nem zárható ki, de az összehasonlító adatok birtokában feltehető, hogy elsősorban a pestis felelős ezért a pusztulásért.

³³ Ila 1976: 341–345.

³⁴ Bódi 1979: 103–104.

³⁵ A pestis borsodi pusztításáról Borovszky 1909: 360; Veres 1984: 28.

mint telkes gazda, s ugyanő 1720-ban már a község bírója.³⁶ A forrásokban az 1730-as években megjelenő Ns. Szász család a későbbiekben szintén állandó szereplője Szőlősardó életének. Az 1720-as évektől a népesség nagyobb részben a természetes szaporodásnak, kisebb részben a csekély beköltözéseknek köszönhetően erőteljes növekedésnek indult. Az 1715-ös, 1720-as országos összeírás, az 1756-os urbárium és az 1771–72-es úrbérrendezés népességre vonatkozó adatai és az anyakönyvi bejegyzések egybehangzóan vallanak erről. A 4. táblázat a nominális források alapján a betelepülőkről összeállított lajstrom. A lista 1772-től, a házassági anyakönyv megnyitásától tekinthető legalábbis a lakosok zömét adó reformátusok tekintetében teljesnek. Feltűnő, hogy a 18. században megjelent új családnevek között milyen kevés származott a szomszédos falvakból (a Hajdú Kápolnáról, a Pető Perkupáról, a Pozsgai Égerszögről). De az ardayi családnevek sem gyökereztek meg tartósan a szomszéd községekben. A benősülő nők egy része ráadásul már özvegyként került a faluba, illetve özvegyasszonyt vett el. Az ő rendelt feladatuk már nem az utódok nemzése, inkább csak az örökös árvákról való gondoskodás lett. Ők maguk nem voltak igazi gazdák, s fiaik sem lettek azzá. Utódaik vagy elmentek a faluból, vagy helyben maradva zsellérekévé lettek. A Szőlősardón megtelepedett családok listájára egykori tanítók, uradalmi molnárok, kerülők is szép számmal felkerültek. 1740 és 1870 között, nem számítva az utódok nélkül elhaltakat, 16 új családdal gazdagodott Szőlősardó. A jövevényeknek azonban csak kisebb része (Hajdú, Hegedűs, Veres, Fóris, Bafi, Pető, Pozsgai) tudott itt tartósabban gyökeret verni. A többiek egy-két generáció után éppoly hirtelen tűntek el, ahogyan korábban megjelentek.

Szőlősardón a 19. század második felében szoros kapcsolat volt a törzsökös nemzetségek és az egyes falurészek között. A *Ráki-sor*³⁷ esetében ez az összefüggés a falurész elnevezésében is kifejezésre jutott, ebben az utcában csak a Ráki nemzetséghez tartozóak laktak. Ha nem is ilyen tisztán, de határozottan felismerhető volt a jelenség a többi nemzetség vonatkozásában is. Ám ahhoz, hogy ezt a kapcsolatrendszer részleteiben és időbeli mélységében is bemutathassuk, a nominális forrásokhoz kell fordulnunk. Abból, hogy Szőlősardó családnév-készlete a 17–19. századok során nagyfokú stabilitást mutatott, nyilvánvalónak látszik, hogy az új házások döntően a férj falujában telepedtek meg, azaz a falu ebben az időszakban is dominánsan a *patrilokális* mintát követte. Az idegenből megtelepedett nők száma a 18. században még igen csekély lehetett (vö. 4. táblázat). Ebben még akkor is biztosak lehetünk, ha tudjuk, hogy az anyakönyvezési gyakorlat csak 1772-től nyújt elegendő támpontot a vősegi intézmény behatóbb vizsgálatára. A nők beházasodása, betelepődése ugyanis új családnevek meghonosodását is jelentette volna. Ilyenek azonban akkor csak kis számban bukkantak fel (4. táblázat), ha az özvegyekhez költöző, de utódok nélkül elhalt, vagy az örökségből kizárt jövevények eseteitől eltekintünk.

³⁶ A gyors felemelkedéshez a század eleji viszonylagos földbőség jó lehetőségét biztosította. A földek alkalmankénti újraosztásánál mindenki tehetségének megfelelően részesült a telki állományból.

³⁷ A mai napig élő elnevezés, miként a *Part* is.

Az, hogy a falun belül (tehát a tágabb értelemben vett patrilokalitás keretei között) az új házások hol alapítottak családot, atyjuk telkén-e (*patri-szesszionálitás*), vagy új beltelken (*neoszesszionálitás*), a forrásokból szintén rekonstruálható.³⁸ A vőség kizárásából következne az egyes nemzetségeknek ősi telkükhöz való kötődése, vagyis egy nagyfokú *szesszionális folytonosság* is. Azt pedig, hogy e térbeli kontinuitás során az ősi telkek integritását sikerült-e megőrizni vagy sem, a követett örökösödési minta szabta meg.

Az 1869-es háztartások térképre vitelekor a pontos lakóhely-azonosításokhoz szükség volt korábbi források segítségére is. Elsősorban az 1850-es és 1857-es népszámlálás anyagára, kisebb mértékben az 1828-as országos összeírásra és más nominális forrásokra lehetett támaszkodni. Kezdetől gyanítható volt, s menet közben bizonyossá vált, hogy a népszámlálásokhoz hasonlóan az 1828-as összeírásakor is a házak sorrendjében haladtak. Éppen ezért és ez által nyújthatott komoly segítséget a lokalizációs munkában. Sőt, ugyanebben a rendben készült az 1686-os, az 1711-es, az 1756-os, az 1771-es úrbéri összeírás, továbbá az 1715. és 1720. évi országos összeírás is. A conscriptorok mindig ugyanúgy, balról jobbra kerülve írták össze a falut, azaz ugyanabban az irányban, amerre a házszerűség is haladt egészen a 20. század közepéig, az összeírók mindössze a kiindulópont megválasztásában tértek el egymástól.³⁹ Ez pedig azt jelenti, hogy a névsoros időmetszetek összevetésével az 1869-re rekonstruált faluképből vissza lehet következtetni a száz-kétszáz évvel korábbira. Azaz meg lehet állapítani az egyes nemzetségeknek az 1709–11. évi nagy pestis előtti elhelyezkedését. Ez a viszonylag egyszerű eljárás rendkívül hatékonynak bizonyult. Ebből a munkából született a Függelékben közölt II. táblázat és az 1. és 2. Térkép. Az 1720 utáni névsorok megfeleltetésénél az anyakönyvekből levezetett leszármazási rendet is figyelembe vehettem. Az összevetés alapján világosan igazolható volt a telkek birtoklásában is a törzsökös nemzetségek évszázadokon átívelő folytonossága. A Függelék II. táblázata alátámasztja azt a korábbi megállapítást is, hogy a falu 1710 utáni újrapépesülése elsősorban a természetes szaporodásnak volt köszönhető. Jól követhető itt a lakóűrűség növekedése az idő előrehaladtával.

³⁸ Az anyakönyvi adatokból rekonstruált leszármazási fák és az 1771-ből, 1828-ból és 1871-ből rendelkezésre álló birtokadatok, valamint a családok 1869. évi lakhelyeinek egymáshoz rendelése azt mutatta, hogy a 18. század első felében, a pestis utáni földbőség következtében az egymással közeli rokonságban állók is, akár testvérek is, gyakran költöztek egymástól távol, a falu különböző részeire. Természetesen egy örökös mindig az ősi birtokon maradt. A 18. század második felétől, a telkek telítődésével azonban ez a lehetőség mindinkább háttérbe szorult, helyette a telkek felosztása jelenthetett megoldást. Mária Terézia úrbérrendeletétől ugyanis a telkek számának növelésére sem volt már lehetőség. Ezért van az, hogy a 18. század közepén élt gazdák leszármazottait még a 19. század végén is gyakran egymás szomszédságában találjuk.

³⁹ Dézsmajegyzékek és urbáriumok összeírásai sorrendjeink összevetésével, az első katonai térkép-felvétel anyagára is támaszkodva Veress Éva sikeresen rekonstruált 16–17. századi zempléni településrendeket. (Veress 1966.)

A Szög első rekonstruálható lakói Osvártok voltak. Ám az úrbérrendezés után az Osvártok elvesztették itteni telküket,⁴⁰ helyüket a 19. században először a molnár Csehek és Kósa Ferenc tanító utódai, majd a Csehekhez benősült egyik Porcsok ág (Cseh Porcs), végül a teresztenyei Ötvösök vették át. A 18. század közepe táján Angyalok és a Porcsok is jutottak itt telekhez. A 19. században a Porcsok lettek a Szög meghatározó nemzetsége, az 1850-es években már öt águk élt itt egyszerre.

A falu keleti szélén fekvő, nyugatra lejtő *Part* a 17. század második felében a Rito és a Décse nemzetség birtokában volt. Az utolsó Décse, Décse Péter 1711-ben mint vagyontalan, utódok nélküli zsellér még szintén itt lakott. A többi Décse a pestis áldozata lett, ami annál is inkább valószínű, mert az 1709–11-es pestis Szőlősardón éppen itt, a Parton szedte a legtöbb áldozatot. A Décsék mellett két Rito család gyermekei maradtak árván. Hogy 1711–1715 között maga Décse Péter is meghalt-e, vagy az újrakezdés reményében esetleg elköltözött: nem tudni, de a család nevével később már a szomszédos falvakban sem, sőt a megyében sem (pl. 1869-es népszámláláskor) találkozunk. Helyükre, a Ritok mellé a 18. század közepéig Osvártok, majd az úrbérrendezésig még Porcsok is települtek. Az úrbérrendezés után már nincs komoly változás.

A *Part* folytatásában a Porcsok és a Dobánok népesítették be az *Alvéget* (Alvég I.) már a 17. század utolsó harmadában is. Az 1771–72-es úrbér-rendezéskor azonban a Dobánokat zselléreknek minősítették, ettől kezdve a Porcsok mellett fokozatosan háttérbe szorultak. Száz év múltán, az 1869/71-es tagosítás során a Dobánok utolsó hagyatéka már a Nagy Porcsok birtokai között szerepel. Az *Alvég szemközti*, patak menti telkei (Alvég II.) a török idők után a Benék, valamint az Osvártok és a Ritok egy-egy ágának a szálláshelye volt. Az úrbéri tabella kiadása után a Benék súlya csökkent (fél telket vesztek), ám a 19. század folyamán fokozatosan ismét megerősödött. Rito Márton (1686) utódait utoljára 1715-ben találjuk a templom melletti alvégi portán. Az úrbérrendezés-kor itt összeírt Rito János a *Part*ról került ide már az 1760-as években. Fél telkét a rendezés során elvesztette, utódai a 19. század első évtizedeiben lassan eltűnnek, elvándorolnak a faluból. Helyüket a római katolikus Bafiak vették át, akikkel az 1828-as összeírásban találkozunk először. A Rákiak ősei eredetileg a felső Felvég és a későbbi *Ráki-sor* egymással szemközti telkeinek lakói voltak. A 19. század közepére a teljes Ráki-sort benépesítették.

Feltűnő, hogy a többi falurész nagy időbeli stabilitásával ellentétben a *Felvég* lakossága mind összetételében, mind történetiségében a legváltozatosabb volt. Ezt a területet a falu feltehetően a többenél később szállta meg. Ha korábban lakott is volt, az 1710. évi járványban elpusztult, s csak fokozatosan népesedett be újra.⁴¹ Az úrbérrendezés után ez a terület mindenekelőtt az új, telkes jövevények

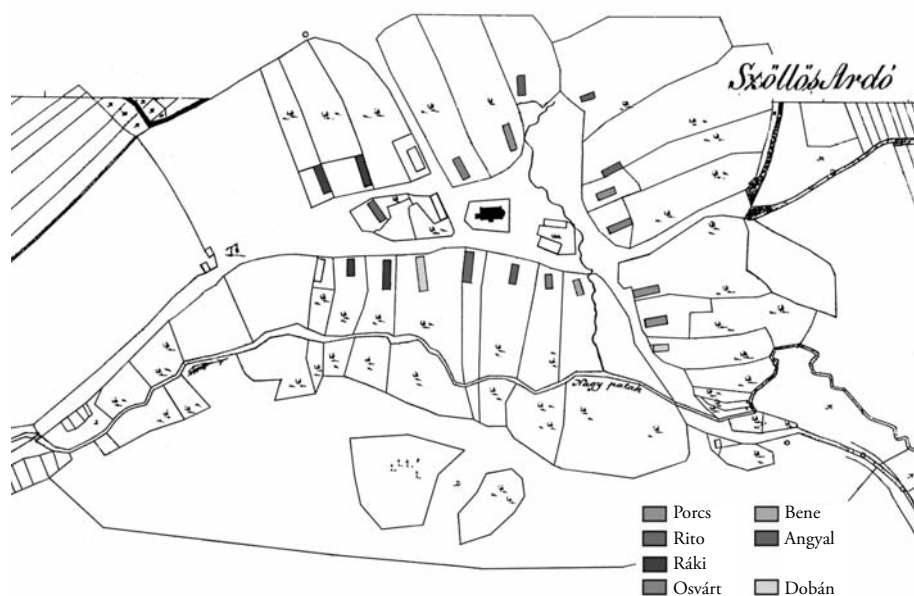
⁴⁰ 1771-ben az úrbéri összeíráskor Osvárt György, a gazda már nem élt, ezért a rendezés során elvették a család birtokaként felvett fél telket. Ugyanez történt a két Dobán családdal is.

⁴¹ Összhangban van ezzel az az aradi hagyomány, amely szerint a falu régen a mai belterület keleti részén volt.

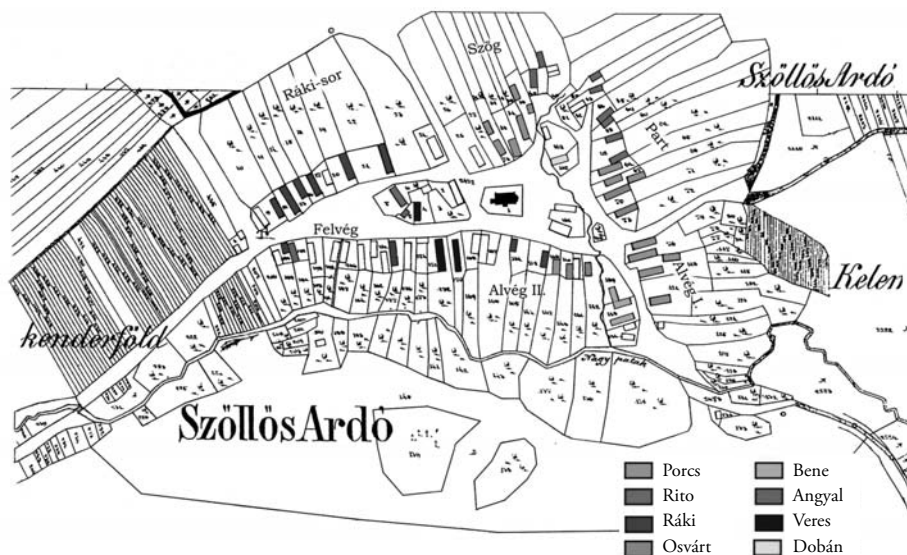
lakóhelye volt. Itt jutottak telkes házhelyhez a Veresek, a Hajdúk és a Hegedűsök is. De ide kerültek le a faluban törzsökös családok zselléruutódai is, mint pl. a Gazsi Angyalok, Rito Sándor (lásd 1828), Rito János (lásd 1857) s mindenekelőtt a Ráki-nemzetség zsellérffiai. A leszármazottakat nyomom követve úgy tűnik, mintha a Rákiak az ősi Ráki-sori telkeikkel szemközti felvégi házhelyeket (eredetileg talán réteket) mindvégig magukhoz tartozónak érezték. Szinte állandó a Rákiak mozgása a két terület között, családok költöznek le és vissza! Az urbárium kiadása után a telkes Rákiak a Ráki-soron, a zsellérek a Felvégen csoportosultak. 1772 után Ráki Péter (a Ráki-soron, a rendezés során egész telkének felét elvesztette) és testvére, Ráki Márton (a Felvégen, egész telkes) utódai helyet cseréltek egymással. 1828 után a Ráki-sori Ráki János (zsellér) ffiai a Felvégen bukkannak fel stb. Ugyanakkor a falunak ezen a részén 1870-ig egyetlen Porccsal sem találkozunk, s az Osvártok, Ritok is csak átmeneti jövevények itt.

A falu átellenes végeiről elszármazott két nemzetség: a Ráki és a Porcs egymástól való térbeli elszigetelődése az egész korszakra jellemző. Ezen csak az 1869-es tűzvész utáni közigazgatási rendezés változtatott, amikor a Ráki-sor folytatásában, a volt kenderföldek helyén új beltelkeket mértek ki. A régi, a feudális korszakra jellemző elvek ekkor nem érvényesülhettek tovább, az új faluban, a szabad paraszti világban a nemzetségek elkülönülése már nem volt, nem lehetett szempont.

1. térkép

Szőlőszárd a nemzetségek lakóhelyeivel, 1771

2. térkép

Szőlősdárdó a nemzetségek lakóhelyeivel, 1869

A Rákiakéhoz hasonló kompakt tömböt alkotott a Parton a Rito nemzetség, ők sem igen keveredtek mások közé. Zsellér utódaik az iskola melletti és a felvégi zsellérházak lakói voltak. A Rákiakkal és Ritokkal ellentétben az Osvártok és még inkább a Porcsok viszont nem állapodtak meg egy helyben. Ősi telkeikről valóságos rajokat bocsátottak ki. Ennek következtében nem egy-egy nagy, hanem több kisebb telektömböt hoztak létre úgy, hogy közben a falu képzeletbeli felezővonalán túl nem költöztek. A falufeleken belüli költözések, s főleg az egymás mellé költözések – miként túlfelől a Rákiaknál – itt is megfigyelhetők. Markáns példa erre a Porcsok fokozatos szögbeli térnyerése.

A másik fontos különbség egyrészt a Porcsok és Osvártok, másrészt a Rákiak és Ritok között az, hogy az előbbieket között a 18. század végétől egészen 1870-ig csak elvétve, sőt, a Porcsok között egyáltalán nem voltak zsellérek. Mindez nem lehetett pusztán a véletlen műve, a háttérben a családok eltérő örökösödési stratégiája, vagy az új telekhez jutás eltérő lehetőségei húzódnak meg.

A falu benépesülésével párhuzamosan, a nemzetségek ágainak felszaporodásával jelentek meg az ágazati megkülönböztető elnevezések is. A faluban több kisebb tömbben lakó Porcsok és Osvártok esetében erre a célra a lakóhelyre utaló megnevezések is alkalmasak voltak. Ennek a folyamatnak mintegy párjaként a nemzetségi ágazatok térbeli megfelelői is létrejöttek. A szülők körül megtelepedő fiúk olyan csoportot alkottak, amely egyszerre szerveződött lokális és vérrokonon alapon. Szőlősdárdón ezeket a csoportokat a lokalitás mozzanatát előtérbe

állító udvar elnevezéssel illették.⁴² A közszájon forgó, s a mai napig emlegetett udvarok a Parton a *Varga-udvar* (Varga Ritok) és a *Parti-udvar* (Parti Porcsok), az Alvégen a *Csáki-udvar* (Csáki Porcsok), ezzel szemközt, a pásztorházak mellett a *Bene-udvar*, és az iskolával átellenben a *Veres-udvar*. Szőlőszárdon a belterület telítettsége sohasem érte el azt a szintet, ami a szomszédos keleti palóc területre is jellemző hosszú-udvarok kialakulásához vezethetett volna. Ezek a közös udvarok a múltban ténylegesen sem különültek el, kerítés még a már telekkönyvileg megosztott házhelyek között sem húzódott.⁴³

A NEMZETSÉGI EXOGÁMIA NYOMAI

Szőlőszárdon a nemzetségeket egészen a 19. század végéig alapvetően az *exogámia* jellemezte. 1772 és 1895 között az olyan kisebb nemzetségekben mint az Osvárt, Bene, Angyal, Dobán egyetlen egyszer sem fordult elő endogám házasság (5. táblázat). A Ritok és Rákiak maguk közötti házasságára is csak egy-egy esetben került sor (1870, 1843). 1860 előtt Porcs Péter és Porcs Judit 1817-ben megkötött frigyétől eltekintve nem házasodtak egymás között a Porcsok sem. Míg a 19. század folyamán általános tendenciaként jelentkezett a falu külső házassági kapcsolatainak fokozatos beszűkülése, ez a nemzetségi exogámiát szinte érintetlenül hagyta.

⁴² A palócságnál a hasonló csoportosulásokra széles körben elterjedt és használt, s a rokoni aspektust jobban hangsúlyozó *had* elnevezést itt nem használták. A *had* terminus helyi használatára vonatkozóan sem történeti utalással nem találkoztam, sem a recens hagyományban nem bukkanok rá a nyomára.

⁴³ Az anyakönyvben előforduló legrégebb ragadványneveket (18. sz. első fele) mint a Kis, Nagy, Öreg még ifjabb/idősebb jelentésben, azaz csak egyének, nem pedig családok megkülönböztetésére használták. Hasonló szerepe volt a személy foglalkozására utaló ragadványneveknek (pl. mester Hegedűs János, 1773, molnár Cseh János, 1760k, Ficsor juhász Mihály, 1786. A Katona Porcsoknak nevezett ágazat őse valóban lehetett katona de ragadványnevét már utódai is örökölték. A ragadványnevek másik rétege a jelölt személy valamely tulajdonságait emelte ki: pl. Balog Porcs (1870), Göndör Porcs (1866), Nagy Porcs (1870). A ragadványnevek zöme a nemzetségeken belüli ágazatok elkülönítésére szolgált. Ilyenek voltak a falun belüli lakó- illetve származási helyre utaló nevek, mint pl. Alsó Porcs (1850), Parti Porcs (1851), Szögi Porcs (1872), Kőházi Porcs (1858). A 18. század végétől, s még inkább a 19. század első felében bevett gyakorlat volt az ágazatok „ősök” utáni elnevezése is. Az ágazati megkülönböztetés alapja csak egyetlen esetben volt az ágazat törzsökének keresztneve (a Ráki Páltól, 1771–1827, származók a Ráki Pál vezetéknevet viselték), az összes többiben az ágazat-ős felesége lett a névadó. A jellemző típusba tartoznak pl. a Cseh Porcs (az 1814-ben egybekelt Porcs János és Cseh Éva utódai), a Csáki Porcs (Porcs Péter – Csáki Mária, 1824), a Kéri Porcs (Porcs János – Kéri Mária, 1824), Völgyi Rito (Rito Péter – Völgyi Erzsébet, 1774), Vido Rito (Rito János – Vido Éva, 1804), a Varga Rito (Rito Péter – Varga Kovács Mária, 1806) nevezetek. Megkülönböztető ragadványnévnek csak az Ardóban ritkán előforduló feleségnevek voltak alkalmasak, még véletlenül sem találkoztunk olyan nevekkkel, mint Rito Veres, Ráki Porcs, stb. A ragadványneveknek hasonló rendszere élt a szomszédos tornai, gömöri és borsodi falvakban is. A névadásnak ezt a sajátos módját ezen kívül csak a kislétföldi Marcelházáról, valamint Karcagról ismerem. Első példái az 1770-es évekből valók. Mivel mindhárom területen reformátusok között fordul elő, hátterében a református egyház egységes anyakönyvezési gyakorlata áll.

A sokféle ágazott nemzetségek vérségi összetartozásának tudata tehát ekkor nem egyszerűen a közösség történeti tudatának része volt, hanem a házastárs kiválasztását is meghatározó viselkedési norma.

5. táblázat

A nemzetségi exogámia tükröződése az 1772–1890 között kötött házasságokban

Férj \ Feleség										
	Porcs	Ráki	Ritó	Osvárt	Bene	Veres	Angyal	Más arдай	Össz. arдай	Nem arдай
Porcs	6	10	4	2	3	3	2	4	34	36
Ráki	5	1	4	2	0	5	0	6	23	27
Rító	7	4	1	0	0	1	0	5	18	30
Osvárt	4	2	1	0	0	3	0	2	12	14
Bene	2	1	0	0	0	1	0	3	7	14
Veres	8	2	1	0	1	3	1	4	20	11
Angyal	0	1	0	1	0	0	0	1	3	17
más arдай	7	3	3	5	0	1	0	–	–	–

Ezen a gyakorlaton 1865-ben a Parti Porcsok ütöttek rést, méghozzá igen rendhagyó módon (2. ábra). 1865–1881 között Parti Porcs Andrásnak mind az öt fia Porcs lányt vett feleségül. A feleségekből három Alsó Porcs (nem testvérek), egy Nagy Porcs, egy pedig Katona Porcs, valahányan a Parttal szomszédos Alvégről. Parti Porcs Pál a fiúutód nélkül maradt Alsó Porcs Andrásához, Parti Porcs András pedig Katona Porcs Mihályhoz állt vőnek. János és valószínűleg József és Mihály is pedig haza nősültek. A 19. század második felében tehát a terebélyes Porcs nemzetségben már megengedett volt a belső házasság, megkezdődött a nemzetségi exogámia ágazati exogámiába oldódása.

A bemutatott eset azonban nemhogy nem volt tipikus, de a 19. század végéig is egyedülálló maradt. Nemzetségben belüli házasság 1895-ig a már elősoroltakon kívül Szőlősardón nem volt.

A régi nemzetségek egymás közötti házasodása is bizonyos szabályoknak volt alávetve. 1870 előtt az összes *Ráki-Porcs* házasság egytől-egyig a Ráki Pálok és a Porcsok között kötött (3. ábra). 1772–1895 között a Ráki Pálok házasságaitól eltekintve viszont csupán egyetlen Ráki-Porcs frigy jött létre (1876).

A Ráki Pál ágazat fiai 1830–70 között kizárólag Porcs lányokat vettek el. Az ágazat törzsöke, Ráki Pál (1771–1827) még a Ráki-soron született, de apja halála után özvegy édesanyja az Alvégen lakó Angyal Istvánhoz ment feleségül (1789). A család ekkor az Alvégre költözött. Pál majd egy évtized múltán, 1798-ban vette nőül (Parti?) Porcs Juditot és nagybátyja, Ráki Márton felvégi telkén alapított családot, szemközt azzal a telekkel, ahol született.

2. ábra

Parti Porcs András fiainak párválasztása

Parti Porcs	András	1819–1894 gazda 22. hsz.	1841	Boros	Mária	Kelecsény
<i>Gyermekeik:</i>			\leftrightarrow <i>Házastársaik:</i>			
Parti Porcs	Pál	1841–	1865	Alsó Porcs	Erzsébet	Szőlőszárdó
Parti Porcs	János	1844–	1869	Nagy Porcs	Juliánna	Szőlőszárdó
Parti Porcs	Mária	1846–1888	1865	Bódis Veres	Mihály	Szőlőszárdó
Parti Porcs	András	1849–	1875	Katona Porcs	Juliánna	Szőlőszárdó
Parti Porcs	Juliánna	1850–	1869	Ráki	Péter	Szőlőszárdó
Parti Porcs	József	1854–	1877	Alsó Porcs	Erzsébet	Szőlőszárdó
Parti Porcs	Mihály	1857–	1881	Alsó Porcs	Zsuzsánna	Szőlőszárdó
Parti Porcs	Zsuzsanna	1861–1861	X			

3. ábra

A Ráki Pálok és Porcsok házasságai

Ráki Pál	1771–1827	38. hsz.	1798	Porcs	Judit	1777–1852	
<i>Gyermekeik:</i>			\leftrightarrow <i>Házastársaik:</i>				
Ráki	Erzsébet	1799–1803	X				
Ráki	Péter	1803–1827	1822	Doszpoly	Erzsébet	Petri	
Ráki	Erzsébet	1806–1806	X				
Ráki	János	1807–1812	X				
Ráki	Éva	1811–1825	X				
Ráki	János	1815–1880	1835	Nagy Porcs	Mária	Szőlőszárdó	
Ráki	István	1819–1819	X				
Pál	Ráki Péter	1803–1827	38. hsz.	1822	Doszpoly	Erzsébet	Petri
Pál	Ráki István	1824–1861		1846	Nagy Porcs	Juliánna	Szőlőszárdó
Pál	Ráki Éva	1827–1828		X			
	Oláh Péter	1803k-	gazda	1828	Doszpoly	Erzsébet	Szőlőszárdó
	Oláh Péter	1803k-	gazda	1857	Viczek	Katalin	Varbóc
	Oláh Mária			1845	Szór	Márton	Kápolna
Pál	Ráki István	1824–1861	gazda 38. hsz.	1846	Nagy Porcs	Juliánna	Szőlőszárdó
Pál	Ráki Péter	1848–		1869	Parti Porcs	Juliánna	Szőlőszárdó
Pál	Ráki Juliánna	1851–1854		X			
Pál	Ráki István	1853–					
Pál	Ráki János	1856–1857		X			
Pál	Ráki János	1859–1863		X			

Ráki Pál és elsőszülött fia, Péter 1827-ben bekövetkezett halála után néhány évvel (már az 1828-as összeírás után) özv. Ráki Pálné, Porcs Judit gyermekeivel leköltözött az Alvégre, férje mostohaapjának, néhai Angyal Istvánnak a telkére. Kisebb fiát, Ráki Pál Jánost 1835-ben, majd unokáját, Istvánt 1846-ban Nagy Porcs Pál lányaihoz adta. Talán éppen ezeknek a házasságoknak, a Nagy Porcs család támogatásának köszönhető, hogy a Ráki Páloknak az Alvégen is sikerült megőrizniük gazda státuszukat és nem süllyedtek zsellérsorba. Öreg Ráki Pál dédunokája, Péter 1869-ben ugyancsak Porcs (Parti) lányt vett feleségül.

A Porcs fiak részéről a Rákiaktól való tartózkodás egyáltalán nem volt jellemző. A *Porcs-Ráki* házasságok sorát 1795-ben Porcs János nyitotta meg. A 19. században, s főleg 1843–1851 között a Porcsok és Rákiak között létrejött házasságok egyenesen gyakoriak voltak. Ráki lányt vettek el a többek között a Katona Porcs fivérek a Szögben, sőt Katona Porcs József második felesége is Ráki lett. Felső Ráki családokból származó lányokat vettek el a Kéri Porcs fivérek is az Alvégen. De találunk Ráki menyecskéket a Kőházi, a Szögi, a Parti és a Csáki Porcsok portáin is.

Ritka volt a *Porcs-Osvárt* (2 eset) és az *Osvárt-Porcs* (1874 előtt egyetlen eset) házasság is (5. táblázat). Két család valóságos szövetsége bontakozik ki az 1820-as évekből: Göndör Porcs István és János 1820-ban és 1823-ban vett el két Kis Osvárt lányt: Zsuzsánnát és Juditot. Az Osvárt lányok fivére, István pedig négy évvel később Porcs Sárával (a Göndör Porcs fivérek unokatestvérével) kelt egybe. A házasság után a két Göndör Porcs fivér az Alvégről a Szögbe, Osvárt István a Partról a Ráki-sorra költözött. 1874-ben megint csak Kis Osvárt fiú nősült a (Csáki) Porcsokból. Az Alvégről Osvárt Pál 1879-ben Nagy Rito József özvegyét, Kéri Porcs Zsuzsánnát (sz: 1853), majd annak halála után húgát, Juliánnát (sz: 1856) vette nőül.

A *Rákiak* és *Osvártok* között is mindössze két-két házasság létesült a kérdéses időszakban. Zsellér Ráki József és Kis Osvárt Julianna házassága szorosan kapcsolódik a Kis Osvártok előbbi történetéhez. Juliánna ugyanis a Ráki-sorra, méghozzá éppen a zsellér Ráki József szüleinek telkére került Osvárt István unokatestvére volt. Kis Osvárt István és Porcs Sára, illetve Zsellér Ráki József és Kis Osvárt Juliánna nászát 1827 januárjában mindössze két hét választotta el.

Még gyengébb volt a kapcsolat az Osvártok és Ritok (egy, illetve nulla eset) között (5. táblázat). A Ritok a Porcsok és a Rákiak felé viszont, az adatok tanúsága szerint, mindig nyitottak voltak. A sort még lehetne folytatni, de ennyiből is látszik, hogy a 19. században a szőlősardai házasságok korántsem véletlenszerűen jöttek létre. Az események mögött szabályok, szokások szövevényes rendszere rejteződik. Mindezt részleteiben felfedni, a motivációkra rámutatni ma már aligha lehet, annyit mindenestre elfogadhatunk, hogy a nemzetség a párválasztás szabályozásában a 19. században Szőlősardón még működő és ható intézmény volt.

A GAZDASÁGI ÜZEMEK JELLEMZÉSE: SZERKEZET, FÖLDBIRTOK

Szőlőszardó gazdasága és társadalma 1870 előtt még nagyrészt a hagyományos, alapvetően feudális, rendi kategóriákkal írható le. Az önálló földbirtokláson nyugvó úrbéres jobbágygazdaságok száma e korszak végén a zsellérség töredék-birtokaival együtt 65 volt.⁴⁴ A gazdaságok többsége háztartásgazdaság volt, azaz a legtöbb gazdaság munkaerejét egyetlen háztartás biztosította.⁴⁵ Kilenc gazdasági egység viszont két-két háztartás összefogásán, vagy kényszerű birtokközösségén nyugodott.

6. táblázat

A gazdaságok az őket alkotó háztartások száma, a lakott házak száma és a használt csürrész szerint, 1869⁴⁶

Hány háztartást számlál a gazdaság?	Hány házat birtokol	Mekkora csürrészt birtokol	Összesen	Zsellér	A gazdaság telekhányada					
					1/8	2/8	3/8	4/8	6/8	
1	1	0	14	12	2					
1	1	1/4	2			1	1			
1	1	1/2	15		3	10	2			
1	1	1	14		2	8	1	3		
1	1/2	0	4	2	2					
1	1/2	1/4	2		1	1				
1	1/2	1/2	5		2	3				
1	1/2	1	0							
2	1	0	1	1						
2	1	1/4	0							
2	1	1/4	1		1					
2	1	1	3					2	1	
2	2	0	1	1						
2	2	1/4	0							
2	2	1/2	2		2					
2	2	1	1		1					
			65	16	12	27	4	5	1	

⁴⁴ A földkönyvben és a tűzkárfelvételi jegyzőkönyvben még megtalálható Völgyi Péter (nem Rító) a népszámlálási anyagból már hiányzik. Az 1,6 magyar holdat birtokló zsellér nem régóta lakhatott a faluban, az anyakönyvekben nincs nyoma. A kellő adatok hiányában – és mert a tűzvész után elköltözött – minden összesítésből kihagytam.

⁴⁵ A háztartás és a gazdaság fogalmának körülhatárolására a szőlőszardói forrásanyag alapján lásd Heilig 2000a és Heilig 2000b.

⁴⁶ A 6. táblázatban és a továbbiakban minden összesítésben az egyetlen 1/6 telket a nyolcadosok közé, a szintén egyetlen 2/6 telket pedig a 3/8 telket bírók közé soroltam be.

A 6. táblázat tanúsága szerint Szőlőszardón 1870 körül a közös vagy külön háztartás vezetése, a közös vagy külön gazdálkodás és a lakótér elkülönített vagy elkülönítetlen használata alapján négy fő típus különböztethető meg:

1. külön házban élő háztartásgazdaságok
2. a házat egymással megosztó, de külön gazdálkodó háztartásgazdaságok
3. a házat egymással megosztó és közösen gazdálkodó háztartások
4. külön házban élő, de közösen gazdálkodó háztartások

A legjellemzőbb kétségtelenül az 1. típus volt, ide tartozik a gazdaságok 69,2 %-a. A legfeljebb néhány holdat birtokló zsellérháztartások között aránya még magasabb (75,0 %). De ez a formáció volt a leggyakoribb a birtokos parasztek között is.

A külön gazdálkodó, de egy másik háztartással a házat megosztó 2. típusú háztartások egytől egyig fertályos vagy nyolcados parasztagazdaságok voltak (16,9 %).

Közösen gazdálkodó háztartások természetesen inkább a vagyonosabb rétegekben fordultak elő (7 eset – a gazdaságok 10,8 %-a). Négy 2/8-os, két 4/8-os és egy 6/8-os gazdaságban a fogyasztás elkülönülése nem vonta maga után a földterület megosztását és így a szántóföldi termelés szétválasztását. A közösen birtokló 2 zsellér háztartáspár esetét célszerű ezektől külön kezelni. A legalább fertályos gazdaságot fenntartó társult háztartások közös házban, vagy közös beltelken álló saját házaikban laktak. Az elhalasztott válakozások hatása a gazdaságok és a háztartások telki hányad szerinti eloszlásának különbözőségeivel is jól mérhető. Az osztozkodások elmaradása a nagyobb birtokok fennmaradását segítette elő, meghatározó szerepe volt a birtokaprózódás késleltetésében. Ez az ellensúlyozó hatás a negyedtelkes gazdaságokban volt erőteljesebb, s elsősorban az ennél kisebb birtokok kialakulását gátolta. Ezért az 1/8-os telekkategóriába tartozó gazdaságok mind abszolút számban, mind arányukban messze elmaradnak a nyolcados háztartások mögött. Mindez arra utalhat, hogy a nyolcadrészt már nem tartották életképes birtoknagyságnak.

A gazdaságok fenti csoportosítása mellett tanulságos a vagyoni rétegződés szerinti vizsgálat is (7. táblázat). 1869-ben a birtokok majd negyede (24,6 %) zsellérek töredékgazdasága volt. A bő háromnegyed részt kitevő birtokos gazdaságok többsége 2/8–3/8 telken (63,3 %), kisebb hányada ennél kisebb vagy nagyobb telken működött (24,5 % illetve 12,2 %). Tekintetbe véve a jobbágytelek helyi nagyságát (37 magyar hold), a birtokolt úrbéres eredetű földterület (szántó és rét) jellemző nagysága Szőlőszardón 1869-ben 9–14 magyar hold, azaz 7–10 katasztrális hold volt.

Az 1772-es úrbérrendezést követően lendületet vett birtokaprózódás 1869-re már meglehetősen előrehaladott állapotban volt. A telkeket 1/8-nál kisebb részekre még nem osztották ugyan, de a nyolcadréteg telítődése fenyegető közelségbe került. Egész telke 1828 után már egyetlen gazdaságnak sem volt. Az uralkodó birtokméret, mint láttuk, a század utolsó harmadára a negyed telek lett. Csak a birtokos parasztokat figyelembe véve az átlagosan birtokolt telki

hányad 1828 és 1869 között 0,44 telekről 0,27 telekre csökkent. 1869-re a teljes telki állománynak már több mint a fele a negyedések kezében halmozódott fel.

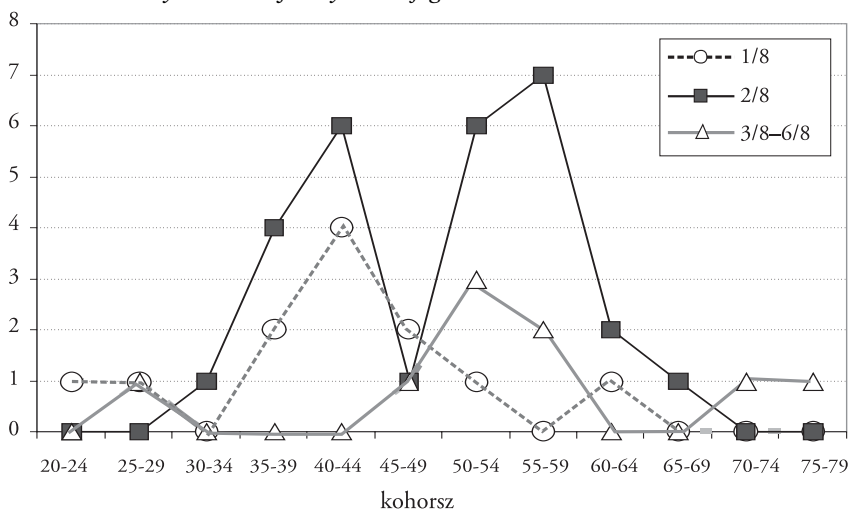
7. táblázat

A parasztgazdaságok eloszlása telki hányad szerint 1828-ban, 1850-ben és 1869-ben

	Zsellér gazdaságok	Birtokos gazdaságok							Birtokos és zsellér összesen
		1/8	2/8	3/8	4/8	5/8	6/8	össz.	
1828	12		7		18		1	26	38
1850	14	4	18	5	9	1	1	38	52
1869	16	12	27	4	5		1	49	65

4. ábra

A nyolcadosok, fertályosok és jógazdák koreloszlása 1869-ben

A szakadatlan birtokprózódás egyik fontos következménye volt, hogy a gazdák különböző rétegeiben az átlagos életkor egymástól jelentősen eltérő volt. Öröklés esetén a már megosztott, tehát kisebb telkek a fiatalabb nemzedékére szálltak. Így nem meglepő, ha az alacsonyabb birtokkategóriába tartozó gazdák átlagosan fiatalabbak voltak a módosabbaknál (4. ábra). 1869-ben a nyolcados gazdák voltak átlagosan a legfiatalabbak (41,9 év), náluk a negyed telekkel bírók csaknem nyolc évvel voltak átlagosan idősebbek (49,5). A fertályosok koreloszlásából az is kitűnik, hogy ebben a rétegben két korcsoport dominált, a 35–44 évesek, illetve az 50–59 évesek csoportja. Az előbbieket gyaníthatóan nemrég megosztott féltelkesek örökösei. A legalább három nyolcad telekrészirt birtokló gazdák életkora még magasabb,

átlagosan 53,5 év volt. Az 50 év feletti negyedesek és a náluk nagyobb birtokot bírók gazdaságában várhatóan az elkövetkező 5–15 éven belül kerül sor a birtok örökösök közötti felosztására. A falut az 1772-es úrbérrendezés óta eltelt évszázad alatt csaknem a duplájára duzzadt népessége miatt egyre fokozottabban fenyegette az elszegényedés, hiszen a termőföldek bővítésére csak korlátozottan volt lehetőség. Világos, hogy ha a birtokelaprózást valamilyen módon nem sikerül megállítani, vagy újabb földterületeket nem sikerül a művelésbe bevonni, az néhány évtizeden belül életképtelen birtokok kialakulásához vezet.

Ha nemcsak a telki hányadot, hanem a birtokok valós kiterjedését vesszük tekintetbe, a gazdaságok vagyoni viszonyairól árnyaltabb képet rajzolhatunk. A maradványföldek (*remanenciák*) és az irtásterületek gazdaságonként különböző nagysága egyrészt jelentős eltéréseket eredményezett az egyes telekkategóriákon belül, másrészt csökkentette e kategóriák közötti kontrasztot. 1869 táján végeredményben négy vagyoni réteg elhatárolása látszott indokoltnak: 1. a *zselléreké* (23,4 %), 2. a 10 magyar holdnál kevesebb földet birtokló nyolcadosok (1/8-rész: 18,8 %) rétegéé, 3. a 10–20 m. hold közötti területtel rendelkező negyedeseké (2/8–3/8-rész: 48,5 %) és végül 4. a *jógazdáké*, azaz a 20 m. holdnál többet birtoklóké (4/8-rész vagy több: 9,4 %). A rétegek közötti különbségek nemcsak jól érzékelhetőek voltak, de meg is határozták, be is határolták a gazdaságok és az egyének életlehetőségeit. Nem véletlen, hogy a falu máig számon tartja, ki származott *jógazda*, *gazda*, vagy éppen *zsellércsaládból*.

ÖRÖKLÉS, BIRTOKÁTADÁS

A háztartásciklus ideáltípusa a statisztikai vizsgálatok alapján⁴⁷ Szőlőszárdon a 19. század második felében a következő volt: az új házások kezdetben a férj apjának családjánál, azokkal közös, formálisan törzscsalád szerkezetű háztartásban laktak. Egészen addig, amíg a gazda sorban következő második fiúgyermeké is házasságot nem kötött. Ő bátyjához hasonlóan szintén apja háztartásában kezdte meg családos életét. A háztartás azonban nem vált nagycsaládosá. Mire a második fiú megházasodott, a korábban házasodott fiú, akinek ekkora rendszerint már legalább az első gyermeke is megszületett, önálló háztartást alapított. Az ősei telkén felépült új házba költözött, vagy apja házában különült el. Az apa formálisan törzscsaládos háztartásában ez a szerepcsere néha még egyszer megismétlődött. A jellemző gyakorlat inkább az volt, hogy sok fiúutód esetén kettő maradt atyja telkén, a többi vagy zsellér lett, vagy, ha tudott, vőnek állt a faluban, néha idegenben. Mint az a háztartásciklus-vizsgálatainkból kiderült, és ahogyan az emlékezet is számon tartja, a lakóházat, vagy legalább a szülők lakószobáját (az *első házat*) általában a legutoljára nősült, s egyben rendszerint legkisebb fiú

⁴⁷ A háztartásciklus részletes elemzését lásd Heilig 2000b, Heilig 2003.

örökölte.⁴⁸ A pitvarból nyíló másik szobában, az *utóházban* gyakran valamelyik fivére lakott családotul. Tehát, bár ez a háztartásciklus az egyenlő vagy előnyösített fiági öröklés megvalósítását szolgálta, formálisan, fázisaiban hol nukleáris, hol szerepváltó törzscsaládként figyelhető meg.

A felvázolt ideáltipikus háztartásciklus azonban különböző okokból megsérülhetett. Ilyenkor minden módon igyekeztek helyreállítani. A megözvegyült háztartásfő a lehető leghamarabb újránházasodott, így özvegyembereket ritkán találni a háztartás élén. A megözvegyült gazdasszonyok viszont inkább csak akkor házasodtak újra, ha gyermekei még kicsik voltak, s a gazdaság munkaerőigénye ezt megkövetelte. Fiúgyermek híján vőt, ritkábban szolgálát⁴⁹ fogadtak a házhoz, akinek azonban, ha később mégis felnőtt egy fiúutód, mennie kellett. Ahol sok fiúgyermek volt, igyekeztek közülük egyet-kettőt vőnek állítani.

Az, hogy a házas testvérek, akik a szülőktől rájuk maradt belsőségén ha külön szobában, önálló háztartásban, netán külön lakóházban is, de mégiscsak egymás mellett maradtak, már önmagában is mutatja, hogy a lakóház és a háztartás öröklésében megragadható törzsöröklési jelleg a fundusra már nem áll. A funduson osztozó gazdafiak általában apjuk teljes úrbéri illetékéből, azaz a külsőségekből: szántó- és rétföldekből, az ezek után járó erdő- és legelőhasználatból és minden úrbéres jogból természetben részesedtek. A fiúk általában igen, de nem mindig egyenlő arányban osztozhattak meg az ősi birtokon. Előfordult, hogy a gazda egyik fiának a földingatlanból nagyobb részt juttatott, mint a többieknek, feltehetően többlet kötelezettségekért (pl. a gazda özvegyének eltartása) cserébe. Valamelyik fiú ebben az értelemben vett előnyösítése azonban 1870-ig nem volt meghatározó jelentőségű, általánosnak még ekkor is inkább az egyenlő arányú fiági öröklés mondható. De ez az egyenlő osztozás sem terjedt ki minden fiúutódra. A belső és külső telki illetékből csak azok a fiak részesedhettek, akik a portán maradtak. A gyakorlatban ez egy-két és csak kivételesen több fiú öröklését jelentette. Három örökös esetén az osztozkodás aránya olykor 1:1:2 arányban történt, azaz ilyenkor is előfordult előnyösítés, a telkek harmadolását kerülték.⁵⁰ Abból, hogy 1/8 teleknél kisebb rész 1871-ig nem alakult ki, még nem lehet azt a következtetést levonni, hogy a birtokolt telek nagysága alapvetően befolyásolta az öröknyújtás módját, hiszen a nyolcadtelkesek rétegét ekkor még fiatal gazdák alkották. A Kőházi Porcsok esetében, ahol először került sor a nyolcad telek tovább örökítésére, a földet nem osztották tovább, az egyébként egy házban élő két testvér közül csak az egyik örökölte azt.

Az öröklési rendszer működését a háztartásciklusok vizsgálata csak részben világította meg. A telekről elkerült, vőnek állt, elköltözött legények sorsát

⁴⁸ Így volt ez még a 20. században is. A házat a legkisebb örökölte, a többit kifizette. A többi fiú igyekezett házat építeni magának, vagy vőnek állt.

⁴⁹ Arra is van példa, hogy a felfogadott szolgálóból lesz vő, azaz, mielőtt az idegent befogadták, kipróbálták munkabírását.

⁵⁰ 1871-ig csupán egyetlen fél telek harmadolása történt meg (Ráki Pál József 1/6 és Bafi István 2/6 telke), a többi mind a nyolcad telek többszöröse.

homályban hagyta. Ennek a kérdésnek a vizsgálatára csakis a családrekonstrukciós és genealógiai vizsgálat eredményeinek a birtokösszeírásokkal való egybevetése után nyílt lehetőség. Az öröklési rendek megállapítását még így is több körülmény nehezítette. Legfőképpen az a fluktuáció, amely a telekhányadok birtoklásában tapasztalható, s amelyért elsősorban a földesúri hatalom beavatkozásai, pl. új úrbáriumok kiadásával, tehetők felelőssé. Amikor egy gazdaság valamilyen okból többé nem volt képes arra, hogy a birtokában lévő földek megműveléséhez szükséges munkaerőt és igaerőt kiállítsa, az uradalom a telki földet más, nagyobb munkabírású, az úrbéri terheket teljesíteni képes családoknak adta. Így juthatott földhöz több betelepülő idegen, és így veszítették el telkeiket pl. a Dobánok az 1771–72. évi úrbérrendezéskor. Ha az 1771-es, 1828-as és 1871-es birtokadatokat összevetjük, azt találjuk, hogy ugyanahhoz a beltelekhez hol több, hol kevesebb külsőség tartozott, miközben a telkek végösszege nem változott. A Benék pl. 1771-ben $\frac{1}{2}$, 1828-ban $\frac{1}{4}$, 1871-ben ismét $\frac{1}{2}$ telket birtokoltak. Szomszédjaiknak, az Osvártoknak előbb egy egész, majd 1828-ban utódaiknak összesen $\frac{1}{4}$, s végül 1871-ben öt-nyolcad telki illetőségük volt. Általában a Parton és az Alvégen 1771 és 1828 között csökkent a telkek összege, 1828 után pedig ismét nőtt. A Szögben éppen ezzel ellentétes folyamat játszódott le. Végülis azoknak a fundusoknak a száma, amelyekhez az egész időszakban végig ugyanannyi külsőség tartozott, mindössze kettő volt(!). Az öröklési rend vizsgálatának szempontjából ezek a legtisztább képletek.

A Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor Rito István (1746–1792) egy egész jobbágytelket bírt. Mivel atyja 1765-ben már elhunyt, öccse, Péter (1758k–1820) pedig csak 1779-ben házasodott, az urbáriális összeíráskor a telek István neve alatt vétegett fel. Több, a felnőttkort megérő fiútestvérük nem volt. A telket később megfelezték. Az 1828-as regnikoláris összeírás idején a fél-fél telket már örököseik kezén találjuk. 1828-at Istvánnak csupán egyetlen fia, János érte meg, akinek 1804 körül Vido Évával kötött házasságából négy fia és négy lánya született (Vido Rito ág). A fiúk közül hárman éltek meg a felnőttkort s kötöttek házasságot. István (1807–1848) 1827-ben, János (1809–1861) 1843-ban, Péter (1827–1880) 1848 körül nősült. A későn, talán katonáskodás után házasodott János, a középső a Vido Rito fiúk közül, Ns. Szász János özvegyét vette el, s két kicsi fiával a felvégi Szász házba költözött, felvállalva a zsellérsorsot. Tizenhat év házasság után, 1859-ben megözvegyült. Nem maradt sokáig özvegy, 1861 farsangjában újranősült. Ezzel a házassággal János végleg kilépett a Vido Ritok örökből, s így apjuk fél telke két testvére, Istvánra és Péterre szállt, akik azt újból megfelezték. Vido Rito István negyed telkét 1871-ben már két fia, István és József birtokolta közös, osztatlan vagyonként. A szülői házat József, a kisebbik fiú örökölte, bátyja a telken kissé hátrébb építkezett. A másik negyed telek még 1871-ben is nagybátyjuk, az akkor 44 éves gazda, Vido Rito Péter (1827–1880) kezén volt. Az ugyan ezen a telken élő másik Rito-ág fél telkét az időközben elhunyt Péter (?–1765) fia Péter (1758k–1820) halálával egyetlen fia, aki ugyancsak a Péter (1783–1838) nevet viselte, örökölte. Ifjabb Rito Péternek Varga Máriával kötött házasságából három fia született

(Varga Rito ág). Mindhárom meg is házasodott, de a legidősebb, János (1807–1830), házassága után három évvel utódok nélkül halt meg. A Varga Rito birtok így Sándorra (1813–1880) és Istvánra (1821–1873) maradt, akik azt 1871-ben is még osztatlanul birtokolták. Ám később a két testvér utódai itt is két egyenlő részre osztották a fél telket. Az úrbérrendezés és a birtokrendezés között eltelt száz év alatt az eredetileg egész telek egy-egy háztartás-pár által osztatlanul birtokolt negyed és fél, és egy ötödik háztartás önálló tulajdonát képező negyed birtokra osztódott. Ebben az esetben, leszámítva az elköltözőket, az egyenlő fiági öröklés érvényesült. A portán maradó fiak apjuk telekrészén egyenlően osztottak meg. Az utód nélkül maradt, vagy elköltözött testvérek része a családban maradt.

Az Angyal nemzetség Pusko Angyal ága a Szögben fél telket birtokolt. A fél telek 1771-ben Angyal János (1700k–1779) nevén volt feljegyezve. Nagyobb fia, János (1739–1799) utódainak 1827 után már nincs nyoma a faluban, így ők nem is léphettek fel a vagyon örökösiként. A birtokot a kisebb fiú, István (1747–1811) örökölte. Angyal Istvánnak két fia érte meg a felnőtt kort. 1828-ban az elsőszülötté, Istváné (1783–1833) volt a teljes fél telek. Öccse, Sámuel (1785–1831), ekkor hiányzik az összeírásból, holott az anyakönyvi adatok tanúsága szerint egész életét a faluban élte le, háza az atyai ház mellett épült fel. Sámuel fia, János (1812–1849) hétévi házasság után fiú utód nélkül halt meg, s vele férfiágon ez az Angyal-ág kihalt. Sámuel háza azonban nem maradt üresen, a legkisebb lány, Erzsébet örökölte meg. Az örökölt házzal és a beltelekkel azonban a lánynak telekrész nem járt. Angyal Erzsébet férjével a Perkupáról hozzá költözött Pető Istvánnal zsellérek lettek. A teljes fél telek Pusko Angyal István ágán szállt tovább két fiára: Istvánra (1809–1874) és Péterre (1816–1856), egyenlően megosztva. 1871-ben István is, Péter özvegye is negyed telkes gazdák voltak. A Pusko Angyal birtok vázolt történetében az első két generációváltás akár törzsöröklésként is felfogható lenne. Ez az értelmezés azonban nehezen lenne védhető, mert a demográfiai eseményeket tekintetbe véve másfajta kimenetel esélye csekély volt. Persze a rendelkezésre álló forrásokból nem mindig lehet egyértelműen eldönteni, hogy egyes családok azért költöztek-e el, mert nem örököltek, vagy azért nem örököltek, mert elköltöztek, esetleg azért, mert fiúutód híján nem tudták volna biztosítani a földek fiági továbbörökítését. Az Angyal Pusko-ág esetében inkább arról lehet szó, hogy a rokonság nemcsak az elköltözött, de a fiúutód nélkül maradt családokat is kizárta az öröklésből.

Azok a fiúk, akik elkerültek a portáról, még ha a faluban maradtak is, rendszerint nem örököltek atyjuk földjéből. Néhányan közülük az uradalomtól új telket kaptak, mások zselléreként folytatták életüket. A rokonság támogatására azonban még az elszelléresedett családok is számíthattak, gazda rokonaik igás munkával segítették őket, kétkezi munkájukért cserébe. Sőt, a jogszokásban a parasztság körében is élő *ősiség* elve alapján még arra is volt esélyük, hogy ha birtokos oldalági rokonaik magtalanok maradnának, telkesként visszakerüljenek az ősi fundusra. Az ági öröklésből következően ugyanis a leszármazottak után

a felmenők, illetve az oldalági rokonok következtek az öröklési sorrendben, ilyen módon biztosítva a nemzetségi vagyron nemzetségen belül tartását.⁵¹ Ebből a szempontból is tanulságos a Bene-nemzetség története.

A Benék történetét a 17. század végétől tudjuk követni a faluban. A Benék telke, legalábbis a 18. század vége óta az Alvégen, a községi pásztorházaknak helyet adó udvar tőszomszédságában volt. A Benék és a mellettük lakó pásztorok története több ponton kapcsolódik egymáshoz. Öreg Bene András (1709k–1790) egész telkes jobbágy volt az 1771-es urbárium szerint. Idősebb fiának, Andrásnak (1755–1797) egyetlen fia született, János (1784–1827). János nem nősült meg, a falu csikósa lett,⁵² a családnak ezen az ágán föld nem öröklődött. Ha János apja ki is kapta örökrészét, halála után az az oldalágra szállt. Így öreg Bene András telke kisebb fiának, Istvánnak (1764–1814) az ágán szállt tovább. Neki három fia volt. 1828-ban a legidősebb, András (1789–1867) kezén fél telket találunk, öccsei Mihály (1796–?) és József (1801–?) pedig mindketten zsellérek (napszámosok). A szomszéd telken csikós nagybátyjuk mellett lakó kondás, a katolikus Dunaiszki János⁵³ két lányát vették el még 1826-ban és 1827-ben. Új házukat a Bene-udvarnak a pásztorházak felőli végén építették fel. Örökösök nem voltak. Bátyjuk viszont két fia, András (1819–1873) és István (1825–1873) között megosztotta fél telkét, Andrást előnyösítve István öccsével szemben 3:1 arányban.

A nemzetségek történetének vizsgálatakor már felvetődött a gyanú, hogy a Porcsok, Osvártok, illetve a Rákiak és Ritok birtokátadási stratégiájában kellett valami különbségnek lennie, másképpen nem érthető meg, miért volt annyi zsellér a Rákiak között, és miért hiányzott szinte teljesen ez a réteg a Porcs és Osvárt nemzetségben.⁵⁴ Mi is volt ez a különbség?

Különösen a Ráki nemzetségben fordult elő az, hogy a fiúk egy része a telekről elköltözve zselléreké lett. 1771-ben a teljes Ráki nemzetség egyetlen tömbben, a Ráki-soron és az azzal szemközti felvégi telkeken lakott. A beltelkek birtoklásában, öröklésében a Rákiak között egy sajátos, az örökösödés szabályozásának nemzetségi felügyeletét biztosító rendszer körvonalai vehetők ki.

Az urbárium kiadása idején (1772) Nagy Ráki István (?–1784) és Ráki Péter (1734–1784) egy egész, illetve egy fél telken ült a Ráki-soron. Péter két öccse, Márton és Kis Ráki István pedig a sorral szemközt, a Felvégen bírt egy-egy egész

⁵¹ Tárkány Szücs 2003: 711–712.

⁵² Egy 1824. évi pásztorösszeírásban (ŠOBA KE TŽ I. 234/1824) Bene János, 40 éves, a falu csikósa. Személyleírása: „termete közép, vallása ref., haja gesztenye, ábrázattya hosszú, ragyás, szeme sárga, beesett, szemöldöke barna, orra tömpe, bajusza nyírott, beszédje magyar és tót”.

⁵³ Az 1824-es pásztorösszeírásban Dulánszki János, péderi születésű 46 éves kondás.

⁵⁴ 1828-ban telkes (g) és zsellér (zs) gazdaságok a Ráki nemzetségben: 3 g, 3 zs, Rito: 3 g, 3 zs, Porcs: 8 g, 0 zs, Osvárt 1 g, 1 zs; 1847-ben (ŠOBA KE TŽ I. 129/1847: 321, A megyebeli szűkölködők összeírása, 1847. március) Ráki: 3 zs, Rito: 2 zs, Porcs: 0 zs, Osvárt: 1 zs (vak ember); 1869-ben Ráki: 8 g, 2 zs; Rito: 6 g, 1 zs; Porcs, 16 g, 0 zs; Osvárt: 5 g, 0 zs.

telket. Az, hogy a három testvér nevén önállóan szerepel egy-egy telek vagy telekrész, mutatja, hogy a 18. század utolsó harmadában még természetes volt az új telkek foglalása. Péter, az elsőszülött, akinek nem jutott hely a szülői telken, átköltözött a Ráki-sorra és ott fogott fel egy egész telket. A két öcs apjuk telkén maradt, mindkettőn egy-egy telekre egészítették ki az örökséget. Mária Terézia rendelete a jobbágytelkek számának (1772-ben 11½ telek) és nagyságának befagyasztásával azonban új helyzetet teremtett. A falu belterülete az elkövetkező száz év alatt már alig változott, új telkek kialakítására már csak korlátozott lehetőség volt. A Rákiak által bírt telkeken hamarosan jelentős átrendeződés indult meg. A valóságos vándormozgalmak eredményeként a telkes Rákiak a kedvezőbb fekvésű Ráki-soron (közvetlen kijárás a szántókra), a zsellérek pedig a Felvégen tömörültek.

Péter, amikor 1784-ben elhunyt, egy fiú és egy lány gyermeket hagyott maga után. Pál (1771–1827) ekkor mindössze 13 éves volt. Özvegy édesanyját 1789-ben az akkor 51 éves, szintén özvegy alvégi Angyal István vette feleségül, s így az ifjú Pál is az Alvégre került. Amikor Pál 1798-ben megházasodott, atyai rokonai közé, néhai Ráki Márton felvégi belsőségére telepedett vissza. 1828-ban Pál özvegye nevén egy negyed telket vettek itt fel. Pál fiait azonban az időközben egyre fogyó föld a mostoha Angyal nagypapa telkére csábította vissza. (Az egykori alvégi Angyal birtok így jutott a Pál Rákiak kezére, míg az innen elszármazott Angyalok – Gazsi Angyalok a felső faluvégen, és Angyal József a Templom-szeren – a 19. század második felében már mind zsellérek voltak.) Ráki Péter örökösei tehát végül mind elkerültek a Ráki-sorról.

Ráki Pálnak az 1771-ben még a Felvégen lakó öccse, Márton (1737–1797) utódai viszont a Pétertől üresen hagyott telken találhatóak a későbbi forrásokban. Márton unokái közül 1871-ben Felső Ráki Sándor a 61-es, öccse, János a 62-es számú ház tulajdonosa volt. Bár 1771-ben még Péter és Márton Felvégen lakó öccse, Kis Ráki István is telkes gazda volt, 1828-ban örökösei már mind felvégi zsellérek: Sámuel és Gergely, akik mindketten fiú utód nélkül haltak meg.

Öreg Ráki Mihály (1710k–1760k) negyedik, legkisebb fia, Mihály (1757–1833) az 1771-es összeírásban még nem szerepelhetett, hiszen csak jóval később, 1782-ben jutott el a családalapításig. 1828-ban viszont már fél telkes gazda a Ráki-soron. Egyetlen fiát, Jánost 1871-ben, a 60-as szám alatt, unokatestvére fiainak szomszéd-ságában találjuk. A 64-es és 65-ös számú ház lakói ugyanekkor Nagy Ráki István le-származottai voltak. Szintén a Ráki-sor lakója volt 1771-ben az elárvult Ráki György (1754–1806), aki mint 17 éves gyermek még nem szerepelhetett az úrbéresek összeírásában. Nagyobb fiainak gyermekei mind a Felvégen letek otthonra, a soron csupán legkisebb fia, Pál maradt. Pál fia, Pál Ráki József (az alvégi Pál Rákiaknak csak távoli rokona) 1871-ben a 63. számú házban lakott. Pál Ráki József (1829–1895k) gazda zsellér unokatestvérei a Felvégen: Zsellér Ráki József (1807–1853), Zsellér Ráki János (1813–1871) és Oldalsó Ráki István (1818–1870) voltak. Zsellér Ráki János esete külön is érdekes. 1850-ben még a Ráki-soron lakott nagybátyjánál, Pálnál, azaz végül is nagypapa házában, de miután Pál fia József házasságot kötött, Zsellér Ráki János átköltözött a Felvégre, ahol testvére, Zs. Ráki József tőszomszéd-ságában, néhai Ráki Sámuel (távolon) házában lelt otthonra.

A Rákiaknak a Ráki-sor és a Felvég közötti ide-oda vándorlásában, a lakóházak és beltelkek nemzetségen belüli fluktuációjában is tetten érhető a vérségi összetartozás tudata. A Rákiaknál a zsellér és gazda rokonok együttműködésének egész rendszere alakulhatott ki. A mindennapi munkaszervezést az is segítette, hogy a rokonok egy tömbben maradtak. A zsellérek a Ráki-sori gazdaportákkal szemközti patakparti telkeken találtak otthonra. A Rákiaknak a nemzetség által is felügyelt örökösödési stratégiájának éppen ez volt a lényege: a rokonság ily módon azokról is gondoskodni tudott, akiknek a család az örökrészből nem tudott juttatni.

Ennek a rendszernek a Porcsoknál nyoma sincs. Nem is volt rá szükség, hiszen a Porcsok között nem voltak zsellérek. Ők az örökségből kiszorult utódokról másképpen igyekeztek gondoskodni.

Porcs András (1742–1795) 1771-ben fél telek birtokosa volt. Ő maga, s utódai is a Szög lakói voltak. Fia, József (1762–1829) 1828-ban még egyedüli birtokosa az örökölt fél teleknek. Neki hét fia született, közülük négy érte meg a felnőttkort. A két idősebb fiú: Szögi Porcs István (1809–?) és József (1812–1890) 1871-ben közösen negyed telket bírtak. A fél telek másik fele az előnyösített legkisebb fiúé, Pálé lett (1826–?). (Szögi Porcs Pál 1860 körül telekrészét ismeretlen okból elvesztette, kb. 1860-ig több helyen, pl. az anyakönyvekben mint gazda, azután mint zsellér szerepel. A birtokelkülönítéskor neve mellé a „volt telkes” megjegyzést tették. 1870-ig ő az egyetlen zsellér Porcs.) A negyedik fiú, Mihály már nem kapott a földből, feleségül vette Varbóci Veres István negyedtelkes gazda árván maradt lányát, s leköltözött hozzá az Alvégre.

Nagy Porcs András (1727–1797) egész telkes gazda egyetlen felnőtt fia, István (1766–1829) 1828-ban már csupán félhelyes gazda volt. Az ő hat gyermeke közül kettő még kis korában meghalt. A másik négy fiú családot alapított. Elsőként István (1787–1837) 1808-ban. Feltehetően részesedett az atyai örökségből, de ezt bizonyító forrás nem került elő, 1828-ban még apja gazdaságában dolgozott. Öccse, (Cseh) Porcs János (1794–1866) 1814-ben vőnek állt Cseh Jánoshoz. Miután 1837-ben a legidősebb fiú, István meghalt, az alvégi Nagy Porcs birtok a két fiatalabb fiúra, Pálra (1799–1873) és Péterre (1803–1873) szállt. Ők, mint már láttuk, a fél telken életük végéig közösen gazdálkodtak.

Alsó Porcs Mihály (1744–1823) idősebb fia, Péter (1772–1827) utódai 1828-ban egy félhelyet bírtak. Péternek két felnőtt fia volt: Mihály (1795–1847) és József (1798–1850). Mihály négy fiút nevelt fel. A legidősebb, szintén Mihály (1819–1879) negyed telket örökölt. A második fiú, József (1829–?) és a harmadik, István (1831–1889) 1857-ben katonák, s ezért csak harmincon túl házasodtak. József és a legkisebb testvér, Márton 1861-ben nősültek, később egyiküknek sincs nyoma a faluban, vőnek álltak. József Égerszögre, Márton Szögligetre. Az 1869-es népszámlálás tanúsága szerint mindketten gazdák lettek. A harmadik fiú, István

(1831–1889) miután leszerelt és 33 évesen megnősült, nyolcad telekkel részesedett az örökségből. Mihály és István, az örökösök, apjuk telkén maradtak. Nagybátyjuknak, az öreg Porcs Józsefnek két fia házasodott meg. János (1826–?) 1849-ben, ő lett a negyed telek örököse. Péter (1830–?), aki szintén katonáskodott, elég későn nősült. 1862-ben a nagygazda Varga Ritoékhoz állt vőnek. Később mint Balog Porcs Péter a falu egyik legtekintélyesebb gazdájává lett.

Alsó Porcs Mihály (1744–1823) kisebb fia János (1774–1835) 1828-ban szintén félhelyes gazda volt. Őt felnőtt fia közül a két nagyobb: István (1798–1866) és János (1802–1873) a Szögre költözött, ott szereztek maguknak 1/8 illetve 2/8 nagyságú telket (Göndör Porcsok). A harmadik fiú, András (1805–1873) maradt helyben, s 1/8 telek örököse lett. Alsó Porcs János második házasságából született fiai: Kéri Porcs József (1825–1874) és Pál (1831–?) 1871-ben 1/4 telek közös birtokosai voltak.

Parti Porcs András (1782–1831) féltelkes gazdától két fia örökölt: András (1819–1894) és István (1824–1883). A gazda elsőszülött fiát előnyösítette: neki 3/8, öccsének 1/8 telket hagyva. Ifjabb Parti Porcs András két fiút adott vőnek: első szülöttjét, Pált (1841–?) Alsó Porcs Andrásához, és a kovács Andrást (1849–?) Katona Porcs Mihályhoz (a nemzetségen belüli Porcs házasságok!). Az egyik örökös János (1844–?) lett. A két kisebb fiú már 1871 után házasodott, így arra a kérdésre, hogy részesedtek-e a telki örökségből, a vizsgált források már nem adnak választ. Mindenesetre, mivel mindketten Alsó Porcs lányt vettek el, számolni kell a vőseggel is, mint lehetőséggel.

A Porcsok örökösödési stratégiájának tehát egyik igen alapvető eleme volt a vőnek áll(it)ás. Azért is fontos ez, mert a Porcsokkal ellentétben a Rákiak, Ritok nem álltak vőnek (Rákiakhoz a Porcsok sem). Még az Osvártokról mondható el, hogy ha nem volt jobb lehetőségük, vállalták a vőseget is. A Porcs nemzetség a falu keleti felében gyakorlatilag minden adódó beházasodási lehetőséget megragadott, s így az atyai birtokból nem részesülő utódok is önálló gazdaság birtokába jutottak. Részben éppen ennek köszönhető a Porcsok fokozatos kiterjeszkedése erre a falufélre. A vőnek állított Porcs fiak között sok leszerelt katonát találunk.⁵⁵ Az évekig katonáskodó férfiakat az általános jogszokás szerint nem illette meg az otthonmaradottakkal egyenlő rész, hiszen ők a gazdaság munkájában évekig nem vettek részt.⁵⁶ Számukra a vőség elfogadható lehetőség volt. Az a néhány Porcs utód pedig, akik otthon sem tudtak maradni, új telekhez sem tudtak jutni, s akiknek helyben vőnek sem sikerült állniuk, elköltöztek a faluból. Az Égerszögre, illetve Szögligetre vőnek állt Porcs Józsefen (1829–) és Mártonon (1834–) kívül csupán egyetlen elköltöző Porcsról tudunk. Porcs János, akit az 1857-es népszámláláskor mint családostul huzamosan távollevőt írtak

⁵⁵ Például a már említett Katona Porcs Mihály (1818–?), Porcs József (1829), Csáki Porcs Péter (1830–?), Balog Porcs Péter (1830–?).

⁵⁶ Tárkány Szücs 1983: 717.

össze, Szuhogyon volt szolga. A falu hasonló módon történő elhagyására 1870-ig a Rákiak között nemigen akad példa.⁵⁷

Sommásan: a Rákiak, a Ritok kerültek a vőséget, a Porcsok és az Osvártok nem lettek zsellérek. Hogy ezeket az eltérő viselkedésmintákat, az örökösödést is erőteljesen átható nemzeti normákat mennyire a gazdasági célszerűség, s mennyire a nemzetség büszkesége, tagjaiért érzett felelőssége táplálta, ma már nehéz eldönteni.

Az egész vizsgált időszakban lány (azaz vő) az ingatlan örököse csakis akkor lehetett, ha a fiági utódlást nem sikerült megvalósítani. Ha nem volt fiúutód, örökösként még az apa valamelyik férfi rokona, vagy az örökbe fogadás is szóba jöhetett. De nemegyszer még élő fiúutód mellett is kénytelenek voltak vőt fogadni a házhoz, ha a fiúcska még túl kicsi volt, de a gazdaság már nem nélkülözhetette tovább a dolgos férfikezeket. Várni ilyenkor már csak azért sem lehetett akármeddig, mert a kor halandósági viszonyai között egyáltalán nem volt biztos, hogy a *kisinas* megéri a férfikort, s az évek előrehaladtával nénje házassági kilátásai is romlottak. De az is előfordulhatott, hogy a vő lassan felcseperedő sógorát kiszorította az örökségből, zsellérsorsra jutatta.

Valami hasonló esett meg a felvégi Dobánokkal. Az 1769-ben elhunyt egész telkes gazda, Dobán János özvegy feleségét és három árváját hagyta maga után. Az időközben lezajlott úrbérrendezés során az özvegyasszonytól elvették az egész teleknyi illetőséget. Annak, hogy a család ismét telki földhöz juthasson, csak akkor volt esélye, ha ismét férfi kerül a házhoz. Az özvegy nem várhatta meg míg kisfia, István (1761k–1833) felcseperedik, Juditot, idősebb lányát (1755–1825) 1774-ben férjhez adta. A vő, Veres Márton (1745k–1830) a Csáky gróftól szép telket kapott, 1828-ban az egyetlen 3/4 telkesként első gazda lett a faluban. Ugyanakkor sógorát, a vér szerinti Dobán leszármazottat a szomszéd házban zsellérrként írták össze. Veres Márton a Veres-udvar megalapítójaként népes nemzetség törzsöke lett, a felvégi Dobánok utódai pedig a szögi zsellérházakba szorultak, s a család később kihalt.

A leszármazottak a rájuk maradt földet vagy önállóan vagy közösen, osztatlanul birtokolták. A közeli rokonságban álló háztartások sokszor együtt, közös erővel gazdálkodtak az osztatlan birtokrészen. Az, hogy a földek megosztása a szülők halálakor sem feltétlenül következett be azonnal, segített annak megelőzésében is, hogy a birtok idegen kezekbe kerüljön. A föld így az esetleg kiháló ágakkal sem hullott ki szükségszerűen a család örökéből. Az elhalasztott válakozások, a közös gazdálkodás fenntartásának hátterében azonban sokszor nem tudatos stratégia, hanem kényszerítő élethelyzetek álltak.⁵⁸ A háztartásfő családapa sokszor nem érte meg azt a napot, amikor második fiúgyermek is megnősült. Ilyenkor az özvegy lépett a háztartásfő szerepébe, s tartotta is mindaddig, míg az

⁵⁷ Az egyetlen eset Ráki Györgyé (1783). Ő három fivérével osztozott atyjuk örökén, s házassága (1807) után néhány évvel perkupai apósához költözött nejével és fiával, Sámuellel. Az 1869-es népszámláláskor Ráki Sámuel perkupai gazda.

⁵⁸ Vö. Tárkány Szücs 2003: 718.

utolsó legény is megnősült. Ekkor azonban visszavonult, s innentől eltartottként jelenik meg a dokumentumokban. A fivérek háztartásai azonban nem szükség-szerűen osztották fel mindjárt az örökséget, még sokáig együtt gazdálkodhattak. Azok közül a közösen működtetett gazdaságok (számuk 1869-ben összesen 12) közül, ahol az együttműködő háztartások fejei oldalágon rokonok (leggyakrabban fivérek) voltak, egyetlen kivétellel minden esetben (8 esetben) az apa korai halála a válakozás elhalasztásának egyik oka.⁵⁹ Három közösen működtetett gazdaságban az átlagosnál jelentősen kevesebb igaerőt találunk, ami a közös gazdálkodás hatékonyabb erőforrás felhasználásának következménye lehet. Másik három esetben viszont az igásállatok teljes hiánya a kooperációra készítő újabb kényszerként hatott.

ÖSSZEZÉS

1771–1890 között Szőlőszárd házassági gyakorlata alapvonalaiban megfelel a régióakra általánosan jellemző korai és általános házasságkötési gyakorlatnak. A falu zömét kitevő református úrbéres népesség körében a nők átlagosan 21 éves korukban mentek férjhez, s 25 éves korára a nők túlnyomó többsége megkötötte első házasságát. A férfiak első házassági átlagéletkora az 1780-as évektől jellemző 23 évről a jobbágyfelszabadítás után 25 évre emelkedett. Az 1880-as évek előtt első házasságukat kötők koreloszlásában egy másodlagos csúcs is megfigyelhető 32–33 éves kor körül a hosszú katonáskodás miatt kitolódott házasságok miatt. Az 1868 után bevonultak már csak két esztendőig szolgáltak, így a házasságok évtizeddel való kitolásának fő oka megszűnt.

A szőlőszárdi úrbéresek házassági kapcsolatai zömmel a 15 kilométeren belül fekvő, református vallású, úrbéres jobbágyfalvakkal jöttek létre mind a férfiak, mind a nők esetében. A házasság utáni lakóhelyválasztásban a patrilocális minta dominált. A vőnek állt gazdafiak is kevés kivétellel a faluban maradtak. A gazdacsaládokba vőként betelepülő és a telket utódaira átörökíteni képes vők száma elenyésző volt. A 19. században az endogámia nem egyenletes, de folyamatos erősödése tapasztalható. A század eleji 25–30%-os ráta a század közepére 60%-ig emelkedett, sőt, 1880 után már a 90%-ot is meghaladta. Ugyanez a tendencia megfigyelhető mind a nőknél, mind a férfiaknál, valamint a jelentősebb nemzetségeknél is.

A házasság kiválasztásánál az azonos életmód jelentősége növekedett, a réteg-endogámiáé pedig csökkent. A telkesek még lehetőleg egymás között házasodtak. A zsellérek mind felfelé, azaz a telkesek felé, mind lefelé, a cseléd és szolganép felé nyitottak voltak. A jobbágyokéhoz hasonló életmódot folytató kurialista, s még inkább az armalista kispapok az úrbéres telkesekkel gyakran házasodtak. Az értelmiségivé, hivatalnokká (lelkésszé, tanítóvá, jegyzővé) lett kispapok

⁵⁹ A közösen működtetett gazdaságokról, az őket egybentartó demográfiai és gazdasági kényszerekről részletesen lásd Heilig 2003.

viszont elsősorban az értelmiség (rendi állástól függetlenül), s a kézművesek, iparosok felé nyitottak. Rendi endogámiáról csak másodlagosan beszélhetünk.

Vegyes házasságok (római katolikus – református, református – evangélikus) már a 19. század elejétől előfordultak, de számuk csekély.

A különböző célú népességösszeírások és népszámlálások (lokális aspektus), valamint az anyakönyvekből rekonstruált leszármazási rendek (vér- és affiniális rokonság) figyelembevételével az 1869-re lokalizált családok őseinek lakhelyét is rekonstruálni lehetett, egészen a 17. század végéig visszamenőleg, amikortól a településrend kontinuitása igazolható. A faluban ily módon meg lehetett határozni a nemzetségek „ősi fészkeit” és a nemzetségek terjeszkedésének folyamata is nyomon követhetővé vált. A törzsökös nemzetségek lakóhelye a Ráki-sor (Rákiak) a Szög (Osvártok), a Part (Ritok, Décsék), az Alvég (Porcsok, Bene, Osvárt-ág, Rito-ág) volt. A jövevények és az elszelléresedett telkesek elsősorban a Felvégre telepedtek.

A nemzetségi exogámiát az 1860-as évek előtt egyetlen egyszer sértették csak meg, 1865-től azonban Parti Porcs András mind az öt fiát a Porcs nemzetségből házásította ki. A két legjelentősebb nemzetség, a Ráki és a Porcs, a falu átellenes végein laktak, egymás közé nem költöztek.

A földbirtokok öröklésének vizsgálata a telki állomány időnkénti teljes vagy részleges, úrbárium vagy egyedi megállapodás útján történő újracsztása miatt még a gazdag forrásadottságok mellett sem egyszerű feladat. Konkrét mikrotörténeti esettanulmányokon keresztül juthatunk közelebb a tisztánlátáshoz. Az áttekintett családtörténetek alapján megállapítható volt, hogy a nemzetségi vagyoni megőrzésében az ági öröklés játszott fontos szerepet. Lehetővé tette, hogy a nemzetség kiháló ágainak telki állományát más ágazatok örökíthessék tovább.

Az egyre gyorsuló birtokaprózódás következtében elsősorban a töredéktelkesek száma nőtt, a zselléréké alig, relatív súlyuk az úrbéres népességen belül még csökkent is. A birtokaprózódás lassítására a különböző nemzetségek eltérő stratégiákat alakítottak ki. Az általános minta az egyenlő fiági öröklés volt, de a legtöbb esetben 1–2, ritkán több fiú számára. A többi fiút más módon elégitették ki. A Ráki nemzetségben az örökségből kiszoruló utódok a zsellérek számát szaporították. A zsellér Rákiak Ráki-sori telkes nemzetségtársaikkal szemközt, az Alvégen telepedtek le. A zsellér Rákiak közül többen ismét a telkesek közé emelkedtek, s viszont. A Porcs nemzetségben az örökségből kiszorultakat vőnek állították, két kivétellel a falun, sőt a falufélen belül. 1870-ig egyetlen zsellér Porcsról sem tudunk! A két stratégia mérlege: 1828–1869 között a Porcsok a vőség révén több beltelket megszereztek a faluban, de összes telki állományuk valamelyest csökkent (4-ről 3 7/8-ra). A Rákiak között 3-ról 2-re csökkent a zsellérek száma, s összes telki állományukat is sikerült megnövelniük (2-ről 2 3/8-ra).

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Archivum Regni, Lad. BB. és Lad. DD., Torna vm. Szöllős-Ardó, 1715. és 1720. évi országos összeírások.

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Regnicolaris Levéltár, Archivum Palatinalae: az 1827. évi VII. tc. alapján elrendelt összeírás Szőlősardóra vonatkozó iratai.

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Magyar Kamara Archívuma, Conscr. Portarum, Torna vm.: 1578–1635. évi porta-összeírások.

Magyar Országos Levéltár (MOL)

P72: Csáky cs. Lvt.: az 1593-as és 1711. évi urbárium.

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Mikrofilmtár: egyházi anyakönyvek, születési 1726–1895, házassági 1772–1895, halálozási 1764–1895; az 1771. évi úrbérrendezés iratai; az 1857. évi népszámlálás Szőlősardóra vonatkozó iratai.

Štatny Oblastny Archív v Košiciach (ŠOBA KE)

Turnianska župa, 1778–1850 (Torna megye levéltára, –1859), a megyebeli szűkölködők összeírása, 1847. március; A járásbeli nemes urak összeírása, 1813. augusztus 2; Torna vm. Alsójárás szavazóképes nemeseinek összeírásai, 1843, 1846; megyei pásztorösszeírás, 1824.

Štatny Oblastny Archív v Košiciach (ŠOBA KE)

Turnianska župa, 1860–1882 (Torna megye levéltára, 1860–1882), az 1869. évi népszámlálás háztartási felvételi ívei, Szőlősardó.

Štatny Oblastny Archív v Košiciach (ŠOBA KE)

Slúžnovský úrad Turňa 1850–1922 (Szolgabírói hivatal, Torna, 1850–1922): az 1850. évi népszámlálás házankénti kimutatásai és összesítő íve, Szőlősardó.

Szőlősardói református gyülekezet levéltára, Magtári jegyzőkönyv 1869–1880.

Mészáros Jenő (Szőlősardó) levéltára, Elkülönítési jegyzőkönyv 1871 (tagosítási földkönyv), hiteles másolat; Úrbéri egyezség 1869. júl. 20., Szőlősardó, 1916. évi hiteles másolat, Kassa.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Földhivatal, Edelényi Kirendeltsége, Térképtár, Az 1868-as kataszteri felvétel térképanyaga.

Nagy, Ludovicus 1828: *Notitia politico-geographico Statisticae inlyti regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum* I. Budae

Maksay Ferenc (szerk.) 1959: *Urbáriumok. XVI–XVII. század*. Budapest

Herman Antal 1894: Régi szőlőhegyi-szabályzat. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* I. 167–174.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benda Gyula 2003: A házasságok Keszthelyen 1750–1849: az átlagtól a mikrotörténelmig, avagy a léptékváltás problémája. In: Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai*. Miskolc, 82–93.
- Borovszky Samu 1909: *Borsod Vármegye története a legrégebb időktől a jelenkorig. I. A vármegye általános története az őskortól a szatmári békéig*. Budapest
- Bódi Erzsébet 1979: The Ethnocultural Assimilation of a Polish Settlement in Hungary. *Ethnographica et Folkloristica Carpatica* I., Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék, 101–113.
- Csoknyay Judit 1986: Egy kelet-magyarországi kis népesség (Szamosangyalos) párválasztási rendszerének jellemzői a XVIII–XX. században. *Demográfia* 29. 436–445.
- Dénes György 1983: *A bódvaszilasi-medence 700 éves története*. (Borsodi kismonográfiák 16.) Miskolc
- Faragó Tamás 2001: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *A KSH NKI 2001. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. (Szerk.: Faragó Tamás – Öri Péter.) Budapest, 19–63.
- Hajnal, John 1965: European marriage patterns in perspective. In: Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (szerk.): *Population in history. Essays in historical demography*. London, 101–143.
- Heilig Balázs 2000a: *Gazdaság és társadalom Szőlőszárdon, 1828–1870*. (ELTE BTK Szakdolgozat) Veszprém
- Heilig Balázs 2000b: Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében. In: *A KSH NKI 2000. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. (Szerk.: Faragó Tamás – Öri Péter) Budapest, 225–265.
- Heilig Balázs 2003: Háztartások és gazdaságok Szőlőszárdon (1830–1870). In: Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai*. Miskolc, 211–223.
- Ila Bálint 1976: *Gömör megye I. A megye története 1773-ig*. Budapest
- Kövér György 2007: Performációk II. „Nemesi társadalom” Tiszaeszláron a jobbágyfelszabadítás után. *Korall* 27. 110–150.
- Pozsgai Péter 2000: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. In: *A KSH NKI 2000. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. (Szerk.: Faragó Tamás – Öri Péter.) Budapest, 166–224.
- Pozsgai Péter 2007: Görög és római katolikus nemzetiségek házasságainak jellemzői Torna megyében a 19. század közepén. *Korall* 27. 45–93.
- Pozsgai Péter 2007b: A földbirtoklás változásai és a kisnemesség Torna megyében (15–19. század). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XLVI. (Megjelenés alatt.)
- Tárkány Szücs Ernő 2003: *Magyar jogi népszokások*. (második, bővített kiadás) Budapest
- Veres László 1984: Borsod megye etnikai arculatának változásai a 18. század első felében. In: Kunt Ernő – Szabadfalvy József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Miskolc, 27–35.
- Veress Éva 1966: Háztartás, telek, és termelés viszonya hegyaljai és bodrogi jobbágyfalvakban a XVI. sz. derekán. In: Makkai László (szerk.): *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában*. Budapest, 285–426.

FÜGGELÉK

I. Szőlőszardói családnevek 1578–1740 közötti forrásokban

1578	1588	1593	1596	1598	1686
3 Bak	2 Bakh	4 Bak	1 Bak	1 Bak 1 Balogh	1 Balogh 2 Bene
	1 Boros	1 Decze		1 Deche	2 Dècese 1 Dobán
1 Gal	2 Gaal	1 Gaall	1 Domonkos	1 Domonkos 1 Gal	1 [Gergely]
2 Hanniz 1 Illyes 1 Jakab 1 Janka	1 Hanniz 1 Illes 2 Jakab 2 Janka 1 Koczard 1 Matho	2 Hannez 1 Illyes 1 Jakab 2 Janka	1 Hennez 1 Jakab	2 Hanniz 2 Jacab 1 Janka 3 Kotsardy 1 Matho 1 Oswald 1 Pap	1 Janka 2 Osvár
2 Porcz 3 Rakay	1 Porczy 2 Rakay 1 Rytho	1 Petoo 1 Porcz 3 Raky 1 Rytho	1 Petheo 1 Porcz 1 Rytho	2 Petheő 5 Porcz 1 Raky 1 Rytho 1 Symon 1 Vargha 5 egyéb	1 Porcs 2 Ráki 3 Rito
1 Simon 4 egyéb	1 Symon 2 Wargha 3 egyéb	2 Warga 2 egyéb			1 egyéb
1686	1694	1711	1715	1726–30	1731–40
1 Balogh 2 Bene 2 Dècese 1 Dobán 1 [Gergely] 1 Janka 2 Osvár 1 Porcs 2 Ráki 3 Rito	2 Balogh 1 Bene 2 Decse 1 Dobán 1 Gergely 1 Janka 1 Osvárt 1 Porcs 1 Ráki 3 Rito	1 Angyal 1 Bene 1 Dècese 1 Dobán 1 Gergely 1 Osvárt 1 Porcs 1 Ráky 2 Rito 1 Istenes 1 Bojtorcza	1 Angyal 1 Dobán 1 Gergől 2 Oszvald 1 Porcs 1 Rákay 2 Rito	Angyal Dobán Osvárt Porcs Ráki Rito	Angyal Bene Dobán Osvárt Porcs Ráki Rito Szász Veres

II. A nemzetiségek lakóhelyeinek folytonossága 1686–1857 között

1686	1720	1771	1828	1857
<i>Part</i>				
1 Rito Mihály	3 Rito István	6 Rito István, id.	12 Rito István	15 Nagy Rito István
2 Décsé Márton				16 N. Rito Mihály ut.
3 Rito Mihály ifj.		7 Rito István, ifj.	13 Völgyi Rito János	17 Völgyi Rito Péter
4 Décsé Jakab			14 Rito János, ifj.	18 Vido Rito István
				19 Vido Rito Péter
			15 Rito Péter, ifj.	20 Varga Ritok
		8 Porcs István, ifj.	17 Porcs András	21 Parti Porcs János
				22 Parti Porcs András
				73 Parti Porcs István
		9 Osvárt István	18 Osvárt János	23 Osvárt János
				24 Osvárt József
<i>Alvég I.</i>				
5 Porcs Jakab	4 Porcs István	10 Porcs István, id.	19 Porcs János	25 Porcs András
				74 Kéri Porcsok
			20 Porcs Péter	70 Porcs Mihály
				26 Alsó Porcs János
		11 Porcs András, id.	21 Porcs István	27 Nagy Porcs Péter
6 Dobán György	5 Dobán János	12 Dobán János	22 Dobai János	28 Dobán Mária
<i>Alvég II.</i>				
7 Bene Péter		13 Bene András	23 Bene András	33 Bene András
8 Bene János				34 Bene András
9 Osvárt Péter	6 Osvárt Péter	14 Osvárt János	x Osvárt Mihály	35 Osvárt Mihály
				36 Osvárt János
			24 Veres István	37 Veres Éva
<i>zsellérbázak</i>				
10 Gergely István	x Gergely István x Angyal István	15 Angyal István	25 Angyal Mihály	46 Angyal József
		x Rito György	6 Rito József	66 Rito József
11 Torkos István		16 Rito János	26 Angyal Miklós	38 Pál Rákiak
12 Rito Márton			27 Bafi András	41 Bafi István
				42 Bafi János
<i>Felvég</i>				
	7 Dobán Mihály	17 Dobán Jánosné	28 Veres Márton	43 Veres István
			29 Dobán István	47 Veres József
			30 Ráki Pálné	48 Rito János
13 Ráki István		18 Ráki Márton	31 Ráki Gergely	49 Ráki Gergely
14 Janka Péter		19 Ráki István, ifj.	32 Rito Sándor	50 Ráki József
			33 Ráki Sámuel	51 Ráki János
			34 Hegedűs János	52 Hegedűs Pál
				54 Ráki István
			35 Hajdú János	55 Hajdú Péter
				69 Hegedűs János
			36 Gazsi Angyal	56 Angyal János
				57 Molnár Péterné

II. A nemzetségek lakóhelyeinek folytonossága 1686–1857 között (folytatás)

1686	1720	1771	1828	1857
	<i>Ráki-sor</i>			
15 Balog Márton	1 Ráki Péter	1 Ráki István, id.	1 Ráki Mihály	60 Ráki József
16 Ráki Mihály		2 Ráki Péter	2 Ráki Sándorné	61 Ráki Sándor
			3 Ráki Pál, ifj.	62 Ráki János
			4 Ráki János	63 Ráki József
			5 Ráki Sándor, ifj.	68 Osvárt István
				64 Ráki Sándor
				65 Ráki Mihály
	<i>Szög</i>			
17 Osvárt Márton	2 Osvárt Márton	3 Osvárt Györgyné	7 Cseh János	2 Cseh Porcs János
			8 Cseh István	3 Kósa Dániel
		4 Porcs András, ifj.	9 Porcs József, ör.	4 Kat. Porcs Pál
				72 Kat. Porcs József
			10 Porcs István	5 Köh. Porcsok
			11 Porcs József, ifj.	6 Göndör Porcsok
				7 Szögi Porcsok
		5 Angyal János	16 Angyal István	8 Szögi Porcsok
				9 Angyal Péterné
				10 Angyal István
				11 Pető István
<i>zsellérházak</i>		x Szász János	x Szász János]	12-14 Fóris, Dobán, Polonkai

Nagy Sándor

„Elváltak” és „válások”

*Családi állapot és jogintézmény a 19. század második felében
Budapest (Pest-Buda) példáján*

A válásokkal kapcsolatos első, vagy legalábbis valamilyen formában szinte mindig felvetődő kérdés rendszerint a válások gyakoriságára vonatkozik: hányan váltak el az adott helyen és időszakban, milyen sűrűn folyamodtak a házasságok felbontásához a férfiek és feleségek, mekkora volt az elvált népesség nagysága, aránya stb. Ennek alapján lehet megrajzolni azokat a tetszetős grafikonokat, amelyekről leolvashatók a „tendenciák”, s amelyek összevethetőek más relevánsnak ítélt görbékkel. Nos, ez a művelet a 19. századi Budapest (Pest-Buda) esetében egyébként is rendkívül nehéz feladatot jelent, de ezúttal nem az alapvető akadálylyal, a forrásadottságokkal szeretnék foglalkozni, hanem egy általánosabb problémát kívánok felvetni: a definíció kérdését. Hogyan tekint(het)tek a kortársak az „elváttakra”, illetve az „elváttak” önmagukra, továbbá mit ért(h)ettek „váláson”? A kérdés megválaszolásától nyilvánvalóan nem csupán az függ, megrajzolhatom-e a magam görbéit, s össze tudom-e hasonlítani esetleg – mondjuk – más nagyvárosokéival, hanem érinti azt is, hogyan konstruál(hat)ja meg tárgyát a 19. századi budapesti válásokat vizsgáló 21. századi történész.

A NÉPSZÁMLÁLÁSOK „ELVÁLTJAI”

Vegyünk például egy olyan, könnyen elérhető, egzakt adatsorokat közlő forrást, mint az elvált népességet megfelelő időmetszetben regisztráló népszámlálások. Az első meghökkentő dolog, amivel szembesülnünk kell e forrás használatakor, hogy a számlálóbiztosok az „elvált” kategóriába sorolták a csak ágytól-asztaltól elválasztott római és görög katolikus férjeket és feleségeket is, holott 1895. október 1. előtt tudvalévoleg nem bontathatták fel házassági köteléküket, vagyis mai fogalmaink szerint nem tekinthetők elváttaknak. Bizonyos szempontból jogosan számíthatták a „törvényesen elváttak” közé a szentszékek által elválasztott katolikus feleket is, de itt valójában többről van szó. Amikor a kitűnő fővárosi statisztikus, Kőrösi József az összeszámolt budapesti elváttakat minden további nélkül hasonlítja össze akár teljesen eltérő felekezeti összetételű városok, például Debrecen, Hamburg vagy Berlin elvált népességével,¹ bizonyossággá érhet a gyanú: nem csupán valamiféle szakmai kényszermegoldással állunk szemben, hanem a népszámlálások irányítói és kivitelezői (és talán maguk az érintettek is) valóban

¹ Kőrösi 1880: 204–205.

semmi kivetnivalót nem találtak a katolikus és nem katolikus elváltak ma már elfogadhatatlannak tűnő összehasonlásában. (Mint ismeretes: a katolikus elváltak nem léphettek új házasságra, a nem katolikusok viszont igen, s e körülmény folytán, két népszámlálás között, a nem katolikus elváltak száma az újránházassodókkal komolyan apadhatott, míg a budapesti katolikus elváltak számát ez nem, legfeljebb a halandóság vagy a migráció csökkenthette.)

Még inkább zavarba ejtő jelenség, hogy az elváltak nemek szerinti megoszlása feltűnő módon, ismétlődően jelentős nőtöbbletet mutat a népszámlálások során. 1869-ben (csak Pesten) 206 elvált férfira 356 nő, 1880-ban 524 férfira 1018 nő, 1891-ben 695 férfira 1211 nő, 1900-ban 807 férfira 1614 nő jutott a fővárosi statisztikák szerint.² A helyi adatokhoz képest némi eltérést mutató országos kiadványok alapján: 1869-ben Pesten 495 elvált férfi és 804 elvált nő élt, illetve Budán 162 férfi és 242 nő; 1880-ban Budapesten 535 férfi és 1032 nő volt elvált, 1890-ben 623 férfi és 1119 nő, 1900-ban pedig 817 férfi és 1613 nő.³ Kőrösi József már 1869-ben észrevette az aránytalanságot: „Feltűnő, hogy a nők az elváltak közt is túlszámmal képviselvék a férfiak fölött, s az arány elég gyakran kétszeres”.⁴ Egy évtizeddel később, a fentebb citált nemzetközi összehasonlítás jegyében, a neves statisztikus ismét konstataulta: „A nemek elkülönítésével azonban a legtöbb elvált férfi a németeknél, a legtöbb elvált nő a magyaroknál található”.⁵ Az állítólagos magyar specifikumot Kőrösi az 1890-es népszámlálást illetően immár indokolni is próbálta: „Az elvált nők nagyobb száma abból magyarázható, hogy elvált nők nehezebben kötnek új házasságot, mint elvált férfiak.”⁶ Ez az álláspontja később sem változott: 1900-ban ismételten, szóról szóra, ezzel a magyarázattal találkozhatunk.⁷

Le kell szögeznünk, hogy az elvált népesség körében mutatkozó nőtöbblet nem egyszerűen 19. századi, hanem gyakorlatilag máig tartó jelenség. Ám ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a jelenség magyarázata is, tértől és időtől függetlenül, ugyanaz lenne. Ha minden tekintetben kielégítő elmélettel – a változók száma és a rendelkezésre álló források elégtelensége folytán – nem is szolgálhatok, a következőkben rá szeretnék mutatni Kőrösi megállapításának gyengéire, legalábbis a fővárost illetően.

A budapesti zsidó és protestáns egyházközségek házassági anyakönyveinek vizsgálata ugyanis határozottan cáfolja a statisztikus állítását. A matrikulákban a válásokkal kapcsolatban rendszerint kétféle bejegyzést találhatunk: az egyik akkor fordul elő, ha az elvált fél új házasságot kötött; a másik akkor, ha a megkötött házasságot valamely bíróság később jogerősen felbontotta. A számunkra

² Kőrösi 1869: 62; Kőrösi 1880: 204; Kőrösi–Thirring 1891: 103; Kőrösy–Thirring 1900: 109.

³ *Népszámlálás* 1869: 29; *Népszámlálás* 1880: 105; *Népszámlálás* 1890: 136; *Népszámlálás* 1900: 266.

⁴ Kőrösi 1869: 62.

⁵ Kőrösi 1880: 205.

⁶ Kőrösi–Thirring 1891: 103.

⁷ Kőrösy–Thirring 1900: 113.

ezúttal érdekes előbbi típus 1796 és 1895. október 1. – az állami anyakönyvezés megindulása – között mindösszesen 2697 személy esetében fordul elő: ebből 1412 volt a férfi és 1285 a nő.⁸ Vagyis a korszakban 10 elvált, újrَاهázasodó fér-fira gyakorlatilag 9 elvált, újrَاهázasodó nő jutott!

A vizsgálat eredményeivel egybevág a később publikált, a házasuló férfiak és nők családi állapotát éves bontásban részletező statisztika is, amely bár csak 1874-től hoz adatokat, 1900-ig – a tanulmány időhatáráig – teljes. Eszerint Budapesten a 19. század utolsó negyedében összesen 1530 elvált férfi és 1418 elvált nő lépett új házasságra.⁹ Tehát az egyházi anyakönyvek alapján konstataált 10:9-es arány változatlan!

Túllépve azon, hogy az elvált nők nehezebb újrَاهázasodását illető, részben máig élő sztereotípiát a források, legalábbis a szóban forgó korszakot illetően nem támasztják alá, Kőrösi hipotézise már akkor megkérdőjeleződik, ha vetünk egy pillantást az elvált férfiak és nők számának felekezeti bontására, illetőleg annak egyik különös dimenziójára. A nőtöbblet ugyanis az új házasság kötésére 1895. október 1-ig nem képes katolikus elváltak esetében is rendszeresen megmutatkozik. 1869-ben (csak Pesten) 49 férfi és 83 nő, 1880-ban 306 férfi és 570 nő, 1891-ben 352 férfi és 613 nő, végül 1900-ban 368 férfi és 772 nő szerepel katolikus vallású elváltként.¹⁰ E tekintetben tehát tulajdonképpen nincs számottevő különbség a katolikus és a nem-katolikus elvált családi állapotú népesség között. Ez is alátámasztani látszik hipotézisemet, miszerint nem az újrَاهázasodások nemi specifikuma tekinthető az elvált családi állapotú népesség körében jelentkező nőtöbblet okának.

A katolikus elváltak esetében persze felmerülhet ellenvetésként, hogy az egyoldalú válások 1868 utáni gyakorlata (vagyis hogy megoldhatóvá vált a házassági konfliktus oly módon, hogy míg az egyik, nem-katolikus házastársat felszabadították a házassági kötelékből, addig a másik, katolikus félre nézve a kötelék érvénye fennmaradt, csupán ágytól-asztaltól választották el hitvesétől) számottevően befolyásolhatta a kimutatott nőtöbbletet. A Budapesti (Pesti) Királyi Törvényszéken 1872–1900 között fennmaradt 3019 házassági per 1415 ismert (eredetileg

⁸ Magyar Országos Levéltár (MOL) Mikrofilmtár. (A budapesti református, evangélikus és izraelita egyházközségek házassági anyakönyvei 1786–1895.) – Ehhez még átnéztem az Országos Levéltár által nem mikrofilmezett, a kérdés szempontjából azonban nagyon fontos unitárius matrikulákat is. A Budapesti Unitárius Egyházközség Lelkeszi Hivatala. Házassági anyakönyv 1869–1895. Az itt talált újrَاهázasodásokat ugyan egytől-egyig számba vettem, de megjegyzendő, hogy azokban – mivel a budapesti sokáig az egyetlen magyarországi anyaegyházközség maradt – jórészt nem-budapesti lakosok újrَاهázasodásai kerültek rögzítésre. Ez a körülmény a nőtöbblet szempontjából sem mellékes, mert az unitárius férfi újrَاهázasodók aránya az átlagosnál magasabb volt! Hozzá kell tenni még, hogy a pesti német evangélikus egyházközség anyakönyvei esetében felmerülő (a tanulmányban a továbbiakban tárgyalt) terminológiai probléma, a lehetséges újrَاهázasodók kis száma miatt, nem befolyásolhatja jelentősen ugyanezen arányt.

⁹ Szél [1935]: 180. – Megjegyzendő, hogy a férfi és nő elvált családi állapotúak újrَاهázasodási aránya tekintetében csak az I. világháború után mutatkozik jelentős eltolódás a férfiak javára.

¹⁰ Kőrösi 1869: 62; Kőrösi 1880: 195; Kőrösi–Thirring 1891: Függelék 76; Kőrösi–Thirring 1900: Függelék 76.

római katolikus résztvevője közül azonban mindössze 278 személy nem tért át protestáns vallásra, vagyis a teljes perfolym alatt ragaszkodott hitéhez. Közöttük 119 férfit és 151 nőt találunk, ami nagyjából 8:10-es aránynak felel meg – azaz: a népszámlálások katolikus elváltjai körében tapasztalható nőtöbblet nem magyarázható csupán a vegyes vagy áttérés folytán vegyessé vált házasságok egyoldalú felbontásával.¹¹

Ha viszont elvetjük az elvált férfiak jóval kedvezőbb újrահázasodási esélyeit hangoztató tételt, két olyan – már Kőrösi által sem említett – változó marad, amely figyelembe vehető volna: a halandóság és a migráció. Problémát jelent ugyanakkor, hogy egyik hatása sem mérhető az elvált népességre megfelelő módon, a rendelkezésre álló adatok alapján. Feltételezhetjük-e így, hogy az elvált férfiak jelentősen rövidebb ideig éltek, mint az exfeleségek? Illetve állítható-e, hogy sokkal több elvált nő keresett megélhetést a fővárosban és/vagy sokkal kevesebb költözött el onnan, mint férfi?

Meddőnek ígérkező eszmefuttatások helyett inkább egy analógia segítségével gondolom, ha nem is megoldhatónak, de legalábbis más oldalról megközelíthetőnek a problémát. Egyszerűen az adatfelvétel nehézségeiről, különösképpen pedig az elváltak – mondjuk egyelőre – „rejtőzködési hajlamairól” lehet szó. Egy másik jeles statisztikus, Kovács Alajos az 1910-es népszámlálás kapcsán, a megfelelő népmozgalmi statisztikák birtokában kimutatta, hogy sem az újrահázasodások, sem a halálozások vonatkozásában nincs olyan különbség férfi és nő elváltak között, ami a nőtöbbletet magyarázná (az elvált-kivándorlást persze nem tudta mérni, de ez itt aligha lehet fontos). Számítása szerint 1910-ben országosan nagyjából ugyanannyi férfi „felejtette el” bevallani elvált családi állapotát, mint ahányan megtették ezt, miközben az elvált nők több mint kétharmada szolgáltatott helytálló információt. Kovács ezt azzal magyarázta, hogy: „az elvált nők egy része férje nevét is viselvén, a nőknél nincsen olyan nagy tere a családi állapotra vonatkozó adat meghamisításának”.¹²

Noha a magyarázat ebben a formában vitatható, az elvált családi állapot bevallásának nemi specifikumát, illetve általában véve az „elváltság” elhallgatását illető felvetés roppant érdekes. Jóllehet a nőtöbblet konkrét problémájával kapcsolatban meg kell tenni a szükséges megszorításokat – nyilvánvalóan nem lehet csupán egyetlen tényezőre visszavezetni, s az országos összesítés valószínűleg szerfelett különböző helyi mintákat, változatokat takar –, az adatszolgáltatás kitapintott „zavarai” ráirányítják a figyelmet a bevezetőben feltett alapkérdésre: hogyan jelenítették meg magukat azok a férfiak és nők Budapesten, a szűkebb és tágabb közösségekben, akiket a statisztikusok és számlálóbiztosok az „elvált” családi állapot kategóriájába soroltak, illetőleg sorozandónak vélték?

¹¹ Budapest Főváros Levéltára (BFL) VII. 2. c. Házassági perek: V. kútfő. A megállapítás akkor is tartható, ha számolunk a fennmaradt peres anyagok hiányaival, hiszen az a jelzett arányon érdemben aligha változtatna.

¹² *Népszámlálás 1910*: 54.

REJTŐZKÖDŐ ELVÁLTAK?

A népszámlálási „interjúhelyzetek” reprodukálása természetesen – már csak az eredeti felvételi ívek megsemmisülése miatt is – reménytelen vállalkozás. Mégis két hasonló szituáció felvillantása életszerűvé teheti a népszámlálások vonatkozó adatsorai révén exponált problémát. Az egyiket egy Kiskunlacházáról férjével Budapestre költöző, majd ott rövidesen, 1874-ben elvált református asszony, a másikat egy paksi születésű, első férjétől a kalocsai érseki szentszék által 1883-ban elválasztott katolikus nő „története” kínálja, aki később református felekezetre betérve, 1888-ban a Budapesti Királyi Törvényszéken eszközölte ki a házassági kötelék felbontását, s 1890-ben másodszor is férjhez ment.

Horváth Julianna, Horváth Gábor földműves hajadon leánya Kiskunlacházán, 1856. december 3-án, református szertartás szerint kötött házasságot ifjabb Mészáros Ignác földművessel.¹³ A későbbi válóper adatai szerint, az immár kétygyerekes házaspár 1870 körül Pestre költözött, ahol a férfi városi rendbiztosként kereste a család kenyerét, de hamarosan különváltak, majd a nő 1872. április 10-én, a Pesti Királyi Törvényszéken beadta a válókeresetet. A férj kitartó ellenszegülése miatt elhúzódó procedúra során, az asszony végül keresztülvitte szándékát: 1874. április 21-én a Kúria jogerőre emelte az elsőfokú bíróság majd másfél évvel korábbi bontó ítéletét.¹⁴ A nővel a válás kimondása után, hét évvel később, 1881-ben találkozhatunk ismét, amikor egy adásvételi ügylet szereplőjeként fordul Mannheim Ignác ferencvárosi közjegyzőhöz. A közjegyzői okiraton azonban leánykori neve előtt „özv. Mészáros Ignácné”, az ügyfél státusaként pedig „rendőr özvegye” szerepel!¹⁵ Még később, 1883-ban ugyanő megint özvegy Mészáros Ignácnéként vesz fel 1000 forintos kölcsönt,¹⁶ majd 1887-ben így adja el Páva utcai házát is.¹⁷ Az elvált férj és feleség valószínűtlen újraházasodásának, illetőleg Mészáros Ignác állítólagos halálának persze nyoma sincs a Kálvin téri egyházközség megfelelő anyakönyveiben. A halotti anyakönyvben viszont 1879. május 19-én egy halvaszületett gyermeket találunk, akinek anyja – özvegy Mészáros Ignácné!¹⁸ Ezek után vissza kell kanyarodnunk a hajdani válóperhez, amelynek során az alperes férj részéről hangzott el ama vád, miszerint felesége azért akar válni, hogy szeretőjével élvezhesse viszonyát, kitől már gyereke is származott. Nyilvánvalóan titkolt, sőt a válás után is takargatott vadházasságról lehet szó. De ezúttal nem is ez az érdekes, hanem az: vajon milyen választ adhatott a családi állapotát firtató kérdésre Horváth Julianna az 1880-as népszámlálás során?

¹³ A válóperhez mellékelte házassági anyakönyvi kivonat: Budapest Főváros Levéltára VII. 2. c. Házassági perek: 1872. V. 13.

¹⁴ BFL VII. 2. c. Házassági perek: 1872. V. 13.

¹⁵ BFL VII. 211: 16/1881.

¹⁶ BFL VII. 212: 77/1883.

¹⁷ BFL VII. 213: 626/1887.

¹⁸ MOL Mikrofilmtár. Pest Kálvin téri Református Egyházközség. Halotti anyakönyv, 1879. május 19-i bejegyzés. A személyazonosság az anyakönyvben szereplő, a közjegyzői okiratokban felbukkanó Páva utcai lakcímből is kétségtelen.

A másik főszereplő, Leipold Mária esete sem kevésbé érdekes. A textilfestő (*tinctor*) leányként Pakson, 1836-ban született nő Pesten, a belvárosi római katolikus plébánián kötött házasságot 1861. október 27-én a bajai születésű Göröncsér Ferenc kereskedővel.¹⁹ A házasság nem bizonyult szerencsésnek, s a felek 1863-ban különváltak. Ennek ellenére az ágytól-asztaltól való elválást bíróilag csak két évtizeddel később, 1883-ban mondta ki a kalocsai érseki szentszék. A házasság egyoldalú jogerős felbontására pedig csak az 1887-ben beadott válókereset nyomán, 1888. szeptember 26-án került sor (Göröncsér, habár egy divatárusnővel időközben két gyereket nemzett, katolikus valláson maradt). Hogy Leipold Mária, közel húsz évvel az együttélés megszűntetése után, egyáltalán elszánta magát a törvényes úton kieszközölendő válásra, alighanem egy másik magánéleti konfliktusnak tudható be: egykori élettársával, Kaulich Róbert kereskedővel 1877-től évekig kellett pereskednie, hogy a jórészt saját üzleti vállalkozásából szerzett külön vagyont megóvja.²⁰ Számunkra az ügy annyiban fontos, hogy a nő a kritikus években néhány alkalommal, különböző ügyletek kapcsán ugyancsak megfordult budapesti közjegyzők előtt; s ezen alkalmakkor nevét a legkülönbözőbb formákban rögzítették: hol Leipold Máriával, hol Kaulich Róbertnével, hol Göröncsér Ferencnével találkozhatunk! Steinbach István lipótvárosi közjegyző csak a leánykori nevet rögzítette, nyilván az ügyfél saját bevallása nyomán.²¹ Tette ezt annak ellenére, hogy az asszony 1876-ban éppenséggel élettársa, Kaulich oldalán kereste fel. A nőt személyesen ismerő Ökröss Bálint józsefvárosi közjegyző előtt azonban valószínűleg nem lehetett mindent elhallgatni. Első alkalommal, 1876-ban, amikor személyazonosságát még tanúk igazolták, „Leipold Mária férjezett Kaulich” néven fordult elő, jöllehet nevét csupán „Maria Leipold”-ként írta alá.²² Még ugyanabban az évben, immár tanúk nélkül, a közjegyző által személyesen ismert ügyfélként „Kaulik Róbertné született Leipold Mária” szerepelt (a rossz íráskészségre valló sajátkezű aláírás pedig: „Leipold Maria Férjezet Kalichl”).²³ 1878 tavaszán viszont – a vadházasság látványos felbomlása, a vagyoni per megindítása után – a közjegyző, minden megjegyzés nélkül, „Göröncsér Ferencné született Leybold Mária” néven rögzítette a megjelenő ügyfelet (a sajátkezű aláírás ezzel megegyező).²⁴ A dolog persze egyáltalán nem érinthette, miféle családi állapotot vall meg Leipold Mária 1880-ban a számlálóbiztosoknak: bizonyára a valóságnak megfelelő „férjezett” kategóriába került. Egy évtizeddel később azonban csak azért nem vethető fel a probléma, mert 1890. december 20-án végre szentesítette újabb viszonyát, amely gyaníthatóan több mint

¹⁹ MOL Mikrofilmtár. Pest Belvárosi Római Katolikus Egyházközség. Házassági anyakönyv, 1861. október 27-i bejegyzés.

²⁰ BFL VII. 2. c. Vagyoni perek: 1877. I. 562. A 6244 forint 57 krajcár iránt Kaulich által indított pert Leipold 1880. július 23-án, a Kúria jogerős ítélete nyomán nyerte meg. – Egy másik Leipold által Kaulich ellen, 672 forint értékű ingók kiadása végett indított pert a nő szintén megnyert. BFL VII. 2. c. Vagyoni perek: 1877. I. 765.

²¹ BFL VII. 175: 752/1876. és 749/1880.

²² BFL VII. 200: 511/1876.

²³ BFL VII. 200: 1195/1876.

²⁴ BFL VII. 200: 417/1878. és 473/1878.

egy évtizede,²⁵ de legalább két éve tartott,²⁶ és a Kálvin téri református egyházban új házasságra lépett Péchy Tivadar nyugalmazott cs. kir. századossal.

Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy mindkét esetben nő a főszereplő – és ennél a mozzanatnál vonható le a kivételes kutatói szerencsének köszönhetően összerakott történetek egyik legfontosabb tanulsága. A férjezett vagy egykor férjezett nő neve egyszerre volt a társadalmi presztízs hordozója és rejtette magában a közösségi ellenőrzés lehetőségét. Visszaulthatunk tehát a statisztikus Kovács Alajos idézett megállapítására: az elvált nő nem azért vallotta meg tényleges családi állapotát, mert jobb állampolgár volt, mint férfi sorstársai, hanem azért, mert a külső kontroll erősebben nehezedett rá. Egy elvált férfi sokkal könnyebben hallgathatta el a számlálóbiztos előtt családi állapotát, mint egy nő. Ugyanakkor – és Kovács ezt már nem vette számításba – adott esetben egy elvált nő előtt is nyílt olyan mozgástér, amelyet felhasználva kijátszhatta a „hatalom” ellenőrzési szándékát. Ezt, bár kézenfekvőnek tűnne a magyarázat, nem annyira a nagyváros állítólagos – gyakran hivatkozott – anonimitása, sokkal inkább szűkebb környezetük cinkossága tette lehetővé. Az egyaránt vidékről származó Horváth Julianna és Leopold Mária – hogy példánkban maradjak – korántsem sorolható az urbánus közegben „elvesző” bevándorló típusába. Előbbi mindvégig a Ferencvárosban élt, a Páva utcában szerzett saját tulajdonú házat, s folytatott valószínűleg jól menő bérkocsis ipart. Utóbbinak, legalább az 1870-es évek elejétől, divatárüzlete volt a Szervita téren, házat vásárolt a józsefvárosi Hunyadi utcában, majd újabb házat építtetett a terézvárosi Szegényház téren vett telken; végül pedig feleségül ment egy jó nevű nemesi család sarjához. Mindketten kiterjedt kapcsolatrendszerrel bírhettek tehát, de legalábbis a szűkebb közösség ismert, sőt tekintélyes tagjai voltak: olyanok, akik aligha tudták volna eltitkolni családi-magánéleti viszonyait. Így bizonyára a Leopold Máriát személyesen ismerő Ökröss közjegyző is jól tudta, mi áll a háttérben, amikor ügyfele, „Kaulich Róbertné” rövidesen, a vadházastársával való botrányos szakítást követően, egyszerűen „Göröncsér Ferencnéként” fordult hozzá...

A „VÁLÁS” ÉS AZ „ELVÁLT” – RÖVID (HÉZAGOS) FOGALOMTÖRTÉNET

Mindeddig csupán – egy normatív, a statisztikuséval rokonítható szemlélet jegyében – „rejtőzködésről”, „elhallgatásról”, „titkolózásról” beszéltem. Felvethető azonban a kérdés: vajon mindig, minden számba vett állampolgár tisztában volt a családi állapotot illető kérdés jelentésével? Mit érthettek a számlálóbiztosok és a megszámlálандók az „elvált” fogalmán?

²⁵ A későbbi házastárs, Péchy Tivadar a nő két ügylete kapcsán is megjelenik tanúként: BFL VII. 200: 417/1878. és 473/1878.

²⁶ Leopold Mária 1888-ban alkotott végrendeletében Péchy a lakásban található ingók tulajdonosaként van megjelölve, és egyik örökösként szerepel. BFL VII. 2. c. Végrendeletek: 1888. ápr. 22.

Maga a „válás” szó, úgy tűnik, a 19. század derekán még nem vonatkozott olyan nyilvánvalóan a jogi eljárásra, mint később egyre inkább. „Elvál” címszó alatt az 1864-es Czuczor-féle szótárban a következő olvasható: „Elvál az, aki feleségét oda hagyja.”²⁷ Az 1874-ben kiadott utolsó kötetben szereplő „válás” szócikk pedig így hangzik: „Különösen azon viszonynak *eltávozás általi* megszakítása, mely az egy társaságban, kivált házasságban élt személyek között létezett.”²⁸ Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy a kortársak többsége ne lett volna tisztában a jogintézmény fogalmával – erre példaként hozható lenne Ballagi Mór 1873-as szótára, amelynek „elválakozik” címszava nagyon is finom megkülönböztetéseket hoz²⁹ – csupán azt állítom, hogy a szó a mindennapos használatban sokkal inkább az együttélés megszüntetésére, a fizikai együttlét megszakítására vonatkozott. Ennek megfelelően az „elvál” leginkább a házastársa által elhagyott, egyedülálló személyt jelent(het)te. (A különböző jelentéseket illetően egyébként, nem árt megjegyezni, hogy a szociális különbségeken túl, bizonyára a felekezeti hovatartozás által befolyásolt regionális eltérésekkel is számolnunk kell.)

Az „elvál” családi állapot meghatározásában, feltérképezésének módjában a 19. század utolsó negyedéig még a népesség számbavételét, nyilvántartását végző állami és egyházi közegek sem tudtak megegyezni. Ehhez persze nyilván hozzájárult az is, hogy nem volt annyira fontos a dolog, hiszen a válások száma még csekély, maga a jelenség pedig összességében véve súlytalan volt. 1857-ben a népszámlálók nemes egyszerűséggel az özvegyek kategóriájába sorolták az elváltakat (érdekes viszont, hogy ennek ellenére Pesten 21 férfi és 27 nő mégis elválnak vallotta magát, s a kérdezőbiztos ekként is vette fel őket).³⁰ Az elváltak először 1869-ben kaptak külön rubrikát, de az 1869-es és az azt követő, 1880-as népszámlálás időmetszetei között tetten érhető nagyfokú, ráadásul különböző mértékű csökkenés arra vall, hogy a kivitelezés során nem sikerült egységes definíciót érvényesíteni. Az 1869-ben Pesten és Budán összeszámolt 1703 elválttal szemben 1880-ban csak 1567-et regisztráltak. (Országosan ettől jócskán eltérő, egészen elképesztő mértékben apadt az elváltak száma: az 1869-es 42 778-hoz képest 1880-ban mindössze 11 756 elváltat találunk!) Történt ez akkor, amikor az 1880-as évek elején a jogászok, sőt még a válóperes ügyvédek is rosszállóan emlegették a megelőző évtized liberális bírói gyakorlatát, s a fellebbviteli fórumokhoz áradó bontóperekéről panaszkodtak.³¹ A rejtélyhez – megítélésem szerint – kulcsot adnak a publikált népszámlálási utasítások. A családi állapotra vonatkozó, illetve azt magyarázó kérdés 1869-ben még így hangzott: „t.i. nőtlen,

²⁷ Czuczor–Fogarasi 1864: 316.

²⁸ Czuczor–Fogarasi 1874: 771. – Kiemelés N. S.

²⁹ Ballagi 1873: 305.

³⁰ Körösi 1869: 63–64. – Tanulságos egyébként a népszámlálási utasítás magyarázata: „Ugyancsak ezért kellett elhagyni – továbbá a magánügyek iránti tapintatból – olyan rovatokat, mint elváltak, vagy különélők-e a házasfelek, hiszen ezekről más, simább utakon is lehet adatokat gyűjteni.” (*Emlékirat* 1857: 136.)

³¹ A teljesség igénye nélkül: Hlatky 1883; Sztehlo 1883.

hajadon, házas, özvegy, elvált-e az illető egyén?”³² 1880-ban azonban már ekként: „Mi a családi állapota? (nőtlen, nős, özvegy, *törvényesen elvált-e?*)”³³ És bár az 1880 utáni népszámlálások eredményei immár összehasonlíthatónak tűnnek, én továbbra is óvatosságot javasolnék: nem biztos, hogy a számlálók és megszámláltak mindig és mindenhol a törvényes elválásra vonatkozóan tették fel kérdéseiket, illetve ennek megfelelően adták válaszaikat.

Tovább menve: még a valóban házassági bontóper nyomán, bírói úton kimondott válások szereplői sem feltétlenül „elváltként” jelentek meg mások előtt, avagy jelenítették meg magukat a század derekán. A legtöbb budapesti (pest-budai) újraházasodást regisztráló protestáns anyakönyvi bejegyzésekben ugyan kétségtelenül általános az „elvált” (*geschieden*) megjelölés, a matrikulák azonban többnyire olyan nyomtatott ívekből álltak, amelyekben eleve ez a rubrika szerepelt, s az illetékes lelkész csak vonal behúzásával jelezte a megfelelő családi állapotot. Ez nyilvánvalóan nem engedett teret az esetleges eltérő terminológia alkalmazásának. Ha az anyakönyvező maga jelezte a családi állapotot, az „elvált” mellett már gyakrabban találkozhatunk a „szabados” (*ledig und frei*)³⁴ megnevezéssel. Így a pesti német evangélikus egyházközség házassági anyakönyveiben az 1850-es évektől kezdve egészen az 1870-es évek elejéig következetesen a *ledig und frei* megjelölést alkalmazták a *geschieden* helyett. A fogalom, főként annak német változata, azért érdemel figyelmet, mert ebben a formában az nem egyszerűen az „elvált” szinonimája, nem is ugyanazt jelenti.

Egyes esetekben bizonyos, hogy a szabados/*ledig und frei* elvált személyekre vonatkozott. A Deák téri német egyház matrikulájában *ledig und freiként* feltüntetett egyik, 1864. május 19-én házasuló fél, Wilhelmine Parecco korábban Parecco Vilmaként indított házassági bontópert férje, Seeger Frigyes ellen a Budai Városi Törvényszéken.³⁵ Az esküvőjét 1871. május 29-én tartó Ferdinand Brodbeck pedig Brodbeck Nándorként vált el korábbi nejétől a Pesti Városi Törvényszéken.³⁶ Az 1873. április 29-én kikeresztelkedett Pollák Emilia mint – ez a megfogalmazás teljesen egyértelmű – „férjétől elvált szabados” nyert felvételt a Deák téri magyar hitközség tagjai közé.³⁷ Más esetekben viszont nem sikerült válóper nyomára bukkanni. Hogy ez nem véletlen, s a *ledig und frei* meghatározás bizony nem mindig jelölt elvált újraházasodó személyt, azt az anyakönyvben 1870. október 31-én felbukkanó remetei Sebastiani Géza pesti magisztrátusi hivatalnok esete támasztja alá. Egy kézíratos családtörténetből ugyanis kitűnik, hogy a férfinak ez volt az első

³² *Népszámlálás* 1869: 9.

³³ *Népszámlálás* 1880: XXI. – Kiemelés N. S.

³⁴ Egy bizonyos Munk Katalinra vonatkozóan: „itt lakozó szabad asszony” MOL Mikrofilmtár. Pesti Deák téri Magyar Evangélikus Egyházközség. Házassági anyakönyv, 1850. április 7-i bejegyzés. – A német egyházközség 1853–1873 közötti házassági anyakönyveiben több mint egy tucatnyi bejegyzésben bukkan fel a *ledig und frei* megnevezés.

³⁵ BFL IV.1122.a.: 2454/1862.

³⁶ BFL IV.1343.f.: 1869. V. 26.

³⁷ A nőnek ráadásul házassági bontópere is fennmaradt: BFL VII. 2. c. Házassági perek: 1872. V. 20.

házassága.³⁸ Talán a két nappal korábban végrehajtott római katolikus-evangélikus vallásváltás miatt tartotta szükségesnek a bejegyző lelkész a „nőtlen” családi állapot nyomatékosítását.³⁹ Ennek nyomán feltételezhető, hogy a *ledig und frei* megjelölés kifejezetten a gyülekezet tagjának házassági képességét hangsúlyozta és erősítette meg, főként olyan esetekben, amelyeknél felmerülhetett a házassági akadály gyanúja: talán nagykorú, önálló nőekkel, illetve nehezen ellenőrizhető múlttal rendelkező külhoniakkal kapcsolatban is használták, de – mint Sebastiani Géza – a házasságkötés előtt evangélikus vallásra tértek is ide tartoztak.⁴⁰ Mindenesetre e gyűjtőkategóriába vonták az „elváltakat” is.

Legkésőbb az 1870-es évekre az elváltakat illetően kétségtelenül egységesült az egyházi anyakönyvek vezetésének gyakorlata, mégis akadt olyan – jóllehet Budapesten egyre inkább súlyát veszítő – felekezet, amely 1895-ig sem vett tudomást „elváltakról”. A budai pravoszláv házassági anyakönyvek a házassági köteleküket felbontató újraházasodókat egyszerűen az özvegyek esetében is alkalmazott *vtorobračni*, azaz másodsor házasuló kifejezéssel illették.⁴¹ Vagyis pusztán a palingám házasság tényét jelezték. (A szemlélet egyébként rokonítható az 1857-es népszámlálásával, és ne felejtkezzünk meg Horváth Julianna esetéről, aki elvált férje özvegyének adta ki magát!)⁴²

A „TÖRVÉNYES VÁLÁS” – JOGRENDSZER ÉS CSALÁDI ÁLLAPOT

A „törvényes válás” fogalma, amint azt már az 1880-as népszámlálás eredményei is érzékeltetik, sokkal egyértelműbbnek tűnik, mint a közbeszédben használt, jelző nélküli „válás” jelentése. Az a körülmény ugyanakkor, hogy a házassági jog területét szabályozni törekvő állam által érvényesített kontroll a 19. század végéig nem lehetett teljes körű (hiszen azt csak az 1894: XXXI. tc., a házassági törvény juttatta maradéktalanul érvényre), s alapvetően megmaradt a tradicionális felekezeti rendszer, olyan zavarokat eredményezett, amelyek kihatottak a „törvényesen

³⁸ Sebastiani József Pozsonyban, 1879. február 15-én kelt kéziratos családtörténete. (A kézirat vonatkozó részletéhez Sebastiani Judit szívességéből jutottam hozzá.)

³⁹ Budapesti Deák téri Evangélikus Egyházközség Lelkészi Hivatala. Pesti Deák téri Német Evangélikus Gyülekezet. Betérisi anyakönyv, 1879. október 29-i bejegyzés.

⁴⁰ Más házasságoknál is, ahol a *ledig und frei* kifejezés előfordul, kimutatható a betérés motívuma: MOL Mikrofilmtár. Pesti Deák téri Német Evangélikus Gyülekezet. Betérisi anyakönyv, 1853. május 21-i (Maria Müller), 1853. június 1-i (August Canzi), 1871. július 9-i (Ludwig Fleischer), 1871. október 8-i (Ida Johanna Duschek) bejegyzés.

⁴¹ Biztosan csak egyetlen esetben tudható, hogy nem özvegy, hanem elvált személy újraházasodását jegyezték be. MOL Mikrofilmtár. Budai Ortodox Egyházközség. Házassági anyakönyv, 1895. szeptember 29-i bejegyzés (Jelena Ester Latinović). Borsodi Latinovich Ilona előzőleg Csernovics Diodor felesége volt. Kettejük válási szerződése: BFL VII.170: 1107/1894.

⁴² Így valószínűsíthető, hogy az elváltak számottevő része a népszámlálások során özvegynek vallotta magát. Tanulságos e tekintetben (is) egy, az 1910. évi amerikai census és a népmozgalmi adatok alapján az elváltak és özvegyek újraházasodását modellező tanulmány, amely eleve e feltevéstől indul ki. (Kramarow 1995: 350. és 359–360.)

elvált” státus „termelési módjára” és annak tartalmára is. Ennek kapcsán két mozzanatot szeretnék kiemelni: a „katolikus válások” – a népszámlálások elvált nőtöbblete kapcsán már érintett – kérdését, pontosabban az eredetileg katolikus szertartás szerint, avagy katolikus vőlegény/menyasszony részvételével kötött házasságok új keletű felbontását, illetve a párhuzamos világi/rituális zsidó válások problémáját.

Az 1868. évi XLVIII. tc., a felekezetek egyenjogúságát és viszonyosságát hirdető liberális elv szellemében, a házastársak aktuális hitelvei szerint határozta meg a válóper lefolytatására illetékes bírói fórumot (egyúttal az érvényesítendő alaki és anyagi jogot). Ez többek között azt jelentette, hogy 1868 után olyan katolikus házastársak is felbontathatták házassági köteléküket, akik előzőleg más, rendszerint protestáns hitre tértek.⁴³ A törvény ki- és betérések sorozatát indította meg, és ami esetünkben még fontosabb, rendkívüli módon elbizonytalanította az ágytól-asztaltól elválasztott, továbbá a katolikus valláson maradó házastársak voltaképpen „családi állapotát”.

Az 1868-as törvény betű szerint (vegyes házassági) „válóperekről” intézkedett, nem különböztetve meg a házassági kötelék felbontását (*divortium*), illetve az ágytól-asztaltól való elválasztást (*separatio ad thoro et mensae*) tárgyzó pereket – e tekintetben a törvényhozók a statisztikusokhoz hasonlóan jártak el. A felekezeti egyenlőség és viszonyosság elvét komolyan vevő protestáns egyházakat mindez eleinte arra indította, hogy saját hitelveiknek megfelelően, minthogy ők az ágytól-asztaltól való elválasztást nem ismerték (el), az ily módon elválasztott, eredetileg katolikus személyeket ténylegesen végleg elváltaknak tekintve, összeadják saját egyházuk híveivel. Az evangélikus egyház zsinatának 1872. október 4-i ülésén ennek megfelelően a gyakorlatot jóváhagyó határozat is született.⁴⁴ Az eseményről tudósító Szehlo Kornél, a korszak neves (és itt nem mellékes: protestáns) válóperes ügyvédje, kommentárjában azon reményének adott hangot, hogy a pontatlan törvényt tartalommal megtöltő bírói praxis ezt majd jogelvvé fogja emelni. Nem így történt: az ágytól-asztaltól való elválasztást (és annak joghatályát) az állami bíróságok kezdettől fogva nagyon határozottan megkülönböztették a házassági kötelék felbontásától, mindazonáltal például az Erdélyben működő, a szűkebb értelemben vett Magyarország polgáira is nagy vonzerővel bíró protestáns felekezeti bíróságok egészen 1895-ig tulajdonképpen ezt az elvet érvényesítve jártak el. Kolozsváron az ágytól-asztaltól már szentszékileg elválasztott, református vagy unitárius vallásra tért peres feleket könnyített, rendkívül formális (esetenként mindössze néhány napot igénybe vevő) eljárás keretében szabadították meg házassági kötelékükből. Az állami bíróságok – királyi törvényszékek – gyakorlatában ugyancsak előfordultak hasonló, bár a megfelelő procedúra keretében érdemben letárgyalt „féloldalas” perek, amikor a házasságot a nem katolikus félre nézve bontották fel, s a házassági kötelék a katolikus

⁴³ 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről. CJH 2000.

⁴⁴ Szehlo 1872.

férj/ feleség tekintetében jogilag továbbra is fennállt. Így az is megeshetett – többször meg is esett –, hogy az elvált fél újraházasodott, minek következtében ugyanaz a személy, legalábbis bizonyos (nem formális-jogi) szempontból, egyidejűleg két házastárssal rendelkezett. Sőt az is megtörténhetett – néha meg is történt –, hogy az újraházasodott fél időközben meggondolta magát, visszatért a katolikus vallásra, s az illetékes szentszékkal érvényteleníttette a második házasságot, noha az a polgári jog szerint érvényben maradt. Ezek után megint fel lehet tenni a kérdést: vajon hogyan határoz(hat)ták meg a kortársak a házassági kötelékben rekedt katolikus férfi/nő vagy a cserbenhagyott új házastárs „családi állapotát”, illetőleg hogyan tekintettek az érintettek önmagukra?

A probléma viszonylag keveseket érintett, hiszen a házassági bontóperben résztvevő legtöbb katolikus fél előbb vagy utóbb feladta vallását. Mindazonáltal hangsúlyozni kell, hogy a dolog az érintettek számára egyáltalán nem csupán elméleti szinten jelentkez(het)ett, hanem kihatással lehetett további életükre is. 1889-ben például egészen a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumig (VKM) jutott annak a katolikus fővárosi tanítónőnek az ügye, akinek törzslapjáról egyszerűen törölték – már megint a női névviselés kérdéséhez érkeztünk vissza – férjzett nevét, miután elvált házastársa újraházasodott. Bár a fővárosi közgyűlés a nő kérelmére feloldandónak ítélte a törlést, a VKM, az általános jogérzetre hivatkozva (ti. hogy ugyanannak a férfinak egyszerre nem viselheti két nő a nevét), megerősítette a törlő határozatot.⁴⁵ A hatóságok az „elvált” nő községi illetőségének (és esetenként az azzal összefüggő állampolgársága) meghatározásakor is zavarba jöhettek, hiszen a házas nő férje illetőségét (és állampolgárságát) követte, ha azonban házasságát törvényesen felbontották, visszanyerte eredeti illetőségét (állampolgárságát) – viszont mit lehetett tenni, ha a nő ágytól-asztaltól vált el, illetve ha a házassági köteléket felbontották ugyan, de csak a férjre nézve?⁴⁶ „Elvált” – így szerepelt a törvényszövegben! – volt-e vagy sem?

Hasonlóképpen „életbevágó” kérdéseket vetett fel a zsidó házasságok párhuzamos, egymást keresztező (vagy éppen kikerülő) állami és rituális felbontása. Magyarországon az osztrák polgári törvénykönyv 1853-as bevezetéséig a „válás” – amelyet egyébként ebben az esetben helyesebb inkább elbocsátásnak nevezni – a zsidó házastársak magánügyének volt tekinthető, amennyiben az a rituális válólevél (*get*) férj általi átadásával ment végbe. Az aktust 1853 után az állami bíróságok megpróbálták ugyan beépíteni a válóperes eljárásba, de az osztrák polgári törvénykönyv hatályon kívül helyezése nyomán többnyire csupán a feleket semmire sem kötelező formula mondta ki a válólevél átadásának szükségességét (az ezt érintő joggyakorlat az 1870-es évek első felében szilárdult meg). Így a törvényszékek tulajdonképpen úgy bontottak fel zsidó házasságokat, hogy maguk a bontó ítéletek nem garantálták a válás joghatályát, vagyis az elválasztott felek nem feltétlenül tudtak újraházasodni. Az újraházasodáshoz ugyanis, nem lévén

⁴⁵ *Jogtudományi Közlöny* 1891. 23. 183.

⁴⁶ Pomogyi 2001: 39–40. – A községi illetőség tárgyában az 1871: XVIII. tc., illetve az 1886: XXII. tc. intézkedett. CJH 2000.

polgári házasság, kizárólag a rituális váláson keresztül vezethetett az út, aminek viszont nem kellett kapcsolódnia a világi bontóperhez.

A királyi törvényszékek által kimondott és a tulajdonképpeni válás, azaz a válólevél átadásának-átvételének tényleges eszközlése közötti viszonyról sajnos, megfelelő regisztráció hiányában, nem sokat tudunk. A budai neológ egyház házassági anyakönyvébe egy ideig rendhagyó módon bevezették a rituális aktus teljesítésének dátumát olyan feleknél, akiknek házassági bontópere is fennmaradt. Mindössze két ilyen eset ismert. Friedländer Róza és Weiss Lipót 1876. szeptember 3-án kötött házasságát a Kúria 1879. január 28-án bontotta fel jogerősen, a válólevél kiadására azonban – noha az állami bíróság ítéletének szokásos formulája 15 napi határidőt szabott meg – csak március 17-én került sor.⁴⁷ Berger Rozália és Wirtschafter Bernát 1873. február 9-én kötött házasságát a Kúria 1880. június 22-én szintén felbontotta, de a válólevél jóval később, szeptember 13-án lett kiadva.⁴⁸ Mondanivalóm szempontjából azonban még fontosabb egy óbudai házassági anyakönyvben talált bejegyzés: Marie Abeles és Ignatz Lerner 1867. július 18-án kötött házasságát a Kúria ugyan 1870-ben felbontotta, azonban „a vallási törvények szerinti, válólevél általi válás a fennforgó vallási akadályok miatt nem történhetett meg.”⁴⁹ Bár feltételezhető, hogy a fővárosi nagy neológ hitközségekben az állami törvényeket általában véve jobban tisztelték, mint vidéken, a törvényszékek zsidó hitelveket gyakran mellőző bontó gyakorlata nyomán a válólevél átadása-átvételének problémája esetenként a házasság konfliktusnak a „válás” kimondását követő folytatódásához vezetett. Dr. Berger Ignác lipótvárosi orvos és Wodianer Irma házasságát például a Budapesti Királyi Törvényszék 1891 körül felbontotta, a későbbi vagyoni perben hozott, 1893. június 27-én kelt ítélet szerint azonban a férfi „az elvált levelet felperesnek máig sem adta ki, és azt csakis bizonyos, törvényen nem alapuló feltételek alatt kész kiadni, miáltal őt vallásszabadságának megfelelő módon leendő újabbi házasság kötésében jogtalanul megakadályozza”.⁵⁰ (A házassági anyakönyvben ugyan annak rendje-módja szerint bevezették a törvényszéki válás tényét, de semmi sem utal arra, hogy az ítéletben megszabott rituális válás végrehajthatlan maradt!)

Nem csupán az állami bíróság által kimondott bontás rituális kivitelezése jelentett komoly nehézséget, hanem megfordítva is: számos – közelebbről, megfelelő forrás híján, meghatározhatatlan számú – zsidó házaspár vált el úgy, hogy nem ment el az állami bíróságra.⁵¹ A pesti neológ hitközség házassági anyakönyveiben

⁴⁷ BFL VII.2.c. Házassági perek: 1878. V. 54.

⁴⁸ BFL VII.2.c. Házassági perek: 1879. V. 33.

⁴⁹ MOL Mikrofilmtár. Óbudai Izraelita Egyházközség. Házassági anyakönyv, 1867. július 18-i bejegyzés.

⁵⁰ BFL VII. 2. c. Vagyoni perek: 1892. I. 449.

⁵¹ Az ily módon elváltak száma korántsem lehetett csekély: a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1878. szeptember 27-én szükségesnek látta rendeletben felhívni a figyelmet az illegitim gyakorlatra (17619/1878. VKM-rendelet „izraelita házastársak között némely rabbi által könyvelmő módon keresztül vitt elváltások megakadályozása tárgyában”). *Magyarországi Rendeletek Tára* 1878: 774–783.

véletlenül akadtam három egymáshoz közeli, 1886-os bejegyzésre, amely a minden esetben „hajadonként” feltüntetett menyasszony előéletére vonatkozott, ekként: „Az ara előbb X.Y.-nal rituális házasságban élt és e házasság egyházilag felbontott.”⁵² A bejegyzések „sűrűsödése” egyébként arra utal, hogy a regisztrációt végző személy rövid idő múltán meggondolta magát, s felhagyott a hasonló aktusok rögzítésével: vélhetően nem akart árulkodó, állami beavatkozásra lehetőséget adó nyomot hagyni. A „rituális házasság” itt – hiszen egyébként Magyarországon 1895 előtt nem is lehetett más, csak rituális házasságot kötni – kétségtelenül azt jelenti, hogy a nők korábban államilag el nem ismert formában kötöttek házasságot. (Ezt ma vadházasságnak nevezhetnénk, de ezúttal is ajánlatos az óvatosság: a zsidó házasságok érvényes megkötéséhez a hitelvek nem, csak az állam követelte meg a képesített egyházi közeg közreműködését!) Ezek után ismét feltehetjük a szokásos kérdéseket. Hogyan határozható meg a „törvényes válás” zsidó házastársak esetében, amikor, mint látjuk, a „törvényes házasság” definiálása sem könnyű? És mikor érezték és vallhatták magukat az érintettek „elváltnak”?

* * *

A válással foglalkozó historikusok a 19. századot a „szekularizáció”, a polgári kódexek, az egységes bontótörvények korának tekintve, írásaikban olyan tendenciát – a házasságok felbontásának máig tartó növekedési pályára állását – vázolnak fel, amely – ebben az összefüggésben – félreérthetetlenül a jövő (jelenünk) felé mutat. Így a korábbi korszakok kapcsán uralkodó, a vizsgált tárgyat megfelelő távolságba helyező, az egyéni döntések jelentését megfejteni igyekvő kulturális antropológiai megközelítés helyett, a 19. század második felének válásait egyszeriben ismerősként, számszerűsíthetőként, térben-időben minden további nélkül összehasonlíthatóként tüntetik fel.⁵³

Ezzel szemben úgy gondolom – noha Budapest, illetve általában véve a Monarchia magyar felének példája nyilvánvalóan sajátos –, hogy az e megközelítést alkalmazó történészek által használt fogalmak korántsem magától értetődőek. Az „elvált” családi állapot és a „válás” intézményének konstrukciója, az „elváltak” nyilvántartásba és a „válások” számbavétele valószínűleg egyetlen „civilizált” országban sem zajlott zökkenőmentesen: e folyamat tehát önmagában érdekes és vizsgálatra méltó. Magyarországon a jogrendszer polgári átalakításának elhúzódása, a meglévő – s a felemás állami szabályozás, illetve a vallási sokszínűség miatt szinte áttekinthetlenné váló – felekezeti rendszer, valamint a népesség és népmozgalom egyre precízebb felmérését, kifinomultabb osztályozását célzó, ekkoriban jelentkező adminisztratív igény kétségtelenül még kézzelfoghatóbbá teszi a problémát.

⁵² MOL Mikrofilmtár. Pesti Izraelita Neológ Egyházközség. Házassági anyakönyv, 1886. június 6-i (Blüh [Blie] Fanni), június 13-i (Wiltsek Háni), augusztus 29-i (Hahn Berta [Beile Tille]) bejegyzés.

⁵³ Phillips 2004.

Mindez nyilván kihat arra – ez lenne vizsgálódásaim másik fontos tanulsága –, hogy mit kezdhet az ember a válások kapcsán a rendelkezésre álló, különböző népszámlálási összesítésekkel, népmozgalmi statisztikákkal, és az azokhoz fűzött, többnyire egyoldalú magyarázatokkal, korabeli kommentárokkal. Következtetésem talán nem túl eredeti, de attól még nem kevésbé megszívlelendő: a nagy számok és a „tendenciák” mögött rendkívül sokszínű valóság húzódik meg, s erre érdemes odafigyelni.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV. 1122. a. Buda Város Visszaállított Törvényszéke. Polgári peres iratok

IV. 1343. f. Pest Város Visszaállított Törvényszékr. Váloperek

VII. 2. c. Budapesti (Pesti) Királyi Törvényszék

Polgári peres iratok. I. kútfő (vagyonai perek); V. kútfő (házassági perek, 1872–1900); Végrendeletek (Letétek, végrendeletek)

VII.170. Jeszenszky Danó közjegyző iratai

VII. 175. Steinbach István közjegyző iratai

VII. 200. Ökröss Bálint közjegyző iratai

VII. 211. Mannheimer Ignác közjegyző iratai

VII. 212. Grubiczy László közjegyző iratai

VII. 213. Kiss Aladár közjegyző iratai

Budapesti Deák téri Evangélikus Egyházközség Lelkészi Hivatala. A Pesti Deák téri Német Evangélikus Gyülekezet betérési anyakönyvei

Budapesti Unitárius Egyházközség Lelkészi Hivatala. Házassági anyakönyv

Magyar Országos Levéltár (MOL) Mikrofilmtár. Egyházi anyakönyvek

Ballagi Mór 1873: *A magyar nyelv teljes szótára*. I. kötet, Pest

CJH 2000: *Corpus Juris Hungarici* CD. (Szerk. Pomogyi László) KJK-Kerszöv. Budapest-Magyarországi Rendeletek Tára 1878.

Czuczor Gergely – Fogarasi János 1864: *A magyar nyelv szótára*. II. kötet, Pest

Czuczor Gergely – Fogarasi János 1874: *A magyar nyelv szótára*. VI. kötet, Pest

Emlékirat 1857: Magyarázó emlékirat a népszámlálás előírásaival kapcsolatban.

Bécs, 1857. In: Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. Budapest, 1993.

Jogtudományi Közöny 1891: Jogositva van-e a róm. kath. hitvalláson maradt nő, kinek férje újból megnősült, volt férje nevét továbbra is viselni? *Jogtudományi Közöny* 1891. június 5. (26. évf. 23. sz.) 183.

Kőrösi József 1869: *Pest Szabad Királyi Város, az 1870-dik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei*. Pest, 1871.

Kőrösi József 1880: *Budapest Fővárosa az 1881-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei*. Budapest, 1881.

- Kőrösi József – Thirring Gusztáv 1891: *Budapest fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei.* Második kötet, Budapest, 1895.
- Kőrösi József – Thirring Gusztáv 1900: *Budapest fővárosa az 1901-ik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei.* Második kötet, Budapest, 1905.
- Népszámlálás 1869: *A Magyar Korona Országáiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt.* Pest, 1871.
- Népszámlálás 1880: *A Magyar Korona Országáiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt.* Budapest, 1882.
- Népszámlálás 1890: *A Magyar Korona Országáiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei.* I. rész. Általános népleírás. Budapest, 1893.
- Népszámlálás 1900: *A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása.* Harmadik rész. A népesség részletes leírása. Budapest, 1907.
- Népszámlálás 1910: *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása.* Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása. Budapest, 1920.
- Szél Tivadar [1935]: *A budapesti házasságok.* Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Hlatky Endre 1883: A válóperek és a felső bíróságok. *Jogtudományi Közlöny* 1883. május 25. (18. évf. 21. sz.) 161–162.
- Kramarow, Ellen A. 1995: A Note on Remarriage Reporting in the 1910 U.S. Census. *Journal of Family History* 20. (1995) 4. 347–364.
- Phillips, Roderick 2004: *Amit Isten összekötött... A válás rövid története.* Budapest
- Pomogyi László 2001: *Szegényügy és községi illetőség a polgári Magyarországon.* Budapest
- Sztehlo Kornél 1872: Az ágy és asztaltóli elválasztás jogi hatálya protestans egyházjogi szempontból. *Jogtudományi Közlöny* 1872. december 24. (7. évf. 52. sz.) 379–381.
- Sztehlo Kornél 1883: A magyar kir. Curia és a válóperek. *Jogtudományi Közlöny* 1883. november 2. (18. évf. 44. sz.) 349–350.

Ugrai János

Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszán-inneni Református Egyházkerületben

A 18–19. század fordulójának Magyarországon, a polgárosodás alacsony fokán a vidéki elit meghatározó szereplői voltak a lelkészek. Az egyházak nemcsak a hívek lelki életével foglalkoztak, hanem kulturális, gazdasági, sőt – a vármegyei és az egyre terebélyesedő állami bürokrácia mellett még mindig – nem elhanyagolható közigazgatási feladatokat is elláttak. Így a gyülekezetek élén álló papok tudásuk, erkölcsi és társadalmi tekintélyük, befolyásuk révén egyaránt kiemelt figyelemnek, gondoskodásnak örvendhettek. Hagyományos közösség-teremtő, -összefogó és -alakító szerepük mellett továbbra is számottevő terhek hárultak rájuk – formális és informális módon egyaránt – a népművelés, az iskolázás, az igazságszolgáltatás és jogbiztosítás, vagy a helyi építkezések terén is.¹ A jobbra a falvak és mezővárosok lakosságára kiterjedő, rendkívül összetett hatása így a katolikus plébánost vagy a protestáns lelkészt a település első számú vezetői közé és a helyi értelmiségi réteg meghatározó alakjává emelte. Mindez annak ellenére is igaz, hogy az érintett évtizedekre tehető a modern, polgári értelmiségi réteg első virágzása, illetve hogy a lelkész megítélésében – a feudalizmus válságával, a szekularizálódással egyidőben – komoly változás figyelhető meg.²

Dolgozatunkban arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen út vezetett a szellemi elit e hagyományos hivatását választók számára a tanulmányok kezdetétől az első parókia elfoglalásáig. A Tiszáninnyi Református Egyházkerület 19. század eleji működését elemezve leginkább arra a kérdésre keressük a választ, hogy a lelkésznek tanulók mekkora hányada tudta elképzeléseit megvalósítani, s jutott el valóban valamelyik gyülekezet élére. Ezenkívül igyekszünk azt is megállapítani, hogy milyen közbülső állomásokat milyen arányban jártak végig az érintettek, illetve milyen nehézségekkel szembesültek elhelyezkedési próbálkozásaik során. Mindezek alapján a legelemibb kérdésünk az, hogy összhangban volt-e az egyházkerületben folyó lelkészképzés mennyisége és minősége az egyházkerületi igényekkel, vagy ezen a területen is találkozunk a korabeli iskolázásra jellemző túlképzési

¹ Kósa 1990: 454–456.

² Vörös 1997: 25–26.

jelenségekkel, valamint a tanulmányaikat menet közben megszakító, „lemorzsolódó” ifjak tömegével.³

Ennek érdekében először az egyházkerületben folyó lelkészképzés mennyiségi jellemzőit igyekszünk meghatározni. A kollégiumi és azon kívüli tanulási formák feltérképezése után választ keresünk arra, hogy mekkora tömeget jelentett a korszakunkban a Tisza jobb partján szolgáló egyházi értelmiségieknek a csoportja, mekkora volt tehát az egyházkerület lelkész felvevő és eltartó képessége. Ezután a felszentelt, tehát az egyházi rendbe végső bebocsátást nyert, végül pedig a munkanélküli lelkészek csoportjával foglalkozunk.

FORRÁSOK, MÓDSZEREK ÉS NEHÉZSÉGEK

A fenti kérdések nagy részének pontos megválaszolása egységes, rendszeresen vezetett hivatali nyilvántartások hiányában nem egyszerű. Csak hozzávetőleges adatokkal tudunk szolgálni a két főszámot, a lelkészképzés kapacitását és az egyházkerület szakember-igényét illetően is. Egyrészt a sárospataki kollégium lelkésznek tanuló ifjakat (tógátusokat) feljegyző névsorai állnak rendelkezésünkre, amelyeket azonban évről-évre más kéz vezetett – sokszor más rendezési elvet is követve. A ráadásul hiányos, időközben részben megsemmisült vagy elveszett névsorok egyes évekre vonatkozóan semmilyen, vagy erősen megkérdőjelezhető információkat nyújtanak. Sokszor csak olyan névsorokkal rendelkezünk, amelyek az adott tanévben a különböző tárgyakat elvégzők neveit rögzítették tantárgyanként külön-külön. A módszertani nehézségek és az egyelőre kivédhetetlen bizonytalanságok ellenére többé-kevésbé pontos képet tudunk nyújtani a lelkészképzés volumenét, mennyiségi jellemzőit illetően, mivel az 1800-as évtized második felétől azért viszonylag rendszeresen találtunk megbízható tanulói jegyzékeket is. Sőt, ezek révén lehetővé vált az egyes akadémiai évfolyamok életkori viszonyainak feltérképezése is.⁴

Fennmaradt egy olyan összesítés, amely a törvényeknek aláíró, tógába beöltöző hallgatók listáit tartalmazza 1797-től.⁵ Így össze tudunk állítani egy olyan táblázatot, amelyben legalább a belépő tógátusok száma követhető egyik esztendőről a másikra. Az első évfolyamos tógátusok és a belépő tógátusok száma rendszerint nem egyezik meg. Sőt, esetenként nagyságrendekkel népesebb az utóbbiak csoportja. Ez több tényezővel magyarázható. Egyetlen esetben sem zárhatjuk ki, hogy a két forrás közül az egyik (vagy mindkettő) pontatlan. Fontos magyarázat, hogy esetenként – más adatsor hiányában – a legteljesebbnek tűnő, de nem garantáltan teljes tantárgyi diáknévsort, a teológiai tárgyakat teljesítő-két használtuk fel. Sok eltérést okozhat, hogy bizonyos tanévekre vonatkozóan

³ Erről legújabban Sasfi 2006: 526–527.

⁴ Az általunk használt tanulói névsorok: Tiszáninneneni Református Egyházkerület Levéltára (TREKL) K.a. II.6.; K.a. II.17.; K.a. II.28.; K.a. II.31–32.; K.a. III.7.; K.a. III.9.; K.a. III.12.

⁵ *Protocollum togatorum subscribentium*. TREKL K.e. I.2.

csak a második félelvi kimutatások bizonyultak használhatónak. Ám bizonyos, hogy ekkora és ilyen rendszeresen előforduló különbségeket nemcsak módszertani akadályok okoznak: minden évben előfordult, hogy az újonnan érkezettek egy része nem az első évfolyamra iratkozott be.⁶ Megítélésünk szerint azonban a pontatlanságok nem teszik lehetetlenné az alapvető jellemzők megállapítását és a fő tendenciák felvázolását, ezért az így nyert adatokat a kutatás szempontjából hasznosnak tartjuk.⁷

Jól használható az az 1783-tól folyamatosan vezetett összeírás, amelyet a kollégiumot végleg – vagy legalábbis hosszú időre – elhagyó akadémistákról készítették.⁸ Az elutazó nevét, az elutazás dátumát, az utazás földrajzi és rendeltetési célját feljegyző összesítés egyrészt kiváló lehetőséget kínál a kilépő diákok száma változásának nyomon követésére. Másrészt e hosszú névsor számítógépes rögzítésével immár lehetővé vált a későbbiekben felszenteltek névsoraival való összevetés, s annak meghatározása, hogy jellemzően hány év telt el a kollégium elhagyása és a felszentelés között. A tökéletes összkép megalkotását azonban lehetetlenné teszi, hogy a neoprocedensekről, azaz az újonnan felszentelendőkről sem találtunk minden évre vonatkozóan listát.

Hogy a kollégiumból való távozás és a felszentelés közötti esztendőket miként töltötték a leendő prédikátorok, arra leginkább az 1807–1808-ban az egyházkerület összesen közel 200 (négy egyházmegye minden, s további egy esperesség jó néhány) lelkészére kiterjedő, egységes szempontok szerint készített önéletrajzi nyilatkozatok felhasználásával keresünk választ.⁹ A nagy forráscsoportok (tanulói névsorok, törvénynek aláírók és a kilépők jegyzéke, önéletrajzi nyilatkozatok, valamint a felszentelendők jegyzéke) összetett használata elvileg igen izgalmas lehetőségekkel kecsegtet, azonban az 1790-es évek közepéről sajnos még meglehetősen töredékes tanulói névsorok állnak rendelkezésünkre, s így a 19. század eleji részletes önéletrajzokat ezúttal csak korlátozottan tudtuk hasznosítani. A fentiekén kívül céltudatosan kerestük azokat az iratokat, amelyek a felszentelés körülményeiről, illetve az esetleges munkanélküliség jelenségeiről tudósítanak – dolgozatunk végén ezeket is elemezzük.

⁶ Például 1809-ben a 72 új belépő közül ketten a második, öten a harmadik évfolyamra iratkoztak be. Öt év múlva a 67 főből összesen tizenegyen nem az első évek közé kerültek. TREKL K.e. I. 1.

⁷ Elvileg a fellelhető tanulói névsorok egyenkénti számítógépbe vitelével csökkenthető lenne ez a bizonytalanság, mivel ezáltal kiszűrhetőek lennének a párhuzamosságok vagy az egymást kizáró lehetőségek. Mérlegelve azonban a feladat nagyságát és a várható haszon mértékét, e munkába nem vágtunk bele.

⁸ *Protocollum Schola Patakiana Valedicentium*. TREKL K.a. I. 21. Az összeírást korábban már felhasználta és röviden elemezte a tanítóképzés szempontjai szerint Kődöböcz 1986: 52–57. A gyűjtemény részletes, sokoldalú feldolgozását a közeljövőben tervezzük.

⁹ Az önéletrajzokat forráskiadványban a közelmúltban publikáltuk: Ugrai 2004.

A LELKÉSZKÉPZÉS

A Tiszáninneri Református Egyházkerületben a lelkészképzést a sárospataki kolégium tógátusokat fogadó akadémiai tagozata végezte.¹⁰ Elvileg ugyan más anyaiskolában végzett prédikátorok is elhelyezkedhettek a Tisza jobb partján, azonban ez igen ritkán történt meg – ezek a kivételek a lelkészképzés nagyságrendjén nem változtatnak.¹¹ Tógátusként legalább 7–8, de esetenként 9, sőt akár 10 évet is eltöltöttek itt. A kilencedik-tizedik esztendőben jobbra azok a kiváló deákok maradtak Patakon, akik valamilyen fontos diáktisztség-megbízásban reménykedtek, vagy már viseltek is ilyet.¹² A törvényeknek aláíró hallgatókat rögzítő napló szerint a teológiai akadémiai tagozat a századforduló táján rendre jóval több mint 100 belépő tógátust fogadott.¹³ Igaz, a 19. század első évtizedében ez a szám jelentősen, esetenként lényegesen több mint a felével csökkent, de még így is több tucat ifjú kezdhetette meg lelkészi pályával kecsegtető tanulmányait. A 19. század első két évtizedében jellemzően évente 65–80 fő között mozgott az új hallgatók száma.¹⁴ Az 1820-as évtizedben ismét emelkedés figyelhető meg, s esetenként megint előfordultak 90, sőt 100 fő feletti csoportok is.

Erre a korszakra még igen jellemző, hogy az ifjak az elkezdett tanulmányukat közép- és felsőfokon idővel abbahagyták. A mai értelemben vett kimaradástól, kibukástól alapvetően eltérő – az iskolázás kezdetleges fokát, valamint az adott képzési forma összetett jellegét jelző – lemorzsolódás nagy arányokat öltött, s nem tekintették a tanuló hanyagságának vagy kudarcának.¹⁵ Ez a jelenség a teológiai tanulmányokat folytató akadémiai hallgatók létszám-kimutatásaiból is megfigyelhető.¹⁶ Például a tanulmányait 1799-ben megkezdő 125 fős csoport létszáma az első négy évben alig csökkent, ám az V. évtől felgyorsult ez a tendencia, majd két év múlva újabb lendületet vett. Így végül az eredeti létszám tizede, 13 fő jutott el a nyolcadik évig. Az ötödik-hatodik év más csoportok esetében is vízválasztónak tűnik: a következő évfolyam 85 fős létszámmal kezdett, s ez egy ideig alig csökkent. Ám az ötödik évben már csak 39-en tanultak – igaz többségük eljutott a nyolcadikig is. Ugyanez a fordulat a később belépő csoportok esetében 1814-ig figyelhető meg. Az 1814/15-ben 42 fős első évfolyam csaknem minden tagja eljutott viszont

¹⁰ 1793-tól ezzel párhuzamosan létezett egy négy-öt éves, nontógátusokat fogadó jogakadémiai tagozat is.

¹¹ A közel 200 lelkészre kiterjedő 1807–08. évi adatfelvétel eredményei között öt olyan prédikátorra bukkanhatunk, akik valamikor tanulmányaik során Debrecenben is tanultak. Közülük azonban egyetlen olyan, a Tisza jobb partján megtelepedett személy volt, aki Patakon egyáltalán nem tanult, s lelkészi képesítését is Debrecenben szerezte. (Ugrai 2004: 94–95.)

¹² A diákönkormányzat legfőbb tisztségeit a 12 legkiválóbb öregdeák töltötte be. A primariusokat vagy jurátusokat deáktársaik választották. Megbízatásuk egy évre szólt, amelyet azonban meg lehetett hosszabbítani. Erről bővebben lásd Ugrai 2007a: 65–69.

¹³ Lásd *Függelék 1.* táblázat. A táblázatot korábban már publikáltuk és más létszám-adatokkal elemeztük vö. Ugrai 2007a: 107–109.

¹⁴ Ötven alá csak három évben, 1804-ben, 1805-ben és 1808-ban esett a létszám.

¹⁵ Sasfi 2006: 526–527.

¹⁶ Lásd *Függelék 2.* táblázat.

a hetedik évig (36 fő), 29-en a nyolcadikig, sőt 25-en a kilencedikig is. (Igaz, ez a kirívóan népes végzős csoport meglepő, kivételes jelenség.)

Nagyon változatosan alakult egy-egy évfolyamcsoport további sorsa – legáltalában, ha azt feltételezzük, hogy az ideális iskolai pályafutás szerint a többség évről-évre egy-egy osztályt lépett előre. Miközben az 1799-ben belépőknek csak a tizede tanulhatott még 1805/06-ban is a kollégiumban, az 1807-ben bekerülő 34 főnek majd kétharmada, 21 hallgató maradt bent 1815 közepéig. Az 1815-ben kezdőknek pedig nem kevesebb mint 80%-a jelenik meg nyolc év múlva, a nyolcadikosok között.¹⁷ A létszám-aránypárok egészen rapszodikus, nagyfokú ingadozásai korábbi kutatásaink következtetéseit támasztják alá. Ahogy a kollégiumi ifjúság egészére – s azon belül a legnépesebb, a gimnáziumi tagozat létszámára – vonatkozóan sem lehet semmilyen szabályszerűséget felfedezni, a teológusok egyetlen csoportjának későbbi sorsát sem lehetett előre megjósolni.

Gyakorlatilag az elsős évfolyam létszámától függetlenül alakult nyolc év múlva ugyanannak a csoportnak a létszáma. Bizonyosan nem a bemeneti kapacitás döntötte tehát el a lelkészként végzők számát. Ugyanakkor megközelítőleg sem azonos az egymást követő nyolcadikos évfolyamok létszáma. Arról sem beszélhetünk tehát, hogy a kollégium többé-kevésbé azonos kimeneti kapacitást tartott volna fenn. A helyzetet bonyolítja, hogy nem beszélhetünk egy adott csoport folyamatos lemorzsolódásáról, elnéptelenedéséről. Az egyes tanévek között ugyanis szabálytalan módon változott az egy-egy csoportban továbbtanulók száma – nyilván a falusi tanítóskodástól, a kimaradásoktól, a német nyelvi tanulmányoktól, valamint az ifjak céljaitól, igényeitől és változó anyagi lehetőségeitől függően.

Ugyancsak ezt a változatosságot erősítik a kollégiumból távozókat összesítő névsor adatai is.¹⁸ Kilépőként rendre jóval több nevet jegyeztek fel, mint ahányan a VI-X. évfolyamokon tanultak. Ez csak úgy lehetséges, ha egyrészt a kezdő létszám egy bizonyos hányadáról feltételezzük, hogy a hét-nyolc év helyett jóval hamarabb abbahagyta tanulmányait. Másrészt a felsőbb akadémiai évfolyamokon a mai fogalmainknál lényegesen nagyobb belső mozgásra kell gondolnunk, s el kell fogadnunk, hogy a hallgatók nagy csoportjai számára az egyik kollégiumi tanévet nem feltétlenül követte azonnal a másik. Ezt támasztja alá próbánk, amelyet az 1809/10. tanévben a kollégiumban tanuló tógátusokkal végeztünk: névsorukat a kilépők jegyzékével összevetve arra jutottunk, hogy a második kivételével minden évfolyamról mentek ki tanítóskodni.¹⁹ Azaz elsős, harmadikos és negyedikes éppúgy kapott valamelyik gyülekezet iskolájában megbízást, mint a felsőbb évfolyamosok. A korai kilépők egy része soha nem is tért vissza a kollégiumba, mert esetleg stabil megélhetést találtak, vagy elunták a szolgálatot és más

¹⁷ Az 1799-ben tanulmányait kezdő 125 főből az 1806/07. tanévben 13 fő lett nyolcadikos: 10%. (A továbbiakban: 1799: 10%.) 1800: 33%; 1801: 36%; 1802: 43,6%; 1803: 38%; 1804: 33%; 1805: 50%; 1806: 34%; 1807: 61,7%; 1808: n.a.; 1809: 32,5%; 1810: 47,5%; 1811: 30,4%; 1812: 24,1%; 1813: 48,6%; 1814: 69%; 1815: 80%; 1816: n.a.; 1817: 40%.

¹⁸ *Protocollum Schola Patakiana Valedicentium*. TREKL K.a. I. 21. Lásd *Függelék*. 1. táblázat.

¹⁹ A vonatkozó tanév névsora: TREKL K.a. II.20.

területen találták meg a számításukat – ez lehet az időközbeni létszám-vesztés egyik magyarázata. Egy másik lehetőségként adódik, hogy idővel visszatértek, s folytatták tanulmányaikat. Ez utóbbi történt annak a mintegy tucatnyi III-V. évesnek a többségével, akik 1809-ben – ezek szerint csak időlegesen – távoztak a kollégiumból. Ők néhány év múlva ismét a kilépők között szerepeltek, nevük mellett megint valamelyik eklézsia rectori vagy praeceptorri hivatalával. Mindez egyértelművé teszi, hogy a kilépő tógátusokat feljegyző forrásunk nem alkalmas a kollégium lelkészt kibocsátó kapacitásának megállapításához. Ehhez továbbra is sokkal inkább használhatók azok az adatok, amelyek az egyes tanévekben a legalább a VIII. évet megkezdők számát rögzítik.

A sokakra kiterjedően szabálytalan iskolai tanulmányokat igazolják átlagéletkor-számításaink is. Az 1810-es évek közepétől már rendszeresen feltüntetik a névsorok a tanulók életkorát, így három, egymást öt évenként követő tanév teljes tógátus hallgatóságának életkorát megvizsgáltuk. A legszembetűnőbb különbséget a gimnáziumi tanrend ismerete magyarázza: 1812-től nyolc gimnáziumi évet kellett teljesíteni az akadémiai tagozat előtt, 1818-tól viszont csak hetet. Az 1822. évi új tanterv kilenc gimnáziumi osztályt írt elő – így az alsóbb akadémiai évfolyamok átlagéletkor-különbségei legalábbis részben erre vezethetők vissza. Ugyanakkor nagyon feltűnőek az adott tanévben egymást követő évfolyamcsoportok életkor-különbségei. Ha eltekintünk a sokféle bizonytalanságot jelentő kilencedik és tizedik évfolyamok, valamint a jurátusok vizsgálatától, akkor is azt tapasztaljuk, hogy az elvileg ideális 1–1 éves különbségek helyett 0–1.9 között változik egyetlen tanévben az egymást követő évfolyamcsoportok átlagéletkorának különbsége. Többször előfordul, hogy két egymást követő évfolyam között alig van eltérés.²⁰ Ugyanakkor néhányszor másfél évnyi, vagy azt is meghaladó különbség mutatható ki két szomszédos évfolyam-csoport között.²¹ A főszámon túli adatok is a szabálytalan iskolai előmenetelt erősítik: például az 1815/16. évi tanévben a III. és V. évfolyamon ugyanúgy a 17 és a 25 éves deák számított a két szélsőséges életkorúnak, az I. évfolyamon pedig 15–20 éves ifjak tanultak. Ez a szórás nemcsak az alsóbb évfolyamokra volt jellemző. Ugyanebben a tanévben a jurátusok 26–29 évesek, a nyolcadévesek pedig 23–26 évesek voltak.

Korszakunkban egyébként az adott tanév tógátusi összlétszámának 9–38%-a került a távozók listájára.²² A távozók 78–100%-ának a nevéhez valamilyen falusi tanítói tisztség vállalását jegyezték fel, a többi név mellett pedig év közbeni eseményeket (kilépést, szepességi némettanulást, betegséget, halált) rögzítettek.

²⁰ Például 1815-ben az V. és VI.; 1820-ban a III. és IV., valamint a VII., VIII. és IX.; 1825-ben pedig az V. és VI. évfolyamok között. De 1825-ben is a VII. és VIII. évfolyam körülbelül megegyező korú hallgatókból állt.

²¹ 1815-ben az I. és II, valamint a IV. és V.; továbbá 1820-ban a II. és III. év között.

²² Az 1799/1800. tanév teljes létszámának 16,4%-a. (A továbbiakban: 1799: 16,4%.) 1800: n.a.; 1801: 16,6%; 1802: n.a.; 1803: 19,7%; 1804: 10,1%; 1805: 34,8%; 1806: 28,5%; 1807: 27,2%; 1808: n.a.; 1809: 24,7%; 1810: 34,5%; 1811: 25,6%; 1812: 26,4%, 1813: 38,4%; 1814: 30,4%; 1815: 22,4%; 1816: 29,8%; 1817: 23,6%; 1818: 30,4%; 1819: 32,6%; 1820: 23,6%; 1821: 9%; 1822: 15,6%; 1823: n.a.; 1824: 18,7%; 1825: 21,6%.

Az összesítésből tehát hiányoznak a tanév végén nyomtalanul kilépők, azaz a valódi „lemorzsolódók” adatai. Ez egyrészt csak bonyolult és sok bizonytalanságot magában rejtő számítást tesz lehetővé a lemorzsolódás arányainak meghatározására. Másrészt a kilépők átlagosan 90%-a az egyház egyfajta munkaerő-tartalékának számított. Közöttük találhatjuk a végzős évfolyamok lelkészi pályára aspiráló, de még csak tanítói tisztséget vállaló ifjait, valamint azokat a fiatalabb teológusokat, akik korábban kilépve vagy megelégedtek az alacsonyabb presztízsű szolgálattal, vagy néhány év múlva visszatértek lelkészi tanulmányaik befejezésére.

A tisztánneni egyházkerület lelkészképzésének kapacitását felmérve arra jutottunk, hogy minden évben legfeljebb két-, háromtucatnyi teológushallgató jutott el legalább a nyolcadik évig – ők tekinthetők a következő évek potenciális lelkészjelöltjeinek.²³ Hozzájuk kell még számolnunk minden évben a 12 jurátust, akiknek az egyik része a következő tanévben is a kollégiumban maradt. Mellettük számolnunk kell továbbá azokkal a kollégiumból kilépő ifjakkal is, akik rendre jóval többen voltak a végzős évfolyamokon tanulóknál, s a végül lelkész-ként elhelyezkedőknél. Összességében tehát – egy-két kirívó esztendő kivételével (1804, 1820) – rendre 60–90 fős, az egyházi pályák valamelyikén elhelyezkedni kívánó ifjúval számolhatunk.

A TOVÁBBTANULÁS FORMÁI

A lelkészképzés azonban nem fejeződött be a kollégiumi tanulmányokkal. Az erre a hivatásra való felkészülés általában további öt-hat esztendőt vett igénybe. Ennek mindkét fázisa olyan jártasságokat fejlesztett, illetve ismerethalmazt gyarapított, amelyeket – részben történelmi-politikai okok miatt, részben a protestánsok hagyományos nevelési felfogásából adódóan – az egyházkerületi anyaiskolában nem lehetett elsajátítani, de amelyeket határozottan a lelkészképzés részének tekintettek. Mivel a protestáns anyaiskolák a bécsi tiltás miatt nem folytathattak egyetemi képzést, elvileg a lelkészjelöltek mindegyikének külföldi tanulmányúton kellett kiegészítenie tudását.²⁴ Ám a súlyos anyagi terhek, a központi tiltó és akadályozó rendelkezések, esetenként az európai hadi helyzet, valamint egyéb egyéni megfontolások nyomán a lelkészek jelentős része valójában nem indult útnak, vagy nem jutott túl a Habsburg Birodalom határain. Az 1807-ben önéletrajzi nyilatkozatot kitöltő 193 lelkész közül 78 (40,4%) számolt be külföldi tapasztalatokról – ők általában 1–3 évig tartózkodtak kint.²⁵

²³ Az érintett időszakban a két szélsőséges érték: 4, illetve 59 fő. De általában 15 és 40 fő között mozgott a számuk.

²⁴ Klein 1943; Rác 1992.

²⁵ 164 önéletrajz oktatástörténeti tanulságait részletesen elemeztük, vö. Ugrai 2003: 220–223. További nyilatkozatokkal kiegészített, összesen 193 irat alapján kiszámolt adatok: Ugrai 2007a: 175. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek az arányok generációnként erősen változhattak, hiszen egy-egy központi tiltás (például II. József uralkodásának évtizedében) esetén vagy a napóleoni háborúk éveiben alig jutott ki valaki külföldre.

Csak a leggazdagabb családok sarjai folytathatták tanulmányaikat különösebb nehézségek és idővesztés nélkül külföldön. A kijutók többsége azonban csak akkor gondolhatott az utazásra, ha előtte két-három évig tanítóként szolgálva megkereste a tanulmányok fedezetét. Lényegesen biztosabb és kényelmesebb is volt azon deákok helyzete, akik diákvezetőként (senioroként), vagy más diák-tisztviselőként gyűjtötték össze az utazásra és tanulmányaikra szükséges pénzt. Jól fizető megbízásuk után az egykori seniorok ráadásul külön ösztöndíjban is részesültek. A munkavégzés ellenére az ő esetükben nem beszélhetünk idővesztéséről, hiszen ők azt a két-három évet, amit mások falusi iskolában szolgáltak végig, a kollégiumban töltötték.²⁶

A partikulákban végzett tanítói tevékenység egyébként hagyományosan szerves részét képezte a protestáns iskolázásnak. A kollégiumból kikerült, s lelképásztori szolgálatra készülő fiatalember nemcsak kényszerű megoldásként vállalták egy-egy iskola vezetését, hanem a protestáns nevelési folyamat – mondhatni, a lelkészképzés – fontos állomásaként tekintettek az első gyakorlati próbákra.²⁷ Nem pusztán anyagi okokkal magyarázható tehát, hogy a legtöbb gyülekezeti szolgálatra készülő egykori kollégiumi deák kipróbálta magát rectori vagy praecptori tisztségben: a 193 említett lelkész több mint háromnegyede, 146 fő tanított kisiskolában, átlagosan három évig.²⁸ A kollégiumból távozó tógátusok nevét és utazásuk célját rögzítő napló 1786 és 1825 közötti keletkezett 2912 bejegyzésének 81%-a (2364) tanítói tisztség vállalására utal – jóllehet némely név ismétlődése miatt ez feltehetően nem jelent ugyanennyi személyt is.²⁹

Bár mindkét továbbtanulási forma nagy tömegekre terjed ki, az önéletrajzokból látható, hogy különösen a külföldi tanulmányút, a peregrináció lehetősége közel sem adatott meg mindenkinek. Fontos kérdés, hogy a peregrinációból nem részesülő lelkészjelöltek hamarabb kerültek-e teljes jogú prédikátorként valamelyik parókiára. Az önéletrajzi nyilatkozatokból felemás kép tárul elénk. Gyakorta előfordult ugyanis, hogy tanítóként, káplánként, betegeskedő felettesét helyettesítő lelkészként, sőt esetenként üresedés váró munkanélküliként valóban annyi ideig vártak igazán jelentős megbízásra, mint azok, akik közben beutazták fél Európát. Ugyanakkor az ellenkezőjére is találunk példát, azaz több kifejezetten fiatal lelkészjelölt is különösebb idővesztés nélkül jutott parókiához. Az 1807–08. évi 193 önéletrajz közül 167-ből derül ki pontosan az illető lelkész születésének és lelkészi hivatalba állásának ideje. Ez alapján elmondhatjuk, hogy jellemzően 29–33 éves kor között jutottak el a jelöltek az önálló prédikátori tisztség megszerzéséig. A lelképásztoroknak több mint a fele életének ebben

²⁶ Érzékeljük az „idővesztés” kifejezés veszélyeit. Csak feltételezzük, hogy a családalapítás és a teljes jogú prédikátorként való megállapodás idejének – esetenként hosszú és bizonytalan időre való – kitolása nem lehetett a 30 év közelébe kerülő fiatalemberek elsődleges célja.

²⁷ Kődöböcz 1986: 52–57.

²⁸ Ugrai 2003: 224–226; Ugrai 2007a: 171.

²⁹ Ugrai 2007a: 172–173. További tisztségek (káplán, administrator, kántor stb.) vállalására is utalnak bejegyzések. Így lehetséges, hogy ennél jóval magasabb az egyházi feladatot vállaló kispópok aránya.

a szakaszában vált lelkésszé.³⁰ De az elhelyezkedés idejében is igen nagy szórásokat tapasztalhatunk: az sem volt kirívó, ha valakit 25–28, vagy ha 40–43 éves korában fogadott be egy gyülekezet.³¹ Ugyanerre jutunk, ha megvizsgáljuk, hogy a neoprocedensek felszentelésük előtt hány évvel szerepeltek először a kollégiumból kilépőket összesítő névjegyzékben. Például az 1806-ban felszentelt nyolc lelkész közül ketten 1799-ben vállaltak először oskolamesteri feladatot, hárman 1803-ban, egy-egy fő pedig 1800-ban, 1801-ben és 1804-ben.

A nagyon fiatalon parókiához jutottak nyilvánvalóan nem tanultak külföldön. A lelkésszé szentelés alsó korhatárát súroló jelölteknek elvileg éppen csak tanulmányaik befejezésére és egy rövid tanítói, kápláni vagy adminisztratori³² tisztségben eltöltött szakmai gyakorlatra volt idejük.³³ Azonban az átmeneti évek száma közötti különbségek természetesen így is nagyok lehetnek, attól függően, hogy ki hány évesen került iskolába. Így például a hernádszendi (Abaúj vm.) Nagy Rákosi Nemes József két esztendő telt meg a segéd- és helyettes lelkési poszton, a szalai (Abaúj vm.) prédikátor, a 27 évesen felszentelt Nemes Mózes viszont kitöltötte a hároméves rectoriátot és egy évig még adminisztratorként is ténykedett. Ugyancsak a korai iskolakezdés magyarázhatja Nagy Ferenc hernádkaki (Zemplén vm.) lelkész 25 évesen történt felszentelését, hiszen előzőleg három évig előkönyörgőként szolgálta Kak gyülekezetét. Szintén ezt példázza Huszti Zeni István esete: az 1807-ben Kondón (Borsod vm.) szolgált pap bár 25 évesen vehette fel a palástot, előtte három évig oskolatanító, majd további egy esztendőig káplán volt. A később zempléni esperesként híres lelképásztorrá váló, 1740-es születésű Palótzai Pál 1766-ban a szabolcsi Gáván helyezkedett el teljes jogú prédikátorként – neki ez volt az első kollégiumon kívüli szolgálati helye, miután két évig Patakon a poétai osztály köztanítójaként (publicus praeceptoraként) működött.³⁴

Túláságosan kevés adat áll a rendelkezésünkre a maguknak nagyon hamar gyülekezetet találókról ahhoz, hogy megállapítsuk, a gyors elhelyezkedésért cserébe például rosszabb állapotban lévő, rosszabbul fizető gyülekezetet kellett-e vállalniuk a fiatal papoknak. Ezért egyelőre inkább csak egy hipotézis megalapozásaként jelezzük: egyetlen olyan 25–28 évesen felszentelt prédikátort sem találunk, aki az egyházközség valamelyik igazán erős és gazdag eklézsiájába került

³⁰ 29 éves korban 14-en kerültek ekléziára. (A továbbiakban: 29 év: 14; 30 év: 14; 31 év: 18; 32 év: 22; 33 év: 21. Az adatokra lásd Ugrai 2004.

³¹ Az átlagosnál fiatalabbak: 25 év: 6; 26 év: 8; 27 év: 8. Az átlagosnál idősebbek: 34 év: 11; 35 év: 7; 36 év: 11; 37 év: 4; 38 év: 2; 39 év: 2; 40 év: 3; 41 év: 1; 42 év: 1; 43 év: 2; 48 év: 1; 50 év: 1. Ismeretlen: 26. Az adatokra lásd Ugrai 2004.

³² A káplán (segédlelkész) és az adminisztrátor (helyettes lelkész) közötti lényegi különbség, hogy a káplán a még élő, sőt leggyakrabban szolgáló lelkész beosztottjaként közel sem rendelkezett olyan jogosítványokkal, mint az ideiglenes jelleggel ugyan, de teljes prédikatori tisztséget vivő helyettes lelkész. Ezért az utóbbi megbízást tapasztaltabb, képzetesebb és jobban fizetett jelöltek kapták. (Kovács 1878: 388–389.)

³³ Az alsó korhatárt a 19. század második felében már egyértelműen megszabták 24 évben. (Kovács 1878: 356–362.)

³⁴ Ugrai 2004: 44–45, 62–63, 71, 83.

volna ilyen fiatalon.³⁵ Az átlagos életkorban felszenteltek 29–33 éves korukra már járhattak külföldön is – elvileg egy 23–24 éves korban befejezett kollégiumi tanulmány után jutott idő a falusi tanítóskodásra és a peregrinációra is.

A legidősebben parókiára került Komjáthy Ábrahám élete a legjobb példa arra, hogy esetenként miként húzódhatott el a szolgálati helykeresés. A sárospataki kollégiumban a seniori hivatalt viselt ifjú útnak indult, hogy felkeresse Európa nevezetesebb akadémiáit. Hollandiában huzamosabb ideig, nyolc évig maradt, de még ezután is további tízévnyi vándorlást követően tért haza. Hollandiában egyébként nemcsak doktori címet szerzett, de komoly társadalmi elismerésben is részesült, amikor – Kazinczy szavaival – „méltónak tartaték az akkori respublica egyik követjének egyetlen fiát nevelni.”³⁶ Hazatérte után nem vállalt rögtön prédikátori szolgálatot, hanem a miskolci gimnázium professzorává lett, s csak újabb nyolc esztendő múltán került az igrici (Borsod vm.) gyülekezet élére.³⁷

Azonban Komjáthy külföldi pályafutása közel sem tipikus. Sokkal jellemzőbb az, hogy valaki a kollégiumi tanulmányok vége és a felszentelés között eltelt időt kisebb fizetéssel járó, a helyi prédikátornak alárendelt poszton töltötte. Fulókercs (Abaúj vm.) lelképásztora, Serki József például – legalábbis ha hihetünk a saját maga által ismert dátumoknak – úgy jutott 40 évesen először szószékhez, hogy előtte három évig tanítóskodott, három helyen összesen négy évig káplánként szolgált, valamint kétszer egy évig szolgálati hely nélkül maradt. Kilencévi várakozását pedig tetézte, hogy ő eleve idős fejjel, 31 évesen távozott a pataki kollégiumból.³⁸ Egészen hosszú várakozás előzte meg az 1807-ben Hernádszadányban (Abaúj vm.) szolgált Zámbori József felszentelését is. Hiába fejezte be kollégiumi tanulmányait ideális életkorban, 23 évesen, az ezt követő 20 évben 3–3 esztendőn át öt faluban vezette a kisiskolát, s még ezt követően is mindössze két, egy-egy évig tartó előkönyörgői megbízatás jutott neki.³⁹

A PEREGRINÁCIÓ ELMARADÁSA

A mindenkire kiterjedő peregrináció lehetetlenségét az egyházkerület vezetői is elismerték, és igazodtak is ehhez. A felszentelésnek nem vált ugyanis akadályává a külföldi tapasztalat hiánya. Ez még akkor sem okozott gondot, ha előzőleg az éppen végzett tógátus tanítói megbízáshoz jutott, s két-, háromévi munkával (azaz academia promotióval) megkereste magának a külföldi költségek fedezetét. Ilyen esetekben az egyházkerület egy viszonylag jelentős összeg befizetését követelte meg

³⁵ Igaz, e megállapítást nemcsak a kevés számú érintett teszi bizonytalanná, hanem az is, hogy csak hozzávetőleges képünk van arra nézve, hogy egy-egy gyülekezet milyen kondícióval fogadta prédikátorát, mennyire tudott vonzó helyet biztosítani neki. Ennek részletes és alapos feltérképezéséhez hosszú évek kutatómunkájára lesz még szükség.

³⁶ Kazinczy 1993: 19.

³⁷ 1808-ban parasznai lelkészként pedig már esperesi tisztséget is viselt. Vö. Ugrai 2004: 82.

³⁸ Ugrai 2004: 46.

³⁹ Ugrai 2004: 54.

az academia promotiót vett, de külső akadémiára ki nem jutott pályakezdőktől. A szegény papokat és özvegyeket, árvákat segítő pénztárba, a deficiensi cassába befizetendő összeg nagysága személyenként változott és sok vitás esetet eredményezett. Az egyházkerület elvileg a tanítóként megkeresett jövedelemből levonta az általa elismert költségeket, s a fennmaradó összeg egyharmadát követelte a lelkészjelölttől. Mindez azonban több bizonytalansági tényező miatt sem vezethetett az ifjút terhelő kötelezettség gyors, pontos megszabásához.

Egyrészt komoly gondot okozott a tanító jövedelmének meghatározása, hiszen a gyülekezetek különböző arányban részesítették papjukat, tanítójukat természetbeni és pénzbeli fizetésben. A természetben kapott jövedelem átszámítása évtől, sőt évszaktól és helytől egyaránt függött. Ugyancsak vitára adott okot a tanító költségeinek kiszámítása és elfogadtatása, amit tetézt, hogy a lelkész biztosította számára a szállást és étkezést. A pályakezdőt gyakran vádolták önkényes díjszabással. A helyzet tisztázására rendszerint vizsgálóbizottságot, deputatiót rendelt ki az esperes, amelynek pontos kimutatást kellett készítenie a rector minden lehetséges jövedelméről és költségéről.⁴⁰ Ezt példázza Sebők József, Felsődobszán (Abaúj vm.) megválasztott prédikátor esete, akinek bevételeit és kiadásait külön bizottság vizsgálta. A deputatio különösen a három év alatt ruházkodásra költött 300 forintot sokallotta és tartotta megalapozatlannak.⁴¹ Tasnádi Sándor egykori aszalói rector több gondra hivatkozva kért teljes felmentést: a rendkívül szűkös esztendőben éppen csak pár forint jövedelme volt a borsodi településen; a gyülekezet vele szemben hatalmas összeggel tartozik; a természetben kapott borára olyannyira lezuhant, hogy tisztességes ruhára sem futotta háromévi borjövödelméből; a falut 1813 augusztusában ért „óriási vízözön” pedig végképp elképzelhetetlenné tette, hogy a lakosok valaha is megfizessék járandóságát.⁴² A drámai hangú beszámolót a vizsgálóbizottság azonban csak erős fenntartásokkal fogadta el, s a számvetés megvizsgálása után legfeljebb 68 forintos gyülekezeti tartozást tekintettek bizonyítottnak.⁴³ Alig két hónap múlva a felső-borsodi egyházmegye gyűlése azzal továbbította Tasnádi ügyét a szuperintendenciához, hogy a teljes felmentés mások számára is követendő, rossz például szolgálna.⁴⁴ Végül az eredeti kérelem után két és fél évvel, 1816 októberében megszületett az egyházkerület végső döntése, miszerint jóváhagyják a lelkész időközben tett, 50 forintos befizetésre vonatkozó ajánlatát.⁴⁵

Gyakori oka volt az elszámolási nehézségeknek az, hogy az ifjú elindult ugyan a peregrinációba, de Pozsonyban vagy Bécsben rekedt, és hosszabb ideig hiába várt útlevelének kiadására. A sikertelen várakozás után pedig dolgagezetlenül

⁴⁰ Kiváló, a korabeli tanító életének csaknem teljes rekonstrukciójára alkalmas kimutatás: TREKL A. XXXVIII. 15.162–163. Az önkényes díjszabás vádjára: TREKL A. XXXVII. 15.422–423.

⁴¹ TREKL A. XXXIV. 13.405–407.

⁴² TREKL A. XXXVIII. 15.246.

⁴³ TREKL A. XXXVIII. 15.405.

⁴⁴ TREKL A. XXXVIII. 15.404.

⁴⁵ TREKL A. XXXIX. 16.115.

ért haza, miközben félretett pénzének nagy része is elfogyott. Hasonló bécsi tapasztalatokra hivatkozva Czövek István egykori kollégiumi senior 100 RFt-ot ajánlott fel önként az elesettek támogatására.⁴⁶ (Igaz, mindezt már csak az ötödét érő bankókban fizette be, ami miatt újabb vizsgálatot rendeltek el.⁴⁷) Egy év múlva ugyanígy érvelt Kováts Bornemissza Pál tiszánánai (Heves vm.) káplán is: a passus megszerzését nagyon megnehezítő királyi parancsolat, a súlyos betegség és a „jó kemény pénznek hiánya” együttesen nemcsak az utazás lehetőségétől fosztották meg, hanem pénzétől is – így csak 30 RFt-ot ajánlott fel.⁴⁸ A fentiek-től jelentősen eltért Nyusztai István miskolci káplán története. Ő is Bécsben időzött 1814-ben, ahonnan azonban nem az engedély hiánya, hanem a megfizethetetlen arany- és ezüstpénzek, azaz a devalváció miatt nem tudott továbbmenni. Ezért egy évig ott maradt és a helyi egyetemen hallgatott előadásokat, szabadidejében pedig szorgalmasan tanult – tehát végső soron pótolta a peregrináció elmaradását, és emiatt teljes felmentésért folyamodott.⁴⁹

S végül nem feledkezhetünk meg a talán leginkább érthető körülményről. A jobbára gyengén fizetett tanító vagy nem tudott annyi pénzt megtakarítani, amelyből befizethetett volna a deficiensi cassába, vagy félretett pénzét a mostoha idők felemésztették. Így járt 1814. évi kérelme szerint Osváth György is, akit a devalváció taszított szegénységbe.⁵⁰ Épp egy év múlva ismét beszámolt életkörülményeiről: másfél éve kölcsönökből él, sok behajthatatlan kinnlévő tartozása van, ezért mindössze 20 forintot tud fizetni.⁵¹ A már említett Sebők József például a deputatio által végül megszabott 100 forintos kötelezettségét csak öt részletben tudta teljesíteni.⁵² Eleve árvaságból – szegénységből indult, kevés pénzt gyűjtött, ráadásul már Fejér megyében úgy megbetegedett, hogy két hét után vissza kellett fordulnia és a következő évig munkanélküliként tengődnie Pávai Mihálynak, aki mindezek alapján kérte a befizetéstől való eltekintést.⁵³ A vissi (Zemplén vm.) prédikátor, Harsányi Sámuel pedig kissé sajátos módon nemcsak korábbi szerény keresetét hozta fel mentségül, hanem azt is, hogy lelkészként hetedmagát kell táplálnia – köztük egy évig még elődjének özvegét is.⁵⁴

A komoly vitákat gerjesztő eljárás végén egyébként általában egyébként 100 RFt-ot kellett megfizetni, de egyes esetekben 40 és 150 forintos

⁴⁶ TREKL A. XXXV. 13.588.; A. XXXV. 13.921.

⁴⁷ TREKL A. XXXVI. 14.110.

⁴⁸ TREKL A. XXXV. 13.935. Hasonló módon számos egyéb folyamodványt találtunk még, szinte mindegyik ugyanezzel a három érvel indokolta a kérelmet. Különbség csak a felajánlott összeg nagyságában mutatkozik. Pl. TREKL A. XXXV. 13.963.

⁴⁹ TREKL A. XXXIX. 15.766.

⁵⁰ TREKL A. XXXVII. 14. 958.

⁵¹ TREKL A. XXXVIII. 15.437.

⁵² TREKL A. XXXVI. 14.059.

⁵³ TREKL A. XXXI. 11.821.

⁵⁴ TREKL A. XXXI. 12.003. Kérvénye nem járt eredménnyel, az általunk fellelt iratok szerint neki kellett a legtöbbet, 153 forintot befizetnie a deficiensi cassába. TREKL A. XXXII. 12.289.

kötelezvényről is határoztak.⁵⁵ Ez, figyelembe véve, hogy három év alatt közel 1000 R Ft-ot minden tanító megkeresett, miközben szállását és étkezését a prédikátor biztosította, közepesen szigorú gyakorlatnak nevezhető. Kellően ösztönözte ugyan az arra hajlandók külföldi tanulását, de közel sem taszította lehetetlen helyzetbe azt, aki valami miatt nem vette ki részét belőle.

A FELSZENTELÉS ÉS ELŐZMÉNYEI

Közvetlenül a felszentelést több állomás előzte meg. Először is gyülekezetet kellett találnia a jelöltnek, amely befogadta őt lelkészének. Egyaránt tiltották a jelöltek korteskedését, egymással való vetélkedésüket egy-egy helyért, valamint azt is, hogy az az eklézsia hívja meg prédikátornak, ahol előzőleg tanítókodott. Ez utóbbi szabály főként a lelkész és a rector közötti viszályok megelőzését szolgálta.⁵⁶ Így lényegében egyetlen esélyük maradt a tanítóként lelkipásztori pályára vágyóknak: munkájukkal kitűnni a többiek közül és állhatatos, szorgalmas munkával, erkölcsös életvitellel elnyerni a gyülekezeti tagok és az eklézsian kívüli hívek elismerését, szeretetét. A gyülekezetek tanító- és lelkészválasztását szintén szigorúan szabályozták. A rectorok, praeceptorok személyének meghatározásába ugyanis a gyülekezeteknek nem volt beleszólásuk, a kollégium a jelentkezés sorrendjében osztotta el a helyeket tógátusai között. A nem kifejezetten szerencsés megoldás ellen sokan panaszkodtak, több eklézsia pedig követek Sárospatakra küldésével igyekezett valóban rátermett tanítót keresni. Ezt az egyházkerület tiltotta és nemcsak az egyházközséget, hanem a csábításnak engedő ifjakat is megbüntette. A családi összefonódások elkerülésére a helyi prédikátor fia tanítói tisztségbe nem kerülhetett az adott gyülekezetben.⁵⁷ A lelkészválasztás kapcsán is egyre szorosabb szabályoknak kellett megfelelniük az érintetteknek. Ezek közül különösen fontos volt az idősebb prédikátorok védelme. A 19. század első évtizedeiben immár jelentős túlkínálat mutatkozott a lelkészségre várók körében, s az idős, de még szolgálatra alkalmas papoknak törvény útján kellett biztosítani a pályakezdőkkel szembeni előnyüket.⁵⁸

A már magának helyet talált jelölteknek alkalmassági vizsgán kellett bizonyítaniuk rátermettségüket. Ilyenkor a *Szentírás* héber és görög nyelvű részeit magyarázták, illetve teológiai kérdésekre kellett választ adniuk. A vizsgafeladatokat a kollégium teológiai professzorai és az egyházkerület által kijelölt lelkészek előtt teljesítették. Az évenkénti deputatiók jelentéseiben teljességgel sikertelen kísérletről nem olvashatunk – a hosszú előkészületek bizonyosan arra is

⁵⁵ 40 forint például: TREKL A. XXXIX. 16.115.; 153 forint: TREKL A. XXXII. 12.289.

⁵⁶ Kovács 1878: 356–362.

⁵⁷ A szigorú előírásokról: P.C.A. 19–23.

⁵⁸ Garas István abatúji vicenótárius 1817-ben adott hangot felháborodásának, hogy jó erőben lévő, tapasztalt prédikátorok maradnak hely nélkül, mert az eklézsiaiak rendre fiatalokhoz ragaszkodnak. TREKL A. XL. 16.293.

lehetőséget teremtettek tehát, hogy a vizsgára bocsátandókat már előzőleg megszurják. Ennek ellenére a vizsgabizottság esetenként különbséget tett az egyes produkciók között, s legalább két, de inkább három csoportba sorolta a jobban és gyengébben teljesítőket.⁵⁹ Végül a felszentelésre méltónak talált jelölteknek könyvtári adománnyal kellett meghálálniuk, viszonozniuk alma materük törődését. Ilyenkor eleinte 3, majd az 1810-es évektől 5 RFt készpénzt fizettek be a neoprocedensek, de szinte minden évben előfordult, hogy valaki pénz helyett egy-két latin vagy német nyelvű kötet beadásával teljesítette kötelezettségét.⁶⁰ Az átlagosnál nagyobb befizetés nyomaira azonban csak egyszer bukkantunk: 1816-ban Bátori Sámuel serkei (Gömör vm.) káplán a többiekének a dupláját, 10 RFt-ot ajánlott fel.⁶¹

A felszentelés az egyházkerületi gyűlés idején tartott istentiszteleten, a szuperintendens vezetésével történt. A protestáns egyházak – egyházkerületenként kisebb eltérésekkel – egy ember életében egyetlen felszenteléshez ragaszkodtak. Még akkor sem ragaszkodtak tehát az új aktushoz, ha időközben a lelkész polgári állást vállalt, majd ezt követően tért vissza a papi rendbe. Sőt, a szuperintendenciák egy része a katolizált, majd a protestáns hitre visszatért lelkészeket sem szentelte újra. Ilyen alkalmakkor egyébként nemcsak lelkészeket, hanem káplánokat, administratorokat és kollégiumi professzorokat is szenteltek.⁶²

A neoprocedensek névjegyzékei alapján készített kimutatásunk azt mutatja, hogy évente erősen – 7 és 30 között – ingadozott a felszenteltek száma.⁶³ A türelmi rendelet évében a papi rendbe belépett 30 fő az egész korszakban felülmúlhatatlannak bizonyult, de többször is előfordult, hogy 15–20 pályakezdő talált magának helyet. Ugyanakkor rendszertelenül, de többször megesett az is, hogy mindössze tízen vagy még kevesebben találtak maguknak biztos megélhetést. Az ingadozások ellenére elmondható, hogy a századforduló táján inkább a 20 körüli, az 1810-es években pedig a 10 körüli létszám volt jellemző. Különösen érdekesek azok a tudósítások, amelyek nemcsak a felszentelendők nevét és szolgálati helyüket tartalmazzák, hanem különbséget tesznek a lelkészként, vagy káplánként, administratoroként elhelyezkedők között. Ezekben az esetekben láthatjuk, hogy kiszámíthatatlanul változtak a neoprocedensek belső arányai is. Voltak évek, amikor lényegesen több ideiglenes vagy kiegészítő lelképásztorra volt szükség, mint teljes jogúra, de az ellenkezőjére is akad bőven példa. Mindenesetre azokban az években, amikor külön feltüntették a káplánként, illetve lelkészként szolgálatba állókat, a káplánoknak a lelkészekhez viszonyított aránya mindig elérte legalább az egynegyedét. Kimutatásunk alapján elmondható, hogy

⁵⁹ Például: TREKL A. XXXV. 13.939.; A. XXXV. 13.951–953.; A. XXXVI. 14.331.

⁶⁰ Például: TREKL A. XXXIV. 13.331.; A. XXXVIII. 15.261.; B. XLVI. 19.679.

⁶¹ TREKL A. XL. 16.166.

⁶² Kovács 1878: 361–362.

⁶³ Lásd *Függelék* 3. táblázat. A táblázatból hiányzó évekre vonatkozóan nem találtunk hasonló jegyzékeket (sem a szokott levéltári helyükön, sem az egyházkerületi gyűlés jegyzőkönyveiben). Bár elképzelhető, hogy a vonatkozó években nem szenteltek fel senkit, mégis inkább azt gyanítjuk, hogy valamiért nem maradt fenn a névjegyzék.

a 18–19. század fordulóján a rendelkezésre álló gyülekezeti állások viszonylag nagy arányában (6–8%-ában) szenteltek fel új lelkészeket. 1807 után azonban rendre ennél jóval kevesebb új lelképásztort fogadott az egyházkerület, s a körülbelül 300 helynek csak a 2,5–5%-át töltötték fel új jelentkezőkkel. Az évenként 10–20 újonnan felszentelt lelkész száma azonban jelentősen elmarad attól a számtól, amit – erős fenntartásokkal ugyan – a sárospataki kollégium évenkénti lelkész-utánpótlási kapacitásaként meghatároztunk (évi kb. 60 fő; vagy az ennek a számnak kb. a felét kitevő végzős évfolyamok létszáma).

A 18–19. század fordulóján egyébként mintegy 250 anyaegyház működött a Tiszáninneri Református Egyházkerületben.⁶⁴ Ennél valamivel több lelkész szolgált az egyházkerületben, hiszen néhány gyülekezet másodlelkészt, néhány főúr pedig udvari lelkészt (vagy udvari káplánt) tartott, illetve időről-időre tábori lelkészeket is ki kellett állítania a szuperintendenciának.⁶⁵ Hozzájuk kell még számíthatnunk a káplánokat. A káplánok kisebb része bizonytalan ideig, akár hosszú éveken át a gyülekezetből el nem küldött, de szolgálatra már alkalmatlan prédikátorok segítőjeként működött. A többség azonban két-három év után feljebb léphetett és teljes jogú lelkészként foglalhata el valamelyik szószéket. (Mindkét esetben a prédikátor díjából hasítottak ki számukra egy részt.) Mindezek alapján kijelenthető, hogy időszakunkban egyidejűleg mintegy 260 lelkészre, s további 40–50 káplánra volt szükség az egyházkerületben.

További elhelyezkedési lehetőséget csak igen korlátozottan jelentett a tanítói és tanári pálya. Az eklézsiák nagy része mindössze kollégiumból épp kikerült, továbbtanulni vagy feljebb lépni vágyó tógátusifjakat fogadott, akiket két-háromévenként cserélgetett. A falusi iskolában ezért ritkaságnak számított a felnőtt tanító alkalmazása. Az egyházkerületben – korszakunkban Losoncon, Miskolcon és Szikszón – működött néhány magasabb szintű partikula (a katolikus gimnáziumra vagy kiskollegiumra hasonlító szerkezettel), ahová iskolánként egy-három professzor is kellett. S természetesen az anyaiskola, a sárospataki kollégium is időről-időre megtartotta egy-egy tehetségesebb diákját, illetve előfordult, hogy mind az akadémiai, mind pedig a gimnáziumi szintre (professzori, illetve humaniorum professzori címmel) lelkészeket is meghívott. Ez azt jelenti, hogy egyidejűleg legfeljebb 30–35 tanár és tanító szolgált a szuperintendenciában. Mellettük már csak azt az elvétve adódó, nem túl vonzó lehetőséget kell megemlítenünk, amikor egy-egy, betegség vagy elhalálozás miatt megüresedő lelkészi állást a következő helyosztó gyűlésig – tehát legfeljebb egy évig – kívülről odarendelt helyettessel (administratori, supplensi minőségben) töltötték be.⁶⁶ Mindent

⁶⁴ Egészen pontosan 251 anyaegyházat írtak össze 1799-ben, a Tiszáninneri Református Egyházkerület új egyházmegyei elrendezésekor. TREKL A XXVIII. 10.366–373. Ez természetesen az éppen akkori, 1799. évi állapotokat tükrözi csak: meghatározhatatlan időközönként kis mértékben (a leányegyházak önállósulásával) nőtt, illetve (az önállóságát veszítő eklézsiákkal) csökkent ez a szám.

⁶⁵ Ekkoriban csak néhány nagyobb gyülekezetben (például Mezőkeresztes, Miskolc, Rimaszombat, Sárospatak stb.) működött egynél több prédikátor.

⁶⁶ Kovács 1878: 388–389.

egybevetve a Tiszáninneri Református Egyházkerületben a 19. század elején legfeljebb 330–340 belső renden lévő, azaz egyházi személy számolható hosszú távú megbízással – s közülük is csak körülbelül 260-an mondhatták magukat teljes jogú lelkipásztorok.⁶⁷

ELHELYEZKEDÉSI LEHETŐSÉGEK, MUNKANÉLKÜLISÉG

Láthattuk, az újonnan belépők elhelyezkedése az eklézsiák kívánsága szerint alakulhatott. De az 1810-es évek közepéig a már aktív, tapasztalt lelkészek is ki voltak szolgáltatva gyülekezetük akaratának. Eddig az időpontig ugyanis a Felső-Tisza jobb partján a korábbiakhoz képest halványabban, de érvényben maradt a papmarasztás-papküldés szokása. A protestáns gyülekezetek ugyanis hagyományosan jogosultak voltak nemcsak papjuk megválasztására, hanem évenként annak kinyilvánítására, hogy továbbra is elégedettek-e vele, vagy inkább megválnak tőle. Kizárólag megalapozott, az egyházmegyei vezetés által is elfogadott indokkal lehetett valakitől megválni, s a budai kánonok 1791-től mindezt már csak háromévenként biztosították az eklézsiáknak.⁶⁸

Ennek ellenére előfordult, hogy méltánytalanul küldték el lelkészüket (például mert egy másik lelkipásztorhoz ragaszkodtak a hívek vagy a gyülekezeti előjárók). Ugyanakkor ez a rendszer lehetőséget teremtett a többnyire a fizetésével elégedetlen prédikátornak is, hogy bizonyos idő után új helyet keressen magának. Az év egy bizonyos időszakára korlátozódó, egyházmegyei, és -kerületi beleegyezést igénylő helyosztásból számos gyülekezet és lelkész gyakran kivette a részét, miközben más gyülekezetek és lelkészek évekig-évtizedekig megmaradtak ugyanannál a prédikátornál, illetve eklézsiánál.⁶⁹ A gyülekezetek papmarasztás és -küldési gyakorlata, illetve a lelkészek helyváltoztatásának okai részletes vizsgálatunk

⁶⁷ További lehetőség még, hogy nem a tiszáninneri kerületben helyezkedett el egy-egy pataki deák. Ám ennek gyakoriságáról sem beszélhetünk: szinte az Alföld egészét a debreceni kollégium látta el lelkésszel, a dunántúli reformátusokat pedig a pápai iskola. A 18. század utolsó harmadában, a pápai kollégium lefokozásának idején ugyan megerősödött a pataki kollégium dunántúli pozíciója, de ez átmenetinek bizonyult. Jól illusztrálja ezt a pápai kollégium újabb virágzásakor bekövetkező ún. legációk háború, amikor Pápa lényegében visszafoglalta a Bodrog-partiak észak-dunántúli pozícióit. Erről és a pápai kollégium működésének jelentőségéről legújabbán kiváló feldolgozás: Köblös 2006. (Erre a korszakra vonatkozóan lásd ugyanott Hudi József bevezető tanulmányát, különösen 58–75, 85–88.)

⁶⁸ 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok. III. fej. 9. kánon. 13.5. pont. In: *Sárospataki Füzetek* 1860. (IV.) 61. p.

⁶⁹ Csak illusztrációként néhány ellentétes példa: a zempléni Tiszalúc gyülekezete 1747 és 1876 között mindössze hét lelkészt foglalkoztatott. Közülük ifjabb Miskolczy Bodnár Mihály – apja utódjaként – 47, Szekeres János pedig 43 évig szolgálta a híveket. Ezzel szemben a közeli Gesztelyben ezalatt az idő alatt 16 prédikátor fordult meg: az általában 4–5 év után egymást követő lelkészek közül Lovas Pál 15 esztendei tevékenysége kiemelkedő. A lelkészek közül még Sárkány Pál esete említhető: ő az abaúji Nyíriben töltötte le hosszú, 1817-től 1878-ig tartó szolgálatának egészét. Ezzel szemben például Illés Dániel 1784 és 1818 között 11 helyen fordult meg. Vö. Ugrai 2007b.

tárgyat képezik majd a későbbiekben. Addig csak feltételezzük, hogy a gyülekezetek és a lelkészek viszonyában a következő tényezők számítottak fajsúlyosnak egy-egy lelkész maradása kapcsán: a gyülekezet fizetési lehetősége és hajlandósága; az egyházközség belső hatalmi viszonyai (pl. a sokat perlekedő gyülekezeti előjárók rendre elriaszthatták a lelkészt); a lelkipásztor munkája, erkölcsi és személyes kapcsolata; esetleg a lelkész és családjának beágyazottsága a helyi társadalomban. Témánk szempontjából ezúttal az a legfontosabb, hogy a papküldés és az új lelkész választása lehetőséget teremtett a még nem felszenteltek számára a palást megszerzésére, a papi rendbe való bekerülésre.

A lelkészképzés, a továbbtanulás különböző formáinak, a neoprocedensi csoportok, valamint a lelkészek iránti kereslet nagyságának megismerése után fontos kérdés, hogy milyen gyakran fenyegette a szószékre vágyókat *vacantia*, azaz munkanélküliség, s az jellemzően milyen hosszú lehetett. E két kérdésre sem tudunk pontos választ adni. Láthattuk, olyan követhetetlenül alakult a teológiát tanult ifjak élete a kollégiumi törvényeknek való aláírástól a felszentelésig, hogy ezt még durva becsléssel sem lehet meghatározni.

A pályakezdők elhelyezkedési nehézségeiről, annak arányairól ismét a lelkészi önéletrajzi nyilatkozatokból nyerhetjük a legteljesebb képet. Az 1808-ban szolgálatot teljesítő 193 lelkész közül 24-ről (12,4%) pontosan tudjuk, hogy felszentelése előtt legalább néhány hónapig kénytelen volt szolgálati helyre várakozni.⁷⁰ A négyhónapostól egészen háromévesig terjedő *vacantia* tehát közel sem volt ritkaság a pályájuk elején álló, lelkésznek készülő fiatal emberek előtt: kilencen egy évig, hatan fél évig, ketten-ketten másfél-két évig, illetve három évig maradtak gyülekezet és így fizetés nélkül. De előfordult rövidebb (egy-, négy- és kilenchnapos) idővesztés is.

A peregrináció fentebb már jellemzett bizonytalanságaival ugyan könnyen magyarázható, mégis igen érdekes, hogy az esetek több mint felében, 14 alkalommal olyanoknak kellett várakozniuk, akik külföldön is – vagy legalább Bécsben – gyarapították tudásukat. Nyilván nem lehetett a hazatérésüket pontosan kiszámítani, s különösen nehéz volt olyanoknak helyet biztosítani, akik épp a helyosztó gyűlést követően érkeztek meg. Emiatt többen hosszú ideig vesztegeltek hazatérésük után. Ugyanakkor az egyházkerület vezetői abban sem lehettek biztosak, hogy egyáltalán lelkészi szolgálatot óhajt-e majd vállalni a visszatérő peregrinus. Balogh Ábrahám későbbi abaújszántói (Abaúj vm.) prédikátor különösebb kommentár nélkül leírta, hogy 1801. május közepén jött vissza, s csak a következő áprilistól viselhetett hivatalt. Ugyanígy járt Juhász András, aki a századfordulón Göttingából érkezett meg és utána egy évig „hazájába mulatott”.

⁷⁰ Mivel a nyilatkozatok egy részét csak egységesítve, rövidítve találtuk meg, s az ő körükben a munka nélkül töltött időről egyetlen esetben sem találtunk nyomot, feltételezzük, hogy valójában többen szembesültek bizonyos elhelyezkedési nehézséggel pályájuk elején – mindössze a két esperesség adatait egységesítő összeíró figyelme nem terjedt ki erre a körülményre. Ugyancsak növelheti ezt a számot az, hogy több lelkész egyáltalán nem számolt be életére vonatkozóan dátumokról, s ha megtette volna, talán kiderülne, hogy egy-két évet elvesztegetett.

Szokolyai Hártó István, későbbi mályinkai (Borsod vm.) lelkipásztor is arról számolt be, hogy Hollandiából és Szászországból visszatérően „hol magános, hol kápláni hivatalt viselvén” töltött két évet.⁷¹ Az 1800-as évek végén az abaúji Beszter élén álló Tóth János soraiból jóval hosszabb várakozás bontakozik ki. Bár csak egy-két helyen tüntet fel pontos dátumot, kiszámolhatjuk, hogy három évet jelent az általa is a „sokára” kifejezéssel illetett idő, amit kétévi bécsi tanulmányai után munka nélkül töltött.⁷²

Sokkal gördülékenyebb volt a korábbi tanulmányaival egyébként is kitűnő Nádaskay Sámuel, aki a legnagyobb megbecsülésnek számító seniori stipendiumon Bernben tanulhatott két esztendeig, majd 1785 végi hazautazását követően, tavasszal már szolgálatba is léphetett. Még rövidebb bizonytalanság után, mindössze kétheti várakozás után rendelték Igiricibe Kenyeres Györgyöt. Ugyancsak gond nélkül jutott helyhez az egészen hosszú és tartalmas külföldi tanulmányutat maga mögött hagyó Patay János – ő még választhatott is két lehetőség közül.⁷³ Az 1807-ben Zubogy (Gömör vm.) gyülekezetében szolgált Horváth András közbevetett megjegyzése nemcsak az utóbbiakhoz hasonlóan szerencsés elhelyezkedésről árulkodik, hanem arról is, hogy a peregrináció utáni legfeljebb egyéves vacantiát nem is feltétlenül bánták az érintettek. Horváth ugyanis a bécsi egyetemről visszajövén „még vacantiába kívánt volna lenni, mindazonáltal azon venerabilis tractusnak nagyérdemű előjárói által nagybecsű tiszteletes Kováts Gábor úr helyett, aki csak azelőtt való napokba végezte el életét, a sajó vadnai eklésiának administratorává rendeltetett.”⁷⁴ Az idézet arra utal tehát, hogy aki tehette, a fáradtságos utazást követően akár még szívesen is maradt hivatal nélkül egy ideig.

Velük szemben bizonyosan kényszerként élték meg a fizetés nélküli tétlenséget a peregrinációban nem részesülők. Mindössze ketten számoltak be arról, hogy hosszabb betegség miatt nem kerülhettek valamelyik gyülekezetbe.⁷⁵ A többiek maguk is jelezték – általában a „kémentelíttem” kifejezés használatával –, hogy hiába vesztegették az idejüket. A már említett Serki József kétszer is vacantiába kényszerült egy-egy évre. Brassai László a napóleoni háborúk idején épp a békekötésre utazott ki mint tábori lelkész, s amikor hazatért, „ekklésia nélkül kémentelítetett lenni mintegy egy hónapig”. Külön nem írt róla egy sort sem, de a pontos dátumozásból kiderül, hogy Gáspár Pál későbbi abaújvári (Abaúj vm.) prédikátor a tanítói és a lelkési feladat között nem kevesebb mint három évig várakozott.⁷⁶

A közeljövőben külön tanulmányban szeretnénk foglalkozni a már felszentelt, tapasztalt lelkészek helyváltoztatásával, munkanélküliségével. Ezúttal csak megjegyezzük, jóllehet ilyen ügyekre szép számmal találtunk iratokat, kérvényeket, szisztematikus gyűjtésünkéből rendre kimaradtak a még felszentelés előtt álló,

⁷¹ Ugrai 2004: 43, 63, 84.

⁷² Ugrai 2004: 56.

⁷³ Ugrai 2004: 67, 87, 121–122.

⁷⁴ Ugrai 2004: 109–110.

⁷⁵ Ugrai 2004: 57–58, 106.

⁷⁶ Ugrai 2004: 46, 53, 104.

hivatalra várók panasza. Minden bizonnyal nem illett az egyházmegyei vagy egyházkerületi fórumokhoz folyamodniuk olyanoknak, akiket még nem engedtek be ünnepélyesen a papi rendbe. Ezért az egyéni életutakat felvillantó rövid biográfiák mellett mindössze elvétve szerezhethünk tudomást a pályakezdők elhelyezkedési zavarairól. Így például a deficiensi cassába való kötelező befizetés kapcsán jelezte Endre György, hogy önhibáján kívül nem tud fizetni: valóban vett academia promotiót, hiszen két évig egy falusi iskolában tanított, s a peregrináció érdekében egy évet még a Szepességben is eltöltött a német nyelv tanulásával, külföldre végül nem jutott ki, idehaza pedig a vacantiában való nyomorgás várta. Ugyancsak ilyen ügyben derült fény arra, hogy az egykori sajozsentpéteri rector, Rákosi Sámuel 5 esztendeje volt hivatal nélkül, amikor befizetési terhét 50 Rft-ra csökkentették.⁷⁷ A 72 éves taktaszadai (Zemplén vm.) tiszteletes, Sebő Pál 1809. évi leveléből szintén hosszú várakozásra derül fény. E szerint 13 évi kollégiumi tanulmányok után „tiszteleggel elvégezvén” a tállyai tanítói hivatalt, három évig kényszerült szüleinél várakozni, mire parókiához jutott.⁷⁸

A lelkészi pályakezdés zavaraival átfogóan mindössze egyetlen forrásunk foglalkozik. Ebben a már említett Komjáthy Ábrahám 1808-ban, már esperesként viszonylag hosszan tárgyalja a kérdést. Kijelenti, hogy az elmúlt három esztendőben megmagyarázhatatlanul növekedett az erre a hivatásra vágyakozó ifjak száma – olyannyira, hogy csak akkor állna be ismét egyensúlyi helyzet, ha hat évig nem jelentkezne újabb jelölt. Csak az ő illetékességi területén, a felső-borsodi egyházmegyében 18-an jelentkeztek két lelkészi és 12-en aspiráltak két tanítói helyre. Miután Komjáthy megállapítja, hogy a hivatal nélkül maradóknak nem lesz más lehetőségük, mint világi vagy katonai pályára lépniük, megoldási módokat is javasol. Először is ragaszkodni kellene ahhoz, hogy mindenki kitöltse a kollégiumban a rendes időt, mivel most sokan – akármilyen csekély fizetéssel is – mihamarabb ki akarnak kerülni valamelyik oskolamesterségre. Sőt, nemcsak a mostani tanulmányi idő kitöltését kellene megkövetelni, hanem annak meghosszabbítását is, hiszen a görög és a héber nyelvi stúdiumok az elmúlt évtizedekben szinte teljesen elenyésztek. Ezen kívül az egyre kevesebbekre kiterjedő és számukra is legfeljebb egy szűk, még a város megismerésére is elégtelen esztendőre kiterjedő peregrináció terén is jóval nagyobb szigorot kellene tanúsítani.⁷⁹ Igen érdekes, de egyelőre megválaszolhatatlan kérdés, hogy a Komjáthy által is tapasztalt zavarok ismeretében tudatos volt-e a kollégium vezetői részéről a hallgatói létszám következő években történő csökkentése – vagy esetleg ez a tendencia az igénybevevők alkalmazkodásával függött-e össze.

* * *

⁷⁷ TREKL A. XXXIX. 16.115.

⁷⁸ TREKL A. XXXIV. 13.078.

⁷⁹ TREKL A. XXXIII. 12.907.

Dolgozatunkban a Tiszáninneri Református Egyházkerületben folyó lelkészképzést és a kinevelt lelkészek elhelyezkedési esélyeit vizsgáltuk. Arra jutottunk, hogy az összetett, több állomásból álló és több helyszínen folyó, a gimnáziumi szint végétől számítva is legalább másfél évtizednyi képzés minden fázisa lehetőséget teremtett az érintettek időközbeni kilépésére, váltására. Ezzel a lehetőséggel évről-évre sokan éltek. Ez természetes és szükségszerű is volt, hiszen az egyházkerület új lelkészeket, tanítókat és egyéb egyházi tisztviselőket lényegesen kisebb számban tudott elhelyezni, mint amekkora a sárospataki kollégium teológiai akadémiai tagozatának befogadó kapacitása volt. Egyértelmű tehát, hogy a korabeli középfokú intézményekhez hasonlóan a kollégium tógátusokat oktató része is összetett funkciókkal rendelkezett – az elsődleges célon, a lelkész-utánpótlás biztosításán túl más célokat is ellátott, s kivette a részét a szerényebben képzett világi értelmiségiek kineveléséből. A korabeli iskolai körülményeknek megfelelően alakultak a teológiai tagozat létszám- és életkori mutatói, valamint a tanulmányok megszakításának, befejezésének, további folytatásának kiszámíthatatlansága is.

A református lelkészképzés nem fejeződött be a kollégiumi vizsgák letételével. Azt majd' mindenkire kiterjedő falusi iskolai szolgálat, utána pedig elvileg mindenkitől megkövetelt, valójában azonban formálisan is létező feltételek teljesítése esetén mellőzhető külföldi tanulmányút követte. Mindezt rendre kiegészítették még segéd- és helyettes lelkészi szolgálattal eltöltött esztendőik is. Végül a lelkész-szentelés feltételeként helyet kellett találniuk a jelölteknek a maguk számára, és a korábbi próbákhoz képest viszonylag könnyű képesítő vizsgát kellett tenniük. A kollégiumot követő kétszer két- vagy hároméves szakasz újabb alkalmat adott a fiatalembereknek arra, hogy meggondolják magukat és változtassanak eredeti terveiken. A gyülekezeteknek, s lényegében az egyházszervezet egészének pedig – különösen a tanítóskodás megkövetelésével – módja nyílt az aspiránsok alapos megfigyelésére, kipróbálására, végső soron a szelektálásukra. A szélsőséges lelkész-túlképzés megelőzése kapcsán alig túlbecsülhető annak a kritériumnak a jelentősége, amely a felszentelést konkrét meghíváshoz kötötte. Ez nemcsak megakadályozta, hogy a prédikátorok zárt körébe a szükségesnél akárcsak eggyel is több jelölt kerüljön, hanem egyszersmind előre tisztázta a jelöltek számára is, hogy milyen esélyeik vannak az érvényesülésre.

A fentieknek megfelelően a felszentelésre váró, egyházi szolgálatot teljesítő fiatal emberek körében közismert – s időnként akár tömegesnek is nevezhető – jelenség volt a munkanélküliség. Nem számított kirívó példának, ha valaki egy-két, sőt akár három évig is hivatal nélkül vesztegelt, hiszen teljes pontossággal természetesen sohasem lehetett meghatározni előre az egyházszervezet szakember-igényét, mint ahogyan a jelöltek lelkészi ambícióit sem lehetett szoros kordában tartani. A felszentelés előtti elhelyezkedési zavaroktól a peregrinációból visszatértek sem mentesültek. Sőt, az átlagosnál képzetebbek pályakezdésében talán még gyakoribb is volt a kisebb-nagyobb zökkenő. Ez valószínűleg a tervszerűség hiányára és a tökéletlen információáramlásra vezethető vissza. Ugyanakkor a hosszú, ám bármikor bármiféle intézményi vagy társadalmi retorzió nélkül

megszakítható képzés, illetve a végső kimeneti lehetőség (a felszentelés) szigorú zártsága biztosította azt, hogy tömeges munkanélküliség ne alakuljon ki az egyházi szolgálatot teljesítők körében.

FORRÁSOK

- Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára,
Sárospatak (TREKL)
Tanulói névsorok
Protocollum togatorum subscribentium
Protocollum Schola Patakiana Valedicentium
- Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Kézirattára,
Sárospatak (TREKt)
P.C.A.: Politica Collegii Administratio. 1722–1832.
- Kazinczy Ferenc 1993: *Pályám emlékezete*. Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Klein Gáspár 1943: Az államtanács állásfoglalása a protestánsok külföldi iskoláztatásával szemben. *Egyháztörténet* 1. 204–225; 356–376.
- Kósa László 1990: Protestáns egyházi népszokások és magatartásformák. In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Népszokás, néphit, népi vallásosság*. (Magyar Néprajz 7. Folklor 3.) Budapest, 443–481.
- Kovács Albert 1878: *Egyházjogtan. Különös tekintettel a magyar protestáns egyház jogi viszonyaira*. Budapest, Második füzet
- Köblös József (szerk.) 2006: *A Pápai Református Kollégium, 1585–1861*. Pápa
- Ködöböcz József 1986: *Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada*. Budapest
- Rácz István 1992: A magyarországi protestáns peregrináció szükségzerűsége és lehetősége. In: Rácz István (szerk.): *Politikai gondolkodás – műveltségi áramlatok*. Debrecen, 133–142.
- Sasfi Csaba 2006: Az oktatás társadalomtörténete. Oktatás és társadalom kölcsönhatásának történeti vizsgálata. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest, 509–539.
- Ugrai János 2003: Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai – református lelkesi önéletrajzok elemzése 1808-ból. In: *Magyar Pedagógia* 103. 2. 211–228.
- Ugrai János 2004: „Kis világnak világos kis tüköre”. *Északkelet-magyarországi református lelkeszek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból*. Debrecen

Ugrai János 2007a: *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793–1830.* Budapest

Ugrai János 2007b: *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület lelkészei. A kezdetektől a millenniumig. Adattár.* Sárospatak, 2007. Internetes publikáció: www.uni-miskolc.hu/~egyhtort

Vörös Károly 1997: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. In: Vörös Károly: *Hétköznapiak a polgári Magyarországon.* Budapest, 21–47.

FÜGGELÉK

1. táblázat

Be- és kilépő tógátusok száma (fő), 1798–1830

Év	Belépők	Kilépők	Egyházi szolgálatot vállaló kilépők
1798	136	82	75
1799	143	70	61
1800	115	134	118
1801	120	77	73
1802	89	65	n.a.
1803	71	84	79
1804	35	35	34
1805	48	85	69
1806	71	90	74
1807	65	79	76
1808	27	84	83
1809	72	64	63
1810	75	86	79
1811	70	68	62
1812	71	79	62
1813	64	109	91
1814	67	85	69
1815	61	62	56
1816	76	86	75
1817	66	74	69
1818	80	92	68
1819	61	70	67
1820	64	25	25
1821	66	55	43
1822	86	62	56
1823	107	82	62
1824	97	66	65
1825	96	75	65

3. táblázat
Tógátus évfolyam-csoportok átlagéletkora (év), 1815–1825

	1815/16	1820/21	1825/26
Jurátusok	27,5	24,9	25,5
X.	0	0	0
IX.	26,2	24	0
VIII.	25	23,6	23,8
VII.	24,5	23,6	24,8
VI.	23,1	21,7	23,6
V.	22,7	21	23,3
IV.	21,1	20,2	22,4
III.	20,5	19,5	21,4
II.	19,4	18	20,3
I.	17,9	17	19

4. táblázat
Újonnan felszenteltek száma (fő), 1782–1830⁸⁰

Év	Lelkészek száma	Káplánok, administratorok, professorok száma	Összesen
1782	30	n.a.	30
1792	7	n.a.	7
1798	11	8	19
1799	16	4	20
1802	19	6	25
1803	10	13	23
1804	6	9	15
1805	12	4	16
1806	8	n.a.	8
1807	13	6	19
1809	9	3	12
1810	10	4	14
1811	9	3	12
1812	8	3	11
1813	17	n.a.	17
1814	8	2	10
1815	8	2	10
1816	4	6	10
1817	7	n.a.	7
1818	4	3	7
1819			
1820	20	n.a.	20
1821	1	7	8
1823	17	n.a.	17

⁸⁰ A hiányzó évekre vonatkozóan semmilyen neoprocedensekről szóló tudósítást nem találtunk.

Nagy Botond

Vendégmunka és csempészet a 19. században

*Kihágások a magyar–román határ Háromszék
és Brassó vármegyei szakaszán az 1880-as években*

1887. augusztus 10-én a Kárpát-kanyarban a Tömösi- és a Töröcsvári hágó közötti Vöröspatak nevű havason egy 20–30 főből álló, Románia felől érkező csempészcsoporthoz csatlakozott egy pénzügyi járőr szakasszal, aminek következményeként az egyik csempész életét veszítette, az általuk szállított árut pedig lefoglalták.¹

Az esetet követő vizsgálatok kiderítették, hogy Brassó vármegyéből, határmenti községekből származó magyar állampolgárokból verbuválódott a csapat. A hosszúfalui járás községeinek lakói, akik korábban napszámból éltek, megrendelésre szállítottak be a zöldhatáron vámköteles, behozatali megszorítás alatt álló árukat. Esetünkben a megrendelő kilétére nem derült fény, de az őrizetbe vett Lázáricsek Lukács, bácsfalvi (Brassó vármegye) dohány és só kisárus a csoport vezetőjeként viselkedett. Az üzleti életben elfoglalt helye, ami kapcsolatokat is feltételezett, ezt a szerepét alátámasztani látszik. A csoport román vámterületen, a predeáli vasútállomáson vette át a szállításra kerülő gyaljával töltött zsákokat, amelyek egyenként megközelítőleg 40–40 oka tömegűek voltak.² A fizetség is a szállított tömeg szerint történt, okánként 8 krajcár. Az így megkereshető összeg jóval a napszamos bér felett lehetett, mert az augusztus, amikor az eset történt, aratás időben volt, tehát a munkalehetőség hiánya, amivel egyébként ez a régió is küszködött, abban a pillanatban nem állt fenn. A pénzügyőrségnek tudomása volt az illegális cselekedetekről, és úgy tűnik, hogy eléggé pontos információkkal rendelkeztek mind az útvonalról, mind az időpontról, mert a feltsőtömösi pénzügyőri szakaszból kirendelt több őrző összehangoltan dolgozott és eredményes munkát végzett. A csempészek útja összesen két napig tartott és éjszaka is haladtak. Az egyik őrző augusztus 9-én látta meg a csoportot, éppen a pihenő ideje

¹ Magyar Országos Levéltár (MOL) K-255 (Pénzügyminisztérium Elnöki Iratok). 284. cs. 354. A határőrizetről, a pénzügyőrség működésére és szerkezetére vonatkozó adatok: *A Magyar Királyi Pénzügyőrség statisztikája; A Magyar Királyi Pénzügyőrség szervezetére és szolgálatára vonatkozó szabályok, utasítások és rendeletek gyűjteménye*; Hantos 1914; Huszár–Vilsinszky 1911; Lukács 1903; Mártffy 1910; Oláh 1912; Thuróczy 1894; Wenczel 1894; Wittingheit 1906. Továbbá lásd még Gáspár 1989; Köpf 2003; Parádi 2003; Zachar 1990. A csempészség problémájáról lásd még Raggio 1991.

² Oka [okka]: a balkáni országokban használt régi török mértékegység. 1 Oka=1282 gramm.

alatt. Antal Péter és Miklós János vigyázók felszólították őket a megadásra, aminek ők nem akartak engedelmessé válni. A két fiú, látva az erőfölényt, visszavonultak jelentést tenni és erősítést kérni. A nagyobb őrző kivonult, de a sötétség miatt nem tudták folytatni az üldözést. Az éjszaka folyamán az egyik őrző utolérte a csempészeket és sikerült letartóztatni hat személyt, akik sorrendben Gödrös Veres János; Lázárcsék Lukács; Tánásze Benera; Cirmeán Juon; Muaka Juon és Neagu Toma Juon voltak, mindannyian bácsfalvi lakosok. Ezen kívül lefoglaltak 419 kilogramm gyapjút is. A többi csempész menekülésbe kezdett, akiket a távolabb lesben álló vigyázók, név szerint Brenner Viktor, Vidra Sándor és Zsidó Mihály tartóztattak fel. Az intézkedés eredményeként újabb két csempész, Vasile Gábor és Festiakon Nikulai adta meg magát, a többi pedig román területre menekült, sorsára hagyva a szállítmányt. Román területen rendezték soraikat, és kiegészülve román állampolgárokkal a pénzügyi közegekre támadtak, hogy visszaszerezzék az árut. Ennél a támadásnál sült el Brenner Viktor fegyvere és Komornicsán János, türkösi lakos a helyszínén életét veszítette.³

Az ügy kapcsán a román kormány is vizsgálatot indított, ami azt állapította meg, hogy Komornicsán János román területen tartózkodott, akkor, amikor a halálos lövés érte. Tanúkat sorakoztattak fel, akik azt vallották, hogy a holttestet és a lefoglalt árut utólag, két teherhordó segítségével vitték át a magyar pénzügyőrök magyar területre. Ennek eredményeként a bécsi román nagykövetség jegyzéket nyújtott be, amiben követelte a lefoglalt áru maradéktalan visszaszolgáltatását, vagy legalább annak ellenértékét és a halálos lövést leadó pénzügyőr megbüntetését.⁴ A magyar részről felállított vizsgálóbizottság – amelyben a Brassó megyei adminisztráció és pénzügyőrség emberei vettek részt – ezzel szemben azt állapította meg, hogy a haláleset, illetve előtte a foglalás magyar területen történt, bár a támadás pillanatában többen a határvonal román részén álltak. A tárgyalat határszakasz Tömösi- és a Törösvári hágó közötti felmérése már 1883 augusztusában megtörtént.⁵ A tanúvallomások bizonytalanok és ellentmondásosak voltak, de minden esetben magyar területet jelöltek meg, mindkét eset helyszínéül. Az incidens tehát közvetlenül a határon lehetett. A bizottság tagjai, illetve az eset tanúi nem esetlegesen megbecsült határvonalról tesznek említést: a határvonal, ekkor tehát már jól kivehetően, műtárgyakkal ki volt jelölve, maga az eset is nagy valószínűséggel a két országot elválasztó erdőirtáson mehetett végbe.

A szállítmány megrendelője minden bizonnyal valamelyik brassói posztógyártó cég volt. A magyar-román kereskedelmi szerződés Románia részéről történt felmondása után a magyar kormány különböző gyors megoldásokat próbált életbe léptetni a leginkább érintett iparosok és kereskedők érdekében. A Pénzügyminisztérium kezdeményezte például, hogy legénysége az egyenruháját erdélyi gyártóktól szerezze be. Ezzel szándékozott segíteni azokon, akik a román piacról

³ MOL K-255. 284. cs. 385–390.

⁴ MOL K-255. 294. cs. 1127.

⁵ MOL K-255. 240. cs. 596. A magyar-román határról lásd Suba 1992. A határvonal kialakulásának francia példáját lásd Nordman 1998.

kiszorulva nehéz helyzetbe jutottak.⁶ A kezdeményezést a Belügyminisztérium is támogatta. 1886-ban a Brassói Áruközvetítő Irodához fordult, különböző textilárúk (egyenruhák; rabok és örültek számára ruhaneműk) megrendelését helyezve kilátásba. A lehetőség váratlanul érte az érdekelt Scherg Vilmos és társa; illetve a Lang Henrik cégeket, valamint a Brassói Posztótársulatot, mert a megszabott szoros határidő miatt nem tudták vállalni a szállítást. A belügyminiszter ígéretet tett arra, hogy a következő évben, elfogadható árajánlat esetén, pályázaton kívül megkapják a szállítás jogát.⁷ A posztógyártók számára a megrendelés teljesítésének legfőbb akadálya az olcsó nyersanyag hiánya lehetett. Korábban a kereskedelmi és vámegyezménynek köszönhetően a romániai gyapjú kedvező vámokkal érkezett az országba, 1886 június 1-től azonban 100 kilogrammonként 20 forint vámmal lett megterhelve,⁸ és a továbbiakban vámentesen gyapjút és nyersbőrt csak a Közös Hadsereg és a Honvédség szükségleteinek fedezésére lehetett behozni.⁹ A Monarchia növekvő mértékű nyersgyapjú-behozatalának jelentős hányadát 1886-ig a romániai szállítmányok fedezték.¹⁰

1. táblázat

<i>Behozott gyapjűmennyiség értéke (millió forint)</i>				
1878	1879	1880	1881	1882
20,1	19,6	21,0	21,4	22,4

Forrás: Telkes Simon: *Áruforgalmunk*. Budapest, 1886.

Mindezek mellett az osztrák-magyar vámterületre beszállított gyapjú mennyiségének nagyobb része után nem fizettek vámilletéket. Így feltételezhető, hogy jelentős mennyiségek vagy a zöldhatáron, vagy olyan bemondásos alapon működő vámállomásokon jöttek be, ahol nem volt lehetőség mérésre és a vámeljárás során történhetek csalások is.

2. táblázat

<i>Gyapjú- és gyapjúáru behozatal 1883-ban</i>	
Bevallott érték	Kiszámított érték
26 230 000 forint	67 700 000 forint

Forrás: Telkes Simon: *Áruforgalmunk*. Budapest, 1886.

⁶ MOL K-255. 272. cs. 1165. Brassó korábbi kereskedelmi, közvetítő szerepéről és iparának fejlődéséről lásd Miskolczy 1982; Miskolczy 1987; Papacostea-Danielopu 1974.

⁷ BmRNL (Román Nemzeti Levéltárak Brassó Megyei Igazgatósága) Fond: 2. (Brassó Megye Főispáni Iratok). 772. sz. inv. (Elnöki Iratok). 38/1886.

⁸ 1886/29. 640 sz. pénzügyminiszteri rendelet. *Pénzügyi Közlöny* 1886. 20. 239. A román-magyar kereskedelmi kapcsolatokat szabályozó fiskális politikáról és a vámháborúról lásd Băicoianu 1904; Bibescu 1885; Botez–Saizu 1988; Láng 1814; Kellogg 1972; Komlos 1978; Matlekovits 1905; Scott M. 1982; Tiberian 1969.

⁹ MOL K-255. 288. cs. 99.

¹⁰ Telkes 1886: 49. További áruforgalmi adatokat lásd: *Magyar Statisztikai Közlemények; Kimutató a magyar korona területén lévő királyi vámhivataloknál a be- és kivitelben vámkezelt árukrol*; Telkes 1884; Axenciuc 1992.

A magyar alföldről származó gyapjú csak a későbbi években nyert teret a brasói posztóiparban.¹¹ A határ túloldaláról az 1886–1891 között lezajlott magyar–román vámháború alatt is érkeztek szállítmányok, amelyek a fiskális követelményeknek megfeleltek, igaz ez a mennyiség alulmúlta a korábbi időszakét. A fenti esetet alapul véve, az illegális úton behozott gyapjú mázsánként 13 forint 60 krajcárral kedvezőbb árat jelentett a megrendelőnek, mintha az árut vámeljáras alá vetették volna. Ráadásul a kockázatot a csempészek vállalták magukra.

A Monarchia és Románia között kirobbant vámháború körülményei között az árucsempészetnek fordított iránya is előfordult, olyan esetekben, amikor nem a nyersanyagforrást, hanem a felvevőpiacot zárta el a határ. A szomszédos Háromszék vármegyében több iparos a határ túloldalára telepítette át a vállalkozását, mert az osztrák–magyar vámterületen nem tudott piacot szerezni termékeinek, a román részről kirótt prohibitív vámokat pedig nem tudta megfizetni. 1886 szeptemberében Sáska Antal, kézdívisárhelyi csizmadiamester és segédei 49 kg készáruat, illetve 130 kg szabott bőrt csempészték ki a határon, amikor a román hatóságok őrizetbe vették, és a szállítmányt elkobozták. A lábbelik már korábban elkészültek kézdívisárhelyi műhelyében, és Romániában szándékozott értékesíteni azokat, a szabott bőrt pedig augusztus folyamán, a határ túloldalán, Herzsa községben felállított, 30 személyt foglalkoztató csizmadiaműhelyében tervezte feldolgozni.¹² Ugyancsak szeptember folyamán vettek őrizetbe a román hatóságok olyan sósmezői és berecki polgárokat is, akik kész gyapjúharisnyákat és zekéket akartak a határon kicsempészni.¹³

A vámháborút megelőzően is előfordultak azonban csempészési esetek, amelyek elsősorban nem vámjövédéki, hanem állategészségügyi kihágásnak minősültek, a Romániával szemben az ott 1884-ben kitört marhavész és kolerajárvány miatt felállított határzár megsértése következtében. 1885 folyamán Háromszék vármegyében hét esetet regisztráltak, ebből ötöt szervezeten, több személy részvételével hajtottak végre. Minden alkalommal az állategészségügyi szabály ellen vétettek, főként friss húst próbáltak behozni a határon.¹⁴ A román hatóságok az állategészségügyi határzárra azzal válaszoltak, hogy egyes magyarországi termékek bevitelét megtiltották. Így kerülhetett sor tejtermékek csempészésében részt vevő 9 barcarozsnyói illetőségű személy román részről való letartóztatására 1885 júliusában.¹⁵ Ezekhez hasonló, szervezett formában lebonyolított árucsempészésre nem derült fény a korábbi években Háromszék és Brassó vármegyék

¹¹ Edvi Illés 1896: I/357.

¹² KmRNL (Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Igazgatósága). Fond: 9 (Háromszék Megye Főispáni Iratok) 2. sz. inv. (Elnöki Iratok). 28. cs. 255. A termelő egységek Romániába való áttelepítéséről lásd Kánya 2002

¹³ KmRNL Fond: 9. 2. sz. inv. 28. cs. 332.

¹⁴ 1885-re vonatkozó útlevélrendőri és állategészségügyi kihágási adatok: KmRNL. Fond: 9. 2. sz. inv. 3. cs. [3. köt.]. 2–9.

¹⁵ BmRNL Fond: 2. 772. sz. inv. 47/1886.

területén. 1883-ban, Háromszék vármegyében¹⁶ csak szórványosan derítettek fel a rendvédelmi szervek csempészetet, a behozott áruk mennyisége és a kirótt bírság is ehhez mérten csekély volt. Idős és ifjú Jordátye Mária másfél kilogramm nyers juhhúst hozott be, Bacseszku György 1 kilogramm marhafaggyút, Vrencsán Miklós 1 darab báránybőrt, míg Csura Rebeka 2 darab báránybőrt. Mindannyian sósmezői vagy berecki lakosok voltak. Ez a mennyiség azonban semmiképpen nem tekinthető kereskedelmi tételnek.

A vámháború ideje alatt a határmenti települések szegényebb lakosai számára a csempészség átmenetileg megélhetési formává vált. Találunk közöttük fuvarosokat, akiknek a határátlépés azzal is meg volt nehezítve, hogy az árun kívül az igavonó állatok és a jármű után is illetéket kellett lefizetniük a román hatóságoknak. Ezt ugyan visszakapták a hazatéréskor, de ez az összeg megközelítette, sőt esetleg meghaladta magának a rakománynak az árát is, és a legtöbb fuvaros nem rendelkezett ennyi pénzzel utazása során.¹⁷ A rejtett utak, bár arra is volt példa, hogy szekérral haladtak rajta, mégis elsősorban gyalogszerrel voltak járhatóak, ezért nagyobb számban a napszámosok verbuválódtak csempész csoportokba. A veszélyeket nem nélkülöző életforma választásánál nem beszélhetünk hosszútávú túlélési stratégiáról, hanem inkább ad hoc döntésről, amit a mezei munkánál többet ígérő jövedelem határozott meg. Fél évtized alatt azonban a csempészség nem váltott át kizárólag a különböző termékek kereskedelmi mennyiségű behozatalára, illetve kivitelére. A határvonal létezésének ideje alatt előfordultak esetek, amikor szórványosan, családi szükségletek ellátására elegendő, főleg zöldségfélét hoztak be ilyen módon. Később, 1904-ben a belügyminiszter engedélyezte Sósmező és Bereck községek lakosai, és a vámhivatalok hivatalnokai számára, hogy saját szükségletre a bevásárlásokat a Romániához tartozó Herzsa községben végezhessék el.¹⁸

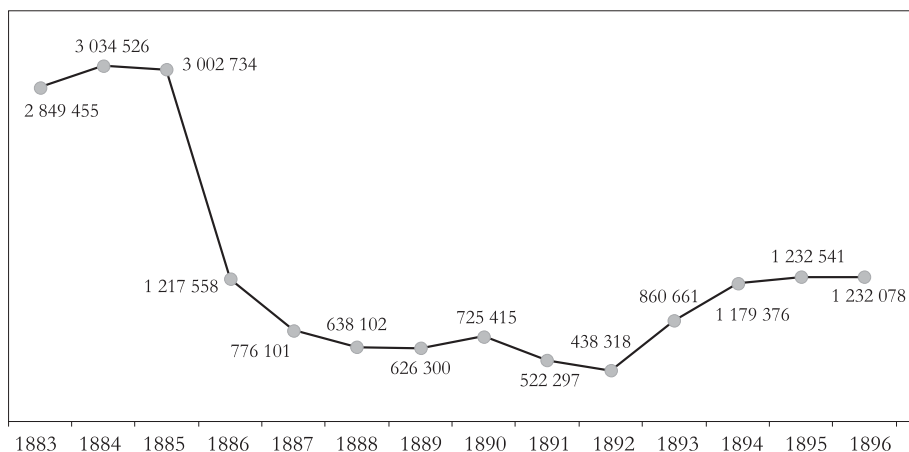
A gazdasági adottságokból eredendően két olyan termékcsoport volt, ami Háromszék és Brassó vármegyék jellemzője ebben az időszakban, illetve amelyek a határforgalomban markánsan kimutathatóak és a csempészségnél is említve voltak. Ezek a már említett gyapjú, ami jellegzetes importáru, továbbá a feldolgozott bőrök és az ezekből készült késztermékek, amelyek jellemzően kiviteli cikkek voltak. A két ország gazdasági kapcsolatainak pontos indikátorának értékelhető a gyapjuforgalom (1. ábra). A kimutatásokban a magyar vámhivatalokon keresztül behozott nyers-, mosott- és fehérített gyapjú összesített mennyisége szerepel. A Magyarországra behozott gyapjúnak csak egy igen csekély hányada volt az, amelyet nem Romániából importáltak. 1872-ben a romániai gyapjú teljes mennyiségnek az 57%-át a vizsgált terület határszakaszán hozták be és feltételezhető, hogy zömében itt is került feldolgozásra. A bőrárúkvivelnél (2. ábra) nem fogható meg ennyire markánsan ennek az exportárucsoportnak az elsősege

¹⁶ 1883-ra vonatkozó útlevelelendőri és állategészségügyi kihágási adatok: KmRNL Fond: 9. 2. sz. inv. 3. cs. [1. köt.]. 255–265.

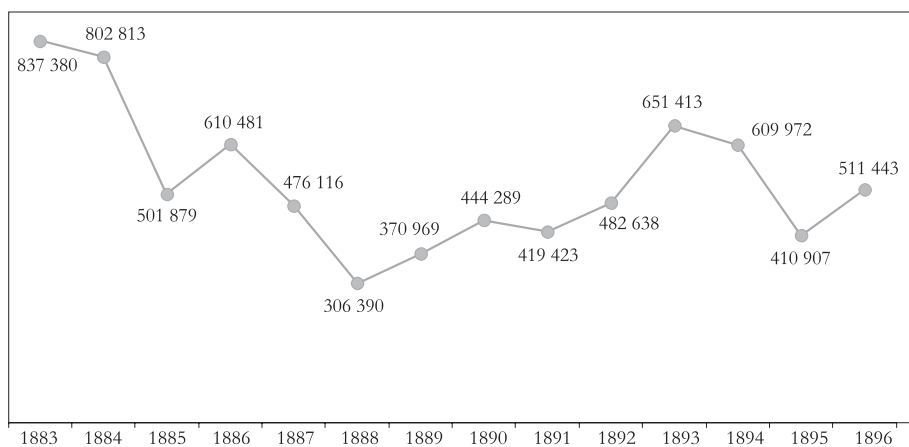
¹⁷ Illeték összege: 1 ló után [mén: 60 frank; kanca: 20 frank]; 1 szekér után 75 frank. KmRNL Fond: 9. 2. sz. inv. 28. cs. 243.

¹⁸ KmRNL Fond 9. 2. sz. inv. 3. cs. [4. köt.]. 191.

1. ábra

Gyapjúbehozatal (kilogramm)

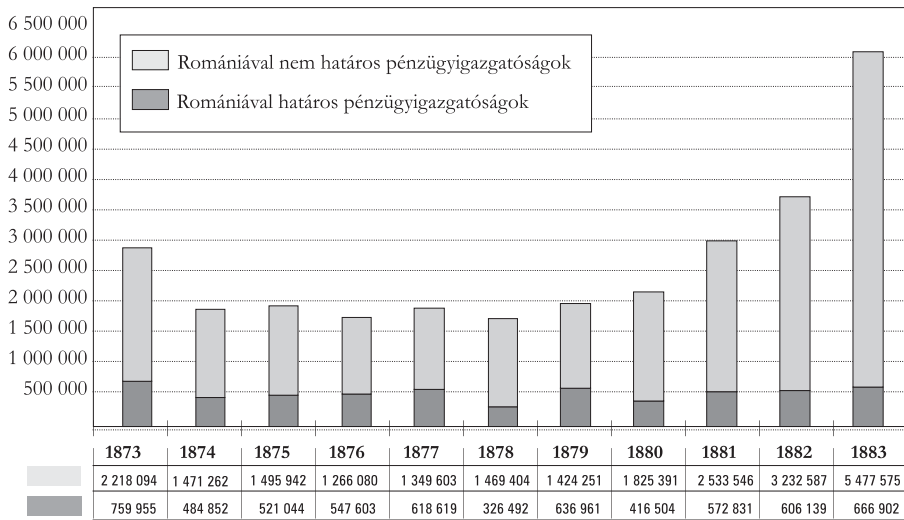
2. ábra

Bőrárukivitel (kilogramm)

a magyar-román áruforgalomban, mivel a teljes mennyiség kevéssel több, mint 50%-a került Romániába a vámháborút megelőző években, azonban a tárgyalt vidék kiemelt szerepe itt is kimutatható. A bőrfeldolgozás már a korábbi évszázadban Brassó környékén és Kézdivásárhelyen jelentős számú iparost foglalkoztatott, és mindkét esetben kiemelten fontos volt a román fejedelemségek felvevő piaca. A 19. század utolsó negyedében ezek a piacok, bár egyre inkább szűkülőben voltak, létfontossággal bírtak, főleg a kézdívásárhelyiek számára.

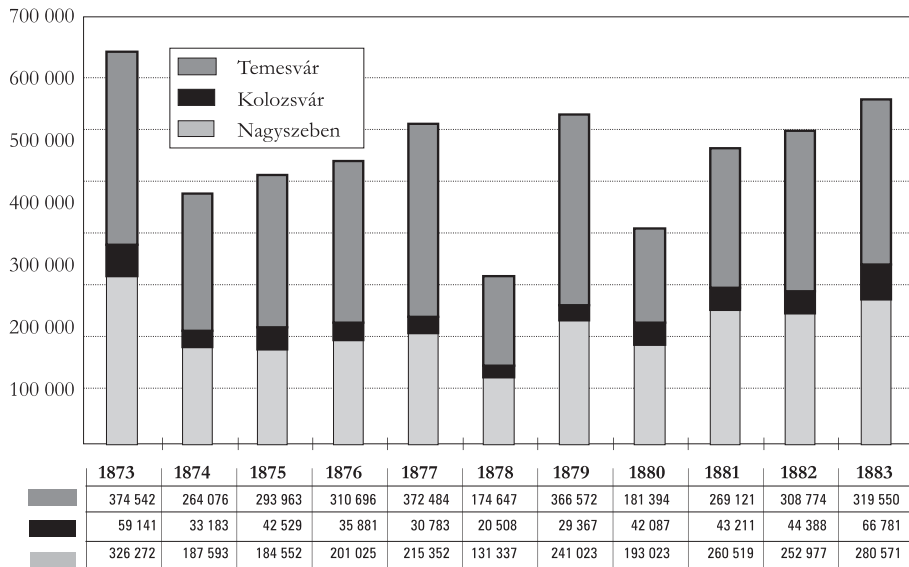
3. ábra

A vámjödék összegének megoszlása (forint)

4. ábra

Vámjödék összege a Romániával határos pénzügyigazgatós ágakban (forint)

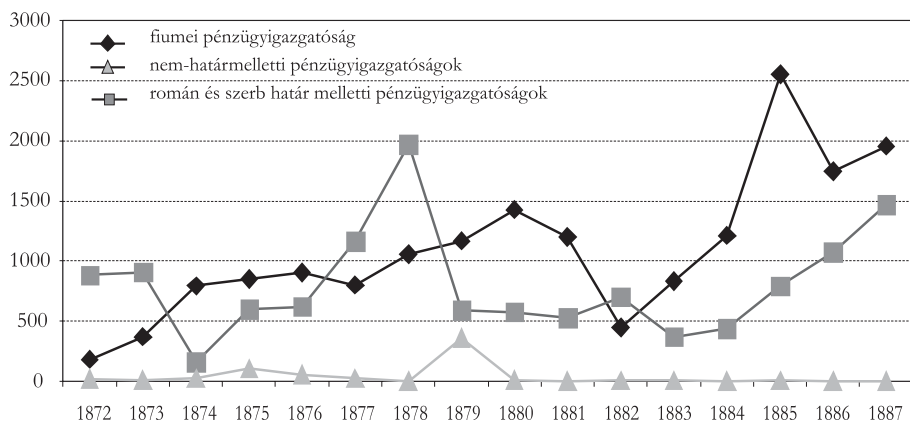
A Monarchiában a határvámok a kincstár számára nem elhanyagolható jövedelemforrást jelentettek, bár kétségtelenül nem ez volt az elsődleges hivatásuk. A magyar–román határon felállított vámhivatalok szerepe a határrend betartására és ennek az összegnek a behajtására összpontosult. Az innen befolyó vámjövedelmek összege nem volt jelentéktelen, bár a szomszéd országgal való viszony átrendeződései nyomán ez ingadozott, a jelentősége pedig folyamatosan csökkenőben volt, elsősorban a vasúti szállítás térnyerése következtében, ami nem a határon, hanem a célállomáson történő vámeljárást favorizálta (3. ábra). Az áruforgalom mértékétől függően a vámjövedék összege különbségeket mutatott pénzügyigazgatóságokként. A temesvári pénzügyigazgatóság ellenőrzése alatt nagyobb részben a Szerbia felőli határállomások voltak. Románia felé egyedül az orsovai vámhivatal tartozott oda. Ez a vámhivatal azonban kiemelkedő szerepet játszott a magyar–román külkereskedelemben, ugyanis a folyami hajó-, majd 1878-tól a vasúti áruforgalom egyik fő ütőerét ellenőrizte. A nagyszebeni pénzügyigazgatóságnak is jelentős bevételeket jelentett a vámjövedék. A legkisebb összeget a három közül a kolozsvári könyvelhette el, természetesen kisebb áruforgalmából kifolyólag. 1876-tól kezdődően egy sor romániai áru vámmentesen, vagy csökkentett vámmal érkezett Magyarországra, ami egyben a vámjövedék összegének csökkenésével is járt. Egy másik tényező, ami a vámjövedék csökkenését okozta, az volt, hogy a magasabb vámok alá eső áruk forgalma átmenetileg visszaesést mutatott. A következő években ez az összeg újra növekedett, az áruforgalom intenzívebbé válásával összhangban (4. ábra).

A vámjövedéki illetéki kihágás terén, a közös osztrák–magyar határ ellenőrzésével megbízott magyar pénzügyi szerveknek a román és a szerb határ szakaszán, illetve Fiumében kellett szembenézniük a legnagyobb kihívással (5. ábra). A román határszakaszon a felderített esetek száma jelentős volt, és a vámkezelt áruk forgalmához hasonlóan ezekről is megállapítható, hogy a két ország közötti fiskális viszony befolyásolta (6. ábra). A román határszakaszon 1876-tól kezdődően ugrásszerűen megemelkedett a vámjövedéki kihágások száma, ami két év múlva tetőzött. Ennek a jelenségnek oka az volt, hogy az év közepén lépett hatályba a Romániával kötött kereskedelmi és vámegegyezmény,¹⁹ ami a vámtételektől függően egyes árucsoportok forgalmára serkentőleg, míg másokra gátlóan hatott, az utóbbi esetben pedig az illegális behozatalt favorizálta. Kézdivásárhely ez ügyben érintett polgárai a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszternek címezett táviratban a következőképpen fogalmazták meg aggályaikat: „Leírhatatlan megdöbbenést okozott polgárainknak az, hogy Románia ojtózi vámjához tarifa érkezett, mely szerint oda viendő ipar cikkekünk július elsejétől kezdve roppant vám alá esnek. Iparosaink egész éven át az augusztusban eső moldvai Kásoni vásárra dolgoznak oly cikkeket, melyeket csak Romániában kelnek el, s ha most nagy vám miatt be nem vihetik, rettenetes károkat szenvednek. Írásbeli kérvényük felérkezéséig is esdenek, hogy legyen kegyes méltóságod tudtokra adni, miszerint e szerződés

¹⁹ 1876: XIX. törvénycikk.

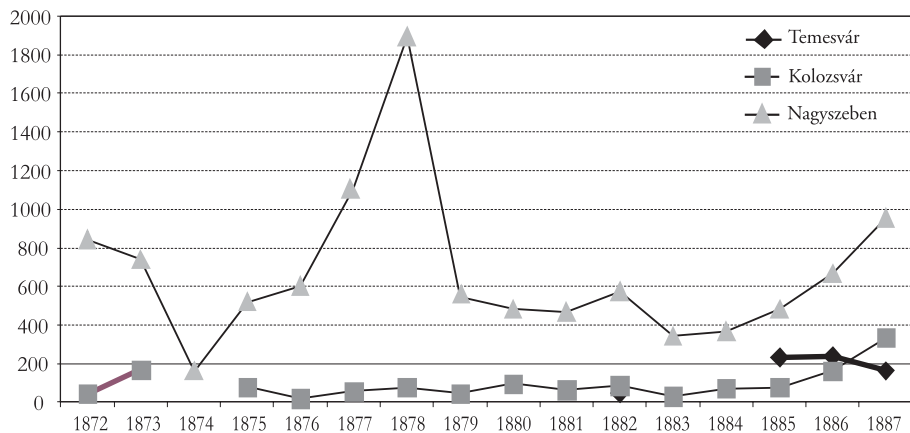
5. ábra

*A vámjövédéki törvény és szabályok elleni kihágások száma Magyarországon
(1872–1887)*

6. ábra

*Vámjövédéki törvény és szabályok elleni kihágások száma
a Romániával határos pénzügyigazgatóságok területén (1872–1887)*

július elsején biztosan életbe lépik-e, mert ez esetben mennyit csak lehet kárukkal is beszállítanak azelőtt, hogy vásár napjáig raktárakba ott őrizzék”.²⁰ A sósmezői vámhivatal, amelyiket a leggyakrabban léptek át a kézdivásárhelyiek, az 1873-as évhez viszonyítva, a behozatalban 32,3%-os, míg a kivitelben 48,8%-os áruforgalmi csökkenést könyvelt el. A kivitt bőrāju mennyisége 43,3%-kal esett vissza. Ugyanennek az árucsoportnak a forgalma a tömösi vámhivatalnál 9,2%-kal csökkent, míg általában az áruforgalom a behozatalnál 62,9%-os csökkenést, a kivitel pedig 56%-os növekedést mutatott.²¹ A vámjövédéki szabályok elleni kihágások felderítésében 1888-ig a nagyszabeni pénzügyigazgatóság kiemelt helyet foglalt el országos szinten. A kolozsvárinak, bár a felderített esetek számát tekintve nem érte utol az előbbit, addig, amíg határszakasszal és határátlépőkkel rendelkezett, állandó jelleggel szembesülnie kellett ezzel a problémával.²² A kettő közötti számbeli különbséget az általuk ellenőrzött határvonal hosszúsága, illetve a pénzügyőri szakaszok és vámhivatalkok száma adja.

1872-ben a debreceni kereskedelmi- és iparkamara elnöke – aki a kamaratagok által nyújtott tájékoztatások révén ismerhette a fennálló viszonyokat – a következőképpen ragadta meg a határszéli lakosság szerepét ebben a speciális tevékenységben: „Az természetesen magától értetlik, hogy a nagyban űzött csempészet kihatással van a társadalomra s demoralizálja mindazokat, kik közvetve, vagy közvetlenül annak eszközlésénél részesek. Nyitott titok, hogy Romániában és az erdélyi határszéleken mily sok kéz keresi a tiltott foglalkozással kenyerét, s hogy éppen az oláh–moldvaországi vámhivatalnokok megvesztegethetősége és önkényszerű eljárása az, mely a csempészetet több irányba elősegíti.”²³ Ez a megállapítás abban az időpontban történt, amikor a Monarchia és Románia nem szabályozta még a kölcsönös vámtarifákat, a vámeljárást, és nem volt kijelölve, a közös határvonal sem. A csempészés tehát folyamatosan jelen volt a térségben.

Az határátlépések körüli szabálytalanságok más formái is előfordultak ebben az időszakban a tárgyalt régióban. Ezeknek száma, az őrizetbe vételek alapján, magas lehetett, és feltételezhető, hogy még ennél is több fel nem derített eset fordult elő. Itt elsősorban a zöldhatáron való szökés és az illetéktelen útlevélhasználatról van szó (7. ábra). Ezeknek az eseteknek a száma a legális határforgalomhoz hasonlóan emelkedőben volt, a rendvédelmi szervek részéről a leleplezések száma pedig ennek mértékében emelkedett.

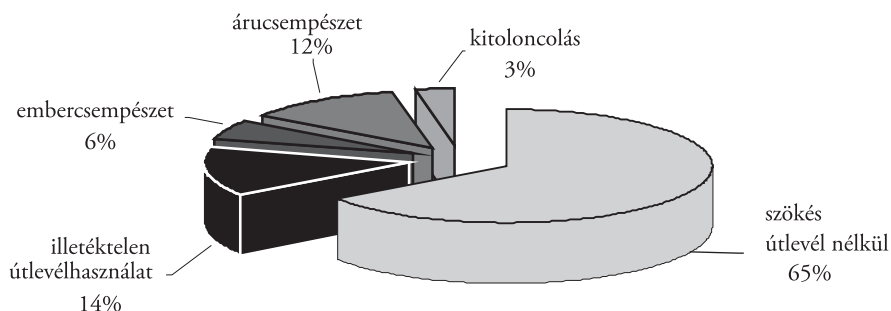
²⁰ MOL K-168. (Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium. Általános Iratok). 138. cs. 737.

²¹ *Kimutatás az 1876. évben...* 1877.

²² 1869–1888 között a román határ melletti vármegyék a következő pénzügyigazgatóságokhoz tartoztak: Csík vármegye a kolozsvárihoz; Háromszék, Brassó, Fogaras, Szabeni, Hunyad vármegyék a nagyszabenihez; Krassó Szörény vármegye a temesvárihoz. 1889 után a következő pénzügyigazgatóságok felügyelete alatt volt román határszakasz: székelyudvarhelyi, sepsiszentgyörgyi, brassói, nagyszabeni, dévai és lugosi.

²³ MOL K-168. 138. cs. 289.

7. ábra

Kihágások és szabálytalanságok Háromszék vármegyében (1885)

3. táblázat

Leleplezések száma Háromszék vármegyében

Év	1883	1885	1890
Eset	140	156	265

Forrás: 1883: KmRNL. Fond: 9. 2. sz. inv. 3. cs. [1. köt.].
 1885: KmRnL. Fond: 9. 2. sz. inv. 3. cs. [3. köt.].
 1890: KmRNL. Fond: 9. 2. sz. inv. 28. cs. 377.

Ezzel szemben Háromszék vármegyében a kiadott úti okmányok száma a következőképpen alakult:

4. táblázat

A Háromszék vármegyében a kiadott úti okmányok megoszlása

Év	1879	1899
15 napos utazási igazolvány	2304	2645
1 éves útlevél	4098	2663

Forrás: 1879: KmRNL. Fond: 9. 2. sz. inv. 13. cs. 12.
 1899: *Jelentése Szentiványi Miklós Háromszék vármegye alispánjának a vármegye 1899. évi közigazgatási állapotáról és Háromszék vármegye árva- és gyámügyi kezeléséről.* Kézdivásárhely, 1900. 5.

A határszéli igazolvánnyal utazók számáról nincsenek pontos adatok, mert ezeket községenként állították ki és nem készültek megyei szinten összesített adatok, számuk azonban jelentős lehetett. 1890-ben a sósmezői határátlépőnél 9524 személy jelentkezett kilépésre, 7352 személy pedig belépésre.²⁴ Természe-

²⁴ KmRNL Fond: 9. 2. sz. inv. 28. cs. 377. Az úti okmányok és kihatárforgalom szabályozásáról lásd még Bencsik 1999; Csapó 1999; Suba 1999

tesen ezek a számok tartalmazzák a többször ki-belépőket is, és nemcsak háromszéki illetőségűek lépték át ezen a helyen a határt. Ezenkívül a megye területén a másik vámnál, a bodzainál is lehetett ki-beutazni, bár azon az útvonalon jóval ritkább volt a forgalom.

A leggyakoribb határrendészeti szabálysértés Háromszék vármegyében az útlevel nélküli határátlépés volt. Ezek felderítése meglehetősen komoly akadályokba ütközött, a tetten érés véletlenszerű volt. A Kárpát-kanyarnak ezen a szakaszán a hegygerinceket, ahol a határ vonal is végighúzódtott, túlelvélü erdők borították. Az alacsonyabb részekben azonban, ahol a rendszeres járőrözési útvonalak helyezkedtek el, jórészt lombhullató növényzet élt, amelynek takarása a nyári hónapokban megfelelő rejtkehelyet biztosított a szökésben levőknek. Aki helyismerettel, és a járőrözés időpontjáról megfelelő információkkal rendelkezett, annak nem okozhatott különösebb akadályt az átjutás. Több esetben előfordult, hogy a szökés csoportosan történt, a kimutatások pedig „útlevel nélküli egyének zugban való csempészete” miatt regisztrálták az előállított egyéneket, így világos, hogy a vezetőknek mindezek a tapasztalatok és információk a birtokukban voltak.

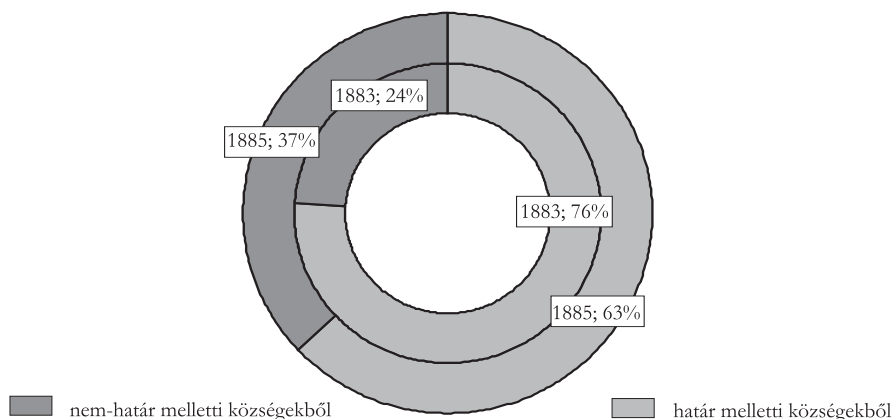
A felderített kihágások tehát semmiképpen nem azonosak a ténylegesen előfordult esetekkel. A szabálytalan határátlépés sikerét vagy sikertelenségét befolyásoló tényező az elkövető felkészültsége, vagy a rendvédelmi szervek ébersége volt, de nem hanyagolható el a véletlen sem. A felderített esetek száma mégis – bár nem a legmegbízhatóbb formában – mutatja a ténylegesen elkövetettek számát, ugyanis a rendvédelmi szervek eléggé rugalmasak voltak a különböző kihívásokra. A nyári hónapokban, amikor a természeti adottságok kedveztek a szabálytalan határátlépésnek, a határszéli pénzügyőri szakaszok és csendőrőrsök jobban összehangolták az őrjáratokat, illetve átcsoportosították az állományukat oda, ahol elharapódzóban voltak a szabálytalan cselekedetek.

A határ közvetlen közelében élők nagy számban való részvétele a szökésekben minden esetben kimutatható, sőt olyan év is volt, mint az 1881-es, amikor ilyen vétséggel csakis a határszéli járásból származót vettek őrizetbe.²⁵ Kishatárforgalmi úti okmányokra a közvetlenül az országhatár mellett elhelyezkedő községek lakói voltak jogosultak, amelyek számukra illetékmentesen, helyben voltak biztosítva. Kiállításuk általában gördülékenyen ment, a községi előljárási eljárás az esetek többségében személyesen ismerte a kérelmezőket, a kérvény elbírálása és az okmány kiállítása rövid idő alatt megtörténhetett. Ennek ellenére az előállított személyek többsége ezekből a községekből származott, vagyis olyanok, akik egyébként jogosultak voltak a kedvezményes úti okmányokra (8. ábra). Ezen belül kiemelkedő azoknak a községeknek a száma, amelyek a határt átszelő út mentén helyezkedtek el, és azoké, amelyekből a határ túloldalára könnyebb terepviszonyok között lehetett átjutni.

²⁵ KmRNL Fond: 9. 2. sz. inv. 3. cs. [1. köt.]. 78.

8. ábra

Háromszék vármegyében szabálytalan határátlépés miatt őrizetbe vett személyek illetősége

Hogy mi készítette szökésre azokat az embereket, akik illetékmentesen és könnyített eljárással juthattak hozzá az úti okmányukhoz? Erre azzal lehet magyarázatot adni, hogy tovább élt a régi határátlépési szokás, vagy a kérelmező valamilyen oknál fogva nem felelt meg az erkölcsi követelményeknek, aminek következtében az útlevél kiállítását meghiúsult. Nehéz megtalálni a visszaesőket, mivel csak hézagosan, és csupán egy-egy évre rendelkezünk kimutatással. Mégis találhatunk néhány olyan esetet, amikor egy év leforgása során ugyanaz a személy ugyanazt a kihágást követte el kétszer is.

5. táblázat

Visszaesők

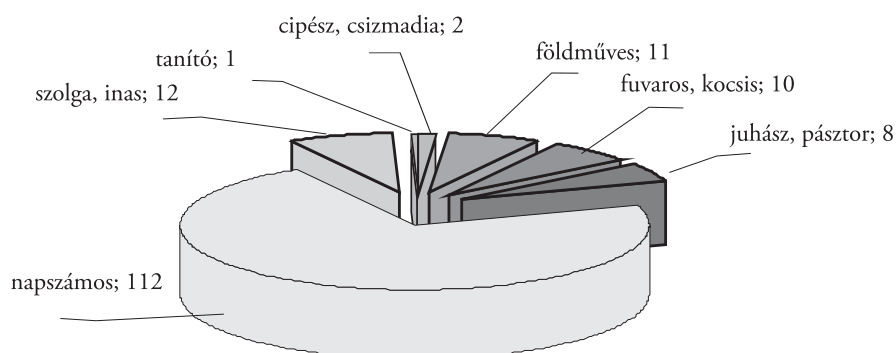
Név	életkor	illetőség	foglalkozás	első próbálkozás év	büntetés/bírság	második próbálkozás év	büntetés/bírság
Babos Dénes	23	Szászfalu	napszámos	1885	8 napi fogság	1885	10 napi fogság
Furcsán János	46	Sósmező	napszámos	1885	2 forint bírság	1885	4 forint bírság
Józan András	40/42	Csomortán	napszámos	1883	felmentve	1885	5 napi fogság
Kelemen Anna	24	Ozsdola	napszámos	1885	3 napi fogság	1885	10 napi fogság
Kovács András	26	Lemhény	szolga	1883	10 napi fogság	1883	14 napi fogság
Sámson György	52/54	Sósmező	napszámos	1883	felmentve	1885	2 napi fogság

Forrás: KmRNL Fond: 9. 2. sz. inv. 3. cs.

Minden esetben, amikor az őrizetbe vett személy másodszor is ugyanazt a kihágást követte el, a bírság, vagy büntetés súlyosbodott. Aki egyszer, akár az útlevélének lejárt miatt is szabálytalanul lépte át a határt, a továbbiakban nem számíthatott újabb úti okmányra.

Egy másik, elterjedőben lévő eljárás az illetéktelen útlevélhasználat volt. Ennek indítéka azonos lehetett az előbb leírtéval, a kivitelezése pedig igen nagy

9. ábra

A határt szabálytalanul átlépők foglalkozás szerint (1885)

változatosságot mutat. A sósmezői vesztegzár igazgatója azt jelentette 1884-ben, hogy „az utóbbi időben nagyon lábra kezd kapni az a szokás, hogy oly egyének, kik egy útlevélben útitársul bírva vannak, az útlevéltulajdonos nélkül akarnak külföldre, nevezetesen Romániába menni”.²⁶ Ezen kívül a kimutatások idegen útlevél használata; útlevél hamisítás; útlevélbe beírt útitárs helyett más személy a valóságban, felesége helyett leányát csempészte stb. eseteket regisztráltak, vagy lejárt útlevél, útlevél tulajdonos nélkül jelentkezett, határszéli kerülethez nem tartozó községi és határszéli igazolvánnyal jelentkezett eseteit.²⁷

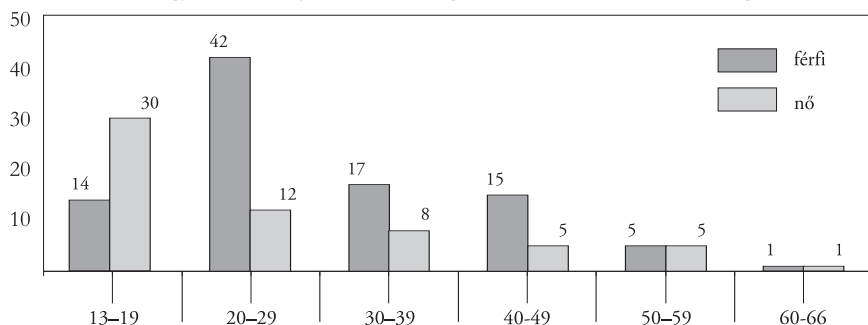
A szabálytalan határátkelésben résztvevők foglalkozás szerinti csoportosítása (9. ábra) képet adhat az utazás céljáról is. A legnagyobb hányadát a napszámosok teszik ki, akiknek az utazás legfőbb indítéka a munkakeresés, kisebb mértékben pedig a csempészetben való részvétel volt. Úticélt tekintve, ebbe a kategóriába sorolható a földműveseké is, akik valószínűleg nem birtokoltak olyan terjedelmű és minőségű földeket, hogy kizárólag ennek megművelése a megélhetéshez elegendő jövedelmet hozhatott volna. Ugyancsak ez lehetett a célja a szolgák és inasok csoportjának is. Előbbieket csak az különbözteti meg a napszámosoktól, hogy nemcsak szezonálisan, hanem hosszabb időre is elszegődtek bérmunkára. Az inasok már egy-egy szakma bizonyos mértékű ismeretének a birtokában voltak és vagy ennek megfelelő munkát kerestek, vagy megbízásból vettek részt a csempészetben. A fennebbi, notórius szabálytalan határátlépők táblázatában is ezek a kategóriák fordulnak elő. Ez, és az őrizetbe vettek életkora (10. ábra) mind azt mutatják, hogy elsősorban az aktív, munkaképes lakosság lépte át leggyakrabban a határt, feltehetően munkakeresés céljával. A fuvarosok és kocsisok úti okmányai rendszerint a szabályoknak megfeleltek, mégis jelentős a számuk

²⁶ KmRNL Fond: 9. 2. sz. inv. 3. cs. [1. köt.]. 239.

²⁷ 1890-re vonatkozó útlevélrendőri és állategészségügyi kihágási adatok: KmRNL Fond: 9. 2. sz. inv. 28. cs. 377–378.

10. ábra

Háromszék vármegyében szabálytalan határátlépés miatt őrizetbe vettek korcsoportonként

a szabálytalanul határt átlépők között. Amiben vétkesnek találtak, az elsősorban az árucsempészet volt, de különböző formában segédkeztek útlevél nélküli személyeknek a határon való átjutásban is.

A kor publicisztikája erőteljesen foglalkozott a Romániába való kivándorlással, amit a főleg Székelyföldet és a határszéli megyéket érintő egyik legnagyobb veszélyforrásként kezeltek. A határszéli Bereck község 1897-es vizsgálatát követően Gábor Péter, Háromszék vármegye alispánja a következőket jelentette: „a külföldön tartózkodók számát pontosan nyilvántartani nem lehet, mert a románság nagyobb része Romániában keres munkát, ottan dolgozik családostól, csak a téli időszakban érkezik onnan haza, a román fiak, ha a 12. évet betöltötték, útlevél nélkül Romániába átszöknek ’s onnan 30–36 éves korukban jönnek vissza, azt pedig eddig megakadályozni nem lehetett, hogy eltávozzanak.”²⁸

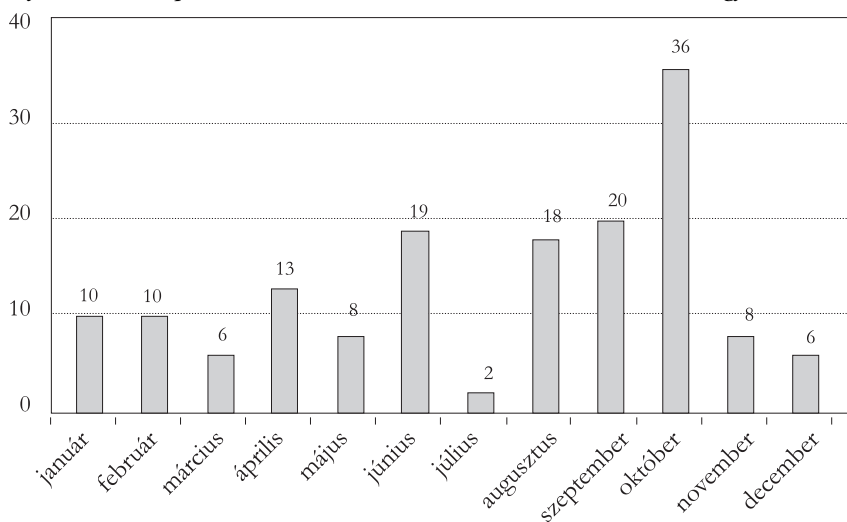
Az 1885-ös illegális határátlépések havonkénti megoszlása a fenti állítással valamelyest ellenkezve azonban azt mutatja, hogy ezek száma az aratás és a betakarítás körüli időintervallumokban növekvőben volt. A két régió (a Kárpát-kanyar belseje és Havasalföld) közötti klimatikus különbségek lehetővé tették, hogy átlagosan két hét eltérés lehessen az aratás, a betakarítási- és egyéb mezei munkálatok között. A migráció pedig azt mutatja, hogy a napszámosok igyekeztek mindkét helyen hasznossá tenni magukat. A július hónapnál látható nagyfokú csökkenés azt jelzi, hogy a Kárpátoktól délre ez a hónap volt az aratás főszezonja, ez az időszak kötötte le leginkább a mezei munkákból élőket (11. ábra).

A Romániában való munkavállalás tehát nem kizárólag hosszú távú munkavállalást, illetve az ezzel járó kivándorlást és kitelepedést jelentette. A határszéli lakosság körében igen nagy népszerűségnek örvendett a szezonális munka is. A magyar hatóságokat elsősorban a kivándorlás veszélye aggasztotta. A belügyminiszter 1881-ben, körrendeletben utasította a határszéli vármegyéket, hogy gátolják meg azoknak az ügynököknek a tevékenységét, akik a romániai Dobrudzsába való letelepedésre igyekeztek, főleg román nemzetiségű, magyar állam-

²⁸ KmRNL Fond: 9. 2. sz. inv. 13. cs. [1. köt.]. 256.

11. ábra

Szabálytalan határátlépés miatt őrizetbe vettek száma havonta Háromszék vármegyében (1885)

polgárokat verbuválni.²⁹ A Romániába kivándorlók és ott letelepedők folyamatosan növekvő száma miatt a magyar törvényhozás 1903-ban hozott egy olyan törvényt, amellyel elsősorban a szervezőket, ügynököket sújtották.³⁰ A határszéli lakosság körében a munkaközvetítés nem olyan formában valósult meg, ami a hatóságok számára átlátható és felderíthető lett volna. A közösségekben fellelhető interdependencia, a többéves gyakorlat és az így kialakított kapcsolatok, valamint a határ közelsége feleslegessé tették az ügynökök munkára toborzó és munkaközvetítő szerepét. A brassói rendőrkapitányságon a tárgyalt határszakaszon 1907-ben vettek őrizetbe és ítélték el kivándorlás szervezése vádjával két személyt.³¹ A két vádlott Petre P. Carp³² birtokaira, a bérlők megbízásából toboroztak munkásokat egy éves időtartamra. A vádlottak, vagyis egyfelől Ermeli Demeter lakhelyének Hídvég (Háromszék vármegye) és Földvár (Brassó vármegye) volt feltüntetve; másfelől társa, Trombitás Szilviusz, szászrégeni (Maros Torda vármegye), berkenyesi (Kolozs vármegye) és funduleai (Románia) lakosként szerepelt.³³ Berkenyes községből 21 személlyel kötöttek szabályos szerződést, akik négy kiskorú kivételével meg is kapták az egy évre szóló útleveleket

²⁹ KmRNL Fond: 9. 2. sz. inv. 3. cs. [1. köt.], 248. Az erdélyiek romániai munkavállalásáról lásd Egán 1886

³⁰ 1903. évi IV. tc.

³¹ 1903-tól a Határrendőrség kapitányságai váltották fel a szolgabíróságokat, illetve a szolgabírói kirendeltségeket a határrend vétségek és szabálytalanságok terén az ítélethozatalban.

³² Petre P. Carp a román konzervatívizmus kiemelkedő figurája: Románia bécsi nagykövete (1882. november–1884. október); Konzervatív Párt elnöke (1907. április 21. – 1913. május 14.); Románia miniszterelnöke (1900. július 19. – 1901. február 27. és 1911. január 14. – 1912. április 10. között), Románia világháborúba való részvételét szorgalmazta az Antant oldalán.

³³ BmRNL Fond: 2. 347. sz. inv. (Közigazgatási Bizottság Iratai). 7/1907. 13.

és kiutaztak Romániába. A négy kiskorút éppen a zöldhatáron igyekeztek átjuttatni, amikor a rendvédelmi szervek letartóztatták őket.³⁴ A munkaerő-toborzás ez a formája azonban nem lehetett általános jelenség Erdélyben, és főleg nem a tárgyalt határszakaszon, ugyanis ez abban a rendkívüli helyzetben ment végbe, amikor Romániában az év elején parasztlázadás zajlott le és az ennek nyomán fellépő munkaerőhiányt próbálták így pótolni.

A juhászok és pásztorok a hagyományos rideg állattartás, a *transzbumálás* gyakorlata miatt kerültek többször a rendvédelmi szervek őrizetébe. Ennek a tevékenységnek keretében az állatseregek téli-nyári legelők közötti útjuk során keresztették a határvonalat. A magyar államigazgatás igyekezett elhárítani az akadályokat az állattartó gazdák útjából. A juhnyájak által érintett útvonalakon hozták létre a pénzügyőrség speciális szakaszait, a *rastell állomásokat*, amelyek arra voltak hivatva, hogy a belépésnél a pénzügyi illetékeket behajtsák, anélkül hogy az érintetteket a haladásban akadályoznák.³⁵ A juhos gazdák különböző okok miatt igyekeztek elkerülni a vámkezelést, vagy az állategészségügyi eljárást. 1884-ben a romániai marhavész miatt, a téli legelőkről visszatérő juhnyájakat is karanténba helyezték, aminek feloldása érdekében Potsa József, Háromszék vármegye főispánja is közbejárt az illetékes minisztériumoknál.³⁶ A másik ok az volt, hogy a vámterületen kívül született növendékállatok és az állattartásból származó termékek után vámot kellett fizetni. Ha pedig a kilépéstől számítva túl későn érkeztek vissza, akkor idegen származásúnak lettek nyilvánítva az állatok, és ebben az esetben úgyszintén vámkötelesekké váltak, aminek az összege darabonként 1 forintban lett megállapítva. Ez a rendelet 1886. júniusában életbe is lépett.³⁷

1883-ban egy olyan esetet regisztrált az ojtózi pénzügyőrség, amikor a Románia területéről érkezett négy pásztor (magyar állampolgár) állati nyersterményeket próbált becsempészni. A belépés dátuma május 20-án volt, tehát az az időszak, amikor a birkákat a nyári, havasi legelőkre terelik. A csempészet tárgya nem volt megnevezve pontosan, de minden bizonnyal az általuk terelt birkaseregtől származott. A legidősebb pásztor, aki valószínűleg a tulajdonos is volt, 2 forintra bírságolták. 1885 őszén pedig Berla János, kovásznai juhos gazda és öt pásztor a zöldhatáron próbálta átterelni a nyáját a téli legelőkre.

1886 nyarán Románia a területére belépni szándékozó juhos gazdákat is biztosítási letét fizetésére kötelezte, állatonként 2 lej értékben. A téli legelőkre való kivándorlás előtti hónapban, augusztus elején a határszéli juhászok a Brassó melletti Hosszúfaluban értekezletet tartottak ez ügyben, ahonnan négy hétfalusi (Brassó vármegye), két berecki (Háromszék vármegye) és két szelistyei (Szeben vármegye) gazdából álló küldöttség egyenesen a nyári rezidenciáján, Sinaian

³⁴ BmRNL Fond: 2. 347. sz. inv. 7/1907. 80–83.

³⁵ *Pénzügyi Közlöny* 1877. 45. sz. 629.

³⁶ MOL K-255. 258. cs. 660.

³⁷ *Pénzügyi Közlöny* 1886. 20. sz. 239.

tartózkodó román királyhoz fordultak, aki a maga részéről meg is ígérte nekik a bajok orvoslását.³⁸

A szabálytalan határátlépés miatt letartóztatottak között mindkét nem képviselőit megtaláljuk, Háromszék vármegyében 1883-ban 70% férfi, 30% nő, 1885-ben pedig 62% férfi és 38% nő volt az arány. Sok esetben házaspárok vagy családok és családtagok szöktek át a határon munkavállalás céljából, de olyan eset is előfordult, amikor a letartóztatás okaként a *lánycsempészetet* jelölték be, mint a sósmezői Ráduly György esetében, vagy a letartóztatott csoport nemi és életkorbeli összetétele valószínűsíti, hogy lánycsempészetéről volt szó. Ilyen lehetett a sósmezői Arros Róza, aki öt fiatal, a szomszédos Ozsdoláról származó lányt próbált átvezetni a zöldhatáron, vagy az ugyancsak sósmezői Patulla Anna, aki másik három fiatalabb lány társaságában vágott neki az útnak. Ugyanezt a tevékenységet folytathatta a kászónújfalvi (Csík vármegye) Szabó Márton nevű fuvaros is, aki kilenc, többségében fiatal nő szállítása közben került a román rendvédelmi szervek őrizetébe. Ugyanabban az évben pedig Brassóban indult vizsgálat Böhm János áruközvetítő ellen, aki szervezett formában, egy szekeres és egy vasúti kalauz közreműködésével űzte a lánycsempészetet.³⁹

Az 1885-ös háromszéki kimutatásban szerepel egy tanító, aki a zöldhatáron próbált átszökni Romániába. Látszólag érthetetlennek tűnik, hogy egy tanító miért választotta a határátkelésnek ezt a formáját. A magyar rendvédelmi szervek érdeklődéssel követték egyes személyek utazását Romániába, ezek közül az egyik legkiemeltebb Diamandi Nicolae, brassói kereskedő volt, akinek minden útjáról jelentés ment a vármegye főispánjához.⁴⁰ 1884-ben a Horea, Cloșca és Crișan vezette parasztfelkelés centenáriuma alkalmából számos megemlékezést rendeztek Romániában, a magyar hatóságok pedig élénken érdeklődtek a résztvevő személyek iránt.⁴¹ Ezután számosan kerültek a hatóságok látókörébe, mint a román irredenta eszmék terjesztői, köztük kiemelkedő számban tanárok és tanítók is.⁴² Feltételezhető, hogy a kimutatásban szereplő említett tanító a megfigyelés alól próbált kibújni a zöldhatár választásával.

Az irredenta propagandaanyagok forgalma is határozottan összefüggött az illegális határátlépéssel. Ezt a magyar kormány is felismerte. Megfigyelhető a határszéli rendvédelmi szervek növekvő szerepe a román irredentizmus visszaszorításában, ebben az időszakban. 1883 márciusában, Brassóban, egy román irredenta röplapokat tartalmazó ládát foglaltak le, amit sem a határátlépkönel, sem a postán nem regisztráltak,⁴³ így csak a zöldhatár jöhetett szóba.⁴⁴

³⁸ BmRNL Fond: 2. 772. sz. inv. 33/1886.

³⁹ BmRNL Fond: 2. 772. sz. inv. 10/1885.

⁴⁰ BmRNL Fond: 2. 772. sz. inv. 7/1881; 15/1882.

⁴¹ BmRNL Fond: 2. 772. sz. inv. 19/1884; 47/1884.

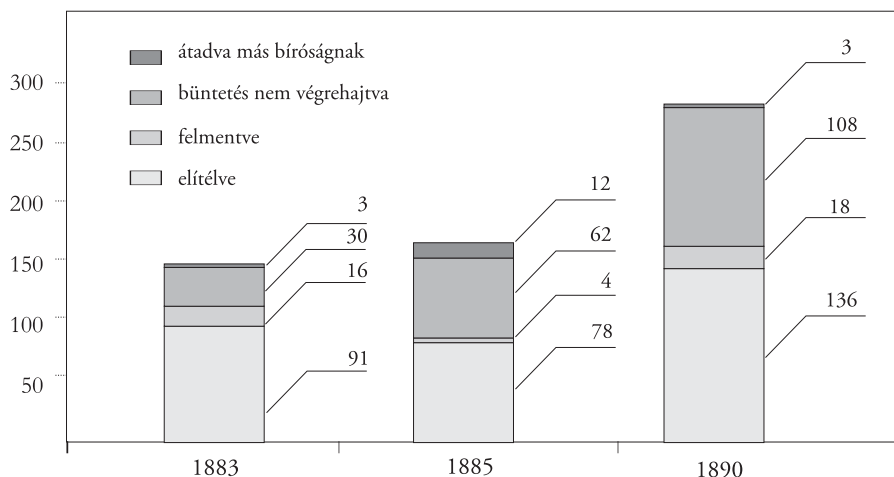
⁴² BmRNL Fond: 2. 772. sz. inv. 36/1886; 37/1886.

⁴³ BmRNL Fond: 2. 772. sz. inv. 17/1883.

⁴⁴ A betiltott irredenta propagandaanyag konspirált beszállítására egy példa Bíró 2002: 58–59.

12. ábra

Útlevelrendőri, állategészségügyi és vámjövédéki kihágás miatt őrizetbe vett személyek helyzete Háromszék vármegyében

A tetten ért határsértők letartóztatás utáni rendészeti helyzete igen színes képet mutat. A rendvédelmi szervek az incidens helyszínéül szolgáló határszakasz illetékes főszolgabírójának adták át az elkövetőket. Nagyobb részük pénzbírságot fizetett, vagy fegyházi büntetést töltött le, kisebb részüket felmentették, vagy a lakhelyük szerinti szolgabíróságnak vagy járásbíróságnak adták át őket. További sorsukra vonatkozóan a kimutatás nem tett említést. Igen magas viszont a különböző okok miatt végre nem hajtott ítéletek száma (12. ábra).

A különböző büntetések végrehajtása alól való kibúvás igen elterjedt módja volt a Romániába való átszökés. 1883-ban harminc végre nem hajtható büntetés közül kilencnek az volt az akadálya, hogy az elkövető a határ túloldalán tartózkodott. A Háromszék vármegyei sepsi és kézdi járások, illetve Kézdivásárhely város vonatkozó forrásainak megvizsgálásából az derült ki, hogy a véderőtörvény elleni kihágások száma igen magas volt a fiatalok körében, és az érintettek mind Romániában tartózkodtak.⁴⁵ 1899-ben pedig ugyanezeket az elítélteket zömében azért mentették fel, mert az ügyek elévültek, az elkövetők azóta is a szomszédos országban tartózkodtak, kisebb részüket pedig szegénységi bizonyítvány alapján mentesítették.⁴⁶

* * *

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia közötti határ a korábbi évtizedekben meglehetősen képlékeny volt és főként a domborzati viszonyok határozták meg, ami az ott élők számára lehetővé tett egy sajátos életvitelt. A határ két

⁴⁵ KmRNL Fond: 9. 2. sz. inv. 13. cs. [1. köt.]. 262.

⁴⁶ KmRNL Fond: 9. 2. sz. inv. 13. cs. [2. köt.]. 230–234.

oldalán olyan térségeket találunk, amelyeket más-más környezeti tényezők befolyásoltak. Gazdasági fejlettségük foka és fejlődésük iránya ezzel összefüggésben markáns különbségeket mutatott. Éppen ennek a különbözőségnek a hatására alakulhatott ki egy olyan kölcsönös függőségi viszony, amelynek a főszereplői a határszéli lakosok voltak. A politikai határok hosszú ideig nem jelentettek valós akadályt abban, hogy ebben az egységben a gazdasági, társadalmi és egyéb kapcsolatok szálai szabadon futhassanak és szerveződhetnek. A 19. század utolsó negyedében az államhatár térségünkben is már egzakt vonalként jelent meg. Ez azonban nem egy organikusan kialakult képződménynek értékelhető, hanem mind Románia, mind Magyarország esetében annak az igyekezetnek az eredménye, hogy az egységes nemzetállam egyik legjellemzőbb attribútuma, az államhatár testet öltön. Ez a határ a két oldalán élő lakosság korábbi természetes mozgásterét drasztikusan vágta át, megszokott életvitelüket alapvetően befolyásolta, és megélhetési stratégiáiknak nem elhanyagolható mértékben új irányt szabott.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Fond: K. 168. Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium. Általános Iratok

Fond: K. 255. Pénzügyminisztérium. Elnöki Iratok

Román Nemzeti Levéltárak Brassó Megyei Igazgatósága. (BmRNL)

Fond: 2. Brassó Megye Főispáni Iratok

347. sz. inventárium (Közigazgatási Bizottság Iratai)

772. sz. inventárium (Elnöki Iratok)

Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Igazgatósága. (KmRNL)

Fond: 9. Háromszék Megye Főispáni Iratok

2. sz. inventárium (Elnöki Iratok)

Edvi Illés Sándor 1896: *A Magyar Királyi Államvasutak és az üzemükben lévő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai*. Budapest

Hantos Elemér 1914: *A Monarchia pénzügyi hierarchiája*. Budapest

Huszár Pál – Vilsinszky Károly 1911: *A pénzügyigazgatás kézikönyve*. Budapest

Jelentése Szentiványi Miklós, Háromszék vármegye alispánjának a vármegye 1899. évi közigazgatási állapotáról és Háromszék megye árva- és gyámügyi kezeléséről. Kézdivásárhely, 1900.

Kimutatás a magyar korona területén lévő királyi vámhivataloknál a be- és kivitelenben vámosított árukról.

Lukács Ferenc 1903: *A magyar pénzügy fejlődése*. Nagybánya

A Magyar Királyi Pénzügyőrség statisztikája.

A Magyar Királyi Pénzügyőrség szervezetére és szolgálatára vonatkozó szabályok, utasítások és rendeletek gyűjteménye. Budapest, 1894.

- Mártffy Ede (szerk.) 1910: *A magyar határvámigazgatás és vámkezelés szabályai*. Budapest
- Oláh Ödön 1912: *Tanulmányjelentés az Ausztriában és Bosznia-Hercegovinában fennálló határőrizetről és a csempészet elleni intézkedésekről*. Budapest
Pénzügyi Közlöny
- Telkes Simon 1886: *Áruforgalmunk*. Budapest
- Telkes Simon 1884: *Magyarország mezőgazdasági nyersterméneinek és némely főbb mezőgazdasági iparkészítményeinek behozatala és kivitele*. Budapest
- Thuróczy Adolf (szerk.) 1894: *A magyar korona területén érvényes határvámtörvények és szabályok*. Budapest
- Wenczel Gusztáv (szerk.) 1894: *A M. Kir. Pénzügyőrség szervezetére és szolgálatára vonatkozó szabályok, utasítások és rendeletek gyűjteménye*. Budapest
- Wittingheit Emil 1906: *A Magyar Királyi Pénzügyminisztérium tíz évi működése 1895–1905*. Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Axenciuc, Victor 1992: *Evoluția economică a României: cercetări statistico-istorice: 1859–1947*. București
- Băicoianu, Constantin I. 1904: *Istoria politiceii noastre vamale și comerciale de la Regulamentul Organic și până în prezent: relațiunile noastre comerciale cu Germania, Austro-Ungaria, Anglia, Franta, Italia și Rusia. (1871–1902)*. București
- Bencsik Péter 1999: Az útlevelügy jogi szabályozásának változásai és hatásuk a határforgalomra (1903–1941). *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historia Securitate)* (10.) 11. 15–18.
- Bibescu, Apud G 1885: *Austro-Ungaria și România*. București
- Bíró Sándor 2002: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Csík-szereda
- Botez, Constantin – Saizu, Ion 1988: *Acțiuni ale României după războiul de independență. (De la Plevna politică la Plevna economică)*. Iași
- Csapó Csaba 1999: Utazási okmányok az 1880-as években. *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historia Securitate)* (10.) 11. 19–20.
- Egán Ede 1886: *Román szomszédaink*. Budapest
- Gáspár László 1989: *A határőrzés története*. 1–2. köt. Budapest
- Kánya József 2002: A székelyek kivándorlása a román királyságba a dualizmus korában. In.: Karczub Gyula (szerk.) *Válogatott tanulmányok*. Budapest
- Kellogg, Frederick 1972: Convenția comercială din 1875, un pas către independență? *Studii. Revistă de istorie*. 25. sz. 989–1003.
- Komlos, John 1978: *The Habsburg Monarchy as a customs union. Economic development in Austro-Hungary in the nineteenth century*. Chicago
- Köpf László 2003: *Fejezetek a magyar vámigazgatás és pénzügyőrség történetéből*. Budapest
- Láng Lajos 1914: *Vámpolitika az utolsó 100 évben*. Budapest
- Matlekovits Sándor 1905: *Közös vámterület és a gazdasági elválás Ausztriától*. Budapest

- Miskolczi Ambrus 1982: *A dél- és délkelet-erdélyi kézműves ipar a kelet-európai regionális munkamegosztásban a múlt század derekán*. Budapest
- Miskolczi Ambrus 1987: *A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet-nyugati közvetítő szerepe 1780–1860*. Budapest
- Nordman, Daniel 1998: *Frontières de France – De l'espace au territoire (XVIe-XIXe siècle)*. Paris
- Raggio, Osvaldo 1991: Social relations and control of resources in an area of transit: eastern Liguria, sixteenth to seventeenth centuries. In.: Stuart Woolf: *Domestic strategies: work and family in France and Italy 1600–1800*. Cambridge–Paris
- Papacostea-Danielopu, Cornelia 1974: Compania grecească din Braşov. *Revue des études sud-est européennes* 1. 59–78.
- Parádi József 2003: *Rendvédelem a határokon a XIX–XX. században. I. köt. Csendőrség a határőrizetben. II. köt. Pénzügyőrség és vámhivatalok a határőrizetben*. Budapest
- Scott, M. Eddie 1982: Mit bizonyítanak az 1882–1913-as export statisztikai adatok! Magyarország valóban csak a Monarchia „éléskamrája” volt? *Történelmi Szemle* 3. 416–425.
- Suba János 1992: A dualista Magyarország államhatárának változásai 1867–1918 között. *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historia Securitate)* (3.) 4. 87–101.
- Suba János 1999: A határszéli forgalom szabályozása Magyarországon a XIX–XX. században. *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historia Securitate)* (9.) 10. 167–173.
- Szikinger István 1992: A rendvédelmi jog szabályozása a dualizmus korában. *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historia Securitate)* (3.) 4. sz. 187–198.
- Tiberian, Ioan 1969: Legăturile economice dintre România și Transilvania în perioada 1876–1886; aplicarea convenției comerciale din 1875. *Studii. Revistă de istorie* 5. 905–927.
- Zachar József 1990: Az Osztrák-Magyar Monarchia örökös tartományainak rendvédelmi testületei. *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historia Securitate)* (3.) 1. 17–29.

Nagy Ágnes – Nagy Sándor

Társadalomtörténeti adattár az interneten

Elektronikus levéltári segédlet készítése Budapest Főváros

*Levéltárában**

A különböző társadalmi helyzetekben cselekvő egyén, valamint a hálózatként elgondolt társadalom: e két, a kurrens társadalomtörténetet részben meghatározó megközelítésbe illeszkedik úttörő vállalkozásával Budapest Főváros Levéltára akkor, amikor a 18–19. századi pesti, budai, óbudai, majd az egyesített főváros lakosai közötti ügyletek, konfliktusok, interakciók levéltárban megőrzött írott dokumentumait egyetlen elektronikus adatbázis rendszerébe szervezi.

Mindezt azzal a távlattal, hogy a közeljövőben például egy bizonyos Grüner Jakab után kutatva fellelthessük őt a levéltári nyomot hagyó ügyletein keresztül, csakúgy mint ezen ügyeinek valamennyi további aktív, vagy passzív szereplőjét, sőt, hogy tovább is léphessünk bármely szereplőtől más írott és megőrzött nyomot hagyó társadalmi érintkezések egyszeri alakzataihoz az internetes keresés útján. Vagy, ha kedvünk tartja, az 1850–1860-as évek tabáni szomszédságait és az e szomszédságokból szétfutó társadalmi hálózatokat rekonstruálhassuk a hagyományos levéltári kutatáshoz képest néhány perc alatt, ahogy az kirajzolódik a lakosokat összekötő rokoni, adásvételi, kölcsönügyleti vagy egyéb érintkezési kapcsolatokon keresztül. Azaz, a nevesített társadalmi cselekvők mögött tartós, bár változó kapcsolathálókat – legyen az rokonság, lokális közösség, vagy bármi egyéb – és egyszeri interakciók egyedi alakzatait láthassuk magunk előtt pillanatok alatt, ahol is az elektronikus rendszerben rögzített helyzetek és szereplők számos lehetséges ponton további fennmaradt és az adatbázisban rögzített írott nyomokhoz vihetnek tovább. Ily módon az elektronikus rendszer a levéltárban hagyományosan az irattermelő intézmények adminisztratív logikájának megfelelően őrzött, következésképpen egymástól elszigetelt iratok között a szereplők név szerinti rögzítése révén olyan más logikák szerinti egyedi kapcsolódásokat hozhat létre, amelyek az iratokban fellelhető neveket – azaz az ügyletek szereplőit, de éppúgy foglalkozásokat vagy területeket – igen kicsi időráfordítással társadalmi szövetben tudják élénk állítani. Az egymástól elkülönítve kezelt irategyütteseket átfogó elektronikus névmutató – merthogy lényegében arról van szó – ugyanis a levéltári iratörzés anyagi mivoltából adódó tehetetlenségi erőn túllépve a kapcsolódások és szűrések végtelen kombinációját képes pillanatok alatt létrehozni. Habár a magyarországi levéltári intézményeknek közel másfél évtized állt rendelkezésére, hogy megfeleljenek annak a kihívásnak, amelyet a levéltárosok által is

* <http://tarstort.bparchiv.hu/tarstort/advancedsearch.html>, illetve a www.bparchiv.hu honlap Iratanyag használata / Adatbázisok / Társtört. adattár menüpont.

sokat emlegetett „informatikai forradalom” jelent, az erőfeszítéseknek egyelőre vajmi kevés kézzel fogható eredménye látható.¹ Mindaddig jobbára reprezentatívnek ítélt irategyüttesek digitális reprodukálására és publikálására került sor, szinte kizárólag CD és DVD hordozókon. Az „évfordulós kiadványok” számára alkalmatlan, avagy ilyen formában tömegüknél fogva feldolgozhatatlan fondokhoz, állagokhoz, sorozatokhoz, vagyis a levéltárakban őrzött iratanyag döntő többségéhez a kutatók/érdeklődő állampolgárok mind a mai napig – jobb esetben – a hagyományos papíralapú segédletek révén férhetnek hozzá.

A számítástechnika fejlődése egyrészt lehetőséget biztosított, másrészt – noha ez szakmai berkekben nem tudatosult kellőképpen – sajátos versenyhelyzetet is teremtett az elvárásoknak való megfelelés tekintetében, az intézményekbe látogató kutatók/állampolgárok gyors kiszolgálásának kívánalma mellett. Az utóbbi két évtizedben alapvetően megváltozott a levéltárak társadalmi szerepe (és itt korántsem csak a politikai rendszerváltozásra kell utalni),² és ezzel együtt átalakultak, változatosabbá váltak a kutatói igények is.³

A kihívásoknak Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) bírósági csoportján kezdetben, a '90-es évek végén, egyes hiányzó irattári segédletek (névmutatók) digitális pótlásával igyekeztek megfelelni. Nem annyira az utóbbi munkálat jelentőségének felismerése, sokkal inkább az ily módon feldolgozott iratanyag (peres és hagyatéki ügyek) sajátos jellege, továbbá a számítógépes adatbázis hatékonysága, sokoldalúsága vált meggyőzővé a tekintetben, hogy a különböző adatbázisok építését nem szabad csak a megfelelő segédletekkel ellátatlan anyagrészekre korlátozni. Ennek eredményeként jött létre a Társadalomtörténeti Adatbázis/Adattár, amely egységes keretben és – lényegét tekintve – szerkezetben kezelt 19–20. századi *polgári* (váló-) *peres*, *hagyatéki ügyek*, *kihirdetett végrendeletek*, és *közjegyzői okiratok* alapján felvitt rekordokat.⁴

A kezdeményezés újdonsága alapvetően abban állt, hogy készítői egy egyszerű, a korábbi digitális névmutatózásból adódó alapelv követésével – ha eleinte nem is tudatosan – teljesen más módon közelítették meg a levéltári anyag feltárásának, kutathatóvá tételének problémáját. Az irattermelők szerint kialakított levéltári struktúra (proveniencia-elv) másodlagossá vált; ezzel szemben az iratokban szereplő *természetes vagy jogi személyek* kerültek előtérbe: pereskedők, örökgyógók, végrendelkezők, örökösök, közjegyző előtt jogügyleteket bonyolító ügyfelek, később – az árvaszéki iratok bevonásával – gondnokok és gondnokoltak, gyámok és gyámoltak, örökbefogadók és örökbefogadottak. Az Adatbázis rekordjai így elsősorban nem az irat/akta tartalmának leírását tűzték ki célul,

¹ Levéltári koncepció ugyan született, a gyakorlatban azonban az egyes levéltárak ettől, és egymástól is függetlenül kísérleteznek különböző adatbázisok építésével, digitalizálással, digitális publikációk megjelenítésével. Az említett koncepcióhoz lásd Cseh–Körmendy–Németh–Rádi–Reisz–Szóke 2001.

² Nora 2006.

³ A Budapest Főváros Levéltárában őrzött anyagra vonatkozik, de általánosabb tanulságok levonására is alkalmas: Horváth 2005.

⁴ A vállalkozás eme, azóta messzemenően meghaladott stádiumát tükrözi Nagy 2002.

hanem az abban társadalmi cselekvőként megjelenő személyek, testületek, cégek nevesítésére, azonosítására törekedtek.

Ebből következően a Társadalomtörténeti Adatbázis/Adattár kezdettől fogva kifejezetten azokat a kutatásokat támogatta és támogatja, amelyek egy-egy *személyre, családra, cégre* stb. irányulnak.⁵ Ez a hagyományos papíralapú névmutatókhoz képest legalább két ponton jelent többet. Egyrészt az Adattár a „neveket” egységes keretbe szervezi, az azonos személyeket technikailag is (ún. „névtér-hivatkozások” kiépítésével) összekapcsolhatóvá teszi, megspórolva – legalábbis potenciálisan – a korábbi bizonytalan és hosszadalmas „kézi” kutatómunkát.⁶ Másrészt, mivel a személyi rekordokban egyúttal rendszeresen rögzítésre kerülnek – a forrásként szolgáló ügy vagy iratdarab tartalmától függően, az adott szereplő társadalmi státusát, „foglalkozását” (tevékenységi terület, profil), lakhelyét (szék-, telephely) illető adatok – az Adattár alkalmas foglalkozási csoportok tagjainak, de éppúgy a főváros tetszőlegesen lehatárolt területeihez (városrész/kerület, utca, ház) köthető lakosoknak a keresésére is. Bár ezt a lehetőséget általában a hagyományos segédletek is biztosítják, nem árt megemlíteni, hogy az elmondottakon túl egyes szorosabban meghatározott ügytípusok is kereshetők. Aligha érdektelen, hogy például „házassági bontóper”-re, „házassági szerződés”-re, „örökösödési per”-re, „osztályegyezség”-re „adásvételi szerződés”-re, „közgyűlési jegyzőkönyv”-re keresve több száz, esetleg több ezer találatot kapunk. Az ügyletek „időpontjának” rögzítése révén pedig – ami persze nem mindig nyújt megfelelő támpontot (lásd alább az árvaszéki ügyeknél) – az Adattár a már említett szempontokkal társítva időintervallumok szerinti lehatárolást is lehetővé tesz. A *record-linkage*-típusú kutatások mellett tehát más szempontú, tömeges forrásfeltárást igénylő megközelítéseket is támogathat.⁷

⁵ Ez az elv húzta és húzza meg egyúttal a merítés korlátait is: szükségképpen kimaradtak és a jövőben is ki fognak maradni – a digitális feldolgozás más formáját igényelve – például a közigazgatás által keletkeztetett azon iratsorozatok, amelyek voltaképpen „tárgya” semmilyen módon nem köthető kizárólag természetes vagy jogi személyekhez.

⁶ A „névtér” az Adattár személyeket, szervezeteket, fizikai helyeket, tárgyneveket összefűző funkciója, amely lehetővé teszi az azonos, de az iratokban – főként a 20. század előtt – különböző alakokban avagy nyelven (német, latin) felbukkanó „nevek” gyors és hatékony visszakeresését. Megjegyzendő, hogy az adatbázis-építés jelenlegi stádiumában a rekordkapcsolatok kialakítására nincs mód és energia (ehhez szervezett, rendkívül nagy tömeget érintő genealógiai kutatások szükségeltetnének). Ez jelenleg kétségtelenül nagyon megnehezíti a keresést, miután az eltérő névalakok, illetve egyazon személy által viselt, élete során esetleg változó családnevek mögött a személy rekordjai összekapcsolásának hiányában nem elegendő csupán a valószínű névalakot begépelni, hanem valamennyi lehetséges változatot számításba kell venni.

⁷ A jelenlegi (2007. október 1-i állapot szerinti) állomány 294 864 személyi rekordot tesz ki. Itt kell megjegyezni, hogy a Társadalomtörténetihez hasonló elven és szerkezetben épített 20. századi – döntően 1945 utáni – büntető eljárásokat tömegesen feldolgozó Bírósági-Úgyészégi Adatbázisban (236 497 rekord) az év végéig ugyancsak lehetségessé válik, ráadásul valószínűleg egyazon felületen, a felsorolt szempontok szerinti keresés. Jóllehet ez utóbbi eredendően más típusú megközelítések kiszolgálására készült, könnyű belátni, hogy a társadalomtörténetek számára szintén fontos lehet.

Az eddigiekből talán már kiderült, de nem árt egyértelművé tenni, hogy – egyelőre – nem levéltári források közzétételéről, hanem csupán a hozzáférés megkönnyítéséről van szó. Vagyis: a kutatónak továbbra is be kell fáradnia a levéltárba. A kutatást azonban megkönnyíti – és a felsorolt előnyöket meghatározza – hogy 2006 elejétől az eredetileg *Microsoft Access* alapon épített Társadalomtörténeti Adattár elérhető az interneten. A kutató így akár ott-hon, rövid idő alatt tájékozódhat, illetőleg végezheti el munkája jelentős részét, s kiírt jelzetekkel érkezhethet a levéltárba.

Ami a vállalkozás jövőjét illeti, az voltaképpen attól függ, meglátja-e a levéltáros szakma, illetőleg – más oldalról – a felhasználói kör az abban rejlő óriási lehetőségeket. Nem kell különösebben hangsúlyozni, hogy az Adattár annál hatékonyabban működik, minél nagyobb a merítés és az abban tárolt rekordok száma. Nos, a ma jórészt az egykori bírósági csoport által épített adatbázis még a BFL-en belül is óriási tartalékokkal rendelkezik. 2006 nyarán megkezdődött az árszékeli ügyek feldolgozása, s a kihirdetett végrendeletek adatbázisrészében immár a 18. századi budapesti végrendeletek is helyet kaptak. Zajlik továbbá a budapesti *érett-ségi anyakönyvek* alapadatainak rögzítése, s tervbe lett véve a *cégbírósági iratok* bevonása is. Az igazán nagy, minőségi váltás azonban az iratórzo intézmények – levéltárak mellett múzeumok, könyvtárak, sőt plébániák vagy lelkészségek is – közötti együttműködés nyomán várható: a külső adatbevitel lehetősége biztosított, ami elképzelhetővé, sőt kívánatosá teszi a hasonló fondok/állagok egységes keretben történő feldolgozását. Mindez pedig végső soron, miután képfájlok rekordokhoz fűzése ugyancsak lehetséges, a jelenlegi „elektronikus segédlet” meghaladásának, egy virtuális hálózatos levéltár ígéretét hordozza.

Ettől azonban még nagyon messze vagyunk, s egyelőre – már csak az említett „névterésítés” elmaradása miatt is – az Adattár használata körülményes bemutatást, magyarázatot igényel. A továbbiakban tehát mindenekelőtt megfogalmazzunk néhány általánosan érvényesnek tekinthető keresési szempontot, gyakorlati fogást; azután pedig sorra vesszük az egyes adatbázisrészecskék („metatárak”) sajátosságait, építésük stádiumát és irányait, s kiemelünk egy-egy jellemző vagy éppen különös, de adott esetben érdekes példát.

A Társadalomtörténeti Adattár keresőfelületén jelenleg választani lehet *egyszerű* és *részletes keresés* között.⁸ Az egyszerű keresés nyilvánvalóan gyorsabb, és akár nem várt, kellemes meglepetéseket is okozhat (nem mindenkinek jut eszébe például külön a „megjegyzés” mezőben keresni), ugyanakkor hátránya a pontatlanság. Így például, ha valaki Munkácsy Mihályra kíváncsi, több ezer irreleváns rekordot fog kapni. Ezért eleve tanácsos a nevet idézőjelek között keresni, mivel annak hiányában a Munkácsy vezeték- és a Mihály keresztnévet viselőknépes tábora is találatként jelenik meg. De „Munkácsy Mihály”-ra még mindig több tucat rekordot fogunk kapni, a nevet viselő budapesti utca miatt.

⁸ A tervek szerint a jövőben egyetlen keresőfelület – „Központi kereső” – lesz kialakítva, amely a BFL összes azonos elven épített és működő adatbázisát meg fogja jeleníteni.

Továbbá az idézőjel használatával vigyázni kell, mert előfordulhat – a tipikus eset a névmagyarosítás – hogy a névalak változik. Esetünkben Munkácsy még Lieb Mihályként született, s hagyatéki ügyénél az adatfelvivő ezt jelezte is, 'Munkácsy (Lieb) Mihály' alakban rögzítve a nevet. (Ha a rekordban külön-külön előforduló szavak együttes előfordulását keressük, megtehetjük: a '+Munkácsy' '+Lieb' keresőkifejezéssel megkapjuk a hagyatéki ügyet is. Ez az eljárás természetesen nemcsak személynevekre alkalmazható!). A névalak esetleges – gyakran tapasztalható – bizonytalansága esetében a megfelelő karakterek *-gal helyettesíthetők: így a 'Festeti*' keresőkifejezés a Festetics és a Festetich formában előforduló találatokat is kiadja. Egy másik példa: Schwarz Miksa, aki előfordulhatott Schwartzként és Schwarczként is, a '+Schwar*' '+Miksa' keresőkifejezéssel érhető el (persze ajánlatos a '+Schwar*' '+Miksa' formában is végigfuttatni a keresést).

A *részletes keresés* mindezek mellett más típusú problémákat is felvet. Először ki kell választani azokat az adatbázisrészeket („metatárakat”) – ismertetésükre alább kerül majd sor –, illetve mezőket, amelyekben a kutató keresni kíván. Ez utóbbi lépésnél bizony az illető nem tudhatja, hogy az adatfelvitel során jelenleg rendszeresen kitöltött mezők száma jóval kevesebb a legördülő listában találhatóékénál (a mezők egy része ugyanis itt, kétségtelenül megtévesztő módon, csak a távlati elképzelések miatt szerepel). Tehát: egyelőre leginkább a *Lakhely*, a *Foglalkozás*, *Ügytípus*, a *Leánykori név*, a *Név*, a *Keletkezés dátuma* mezők jöhetnek szóba. Ezúttal természetesen egyszerre több mezőben is lehet keresni, a mezők közötti és/vagy kapcsolat kívánt beállításával. Ennek egyik gyakori változata lehet az időszakot illető megszorítás: ha – mondjuk – 1873-as házassági bontóperket keresünk, az *Ügytípust* 'házassági bontóper'-ként, a *Keletkezés dátumát* pedig '1873'-ban megadva 58 rekordot kapunk; ha viszont az 1873–1880 közötti 692 rekordot kívánjuk megtekinteni, az *Ügytípus* mellett kétszer kell a *Keletkezés dátuma* mezőt > <-jelek használatával beállítani ('1873' után, és '1880' előtt). További eltérés az egyszerű kereséshez képest, hogy a találati halmazban olyan rekordok jelennek meg, amelyekben a keresőkifejezés minden tagja szerepel: így „Munkácsy Mihály” esetében eleve nem kapunk felesleges találatokat, és megtalálhatjuk mind a végrendeletet, mind az ominózus hagyatéki ügyet (ezért itt nem lehet, de nem is szükséges + jelet használni).

Az egyes mezőket illetően nem haszontalan néhány megjegyzést tenni, illetve némely, egyébként nem ismert vagy nyilvánvaló lehetőségre felhívni a figyelmet. Az *Ügytípus* mezőre csak pár további példát hoznánk. Jelenleg 24 710 rekordot kapunk eredményként „végrendelet”-et keresve (ez a mennyiség, mivel sok a közösen alkotott, illetve a közjegyzőnél letett, majd visszavett testamentum, ténylegesen jóval kevesebb dokumentumot jelent); 34 273 rekordot „adásvételi szerződés”-re (megbecsülhetően mintegy 10 000 ügylet); 5921 rekordot „házassági szerződés”-re (ez a szám felénél kevesebb jogügyletet képez, mivel sokszor a szülők is szerződő félként jelennek meg); 622 rekordot „osztályegyezség”-re; végül 232 a budapesti közjegyzők által bankok, gyárak, biztosító társaságok stb. közgyűlésein felvett jegyzőkönyvek („közgyűlési jegyzőkönyv”) száma. Megemlí-

tendő még, hogy egyes ügýtípusokra a *Megjegyzés* mezőben is érdemes keresni (így például több mint 545 további rekordot kapunk „házassági szerződés”-t illetően). Továbbá, hogy a hagyatéki ügyekben sokszor rendszeresen felbukkanó, gyakran keresett végrendeletek, haláleset felvételek, hagyatéki leltárak külön mezők segítségével szűrhetők ki (ennek módja, ha a *Hagyatéki leltár?* mezőbe „van” keresőkifejezést írunk: így 27 430 rekordhoz jutunk).

Természetes vagy jogi személynél törekedtünk az iratokban felbukkanó valamennyi eltérő névforma rögzítésére: ekként korábbi férjezett név, művésznév, előző és magyarosított név is szóba jöhetnek. Következésképpen, személynevek esetében ajánlatos – miután a „névtér” egyelőre még nem nyújt segítséget – minden lehetséges formában keresni. Cégeknél, vállalatoknál ugyanez a helyzet, sőt itt az esetleges német nyelvű megnevezés is számításba veendő. Mindehhez még annyit kell hozzátenni, hogy férjezett nők esetében a *Leánykori név* mező is kitöltésre kerül, tehát abban külön szükséges a keresés. Megjegyzendő, mert keresési szempont lehet, hogy már a rögzített névalak utalhat a társadalmi státus elemeire (például gróf, báró, lovag, özv., id., ifj., kisk., dr.).

A *Foglalkozás* esetében kiemelendő, hogy az ilyen típusú megnevezések alapvetően nincsenek szabványosítva – jól tudjuk: nem is tanácsos azt tenni – s a legváltozatosabb formákban kerülhetnek elő (például piaci árus, kofa, kiskereskedő, szatócs, házaló). Természetesen itt nem csak a szorosan vett foglalkozás-megnevezések, hanem egyéb, az iratokban előforduló státusjelölők (többek között hajadon, elmebeteg vagy gondnokolt, cs.kir. kamarás, v.b. titkos tanácsos, MTA-tag, a Vaskorona-rend tulajdonosa) is feltüntetésre kerültek.

A *Lakhelyet* illetően mindenekelőtt budapesti közterületek kereshetők: ezeket igyekeztünk standard névalakokban, legtöbbször a közterület jellegének egy-egy rövidítésével (u., krt., rkp. – de: út, tér, köz) felvinni. Elsősorban ezekre érdemes keresni, miután a 19. században – tapasztalataink szerint – a kerületi besorolás egyedi ügyekben történő hivatali megjelölése bizonytalanságokat mutat, és ezek korrigálását nem mindig lehetett elvégezni; másrészt az adminisztráció, ritkábban ugyan, de a házszámokat is pontatlanul rögzítette, főként, ha annak nem volt különösebb jelentősége (például közjegyzői okiratok felvételénél). Azt talán nem szükséges különösképpen hangsúlyozni, hogy keresésnél ügyelni kell az utcanévváltozásokra is: ekként az Andrássy út történetének kutatója a több mint 2 800 ilyen találat mellett nem mellőzhet 770 Sugárútra vagy Sugár útra, és 120 Sztálin útra vonatkozó rekordot (és persze a jövőben, ha előrehalad az adatfelvitel, még találkozhat Népköztársaság útjával is). Természetesen kereshetünk házakra is, bár a találati lista jóval kisebb lesz: az Andrássy út 60-ra 24 rekordot kapunk. Ami a Budapesten kívüli lakhelyeket illeti, azoktól efféle pontosság nyilvánvalóan nem remélhető, csupán a településnevekre érdemes keresni (a nagyságrendre ennél jellemző, hogy a nagyobb vidéki városok egyelőre rendszerint 100–150 személyi rekorddal képviseltetik magukat).

A *Keletkezés dátumával* kapcsolatban annyit érdemes megjegyezni, hogy az kézenfekvő módon az eljárás idejére vonatkozik, amit figyelembe kell venni

a keresés időhatárainak beállításánál: így kihirdetett végrendeleteknél a kihirdetés ideje évtizedekkel követheti a végakarat-nyilvánítás időpontját (de ez a helyzet póthagyatékoknál; másrészt – itt viszont általában az eljárás időpontja előrecsúszik – évekig-évtizedekig elhúzódó pereknél, árvaszéki ügyeknél). Megjegyzendő, hogy ebből a megfontolásból vettük fel külön mezőben hagyatékoknál a halálozás időpontját.

Nem tettünk még említést két leíró típusú mezőről, a *Tartalomról* és a *Megjegyzésről*, melyeknek azonban gyakorlati szempontból ugyancsak lehet jelentősége. A *Tartalom* az ügyirat leírására szolgálna, de mindeddig, mivel rendkívüli mértékben lassítja az adatfelvitelt, nem került rendszeresen kitöltésre. Csupán mintegy 2000 közjegyzői okirati rekord precíz regesztázása, valamint közel 10 000 polgári peres rekord rövid tartalmi kivonattal való ellátása történt meg kísérleti jelleggel: ezek esetében az ügy tárgyára is lehet keresni (például a „bordély*” keresőkifejezés 26 találatot eredményez). Sokkal fontosabb a rendszeresen kitöltendő – bár a gyakorlatban az adatrögzítő megítélésétől függően kitöltött – *Megjegyzés* mező, amelyben le kell írni az adott ügyben található, ahhoz csatolt egyéb releváns dokumentumokat (például ingóleltárakat, különböző névjegyzékeket, szerződéseket). Itt szerencsés esetben olyan kincsekre bukkanhatunk, mint a Hungaria Szálloda 1875-ös, helyiségenként felvett, 8642 tételnyi ingóleltára; a Puskás Tivadar-féle telefonközpont 1887-es leltára és a budapesti telefonelőfizetők névjegyzéke; valamint – rendszertelen felsorolásban – teljes könyvtárak állományának, vendéglők, kávéházak, üzletek felszerelésének, árukészletének tételes jegyzékei, hozományi ingóleltárak, budapesti épületek terv- és alaprajzai, de akár bérházépítkezési költségvetés is az 1870-es évekből.

A Társadalomtörténeti Adattár jellemzője a rendkívül gyors gyarapodás, aminek következtében a fentebb idézett számok többnyire hamarosan el fognak avulni. Annak a kutatónak tehát, akinek segítséget nyújthat, érdemes időről-időre visszatérnie a BFL honlapjára. Az alábbiakban ugyancsak gyorsan elavuló, mindazonáltal a lehetséges kutatásokat további szempontokból is eligazító áttekintést szeretnénk nyújtani azokról az irategyüttesekről, amelyek már az adatfelvitel hatókörébe kerültek, illetve amelyek még nincsenek ily módon feldolgozva, de rögzítésük a jövőben esedékes. Eközben számot adhatunk arról is, mi az, amivel – sajnos – nem kell foglalkozni, miután az illető iratanyag megsemmisült, nem került levéltárba, avagy gondatlan kezek kiselejtezték. A bemutatás legegyszerűbb módját választottuk: a létező adatbázisrészek szerint haladunk.

ÁRVASZÉKI ÜGYEK

Budapest Székesfőváros Árvaszéke 1873–1950 közötti általános iratainak Adattárba történő felvétele az 1873-as évtől indult el. Jelenleg az 1873-as és az 1875-ös év feldolgozásának befejezésével az 1874-es, 1876-os és 1877-es éveknél

letett ügyek adatainak rögzítése folyik. Ez pillanatnyilag összesen 3637 rekordban számszerűsíthető.

Az irategyüttes mennyisége több mint 1500 doboz, a tekintélyes terjedelem azonban komoly hiányokat és egyenetlenségeket takar. Az anyag már az Árvaszék működésének időszakában több selejtezésen esett át, amelynek főleg a jelentős vagyoni értéket nem érintő ügyek estek áldozatul. Az 1933–1944. évi iratok zöme háborús pusztulás áldozata lett. Teljesebb az 1945 utáni anyag (itt megjegyzendő, hogy az Árvaszéknél le nem zárt ügyek nagy része a későbbi tanácsrendszer intézményeihez került).

Az árvaszéki hatáskör kereteiben hagyatéki, gyámsági, gondnoksági és örökbefogadási ügyek, illetve ezen ügytípusok kombinációi termelődtek. Magából az árvaszék látókörébe kerülő ügyek jellegéből, valamint az árvaszéki ügykezelésből adódóan – mely utóbbi ebben az időszakban sem az előre-, sem a hátracsatolós ügykezelés logikájának nem felel meg – a feldolgozás alatt álló éveknél letett ügyek nagy arányban nyúlnak vissza időben egészen az 1830-as évekig, előre pedig az 1900-as évek elejét érik el. A feldolgozás tapasztalata alapján az 1873–1877 közötti éveknél letett ügyek által elért legkorábbi időszakból elsősorban kölcsönügyletekkel – adóslevelek –, valamint végrendeletekkel találkozhatunk. Az egyes ügyekben található iratok által átfogott időtartamot illetően a tájékozódást nehezíti, hogy az évkör pillanatnyilag sem külön mezőben, sem a *Megjegyzés*ben nem kerül módszeresen feljegyzésre. Az árvaszéki rekordban az ügy keletkezésével kapcsolatban csak két időpont kerül feltüntetésre: az ügy letételének éve, valamint az esemény időpontja, utóbbi alatt a haláleset, a gyámi kinevezés, a gondnokság alá helyezés, vagy az örökbefogadási szerződés igazságügy-miniszteri jóváhagyásának dátumát értve.

Az Adattárban a kutató egy-egy ügyszámhoz kapcsolódóan egy lehatárolt szereplőlistához jut (örökhagyó, örökös, gyámolt, gyám, gondnokolt, gondnok, örökbefogadó, örökbefogadott). Az esetek többségében egy-egy ügyszám alatt egy-egy rokonságot átfogó ügyláncolatot találunk. Az Adattár nem képes arra, hogy az Árvaszék által egy ügyszám alatt kezelt, de a jelen rendezés során családtagok szerint elkülönített ügyek struktúráját megjelenítse. Miután minden szereplőhöz egy rekord rendelődik, nincs mód arra, hogy az egy ügyszám alatt elkülönített különböző ügyekben játszott szerepe külön-külön, időponttal ellátva feltüntetésre kerüljön.⁹ A tájékozódás megkönnyítése érdekében az adott ügyszám alatt található ügy-kombináció alapstruktúrája a *Megjegyzés*-mezőben kerül feltüntetésre.¹⁰ További segítséget jelent a kutató számára kiterjedt rokonságok

⁹ Az egyes szereplők rekordjában felsorolásszerűen jelennek meg az eltérő szerepek. Így például valaki lehet „örökhagyó, gyámolt és örökhagyó”. Amennyiben egy adott szereplő több szerepe között örökhagyó is egyben, úgy adatlapján mindig saját halálozási dátuma látható. Ha pedig ilyen szerepe nincs, úgy a legkorábbi ügyhöz rendelt időpont, amiben már valamilyen szerepet játszott. Például, ha több hagyatékban szerepel örökösként, úgy a legkorábbi hagyatéki ügyhöz rendelt halálozási dátum jelenik meg a rekordban az esemény időpontjaként.

¹⁰ Anélkül azonban, hogy az elkülönített ügyekhez külön-külön hozzárendelné a szereplőket.

esetében a feldolgozás során felgyűlt információk alapján összeállított leszármazási táblák közlése ugyanott.

Az árvaszéki ügyekben felhalmozott iratok heterogenitása mellett is lehetséges egyes kutatási szempontokat segítő egységesített leírás. A *Megjegyzés* ad lehetőséget arra, hogy a hagyatéki, gyámsági, gondnoksági ügyek jellegzetes, rendszeresen ismétlődő irattípusait egységesített megnevezéssel feltüntessük. Gondolunk itt a kiskorúakat érintő vagytonkezelés árvaszéki felügyelete folytán az Árvaszékhez benyújtott éves gyámi vagy gondnoki számadások mellékleteként tömegesen fennmaradt üzleti számlákra; az akár hagyatéki, akár gyámsági, illetve gondnoksági ügyekben keletkezett ingatlan- és ingóság-árverési jegyzőkönyvekre, ingó- és ingatlan-értékbecslésekre; de éppígy tipikus irategyüttest képeznek a gyámi, illetve gondnoki számadások részeként az ingatlankezelési iratok, felújítási költségvetésekkel és számlákkal, éves jövedelem-elszámolásokkal, lakbér-kimutatókkal, házbérfelügyelet-bevallási ívekkel.¹¹

HAGYATÉKI (ÉS EGYÉB NEM-PERES) ÜGYEK

Ebben az adatbázisrészben alapvetően 20. századi (közelebről jellemzően 1914–1956 közötti) hagyatéki eljárásokról van szó, amelyeket a budapesti járásbírók (a Pesti, valamint a Budai Központi Királyi Járásbírók), illetve – párhuzamosan, majd a későbbiekben, a jogszabályi változásoknak megfelelően, önállóan – fővárosi magán-, majd állami közjegyzők (közjegyzői irodák) folytattak le. Az Adattár – rekordonként az elhunyt örökhagyók adatait rögzítve – immár az összes 1872–1956 között tárgyalt, a BFL-be bekerült hagyatéki eljárást feldolgozta.

Korábról, 1872 után, mindössze egy jelentéktelen töredék maradt fenn a Budapesti Királyi Törvényszék fondjában (a hagyatéki ügyeket itt gyakorlatilag teljes egészében kicselezte), s az első világháború végéig rendkívül szórványos az anyag a különböző budapesti járásbíróknál, illetve a közjegyzőknél. Különösen a budai oldalon elkeserítő a helyzet: az 1930-as évek előtti időszakból, leszámítva egy-két budai közjegyzőt, nem maradt fenn hagyatéki ügy. A legtöbb hagyatéki ügy a Pesti Központi Királyi Járásbírók két világháború közötti, illetőleg a budapesti magán- és állami közjegyzők második világháború utáni fondjaiban maradt fenn.¹²

Az Adattár 73 707 vonatkozó rekordja a jelzett időhatár (1872–1956) keretében teljeskörűen reprezentálja a fennmaradt, a jogszolgáltatási iratok között található hagyatéki eljárásokat, továbbá – ezért az utalás az egyéb nem-peres ügyekre – azokat az *Ügytípus*-mezőben közelebről megadott egyéb eljárásokat (pl. végre-

¹¹ Az árvaszéki adatbázisban a haláleset-felvételi ív, a hagyatéki leltár és a végrendelet megléte, illetve hiánya külön mezőben kerül rögzítésre, következőképpen külön szűrhető.

¹² Kenyeres–Sarusi Kiss 2002.

hajtási ügyek, holtánnyilváníások, elmebeteggé nyilvánítások, előzetes bizonyítáások), amelyeknél a különböző bíróságok és közjegyzők működtek közre.¹³

Tartalmasabbak a még feldolgozás előtt álló hagyatéki sorozatok. Időben visszafelé tekintve: mind Pesten, mind Budán tekintélyes hagyatéki állag (*Inventaria*) őrződött meg a városi tanácsi anyagban, a 18. század elejétől kezdve 1872-ig. Másrészt: 1956–1980 között a budapesti állami közjegyzői irodák gyakorlatilag teljes hagyatéki termése levéltárba került.

A fennmaradt ügyek tartalma is rendkívül változatos: az 1920-as évekből viszonylag sok ügy maradt meg, de rendszerint csak egy-egy hagyatékátadó végzés és leltár, legfeljebb haláleset-felvétel; valamivel korábbiól és az 1930-as évektől kevés az ügy, de jóval több a selejtezetlen akta. Ez utóbbiak esetében gyaníthatóan az elhunyt személye is megőrzési szempontként merült fel, mivel viszonylag sok neves közéleti személyiség, vagyonos polgár hagyatéki ügye maradt fenn. A ritka, teljes épségben fennmaradt aktákban az eljárás menetét tükröző hivatalos iratokon kívül – az örökhagyó kilététől, a hagyaték jellegétől függően – a legkülönbözőbb irattípusok (pl. végrendeletek, házassági szerződések, haláleset-felvételek, gyászjelentések, temetkezési számlák, banki számlakivonatok, osztályegyezségek, örökösödési perekben hozott végzések, ítéletek) bukkanhatnak fel. Ezek feltüntetése a *Megjegyzés*ben eddig – eltérően az újabb árvaszéki adatbázistól – mivel hátráltatta a tömeges adatfelvitelt, csak meglehetősen rendszertelenül történt meg. Alapvető eltérés emellett az adattár árvaszéki rekordjaihoz képest, hogy a hagyatéki eljárás „szereplőjének” kizárólag az örökhagyót tekintettük, vagyis az Adattárban csak őt kereshetjük, az örökösök és hagyományosok nem lettek feltüntetve.

Noha az ügyek irattározásának éve rendszerint – hacsak nem póthagyatékról van szó – eleve közel esik a halálozás időpontjához, egy külön *Halálozás dátuma* mező támogatja a meghatározott időszakra koncentráló kutatásokat.¹⁴

KIHIRDETETT VÉGRENDELETEK

Hasonlóan a hagyatéki ügyekhez, ezúttal is döntően 20. századi – jellemzően: 1896–1952 közötti – az egyes budapesti járásbíróságokon kihirdetett végrendeletek rögzítése történt meg, méghozzá közel teljes körűen (leszámítva néhány kisebb, az 1920-as évektől közjegyzők által kihirdetett végrendeleti sorozatot). Sajnos csak egy töredék maradt meg azon testamentumokból, amelyek kihirdetése 1872–1896 között a Budapesti Királyi Törvényszéken történt meg.

¹³ Nagyon fontos viszont – és ez általában véve érvényes –, hogy az adatrögzítés kizárólag a *fennmaradt iratok* alapján történik, vagyis a különböző eredeti irattári segédletekben feltüntetett olyan ügyek, amelyek időközben elpusztultak, bár ilyen formán nyomuk maradt, nem találhatók az Adattárban.

¹⁴ Valamint, az árvaszéki adatbázisshoz hasonlóan, a haláleset-felvétel, a hagyatéki leltár és a végrendelet megléte, illetve hiánya külön mezőben kerül rögzítésre, s ekként külön szűrhető.

Ugyanakkor megemlítendő, hogy az Adattár tartalmaz 18. századi budai végrendeleteket, valamint – amit a kutatók nem feltétlenül a BFL-ben keresnének – a Budafoki Királyi Járásbíróság 1931–1956 közötti kihirdetett végrendeleti sorozata alapján felvitt személyi rekordokat is.

Az összesen 17 997 rekord azonban kifejezetten a kihirdetett, majd a kihirdető szervnél irattározott testamentumokat reprezentálja. Gyakori eset ugyanis, hogy a végrendelet a kihirdetés aktusát követően visszakerült az azt okiratba foglaló közjegyzőhöz – ezeket a végrendeleteket nem ebben az adatbázisrészben rögzítettük. Kihirdetett végrendelet hagyatéki ügyekben is fennmaradhatott (ott a *Végrendelet?* mezőhöz a „van” keresőkifejezést rendelve 2454 rekordot kapunk). És természetesen, mert a kutató számára nyilván nem feltétlenül érdekes, hogy egy adott végrendeletet kihirdették-e vagy sem, a közjegyzők által felvett, illetve őrizetükbe letett egyéb végrendeletek is érdekesek lehetnek – ezeket megint nem itt fogjuk megtalálni. Az Adattár előnye azonban ezen a ponton máris megmutatkozik: a hagyatéki ügyek, árvaszéki ügyek, kihirdetett végrendeletek és közjegyzői okiratok között létező végrendeletek egyetlen lépésben elérhetők, ha a kutató a keresési feltételt valamennyi adatbázisrészre kiterjeszti.

Nem feltétlenül ismert, ezért röviden kitérünk rá, mi mindent lehet kihirdetett végrendeletek között találni: az ünnepélyes, oldalak tucatjait megtöltő végakarat-nyilvánítástól öngyilkosság előtt írt búcsúleveléig, avagy kockás jegyzetfüzet lapjára vetett ceruzás feljegyzésig terjed a skála. Végrendeletként kihirdettek, általában jóval a haláleset előtt kötött házassági és örökösödési szerződéseket is. Külön típust képeznek – és rendkívül érdekesek – a szóbeli végrendelezést utólag megállapító tanúkihallgatási jegyzőkönyvek.

Fontos továbbá, hogy a kihirdetett végrendeletek rekordjainál csak a jogi aktus évszáma szerepel, ami – bár rendszerint nem ez a helyzet – akár több évtizeddel követhette a végrendelezés időpontját. Számos esetben ugyanis egy adott ügyszám alatt több, eltérő időben alkotott, ráadásul különböző típusú (végrendelet, fiók- és pótvégrendelet) végakarat-nyilvánítást publikálhattak. Sőt, gyakran akár egyetlen végrendelethez is, az időről-időre egymást követő kiegészítések miatt, több időpontot lehet rendelni, amelyek rögzítése viszont a végrendelező személyek szerint felvett rekord áttekinthetőségét akadályozná.

Végezetül megjegyzendő, hogy közös végrendeletek esetében a kihirdetés aktusa nyilvánvalóan – ugyanis elég ritka eset, amikor mindkét végrendelező fél nagyjából egy időben távozik az élők sorából – csak az egyik végrendelezőt érinti, a végrendeletre vezetett záradékból azonban nem állapítható meg, hogy melyiket, vagyis hogy ki volt az elhunyt (s így az az Adattárból sem derül ki).

Az 1872 előtti időszak vonatkozásában a budai és a pesti tanácsnál keletkezett *Testamenta*-sorozatok felvitele várható, illetőleg – mint fentebb jeleztük – ezek kis része, a 18. századi budai végrendeletek máris az Adattárban találhatók.

KÖZJEGYZŐI OKIRATOK

Az 1875-től működő budapesti közjegyzők okirati sorozatai, amelyek többé-kevésbé teljes épségben maradtak fenn, és a fővárosi vagy a Budapesten megforduló vidéki polgárok legváltozatosabb, más formában ritkán fennmaradt jogügyleteit (házassági, örökbefogadási, vagyónátruházási, életjáradéki, adásvételi, bérleti, bizományi szerződések, nyilatkozatok, kötelezvények, nyugták, engedmények, végrendeletek, ténytanúsítások, jegyzőkönyvezett levelek) rögzítik, valóságos, mindeddig ráadásul kiaknázatlan kincsesbányát jelentenek a társadalomtörténeti kutatások számára.

Az adatfelvitel első lépésben az 1875–1900 közötti időszakra összpontosul. E tekintetben teljes körűen megtörtént vagy előrehaladt a megőrződött budai (Rupp Zsigmond, Zimányi Alajos¹⁵), a pesti belvárosi (Görgey István, Máday Sándor, Jeszenszky Danó), lipótvárosi (Gászner Béla, Steinbach István, Gorove Antal), illetve józsefvárosi (Ökröss Bálint, Zarka Dénes, Kormos Béla, Cottely Géza) fondok rögzítése. 1900-ig teljes továbbá egy terézvárosi (Tokaji Nagy Lajos) és két, viszonylag kis mennyiségű okiratot hátrahagyó ferencvárosi közjegyző (Krajner Emil, Grubiczy László) anyaga. Az eddigiekben összesen 146 349 rekord készült el. Megalapozottnak tűnik a remény, hogy néhány éven belül az Adattárban valamennyi 19. századi budapesti okiratra, illetőleg közjegyző előtt megjelenő ügyfélre keresni lehet majd. (Az 1900 utáni okiratok mennyisége azonban – tegyük hozzá – még mindig többszörösen meghaladja a már feldolgozott iratanyagét.)

A rekordok mindig az adott jogügyletben résztvevő személyek szerint kerülnek felvételre. Amennyiben pedig – és ez viszonylag gyakran előfordul – az ügyfél jogi személy, vagy meghatalmazott által képviselteti magát, a meghatalmazó és a képviselőtében eljáró fél is rögzítésre kerül (utóbbi e minőségének feltüntetésével). Nem mellékes, hogy miután a közjegyzők a személyazonosítás miatt csaknem mindenkor felvették az ügyfél foglalkozását/társadalmi státusát, illetve lakhelyét, ezen adatbázisrész megfelelő mezői e tekintetben jóval nagyobb arányban és tömegben tartalmaznak információkat, mint a többi.

A közjegyzői okiratok esetében különösen ajánlott a Megjegyzés-mezőben történő keresés, mivel az azokhoz fűzött különböző dokumentumok – például ingóeltárak, árverési jegyzőkönyvek – rendszerint leírásra kerültek.

¹⁵ Zimányi Alajos budai közjegyzőnek 1875–1900 között csak végrendekezéssel kapcsolatos okiratai maradtak fenn – ez a fond jelenti az egyetlen komoly hiányt a budapesti közjegyzői okiratok tekintetében.

POLGÁRI PEREK

A Budapesti Királyi Törvényszék 1872–1914 közötti polgári pereihöz – ezúttal ugyanis, néhány járásbírói állagrészt leszámítva, erről van szó – korábban semmiféle segédlet nem állt rendelkezésre. Mára a fennmaradt vagyoni perek (I. kútfő) 1904-ig, a házassági perek (V. kútfő) egészen 1911-ig – összesen 53 174 rekordot rögzítve – kerültek feldolgozásra. A törvényszéki pereken kívül a Pesti Központi Kir. Járásbíróság polgári pereit (1914-től) tekintetében is folyamatos a gyarapodás. (Az adatbázisépítés tartalékai ennél is jelentősek: elég csak utalni a budai és pesti városi törvényszékek, valamint az „abszolútizmus-kori” bíróságok peres irataira, nem beszélve a fővároson jóval túlmutató – az ország központi területén illetékes – Budapesti Királyi Ítéletábrán fennmaradt nagy mennyiségű polgári peres anyagéről, 1891–1950 között.)

A házassági perek zömmel bontóperek, csak néhány érvénytelenítési per található. Nehezebben bontható ügýtípusokra – az adatfelvitel során nem is mindig sikerült megfelelő módon – a vagyoni perek sorozata, amely a legkülönbébb peres útra terelődő jogvitákat foglalja magában, mint például vagyonszétválás megszűntetését, apaság elismertetését és gyerektartás fizetését, végrendelet érvénytelenítését célzó, továbbá igény-, örökösödési, felhívási (számadási), kártérítési, kötelmi, munkaügyi, szerzői jogi perek.

A kutatás kapcsán mindig szem előtt tartandó, hogy az Adattár révén olyan peres anyagokat tártunk fel, amelyeket annak idején kímélet nélkül megselejtezték: az ügyek számottevő része megőrződött ugyan, de – egy-két eset kivételével – az ítéletpéldányokon, illetve a jogerőre emelkedést (vagy a per megszűnését) tárgyazó végzéseken kívül semmi sem maradt meg a pertestből.¹⁶

* * *

Az ismertetés után még egyszer nyomatékosítani szeretnénk az elmondottakat: a Társadalomtörténeti Adattár semmilyen értelemben sem tekinthető lezártnak. Sem úgy, hogy a jelenlegi „metatárak” építését befejezettnek tekintenénk, sem úgy, hogy a „metatárak” körét véglegesen meghatározottnak tartanánk. De úgy sem, hogy az adatbázisépítést kizárólag a BFL-re gondolnánk korlátozni. Befejezésként éppen ez utóbbi megfontolást szeretnénk kiemelni: a kisebb (önkormányzati, egyházi) levéltárak korábban periférikusnak tartott, s a helytörténetírás számára fenntartott iratanyagai éppen azáltal tehetnek szert jelentőségre, ha kitörnek elszigeteltségükből, megmutatva a korábban láthatatlan kapcsolódási pontokat, s ha ilyen formán a helyi közösségeken túl körvonalazni képesek azt a hálózatot, amelyet Társadalomként képzelünk el és konstruálunk meg.

¹⁶ A polgári perek még egészen szerencsésen jártak: a Törvényszék 1872–1895 között büntető bíróságként is működött, ennek ellenére mindössze egyetlen lopási ügy iratai maradtak fenn.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Cseh Gergő Bendegúz – Körmendi Lajos – Németh István – Rádi Péter – Reisz T. Csaba – Szőke Zoltán 2001: A levéltárak helye az információs társadalomban, a levéltári anyag informatikai feldolgozása. *Levéltári Szemle* 1. 4–36.
- Horváth J. András 2005: Kutatók és kutatások Budapest Főváros Levéltárában 2003-ban. *Levéltári Szemle* 1. 25–40.
- Kenyeres István – Sarusi Kiss Béla 2002: A közjegyzőknél keletkezett iratok jogi helyzete, levéltári átvételük problémái. *Levéltári Szemle* 2. 27–33.
- Nagy Sándor 2002: 19–20. századi társadalomtörténeti adatbázis építése Budapest Főváros Levéltárában. *Korall* 10. 217–222.
- Nora, Pierre 2006: Küldetés és kihívás: a levéltár a mai társadalomban. *Levéltári Szemle* 1. 4–6.

Zalai parasztvallomások. Anziksza a 18. századból

Horváth Zita: Paraszti vallomások Zalában I. A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Zala megye három járásában. (Zalai Gyűjtemény 51.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2001. 482 oldal

Horváth Zita: Paraszti vallomások Zalában II. A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Zala megye Egerszegi, Lövői és Muraközi járásában. (Zalai Gyűjtemény 60.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2006. 543 oldal

Egy forráskiadvány ismertetésekor a recenzens két úton indulhat el. A műre tekinthet forráskiadványként, ahol feladata elsősorban a kiadási elvek gyakorlati megvalósulásának nyomon követése és a következetlenségek, pontatlan átírások pellengérré állítása. A másik lehetőség, hogy a forráscsoport egészét igyekszik bemutatni, és kevésbé a szerkesztő személyére fókuszálni. Több okból is az utóbbi mellett döntöttem. A bemutatandó mű igen alapos szerkesztői munkát tükröz, ezért a filológiai jellegű kritika ködszurkálás lett volna. Mivel a forráskiadványokat forgatók általában egy-egy konkrét szöveghelyet keresnek, az ismertetés vezérfonalaként az tűnt számomra a legszimpatikusabbnak, ha a két kötet alapján a megye egészére vonatkozóan osztom meg észrevételeimet, benyomásaimat. Eljárásom szelektív, de talán nem torzít túlságosan. A jellemzőnek vélt sajátosságokat bemutatva szeretném felhívni a figyelmet olyan jellegzetességekre, melyekkel talán sikerül mások érdeklődését is felkelteni e forráscsoport – immár szisztematikus – vizsgálatához.

Olvasás közben megfogalmazódó, s azóta csak erősödő sejtésem, hogy igen keveset tudunk a 18. századi parasztságról, az a kevés pedig, amit tudunk, számos ponton nem egyezik a vallomásokból elénk táruul valósággal, jóllehet Wellmann Imre kerek 40 évvel ezelőtt már jelezte, „[s]zinte meglepő, hogy agrártörténetírásunk mindaddig vajmi kevésbé élt e paraszti vallomások kiaknázásának lehetőségével”.¹ Az azóta eltelt időszak láthatóan kevésnek bizonyult, hogy egy árnyaltabb parasztsággép váljon uralkodóvá a köztudatban – nem utolsó sorban az úrbéri kilenc pont országos szintű feldolgozása és elemzése hiányában.

Normatív ismereteink alapján elvben az utolsó leadandó kappanig és robotnapig ismerjük ennek a letúnt világnak a működését, a falvakba bepillantva ezzel szemben megannyi önálló, a kanonizált képpel feleselő világg tárul elénk.

¹ Wellmann Imre: *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében.* (Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 3.) Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 1967, 22.

Amíg a jelenben természetesnek vesszük az életformák tarkaságát, ahogy haladunk vissza az időben, úgy válik egyre sematikusabbá, normatívabbá az egykori társadalmakról alkotott képünk. A kiváltságos rendekkel kapcsolatos tudásunk annival pontosabb, hogy a forrásokban számtalan, személyek, családok körüli sűrűsödési pont található, melyekben a kutató megkapaszkodhat, s ezáltal magáról a nagycsoportról alkotott tudásunk lesz árnyaltabb. A parasztság, az „alsó népi társadalom” helyzete e tekintetben egy már felfedezett, de a korábbi térképeken még csak „terra incognitaként” jelölt területhez hasonlítható, amelynek határait körülbelül ismerjük, belseje azonban még ma is felfedezésre vár. Hogy ez így alakult, abban véleményem szerint legalább három tényező játszott közre. Elsőként azt kell figyelembe vennünk, hogy a parasztság helyzete elsősorban jogi aspektusaiban vált láthatóvá, ezért a főként a jogokra-kötelességekre koncentráló források, korabeli szakmunkák is egy jogi szövegekbe ágyazott paraszti létről közvetítenek, ahol a terhek és az ebből fakadó kiszolgáltatottság különösen kidomborodnak. Erre épült rá 1945 után a világot feloldhatatlan ellentétpárokban látó és láttató marxista történetírás közvetítette történelemszemlélet, amely a jobbágy alakját mint végletekig kizsákmányolt, nincstelen dolgozót, a földesúrét pedig mint lelketlen, kegyetlen népnyúzót alkotta meg. Jóllehet ettől a „tiszta” formától, főleg Szabó István iskolájának köszönhetően, már az 1960-as években megkezdődött az elszakadás, a közhellyé merevedett tévedéseknek éppen stabilitásuk adja erejüket – máig hatóan. A paraszti világok megismerését nehezítő historiográfiai és ideológiai burkok után egy harmadik problémára is kell utalnom, mégpedig a források sajátosságaira. Amikor a rendi világ kutatója a társadalom alsóbb rétegei felé fordul, gyakran szembesül azzal, hogy nincs forrásokkal „kiközvetett” út, amelyen végighaladva nemcsak megtalálná, de tapintható közelségben érezhetné a néhai jobbágyok világát. A parasztságra vonatkozó források jóformán kizárólag az uradalmak és a vármegyék szűrőrendszerén keresztül engednek betekintést a falusi életvilágokba. A közvetlen „nyomhagyás” esetei sokkal ritkábbak. Köztörténeiszt lázba hozó események – talán egy-egy tűzvész, templomszentelést leszámítva – nem történnek, de olyan kivételes személyiségeknek is ritkán bukkanhatunk nyomára, mint Bakócz Tamás vagy Liszt Ferenc. Ehelyett azt találjuk, hogy az egyént gyakorlatilag lehetetlen leválasztani családjáról, a családot rokonságáról és szomszédairól, utóbbiakat pedig a falu társadalmának egészéről, vegyük az élet bármely szeletét, a határhasználattól a gazdálkodáson át a szocializációig. A rendi világ közösségi világ, s csak e közösség egészét megcélozva van esély arra, hogy az egyén helyzetét, szerepét is tisztán lássuk. A Mária Terézia uralkodása alatt, 1767 után felvett úgynevezett úrbéri „kilenc kérdőpont” kivételes értékét éppen ez adja. Mivel az ország csaknem egész területéről fennmaradt, lehetőséget ad nemcsak az összehasonlításra, de azon keretek megismerésére is, amelyek között egy-egy település közvetlenül a késő rendi viszonyok megszilárdulását megelőzően élt. Jóllehet nem maguk a kérdezett parasztok készítették a településükről felvett jegyzőkönyvet, sőt általában aláírni sem tudták azt, azzal azonban, hogy az egyes települések lakói anyanyelvükön válaszolhatták meg az

életkörülményeiket firtató kérdéseket, a nyelvi mellett felbecsülhetetlen értékű néprajzi-társadalomtörténeti lenyomat maradt ránk.

E forráscsoport szisztematikus feldolgozását Wellmann Imre kezdte meg még a hatvanas években, újabban Takács Péter, Tóth Péter, Udvardi István adtak ki a történeti Magyarország észak-keleti megyéiből fennmaradt paraszti vallomásokat. A Dunántúlról eddig csak Takács Péter és az idén elhunyt Tirnitz József gondozásában az ezredfordulón két kötetben megjelent Sopron vármegyei vallomások álltak rendelkezésre.² Horváth Zita munkájának köszönhetően most már az ország egyik legsűrűbb településhálózatával rendelkező vármegyéjéről is teljes körű áttekintést nyerhetünk. Az öt év különbséggel megjelent kötetek a történeti Zala vármegyét járásokként veszik sorra a Balaton-felvidéktől a Drávaig.

Az első kötet 265, a második 363 paraszti vallomást – közöttük néhány urbáriumot – tartalmaz, a szerkesztő azonban az egy-egy településről fellelhető, körülbelül egy évtizeddel később keletkezett kiegészítő vallomásokat is közzétette a kötetben, így a források alapján 491 település (18 mezőváros és 473 falu) lakóinak életéről szerezhetünk beható ismereteket.

Horváth Zita a bevezető részben áttekintést nyújt a parasztság helyzetét szabályozó jogszabályokról, majd az úrbérrendezést megelőző időszakról és az azt kiváltó eseményekről, valamint a téma historiográfiájáról, Zala vármegye birtokviszonyairól és társadalmáról, végezetül pedig a forrásközlés elveiről. Ezt követően járásról járásra haladva közli az úrbéri kilenc pontra adott vallomásokat. A köteteket a fogalomtár és mértékegység-magyarázat mellett három újszerű, a szerkesztő gondosságát dicséroró függelék is zárja. Az egyik a települések birtokosait sorolja fel, a helynévmutató pedig a dűlőnevekre is kiterjed – kiváló alapot nyújtva a történeti ökológiai, nyelvészeti kutatások számára. Végül külön kerülnek felsorolásra a vármegye részéről az összeírásban részt vevő személyek, ami – mivel ugyanitt szerepelnek az általuk meglátogatott települések sorszámai is – a finomabb összehasonlító forráskritikai vizsgálatok megkezdését könnyíti meg.

Jóllehet ismertetésemben elsősorban magára a forráscsoportra koncentrálok, nem tartom megkerülhetőnek, hogy jelen művet pár mondat erejéig ne hasonlítsam össze a témában eddig megjelent kötetekkel. A kérdés számomra az, hogy a forráskiadáson túl van-e, s ha igen, akkor milyen feladata van a *történész* szerkesztőnek. E tekintetben két markáns megoldást különíthetünk el. Az egyik a Wellmann Imre által követett eljárás, ahol a vaskos bevezető nemcsak keretet ad a források olvasásához és megértéséhez, hanem mint elemző tanulmány tágabb kontextusban is elhelyezi a kilenc kérdőpontot, egyben irányt is ad a további kutatásoknak.³ A másik megközelítést Takács Péter képviseli, aki nem publikálta ugyan a vallomásokat, de a vallomások alapján a szabolcsi agrártársadalomról

² Egy hatalmas, máig befejezetlen vállalkozás, amely szintén az úrbéri adatfelvételekhez kapcsolódott, azonban megjelent a dunánántúli települések úrbéri tabelláinak adataival Felhő Ibolya és munkatársainak szerkesztésében. Lásd Felhő Ibolya (szerk.) 1970: *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. kötet, Dunántúl*. Akadémiai Kiadó, Budapest

³ Wellmann 1967: 9–96.

írt monográfiájában egyéb kontrollforrásokat, így elsősorban a józsefi népszámlálást és az egykorú nemesösszeírásokat is felhasználta az árnyaltabb kép kialakítása érdekében. Művének különös értéket kölcsönöz, hogy függelékben közli a települések úrbéri tabelláit, illetve a jobbágytartó nemesek kondícióit. Horváth Zita eljárása – már amennyire ez a fentebbi, szűkszavú szerkezetismertetésből átjön – az előbbieket fényében első látásra féloldalasnak tűnhet – ha nem ismerenénk a szerző ez irányú munkásságát. Nyilván az lett volna a legszerencsésebb, ha a forrásközléssel együtt láthattak volna napvilágot a forrásfeltárással párhuzamosan folyó kutatás eredményei. Így azonban az a helyzet állt elő, hogy a jelen kötet bevezetőjéhez képest adatait, illetve az elemzés mélységét tekintve részletesebb tanulmány külön jelent meg – éppen a *Korall*-ban –, míg a járási szinten vizsgálódó mélyfúrás jellegű írás a *Zalai Gyűjtemény*-ben került közlésre.⁴ A megye nemesi birtokosairól és jobbágyaikról táblázatos formában készített település-szintű áttekintés szerencsésen kiegészíti a Felhő-féle vállalkozásban publikált adatokat, amelyből a jobbágyok jogállása és terheik jellege ismerhető meg birtokos/település bontásban – ennek viszont már csak az interneten került hely.⁵ Összességében nincs hiányérzetem, ugyanakkor kicsit zavaróan hat, hogy az eddig elvégzett munka ennyi részletben látott-láthatott napvilágot. A kétkötetes opus céljának jobban megfelelhette, ha az elemző írások, áttekintő táblák magában a forráskiadványban jelenhettek volna meg.

Három irányból közelíték a vallomásokhoz. Szeretnék egyrészt néhány, a formális tudás mértékéhez, mélységéhez köthető problémát felvillantani az emlékezet, az írásbeliség és a mértékek kapcsán, majd érintve az úrbéri terhek kérdését, megrajzolni egy-egy, a vallomások fényében ideális, illetve nehézsorsú helység képét.

1) A paraszti írásbeliség mértékét – éppen itt a nyugati határszélen – már vizsgálta Tóth István György, s az úrbéri kilenc pont kapcsán Benda Kálmán is, akik eredményeire Horváth Zita is épít. A vallomások alapján ezen korábbi vizsgálatokat szeretném néhány gondolattal kiegészíteni. A szerződéses jobbágyok helyzetét és kötelezettségeit igen gyakran csak szóbeli megállapodás, illetve szokás rögzítette. Ez részben érthető, mert „régibevett szokások” mellett, „egységben a földesurakkal” nem volt szükségszerű a konfliktusok kialakulása, így írásba foglalt jogi biztosítékok nélkül is lehetséges volt az együttélés. A szokások szorosan rögzültek az évszakokhoz és az évszakok váltakozását követő paraszti munkarendhez, az évtizedes körforgásban pedig finomra csiszolódtak az esetleges vitás pontok – jelentse ez akár a gyengébbik fél kiszolgáltatottságának növekedését. Az „úgy hallottuk eleinktől”, „urbáriumnak híret se hallottuk” típusú

⁴ Horváth Zita: A Zala megyei parasztság helyzete a 18. században az úrbérrendezés forrásainak tükrében. *Korall* 19–20. (2005. május), 132–159; uő.: A tapolcai járás úrbéres viszonyai a Mária Terézia-féle úrbérrendezést megelőző évtizedekben. In: *Zalai Történelmi Tanulmányok* (Zalai Gyűjtemény 42.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1997, 121–159.

⁵ lásd: www.korall.tatk.elte.hu/archivum/korall_19_20_files/horvathzita_tablázat.pdf

megfogalmazások azt jelzik, hogy a parasztság egésze egy szóbeliségen alapuló emlékezetkultúrában élt, amelybe az írásbeliség világát szimbolizáló urbáriumok idegen, s szükségtelen valamiknek tűnhettek (arról most nem beszélve, hogy az úrbérrendezést követően Zalában a parasztok terhei általában növekedtek). Így csak részben osztom Wellmann Imre álláspontját, aki a szóbeli megállapodásokat a paraszti kiszolgáltatottság minősített eseteiként értékelte. A mind általánosabbá váló írásbeliséggel állt szemben a napi kihívásokhoz rugalmasan hozzáigazítható szóbeliség. Az újjal szembeni idegenkedést szépen visszaadja az alábbi, Gelsén feljegyzett mondat, miszerint „urbárium szerént tractáltatni nem kívánván, újra földesurunkal csak szóval megegyeztünk”.

Amennyiben korábban született is írásos kontraktus, az nemegyszer elveszett, vagy a földesúr bekérte, s nála maradt. Az 1767 után két szerződést is elveszítő gelseieknek ebben a tekintetben is plasztikus a vallomása: „se egyikét, se másikat előadni nem tudjuk, azokat megtartani szükségesnek nem látván”. Az urbárium Bánokon is „öszveszakadozván, ellhányódott, ezért sem azt, sem annak hiteles párját előll nem adhattuk”.

Amellett tehát, hogy az írástudatlanság általános volt, látható, hogy a mindennapokban ez nem generált feszültségeket, magyarán nem volt elengedhetetlen a boldoguláshoz. Ez a kérdőpontokra felvett válaszokat ellenjegyző aláírásoknál is megtapasztalható: a legritkább esetben fordul elő, hogy valaki saját kezével írta volna alá a vallomásokat.

A történeti-néprajzi irodalomban egymással élesen szemben áll a falujából egy életen át ki nem lépő és a máshová házasodó, vásározó, zarándokló, katonaként világlátott paraszt alakja. Mindkét típust számtalan forrással lehet igazolni, de cáfolni is. A kérdőpontokra adott válaszok e tekintetben is tanúságosak, jóllehet, inkább a kutató bizonytalanságát, a további vizsgálatok szükségességét erősítik, semmint egyértelmű információval szolgálnának. Jól tükrözi az értelmezési nehézségeket, ha például a hetedik kérdés egyik alpontja fényében az információáramlás sajátosságaira próbálnánk következtetni. E kérdés azt firtatta, hogy az adott településen mit tudnak a szomszédos helységekből dívó úrbéri terhekről. Általában olyan válaszok érkeztek, amelyek alapján úgy tűnik, meglehetősen bezárkóztottan éltek az egykori jobbágyságok. A vallomások fényében ez egyrészt jelentheti azt, hogy érdeklődésük általában nem terjedt ki az úrbéri ügyekre (vö. az egerszegiek vallomása: „gondunk reá nem lévén, nem tudjuk”), de azt is, hogy e kérdéskörrel valóban fogalmuk sem volt (vö. egy tipikus válasz: „hogy pedig ezen kilencedbéli adózás ezen nemes vármegyében más helységekből szokásban vagy, nem tudjuk”). Erősen kérdéses azonban, hogy valóban ez volt-e a helyzet. Mivel a kérdés életük egyik központi jelentőségű területéről igyekezett információkhoz jutni, nehezen hihető, hogy nemcsak hogy ne lettek volna ezzel kapcsolatban ismereteik, de érdeklődést se mutattak volna iránta. A hírek, illetve terjedésük jelentőségét mutatják a 18. század közepén még gyakori, a jobb élet reményében történő szökések, amikor a jobbágy hitelesnek ítélt információk birtokában váltott lakóhelyet – nem a szomszéd faluba. Feltehetően már itt is tetten érhető az a paraszti

stratégia, amelyik passzivitása, színlelt tájékozatlansága révén igyekezett jelenbeli életviszonyai fenntartására, megvédésére, kerülve bármiféle összehasonlítást.

Tovább lépve a mértékek kérdéséhez, részben hasonló – és nehezen hihető – megfogalmazásokba ütközünk. Szinte kivétel nélkül minden vallomásban kitalálható az „egész telek” fogalmának definiálatlansága: csak közvetve tudták/ próbálták a birtokukban levő földek területét megbecsülni. Ennek azonban egészen prózai oka volt, aminek néhol hangot is adtak, tudniillik, „soha földeinket senki se mérte”. Feltűnő, míg a saját jobbágyi/zselléri földhöz kapcsolódó illetőségeket fel tudták sorolni annak függvényében, hogy hány mérős, köblös földről van szó, a – szokásban levő – eszmei keretről nem volt tudomásuk. Az alsórajkiak vallomása szépen megvilágítja ezt a problémát, egyben jelzi azt is, hogy valószínűleg tudatosan tartottak vissza információkat: „Hány hold szántóföldgyei legyenek egy egészheles gazdának, *bizonyosan nem tudjuk*, mivel megmérve nem voltak. Azt sem tudjuk, hány köblött vethetünk egy-egy hold földben, mivel az magot *megmérni nem szoktuk*. Egészheles gazdának pedig *tartottuk* helységünkben...” stb. (Kiemelések tőlem – HGK.) A három kijelentésből az első és a harmadik hihető, a középső viszont nem. Nehéz elképzelni, hogy ne tudták volna, mennyi vetőmagot vetnek egy bizonyos földterületre.

Ahol elhangzik valamiféle területbecslési eljárás, ott jobbra az elvetett mag és a lekaszált széna – mint egyedüli rögzített és állandó mennyiségek – alapján igyekeztek a terület kiterjedésének meghatározására. Egy holdnak általában azt a területet tartották, amelybe – összhangban az országosan érvényes átváltási aránnyal – két pozsonyi mérő gabonát vetettek. Azt azonban, hogy hány hold ad ki egy egész telket, a legkritikább esetben tudták, így a mértéket körülíró megfogalmazásokat találunk. Ilyen például, hogy a néhány évtizeddel korábbi megletelepüléskor „minden gazdának eleinte háromnapi szántásra való földet adott a földesúr”. Az egy napi szántóföld ebben az esetben akkora földnek felelt meg, amibe három pozsonyi köbölt vetettek. Egy további példával is szeretném érzékelteni, hogy a helyben bevett mértékek nem igazodtak az eszmei jobbágytelek nagyságához: „Ekkoráig se fél-, se egészhelyes jobbágy ezen helységben nem volt, hanem ki többet szerezhetett vagy irthatott, többet vethetett”. Az úrbérrendezés formasablonként szabta újra és tette országosan egységessé a helyi viszonyok mellett kialakult birtok- és telekszerkezetet.

A réteknél kimérés hiányában a lekaszált széna lehetett volna a becslés alapja, de általában azt sem számolták, „hanem mikor ki mennyit kaszálhatott, s az üdő engedte hazavitték”. Vagy: a vetőmag, lekaszált széna mennyiségét „meg nem tudjuk mondani, számot nem tartottunk reá”. Ki-ki csak a maga jobbágyi/zselléri földjéhez kapcsolódó illetőségeket tudta felsorolni (hány mérős, köblös föld), de a – szokásban levő – eszmei keretről nem volt tudomásuk. Itt azonban felmerülhet az adóemelésről való félelem, azaz a tudatos elhallgatás-féltetvénytájtájékoztatás szempontja is, különösen amikor olyan kijelentésekkel találkozunk, mint „száma földeinknek nem volt” és „szénaszekérnek számát sem mondhattuk meg”. A mértékek itt már mint haszonvételek mennyiségei kerülnek elénk, s nehezen hihető, hogy az úrbéres

lét ezen talán leglényegesebb szelete ennyire kevés figyelmet kapott volna. Mindennek alapos vizsgálata a későbbi kutatások feladata.

Amennyire képlékenyek a mértékek, olyannyira gyorsan megszilárdult ugyanakkor a telekrendszer. Jóllehet a települések jelentős hányada csak a Rákóczi szabadságharcot követő évtizedekben települt újra, a 18. században az ország keleti felében még általános nyilasosztás Zalában már visszaszorult. A paraszt évről évre ugyanazon a birtokon gazdálkodott, a szántók „állandossan megtartatnak és esztendőnként nem változtatnak”, találjuk több helyen is. A falvak társadalma, ha még meg nem is szilárdult, mindenesetre feltöltődött. Pusztá ház-helyek, telkek az úrbérrendezés idejére csak elvétve fordultak elő.

2) A vallomások kilenc pontja közül az úrbéres terhekre vonatkozóak tükrözik leginkább azt a tarkaságot, amely a falvak egykorú életét jellemezte. Tekintve, hogy Zala vármegyében sok – egy-egy faluban akár 10–15 – jobbágytartó kisnemes és középbirtokos élt, a szolgáltatások mértéke, összetétele attól is függően, hogy kinek-kinek a jobbágysai voltak örökösök vagy szabadmenetelűek-szerződésesek, akár helyben is 10–15-féle lehetett.

A robot mértéke számít a történeti irodalomban a Gutsherrschaft egyik indikátorának. A heti szintre átlagolt robotnapok azonban nem biztos, hogy közelebb viszik a kutatót a birtokfejlődés megismeréséhez és a típusalkotáshoz. Attól függően, hogy szerződéses-szabadmenetelű vagy pedig örökös jobbágyokról beszélünk, igen nagy ingadozásokat találunk a paraszti terhek mennyiségét és minőségét tekintve. A szerződéses jobbágyok csak a megtelepedésük engedélyezése fejében, bérmunka-jelleggel dolgoztak és fizettek cenzust, a robot, tized-kilenced, ajándék fogalma legtöbbször ismeretlen volt számukra, amit az „ezen helységbeliek sohasem robotoltak” válaszsablon félremagyarázhatatlanul tükröz. Kérdezhetjük ellenben, milyen jobbágy az, aki se nem robotol, sem pedig kilencedet-tizedet nem fizet? Zalában pedig a kilenc kérdőpontra adott válaszok fényében a paraszti népesség több mint fele a szabadmenetelűek közé tartozott.⁶

Horváth Zita a bevezetőben, majd publikált tanulmányában is megemlíti, miszerint a jobbágyok nemegyszer mást értettek a szabadmenetelű és az örökös jobbágy fogalmán, s erre példát is hoz. Az örökös jobbágy eszerint nem röghöz kötöttet jelent, hanem tősgyökerest, amit tömören, de egyértelműen visszaad a Petri-ben lejegyzett vallomás: „nímelyek örökössek és jövevények”. A sor még folytatható lenne.⁷ Különösen azok a települések gyanúsak ebből a szempontból, amelyeknek csak egy földesura van, a népesség mégis kevert státusúnak mondja magát.

A vallomások a robot mértéke mellett annak jellegére és munkaszervezésére vonatkozóan is számos értékes információval szolgálnak. A robot egy-egy földesúr valamennyi úrbéresére mint közösségre vonatkozott. A nehezebben megművelhető határokból a kétmarhás gazdák igáikat összekapcsolták, s úgy

⁶ Vö. Horváth 2005: 143, 154.

⁷ További példákra lásd Horváth 2005: 150.

szántottak – akár hat marhával is (Petend). Feltehetően nem volt ez másként a hétköznapiakban sem, a rokonság-szomszédság mentén szerveződő falusi munkaszervezetben kiegyenlítődték a családok szintjén jelentkező munkaerő-többlet avagy hiány.

A robot jellegéből fakadóan a nagy erő kifejtést kívánó és kampánymunkákra terjedt ki, leggyakrabban a szántás, trágyahordás, kaszálás, a szőlő megművelése, szüret, aratás kerül megnevezésre robotmunka gyanánt. Ezen munkák jellegéből az is következik, hogy a robot addig tartott, amíg nem végeztek a munkával. Az egész telek után járó, eszmei alapon kimért heti egy, illetve két nap, majd a telekhányad arányában csökkenő mértékű napszám az év egésze során nem egyenletesen került kivételre (lásd a „robotunknak száma nem lévén, esztendőnként amikor kívántatott”, illetve a „számát robotunknak nem tudjuk” típusú megfogalmazásokat). A munka típusú járadékok között, mint kevésbé tipikus tétel szerepel még a húszszállítás („húst hordottunk”), a szőlőkaró-készítés és a karóknak, illetve a saját gazdaságban keletkezett trágyának az urasági szőlőbe szállítása; kendervágás, köles- és hajdinatörés kásának; zsákszövés, malomgát javítása, balatoni hajófuvar Somogyba stb. Előfordult azonban az is, hogy az urasági vadászathoz „ahoz értő puskásokat” kellett állítaniuk, vagy például három nap vadászaton kellett részt venniük.

Sok múlott a földesúr jóindulatán is, hogy robotigényét hozzáillesztette-e az úrbérek munkaciklusához. Ezen a ponton sem árt óvatosnak lennünk, hiszen a vallomásokat a vármegye vette fel. A tartózkodóbb, visszafogottabb, néha akár idillikusan csengő helyzetképek tükrözhetik a paraszt-úr minőségek különbségéből eredő szerepfelfogást is: a parasztnak nem illett közvetlen ura ellen tanúskodni. Másrészt egy olyan időszakban, amikor a török elleni felszabadító háborúk, az egykori végvári lét emléke még élő hagyomány, az újrakezdés úttörőmunkája pedig napi gyakorlat volt, a parasztságot tévedés lenne egy alaktalan, öntudatlan masszaként bemutatni, amely retteg minden felsőbb hatalomtól, különösen Zalában, ahol a 60-as évek parasztmozgalma az úrbérrendezés egyik kiváltója volt. Jobb híján – és e recenzió keretei között, kontrollforrások hiányában – a vallomásokból azt tudjuk kibontani, amihez az ott leírt szavak mai jelentése hozzáférést enged.

Várakozásainkkal ellentétben meglehetősen kevés panaszt találtunk a robot kapcsán, sőt az is előfordul, hogy a robot a jobbágyok részéről explicit módon még megnevezésre sem kerül. Helyette olyan megfogalmazásokat találunk, mint pl. „segítettünk földesurunknak” „szépen bétakarítani”, szerencsés esetben „földesuraink kenyerén”. A részben szabadmenetelű, részben örökös jobbágyok lakta Bagondon amikor kellett, „s ők is ráérték”, mentek úrdolgára. A szőlőműves dobronyiak még szokatlanabb választ adnak. Ők szőlőhegyen laktak, házuk, telki földjük nem volt, így robotot sem kellett adniuk. Földesuruk azonban néha igényelte munkájukat, ezért ők csak kérésre, s „aki közülünk akart, némelykor egy-két óráig kaszálni, vagy széna győjteni ellment”. Az ilyen és ehhez hasonló válaszok jelzik, hogy óriási különbségek voltak paraszt és paraszt helyzetében, miként – a szokásokon túl – az

adott földesúr lelkületében is. Nagy könnyebbséget jelentett, ha az oda- és visszautat beszámították a robotba, ez ugyanis nem volt általános, az olyan kirívó esetek, visszaélések azonban, mint amilyen például a két-háromhetes, a szomszéd faluban egyhuzamban történő robotoltatás, ahonnan „szökve kellett nekik eljönni” – miként erről Bocföldén beszámoltak – igen ritkák.

Olyan jellegű földesúri önkényről is elvétele szólnak a beszámolók, mint amilyen a telki, illetve irtásföldek, jobb rétek, dűlők kisajátítása, s akkor is inkább olyan eseteket hoznak fel, amikor egy-egy elhalálozás, elköltözés, magvaszakadás miatt üresen maradt házhelyet, telket kurializált valaki. De a megüresedett telket a falu is megkaphatta (vö. Peklenyicza).

A robot mint munkajáradék mellett a kilenced és tized elterjedtségének vizsgálata gazdagíthatja új eredményekkel agrár-társadalomtörténetünket. A vallo-mások azonban arról tanúskodnak, hogy a felszabadító háborúk után és a 18. század utolsó harmadának egységesítő/szigorodó jobbágypolitikáját megelőzően Zala megyében e két adónem korántsem bírt olyan jelentőséggel, mint feltételeznénk. A legstabilabb és legerjedtebb teher a robot volt, a tized és a kilenced – ebben a sorrendben – csak ez után következett, összességében azonban meglehetősen ritkán. Horváth Zita másutt meg is jegyzi, hogy „Zala megyére általános igaz, néhány kivételtől eltekintve, a kilenced hiánya”.⁸ Mint láttuk, ahol csak szerződés szabályozta a földesúr és haszonbérlo földművesei viszonyát, ott gyakran robot sem volt, nemhogy tized és kilenced (vö. „soha nálunk szokásban nem volt”; „az egyházi rendnek tizedet nem adunk”, „sem termésben, sem készpénzül”) – önmagában is jelezve a cenzualista/árendás falvak kedvezőbb státusát. Ahol azonban ez a két adónem kivételre került, a részletekben ott is számos eltérést találunk. Az egyik ilyen feltűnő sajátosság, a telekföld és az irtásföld eltérő terhelése. Formálisan előbbi viselte az adóterheket, utóbbiak ellenben mint telki állományon kívüliek kiugrást biztosítottak a jobbágyi gazdasági aktivitás számára. Zalában azonban nemegyszer épp az ellenkezőjére találunk példát. A telekföld mentes volt a tized és kilenced alól, az irtásföld pedig nem! De mindkettő után is húzhatott kilencedet a földesúr, csak a telek után pénzben, az irtásföld után pedig természetben, amivel még korántsem értünk a variációk végére. További érdekesség – egyben az információáramlás nehézségeit jelzi –, amikor a fizetett tized státusával nem voltak tisztában az adózók. Abban az esetben ugyanis, ha egyházi személy – itt a veszprémi püspök – volt a birtokos, akkor bizonytalan volt számukra, hogy a tizedet mint egyházi adót, vagy pedig mint a birtokosnak járó részt fizetik-e.⁹

Egyéb teherként az ún. ajándékok, „adományok” csoportját kell megemlítenem. Az „ajándékosár” összetétele a jogi irodalomból ismert, a szokásostól elütő és itt felbukkanó terhek közé tartozik ellenben a vad, „egy őz ára”, egy nyúl, császármadár, 8 pint csíkkal, az egy telek utáni 4–12 csiga, a „terméshez

⁸ Horváth 2005: 153.

⁹ Horváth 2005: 141. A kilenced-tized együttes beszedésére utaló ötöd Zalában nem jelent meg. Uo.

képest” gyűjtött és beadott vargánya és mogyoró, továbbá rögzített mennyiségű aszalt gyümölcs, szelíd gesztenye, egy cipó, tizeden felül 3 akó „asztali bor”, egy-egy pár karvaly stb. Látható, hogy a helyi lehetőségek és igények rugalmasan belesimultak a jog által a földesúr számára nyújtott keretbe. Összességében azonban itt is elmondható, hogy ajándékot kevés helyen adtak, akkor is inkább a sátoros ünnepek idején. Hasonló a helyzet az előfogattal (praestatio) és postafuvarral, valamint a forsponttal és hosszúfuvarral is. Kevés helyen tettek említést róluk, főleg a szerződéses jobbágyoknál tűnnek fel e tételek. Utóbbi jogot érthető módon csak azon földesurak tudták kihasználni, akik több, egymástól távol fekvő birtoktesttel rendelkeztek, illetve kereskedést folytattak. Az előforduló kisebb, szomszédos megyékbe irányuló célpontok mellett ritkák az olyan extrém távolságok, mint Sopron vagy Bécs (vö. Maczinecz-Obresanecz vallomását).

3) A fentebbi, inkább elbizonytalanító, semmint bizonyosságokat erősítő gondolatok után kézenfekvőnek tűnt annak körbejárása, hogy a vallomások fényében, ideáltipikus értelemben, milyen is volt egykoron egy nehéz és egy kedvező körülmények között gazdálkodó falu helyzete.

A rossz adottságú falu határa homokos, „kövecses”, ezért szárazabb időszakban könnyen kisül a vetés. A gyenge minőségű – homokos, hegyes – talajon a hajdina és a zab is alig terem meg, a búzát és rozst pedig „meg nem termik”. Ha mindezek mellett a földek még távol is fekszenek a falutól, akkor trágyázásuk, így feljavításuk lehetetlen. A „hegyes völgyes”, „partos”, vagy agyagos határban csak négy marhával lehet szántani, ami a szegényebbeknek, ha nem is megoldhatatlan, de komoly nehézséget jelent. Amennyiben a szántók a völgybe szorultak, úgy a köd tesz sok kárt a vetésben.

A határ szűkössége miatt legelője nincs, ezért csekély számú marhájukat kénytelenek vagy a réten tartani, illetve ha erre sincs módjuk, úgy a szükséges igaerőt az uraságtól bérelni. Hiába azonban a kellően tágas legelő, ha nincs megfelelő itatóhely, s „néemlykor egész nap sem ihatik az marha”. A legelőszűke hátterében az is állhat, hogy parasztok a közbirtokosok „sokasága miatt” egyszerűen nem férnek oda, vagy pedig az uraság saját juhai számára lefoglalja annak dús, itatóhellyel rendelkező részét. A következmény azonban ugyanaz: a helyieknek más határban/pusztán, „nagy drágán” kell legelőt bérelniük.

A gyenge adottságú határban a réteket gyakran járja árvíz, melynek okozója legtöbbször egy-egy kisebb patak, vízfolyás (de a Mura, Dráva, Balaton mellett élők is sokat szenvedtek ettől). Az ár eliszapolja az alacsonyabban fekvő réteket, a lekaszált szénát pedig elhordja. A vizek miatt rétje sásos, posványos, „békarokkás”, rosszabb esetben bozotos, a marhák számára alig ehető, savanyú, „csak lónak való” szénát terem. A túlságosan száraz rét ellenben még az „agg füvet” sem termi meg, nemhogy sarjút kaszálnának rajta. A végeredmény mindkét esetben ugyanaz: a marhát télen „pinzen vett szénával” kell tartani. Szintén ez a következmény, ha van is rétje, de a legelő mellett a rét felett is a földesurak rendelkeznek.

Erdejét már kiirtották, vagy nem is volt, így mind a tűzifát, mind az épületfát meg kell vásárolniuk. Ha lehetne, akár a szomszéd határban is bérelnének legelőt, de ott sincs, ezért ha már legalább egy „vesszőtermő” facsoport akadt, az is nagy segítséget jelent például szerszámkészítésben. Erdő (= tölgyes, bükkös) hiányában nincs lehetőség makkoltatásra, azaz sertéshizlalásra sem. Nem jobb a helyzet akkor sem, amikor a földesúr még bér ellenében sem engedi meg sem a makkoltatást, sem pedig a favágást – „dült pedig ritkán találtatik”. Ha túl sok az erdő, akkor valamennyi irtás árán szert tehetnek némi földre és rétre, de a legelőnek már csak a ligetesebb részek jutnak, ahol még mindig kevés fű nő, ezért a jószág kénytelen (bükk) falevelet enni.

Nagy veszteség, ha nincs szőlőhegye, így se eladni való bor, sem pedig napszám nincs, „magunknak hasznat hajtanyi nem tudunk”, „semmivel sem kereskedhetünk”. A helyben adódó munkaalkalmakból – ez általánosan így lehetett – pénzjövedelem nem keletkezett, „minthogy egymást csak kölcsönösben szoktuk segétteni”. A rét és legelőszűke kihat a jószágtartásra is: nincs fuvarozásra alkalmas marhájuk, lovuk, így ettől a kiegészítő keresettől is elesnek. Hasonlóan szerencsétlen helyzet, amikor esetleg lenne mit eladni és lenne mivel elszállítani, de piac, „ollyas pénzkereső e tájon nem lévén”, ettől az esélytől is elesnek. Egy nagy átmenő forgalmú út ezt a kedvezőtlen adottságot enyhíthette. Malma sem helyben, sem a közelebbi szomszédban nincs, ahol öröltetnek, az messze van és rossz út vezet hozzá.

A kedvező adottságú falu „más határára nem szorul”. „Rónán fekszik”, határa könnyű föld, két „könyő” marhával is szántható, a víz és köd nem áll meg rajta, de erős szeleknek sincs kitéve. Megtermi a rozs mellett a búzát és árpát is. A szántók közvetlenül a falu alatt helyezkednek el, a kis távolság lehetővé teszi a trágyázást. A feljavítás után a szántók három évig búzát is teremtek, a szokásos rozs mellett.

Legelője tágas, van hely külön az „öreg” és „apró nevendékes” marháknak, melyek elegendő vizet találnak, külön a marháknak és sertéseknek („fris itatóvizek”). Rétjeit az (ár)víz soha nem rontja, szénája nemcsak jó, de sarjút is lehet mindig kaszálni, ami lehetőséget ad a marhahízalásra.

A településnek van szőlőhegye, sőt gyümölcsöse – ezen belül külön szilvás – és gesztenyése is. A konyhára valót és „és más aféle hasznos zöldséget” káposztás és veteményeskertben termelik meg, a szőlőhegyen pedig „jó”, „alkalmas elkelendő bor terem”, melyet az év egy részében (Szent Mihálytól Szent Györgyig) a földesúr engedélyével kocsmában is árulhatnak. Borukat eladván, „könnyen pénzé tehetyük” azt. A szőlőhegyen emellett külső birtokosok is gazdálkodnak, az ő szőlőikben a földnélküli helybeliek munkaalkalmat találnak, s készpénzjövedelemre tehetnek szert.

A falu közelében – egy-négy óra járásra (5–20 km) – van városi piac (itt: Lendva, Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Zalaszentgrót, Keszthely, Sümeg, Tapolca, Veszprém), vagy a település olyan forgalmas kereskedelmi út mentén fekszik, hogy a helyiek az áthaladó kereskedőknek eladhatják marhájukat/kukoricájukat. Ahogy Edericsen megfogalmazták, a boron, gyümölcsön „valamelly kevés pinzt

is vásárolhatunk”. Kézpénzbevételük lehetővé teszi, hogy – amennyiben egyáltalán van – a kilenced-tizedet azon megválthatják.

A malom helyben van, és bővizű patak, folyó mellett található, az őrlés egész évben biztosított. A víz halászati lehetőséget is jelent, nemcsak a Balaton partján élőknek, hanem a kisebb patakok mentén is.

Erdeje sűrű, s a „magunk határában”. Fa a „méltóságos uraság engedelmeiből ingyen” és legendó van, és jó úton hazahordható. A makkoltatást a földesúr, amikor a „makknak díszé vagyon”, „sörtés marháinknak” ellenszolgáltatás nélkül engedélyezi.

* * *

Ismertetésemben szerettem volna e még messze kiaknázatlan forráscsoport kínálta lehetőségekre felhívni a figyelmet. Jelen kiadvány nagyszerű bázis egy átfogó – akár más megyékkel történő, összehasonlító – vizsgálathoz. A kutató akár a történészek körében megszokottabb kvalitatív forrásfeldolgozást, akár a szociológusoknál elterjedt kvantitatív elemzést választja, vizsgálata rengeteg új eredménnyel kecsegtet. A számítógépes elemzés lehetővé teszi a formalizált szövegpanelek és a „valódi” parasztvallomások elkülönítését, ezáltal az egyes szövegrétegek felismerését. Amennyiben a megye településeit statisztikailag teljes sokaságnak tekintjük, úgy könnyen bemutatható a normától való eltérés mértéke, s mindez a birtokosok alkotta hatalmi mezőbe ágyazottan. Érdemes lenne tehát – kontrollforrások bevonásával – lekódolni, adatbázissá alakítani a vallomásokat, majd kvantitatív elemzéssel az egyszerű megoszlásokon túl a mélyebb, rejtettebb összefüggéseket is megvilágítani. Egy tágabb összehasonlító vizsgálat hozzásegíthet a régiós eltérések feltérképezéséhez és megértéséhez is, amelyhez az eddig nyomtatásban megjelent vallomások megfelelő kiindulópontot jelentenek. Mivel a szerző-szerkesztő Horváth Zita egyike e forráscsoport legavatottabb ismerőinek, s a Tapolcai Járást hasonló megközelítésben már feldolgozta, elsőként őt bízhatnám a folytatásra, a 18. századi nyugat-dunántúli paraszti lét modelljének monografikus kidolgozására.

Horváth Gergely Krisztián

Gagyi József: A krízis éve a Székelyföldön 1949

Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004. 271 oldal

A könyv szerzője nem könnyű feladatra vállalkozott, amikor a következő célt tűzte ki magának: „olyan történeti antropológiai elemzés, amely középpontjában a társadalomnak, pontosabban a székelyföldi falusi társadalomnak a hatalom kiterjesztésére adott válaszreakciói állnak” (5). A romániai történelemkutatás 1989 utáni fejlődését figyelemmel követő olvasó jól tudja ugyanis, hogy a mikro-társadalmi folyamatok és a kollektív mentalitás vizsgálata ma sem tartoznak a hivatásos és hivatalos történetírás fősodrásához. Néhány éve Constantin Iordachi arról értekezett a *Korall* hasábjain, hogy a társadalomtörténet iránti csekély érdeklődésért, a romániai felsőoktatásból és a tankönyvekből való hiányáért elsősorban „a román történetírás hagyományos pozitívizmusa és ténymániája” a felelős.¹ A budapesti Közép-Európai Egyetem oktatója szerint ez arra vezethető vissza, hogy sem a két világháború között, sem 1945 után nem vált meghatározóvá a román értelmiség politikai kulturájában az a marxista/baloldali diskurzus és valóságkép, amely az 1960-as évektől kezdve Magyarországon vagy Lengyelországban megteremtette a társadalomkutatás módszertanát, elsősorban de nem kizárólag rétegződés- vagy életmódvizsgálat formájában. „Marx komplex társadalomelmélete helyett a román historiográfia a történeti periodizáció merev és teleologikus sémáját alkalmazta, amely az osztályharc marxista teóriáját egy, a *nemzetet* organikus és halhatatlan *egység*ként értelmező primordialisztá fogalommal kombinálta”² – véli Iordachi. Tovább lépve ezen a gondolatmeneten megkockáztatható, hogy a román történetírás, politikai rendszerektől függetlenül a tizenkilencedik század végétől egészen 1989-ig nemzet- és államépítő célok szolgálatába helyezte magát, és noha ez nem jelentette automatikusan a szakmai követelmények feladását, szükségessé tette azoknak a kutatási irányzatoknak a mellőzését, informális betiltását, amelyek nem tudtak vagy akartak beilleszkedni a nemzeti teleológiába, az egységes nemzet teremtésének kutatásába. Mivel a román kommunista párt számára is a nemzeti történelem legitimáló érvként szolgált, nemigen volt szükség a jelenkorban zajló társadalmi folyamatok kutatására, vagy ennek eredményeinek közzétételére; magyar demográfusok, például Nyárády R. Károly és Varga E. Árpád joggal kifogásolhatták a statisztikai adatszolgálat szakmai megbízhatóságát,³ de a bukaresti brit követség

¹ Costantin Iordachi: Társadalomtörténet a román történetírásban: örökség, újítások és kihívások. *Korall* 7–8. 2002. március, 193.

² Iordachi 2002: 195.

³ Nyárády R. Károly: *Erdély népesedéstörténete*. Budapest, KSH Levéltára, 2003; Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I. Kovászna, Hargita és Maros megye népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Budapest–Csíkszereda, TLA-Pro-Print, 1998.

is panaszt emelt amiatt, hogy „nincsenek adatok és statisztikák a társadalmi élet szerveződésének legnyilvánvalóbb aspektusairól sem”.⁴

Az adattitkosítás egyik áldozata maga a szociológia lett: a Ceaușescu-korszak néhány évét leszámítva 1948 és 1989 között nem beszélhetünk komoly szociológiai kutatásról Romániában. A két világ háború közötti időszakban virágzó, Dimitrie Gusti nevéhez kötődő „monográfiai” irányzat képviselőit elmozdították egyetemi pozíciójukból és hallgatásra ítélték. Ha történtek is egyéni rehabilitációk (lásd Henri H. Stahl esetét, aki visszakerült a bukaresti egyetemre), az 1970-es évekre szinte utánpótlás nélkül sorvadt el az a szakmai közeg, amely más kelet-európai országban az óvatos hatalomkritika egyik főszereplőjévé nőtte ki magát. A társadalomkutatásban elszenvedett módszertani lemaradás még súlyosabbnak látszik a magyar kisebbségi közegre nézve, ahol egészen az 1989-es politikai fordulatig kizárólag a néprajzi kutatások nyújtottak lehetőséget egy-egy falu, egy-egy közösség szokásainak, múltjának feltárására. Gagy József és a későbbi KAM értelmiség csoport tagjai azonban már 1989 előtt arra figyelmeztettek, hogy az erdélyi magyar szocialista intézményrendszer által szorgalmazott identitásmérő vagy önazonosságápoló munkák és vizsgálatok nem számolnak a mindennapi élet szintjeivel és dimenzióival: egy etnicizált valóságot konstruálnak ott is – például a Székelyföldön – ahol nem az etnikai polarizáció határozza meg az esetleges konfliktusok kimenetelét, hanem a (magyar) társadalmon belül tapasztalható feszültségek és diszfunkciók.

A hosszú bevezetőt és a háttérinformációkat indokoltá teszi az a mai olvasó számára furcsa körülmény, hogy Budapesttől néhány száz kilométerre jelenleg is zajlik a társadalomtörténet „alapjainak lerakása”, annak professzionalizálása, intézményesülése és függetlenítése a néprajztól, az antropológiától és a szociálpszichológiától. Gagy József úttörő munkájának talán legfontosabb érdeme éppen az, hogy hozzáértéssel és alázattal készíti elő – az alapfogalmak tisztázásától és a statisztikai adatok aprólékos összegyűjtésétől kezdve – a következő évtized(ek) nagy feladatát: Székelyföld, majd egész Erdély huszadik századi társadalomtörténetének kutatását és megírását. A Székelyföld választása mint kutatási terep módszertanilag is indokoltnak tűnik: miközben Erdély vegyes területein az etnikai konfliktusok – pontosabban az egymás melletti élés „etnikai” alapú racionalizálása – óhatatlanul áthatják a történeti narratívákat, a Székelyföldön, ahol „az osztályharc is magyarul folyik” (26–27), a másik fél „láthatatlansága” lehetővé teszi, hogy Gagy nem a hagyományos sérelmi és etnocentrikus perspektívából, hanem az (egyetemes) társadalomtörténeti paradigmákból kiindulva közelítsen a témához.

A szerző célja egy társadalomtörténeti pillanatkép felvázolása: a hét fejezetből álló monográfia tárgya a politikai krízishelyzetre, a kommunista diktatúra kiépülésére és megszilárdulására adott kollektív és egyéni válaszreakciók egy jól körülhatárolt földrajzi egységben, a Székelyföldön, egy viszonylag rövid időszak,

⁴ London, NA Foreign Office 371/128895. Romania 1957. Internal political situation. Despatch from Bucharest, 1/1/1957.

1949 tavasza-nyara alatt. Az első öt fejezetben Gagyi a politika- és a társadalomtörténeti megközelítést ötvözi. Az első fejezet kezdetén eredeti narratív megoldással az egyébként elméleti kérdésekben otthonos szerző minden bevezetés nélkül szembesíti az olvasót a könyv központi kérdésével. A napi hírek, apróhirdetések, rendeletek, törvények látszólag összefüggéstelen felsorolásából rajzolódik ki az osztályharc indítása által kiváltott pánik és társadalmi sokk (15–22). Antropológusként Gagyit nem annyira a folyamat, hanem a tünetek, a krízishelyzet érdekli, ezt állítja elemzésének középpontjába, mert a szerző szerint 1949 a köztes év: „akkor éri el a hatalom a helyi társadalmak, a mindennapi élet legbensőbb köreit” (38). A diktatúra új, rendkívül szűk normatív kereteket szab, elsősorban az 1949. márciusában elindított erőszakos tévesztés súlyosan érinti a paraszti társadalmat. A lakosságnak éreznie kell: „úgy, ahogy eddig, tovább élni nem lehet” (38).

A központilag elhatározott, többé-kevésbé tervszerűen végrehajtott politikai és gazdasági intézkedések széleskörű tiltakozást váltanak ki a Székelyföldön is (6. és 7. fejezet). A civil megmozdulásoknak azonban nincs közvetlen politikai üzenete, mint Románia számos területén, ahol 1949–53 között lázadásra, sortűzre, tömeges letartóztatásokra, sőt a renitens falusi közösségek kollektív deportálására is sor kerül. A politikatörténetből és a „nagy” események világából kilépve a szerző amellet érvel, hogy a Székelyföldön, ahol a magyar lakosság nem fogott fegyvert a kommunista rendszer ellen (ebben szerepet játszott a retorzióktól való félelem, de az új kisebbségbarátnak tűnő rendszer iránti szimpátia is), a társadalmi válságot elsősorban a spiritualitás, a misztikus jelenségek fokozott igénye fejezte ki. Ennek ábrázolására Gagyi két, egymástól igen távol álló, de a krízishelyzet által összeköthető jelenséget mutat be: az utolsó nyilvános csíksomlyói búcsút és a máréfalvi millenarisztikus mozgalom esetét. 1949. június 4-én kerül sor (1990-ig) az utolsó nyilvános, több tízezer hívő részvételével zajló csíksomlyói búcsúra. A „reakciós” katolikus hívők részvételét a Román Munkáspárt központilag kidolgozott tervnek megfelelően azzal igyekszik megakadályozni és ellensúlyozni, hogy főleg Marosvásárhelyről több száz pártaktivistát, munkást és agitátort vezényel a búcsú helyszínére, ahova vonattal, szekérral vagy akár gyalog érkezik a tömeg az egész Székelyföldről. Mindenki számára nyilvánvaló, hogy az egyházi ünnepség erős politikai töltettel is bír (ezzel Márton Áron gyulafehérvári katolikus püspök is tisztában van). A beszámolók szerint az agitátorok feladata, akiket kiküldetésük előtt néhány napos „kiképzésben” részesítettek, észrevétlenül elvegyülni a tömegben, és ott folytatni politikai-nevelő munkát, például meggyőzni a hívőket a „miszticizmus” káros voltáról, és ateizmusra nevelni őket. Mások feladata az „adminisztratív eszközök” alkalmazása, például a szerelvények átkutatása és a benne utazó hívők igazoltatása, leszállíttatása. A térség magyar színházait is mozgósítják, mozikaravánt indítanak, Csíkszeredában motorversenyt rendeznek a figyelem elterelése végett. Az eredmény meglehetősen vegyes: sok embert ugyanis sikerül megfélemlíteni, de a várt politikai eredmény elmarad. A gyakran írástudatlan, érvelni nem képes és városi öltözékben megjelenő munkás-kádereknek nem sikerült megszólítani és meggyőzni

a híveket, itt-ott dulakodás is előfordul. Az utolsó búcsú napjaiban az új hatalmi struktúra – amely „kultúrforradalmat” hirdet a Székelyföldön –, többé-kevésbé békésen konfrontálódik a hagyományaihoz, hitéhez ragaszkodó lakossággal. Márton Áron püspököt nem sikerül megállítani, de a búcsú alkalmával tanúsított bátor fellépése arra készíti a hatóságokat, hogy pár héttel később, június 21-én letartóztassák.

A köztisztelőben álló egyházi előjáró letartóztatása és későbbi elítélése, a mezőgazdaság durva, gyakran ésszerűtlen és káros átalakítása és az addig megkérdőjelezhetetlen legitimitációjú rítusok és viselkedési normák támadása és tagadása megosztja, „kulturális válságba” sodorja a helyi közösséget. Ennek egy másik jele az a millenarista-világvéget hirdető mozgalom, amely 1949 februárjában bontakozik ki a Székelyudvarhely közelében fekvő Méréfalván, amit egy falubeli „szentasszony” hirdet. A helyi jelenségként induló mozgalom gyorsan terjed éppen a „nagy átalakulás” időszakában, és 1949 augusztusában a méréfalvi asszony már több tízezer ember előtt prédikálhat, akik nemcsak a környező falvakból, hanem Csíkszeredából, Brassóból és Marosvásárhelyről is járnak Méréfalvára. Ebben az esetben is némi késéssel, de az állami gépezet határozottan válaszol: az asszonyt letartóztatják, előbb Nagyszebenbe idegyógyászatra küldik, majd a brassói fegyházba szállítják és csak másfél év után, 1951-ben engedik haza mindenféle bírósági ítélet nélkül.

A könyv ezen részei kitűnően ötvözik a mikrotörténetet és a kulturális antropológiát. Két aprónak tűnő mozzanattól kiindulva Gagy József finom ecsetvonással rekonstruálja és értelmezi az eseményeket. A szerző rutinosan forgatja eszköztárát, amely (alaposan tanulmányozott és megemésztett) szakirodalomból, levéltári forrásokból, sajtóelemzésből, korabeli privát naplójegyzetektől, interjúkból és háttérbeszélgetésekből áll. Az eredmény egy fontos könyv, melyet egyaránt ajánlunk a jelenkortörténésznek, az antropológusnak és a Székelyföld huszadik századi társadalomtörténete iránt érdeklődőknek is.

Stefano Bottoni

A társadalom ismerete

Czike Klára, Csizmady Adrienn, Ligeti György, Rózsavölgyi Adél:
Minden másképp van. Társadalomismereti tankönyv

Dico Kiadó – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2004. 220 oldal

„A társadalomtudomány szükségképpen foglalkozik a társadalom tényeinek és változásainak értékelésével, vagyis nemcsak valóságtudomány, hanem értéktudomány is. A fontos az, hogy a kétféle szempontot ne keverjük össze, vagyis egyrészt ne állítsuk arról, ami valóban és megállapíthatóan *van*, egyben azt is, hogy annak úgy is *kell* lennie, másrészt ne állítsuk arról, amit szeretnénk, hogy *legyen*, azt, hogy az már úgy is *van*.”¹ Ezek a sorok Bibó István 1946-os szegedi egyetemi előadásorozatának bevezető sorai. Bibó az esti munkástanfolyam hallgatóit a szociológia tudományába volt hívatva bevezetni. Ehhez nála az első lépések szükségképpen ismeretelméletiek voltak: körüljárta a tudomány, majd azon belül a társadalomtudomány meghatározásának igencsak bonyolult kérdéskörét, megpróbálva értelmes szintézist teremteni az egyes elméletek közt. Bár az alábbiakban bemutatni kívánt társadalomismeret tankönyv nem egyetemi hallgatókhoz, hanem egyetemre készülő középiskolásokhoz szól, mindenekelőtt ki kell emelni, hogy az – korántsem evidens módon, – szintén felvet bizonyos tudományelméleti kérdéseket, ami már önmagában kiemeli e munkát a hasonló tankönyvek mezőnyéből. De vissza az alapokhoz: miért is van egyáltalán szüksége középiskolásoknak társadalomismeret tankönyvre?

A rendszerváltást követő oktatáspolitikai viharok egyik kétségtelenül pozitív hozadéka, hogy sikerült a közoktatásba néhány olyan új tantárgyat becsempészni, amelyek valóban új szint hoztak egy több évtizede megcsontosodott struktúrába. Bár minden egyes óráért komoly harcok folytak és folynak, és a diákok szemében az új tárgyak sokszor feleslegesnek tűnnek (és ezért gyakran alacsony presztízsűek), tény az, hogy mozgáskultúrával, drámával, audiovizuális és más médiaismeretekkel, informatikával, kommunikációval színesedett a paletta. Új, úgynevezett modul-tárgy a társadalomismeret is, amelyből érettségizni is lehet.² Ez utóbbi tény azért is fontos, mert a „kimeneti szabályozás” elve alapján igazából az érettségi követelményeken keresztül körvonalazható, mit is gondolt el az illetékes tárca a tantárgy tartalmáról, illetve az általa fejleszteni kívánt készségekről.

Megjegyzendő, hogy a társadalomismeret nem új tárgy, hisz korábban is létezett egy hasonló „állampolgári (és jogi) ismeretek” néven a történelem tantárgyba

¹ Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó István egyetemi előadásai, 1942–1949*. Debrecen, 2004. 41. Kiemelések az eredetiben.

² A modul-tárgy azt jelenti, hogy a törvény heti egy óránál kisebb órakeretet szab meg, esetünkben 18 órát, ami hozzáadható más tárgy órakeretéhez is (pl. a történelméhez). Ettől függetlenül az iskola dönthet úgy, hogy ennél nagyobb óraszámokban tanítja a tárgyat, és az érettséginek is az a feltétele, hogy ennek a nyolcszoros mennyiségében hallgasson a diák társadalomismeret, tehát minimum két éven át heti két órában.

integrálva, illetve még korábban „világnézetünk alapjai” néven szocialista ideológiai oktatásaként.³ Valójában a társadalomismeret ma is sokszor az előbbiként, tehát főleg praktikus és az általános műveltséghez tartozó hasznos jogi ismeretként értelmezik, és legtöbbször helyen ma is a történelem tantárgy mostohagyereke. Ugyanakkor, ha nem is annyira direkt eszközökkel, mint korábban, de a tantárgynak ma is szánnak egyfajta ideológiai szerepet: ez hivatott közvetíteni a modern polgári demokráciák alapvető értékeit, az Európai Unió kulcsszavait, szülők helyett is szocializálni. „Az elsődleges cél itt nem az, hogy kis polihistorokat neveljünk, sokkal inkább az, hogy az iskola közvetlenül is válaszoljon a diák szocializációs szükségleteire, segítse őket abban, hogy könnyebben elsajátítsák a társadalmi normákat, hogy a későbbiekben könnyebben be tudjanak illeszkedni a társadalomba.” – áll az érettségi követelményeket megfogalmazó dokumentumban.⁴ Változatos tematikájú, de hasonlóan ideologikus cikkeket és célkitűzéseket találhatunk az Országos Közoktatási Intézet honlapján is, ha beírjuk a társadalomismeret kulcsszót.

Ugyanakkor csak látszólag tűnik körvonalazhatónak a tárgy, mert az inkább egy olyan zsák, ahová minden „maradékot”, minden más tantárgyba nem sűrítetűt begyömöszöltek, és ezzel nagyjából az osztályfőnöki órához tették hasonlóvá. A tantárgy feladata például, hogy összesen 18 órában eligazítsa diákjait (választható módon) vagy a gazdasági-pénzügyi ismeretek vagy a pszichológia területén. A diákoknak meg kell ismerkedniük az alapvető jogi, államigazgatási, választási rendszerekkel, ugyanakkor át kell látniuk a kortárs társadalmi problémákat, környezetvédelmi kérdéseket, mindenféle eszmerendszert (sőt: világvallásokat), mélyíteniük kell lokális kötődésüket és civil öntudatukat, tisztázniuk kell a devianciák, kisebbségek kérdéseit, az emberi- és diákjogokat, a család szerteágazó kérdéskörét, a fogyasztás problémakörét, stb. Jól látható, hogy ez a téma-gazdagság nem tesz lehetővé semmiféle elmélyedést, szinte csak a fogalmak felületes említésére teremt lehetőséget.

Mindezt azért tartottam szükségesnek röviden vázolni, hogy érthetővé váljon, miért különböznek annyira egymástól a piacon kapható társadalomismeret tankönyvek, illetve, hogy a tárgyalt munka milyen helyet foglal el köztük. Nyilvánvaló, hogy olyan tankönyvet írni, amelyik egymagában megfelel a fenti követelményeknek, nem lehet. Már csak azért sem, mert a követelmények sem kristályosodtak ki egészen – a 2005-ös előírányzott érettségi tételek például még a tanév közben is változtak. A minisztérium maga is elismeri, hogy a tárgy „túlzsúfoltta” és „szaktudományos jellegűvé vált”. „Mindez annak köszönhető, hogy a különböző társadalomtudományok – pszichológia, szociálpszichológia, szociológia, politológia, közgazdaságtan (...) – minél több tudásanyagot igyekeztek »belepreéslni« az amúgy is roppant kis óraszámú modulártárgyak keretébe

³ Az előzményekről lásd Jakab György: A társadalomismeret tanításának múltjáról és jelenéről. www.okm.gov.hu/letolt/kozokt/erettsegi2005/tanaroknak/tarstud.htm

⁴ Falus Katalin: A társadalomismeret érettségi vizsga sajátosságai. www.okm.gov.hu/letolt/kozokt/erettsegi2005/tanaroknak/tarstud/tarstud.htm

– ráadásul pl. társadalomismeretből két különböző irányú változat összevonásából jött létre a végleges kerettantervi változat, illetve érettségi követelményrendszer. Ugyanakkor nagyon fontos a különböző szaktudományos megközelítések megőrzése is: az új tárgy tehát természetesen megőrzi interdiszciplináris jellegét.” – áll a kétszintű érettségi hivatalos dokumentumában.⁵

Hogyan írjunk mégis társadalomismeret tankönyvet? A *Minden másképp van* című tankönyv szerzői láthatólag úgy döntöttek, hogy nem hagyják, hogy megkösse őket az aktuális tanterv, hanem megpróbálták összefoglalni, számukra mit is jelent a társadalomtudomány. Komolyan vették, hogy a társadalomismeret oktatásának legfontosabb eleme a szemléleti nevelés, társadalmi szocializáció, nem pedig a magyar oktatásra oly nagyon jellemző lexikális tudás gyarapítása. „Életünk legnagyobb részében mindannyian naiv társadalomtudósok vagyunk” – szövezik le már az előszóban is, amihez képest később meghatározhatóvá válik az „igazi társadalomtudomány” mibenléte. A megközelítés tehát cseppet sem teoretikus, sokkal inkább a mindennapi tapasztalatok, konfrontációk felől közelít tárgyhához.

A könyv nyolc nagyobb fejezetet tartalmaz. Az első, *A másik személy* alapvető szociálpszichológiai fogalmakat jár körül, kitekintéssel a család problematikája, illetve a globalizáció felé. Külön fejezet foglalkozik a *Deviancia* kérdésével, kiemelve néhány tipikus deviáns csoportot, illetve a szankciók lehetőségeit a „rossz pillantástól a halálbüntetésig”. A harmadik rész a klasszikus állampolgári ismereteket érinti: politikát, ideológiákat és eszmerendszereket, a demokrácia kérdéseit, a választások mikéntjét. A *Hol élünk?* fejezet egy kis várostörténetet, magyar településszerkezeti és regionális kérdéseket vet föl, és foglalkozik az európaiság gondolkörével. Nem világos, hogy miért ötödikként került a könyvbe az a fejezet (*Honnan tudjuk?*), amely a tudással, azaz bizonyos fokig a korábbiakat is megalapozó elméleti kérdésekkel foglalkozik. Azért is furcsa ez, mert a következő egység az *Iskola és gyerekkor* nevet viseli (iskolatörténet, iskolai esélyegyenlőség, gyerekvédelem), ezt követi a két, megint csak inkább elméletinek nevezhető befejező rész: a *Tudásunk a társadalomról* és a *Mi a társadalom?* című fejezetek.

Bár első látásra heterogénnek tűnik a kötet, mégis elmondható, hogy az egészet egységes társadalomkutatói szemlélet hatja át. Ennek a jelentősége különösen nagy, hisz a diák tulajdonképpen ezzel máshol nem nagyon találkozhat. A társadalomismeret tanításának márpedig ez a legnagyobb lehetősége: bemutatni, mit is jelent a *társadalomtudományos gondolkodás*. A minisztérium által fentebb felsorolt tudományágak (pszichológia, szociálpszichológia, szociológia, politológia, közgazdaságtan) és még annyi egyéb (jog, kulturális antropológia, néprajz, művelődéstörténet, stb.) általában nem szerepelnek a klasszikusan tanított tárgyak hivatkozásaiban, hisz azok az egy tudomány–egy tantárgy elve alapján lettek kialakítva, és nem is szívesen terjesztik ki határaikat. (Pedig a társadalomtudományoknak érdeke is lenne beférkőzni a tudományos élet által sokszor lenézett közoktatási szférába, mert az nemcsak ismertségük bővülésével, hanem bizonyos fokú presztízsnövekedéssel is

⁵ www.om.hu/letolt/kozokt/erettsegi2005/tanaroknak/tarstud/08A_vizsgakov.htm

járna, sőt, egy esetleges tanárképzés megindítása révén még új egyetemi állásokat és pénzügyi támogatást is jelenthetne számukra.) Kivétel talán a történelem, amellyel sokszor összevonják a társadalomismeret modult. Úgy tűnik azonban, hogy a kronológia és az eseménytörténet kettős béklyója általában megakadályozza azt, hogy a történelemtanításban ténylegesen megjelenjenek ilyen jellegű ismeretek. Arról nem is beszélve, hogy ezek a problémák zömmel a jelenkori történelem tárgyalásakor kerülhetnének szóba, amit talán nincs is tanerő, aki elért volna a négy vagy hat középiskolai tanév végére.

Milyen tehát a társadalomtudósi magatartás, hogyan dolgozik egy ilyen kutató a tankönyv szerint? Legfőképpen is relativista: bár igazát, véleményét gondosan alátámasztja, mégis mindig fenntartja a lehetőségét annak, hogy máshogyan, másképp is látható ugyanaz a kérdés. Erre utal a Karinthytól vett korántsem szokványos cím is: minden másképp van. „A tankönyv – mint már jeleztük – távolságtartó igyekszik maradni, ez azonban nem mindig sikerül neki. Ami viszont nem baj. Végül pedig, kérjük a kedves olvasót, ne higgyen el mindent az olvasottakból. Ezzel nem a felelősség alól akarjuk magunkat kivonni, erről szó sincs.” – szól az utószó. A kulcsfogalom tehát a kétely, a mindig kritikus magatartás. És ez, tankönyvről lévén szó, nem csekélység. A középiskolai tananyag szinte egyöntetűen kijelentő módban íródik: szabályok, törvények, szilárd nézőpontok jellemzik. Nem merül fel általában irodalomórán, hogy miért tanulunk Petőfiről sokat és mondjuk Pilinszkyról kevesebbet (ha egyáltalán...), hogy miért éppen azok az évszámok, események, személyek a fontosak és nem mások. A tantárgyak nem problematizálják önmaguk struktúráját – és ez lehet, hogy nem is várható el mindegyiktől. De mégsem árt, ha megjelenik egy ilyen szemlélet is, amelyik rá tud kérdezni: honnan is vannak az adatok, hogyan keletkeznek, és lehetnének-e másféle módszerrel másmilyenek?

A kételkedés, relativizálás nyomán azonnal felcsendül az örökzöld sláger: hogyan lehet mégis objektív a társadalomtudomány – és a kérdést nem kerülhetik meg a könyv szerzői sem, hisz éppen egy nagyon kritikus korosztályt céloznak meg. Óriási feladat: hogyan lehet középiskolás fokon ezt megmagyarázni? A szerzők remek módon elkerülik a pozitivista természettudományos ideállal való összehasonlítás meddő vitáit, sokkal inkább a hétköznapi tudás felől közelítenek. Tehetik ezt azért is, mert azok a dolgok, amelyeket a diák társadalomismeret órán hall, sokszor nem újak számára, hisz maga is nap mint nap találkozik ezekkel a jelenségekkel, megfigyeli ezeket a dolgokat. Megvilágítani tehát azt kell, hogy *tudományként* miként lehet közelíteni a társadalmi jelenségekhez, a kritikusan gondolkodó ember miként *viszonyul* hozzájuk.

Az egyik pillér a magyarázatban – név szerinti hivatkozás nélkül – a társadalmi nyilvánosság elmélete. „Mi biztosítja, hogy a tudományos megismerés *objektívabb* a hétköznapi megismerésnél? Nos, tulajdonképpen semmi. (...) A garancia nem is igazán az egyes társadalomkutatók személyében van, hanem a *tudományos nyilvánosságban*: a kutatási eredmények és beszámolóik hozzáférhetőek, a megfogalmazott állítások bármikor kritizálhatóak. A társadalomtudományok

területén tehát sokkal inkább beszélhetünk *interszubjektivitásról*, mint teljes objektivitásról.⁶ A másik pillér – név szerint is említve – Karl Popper: „nincsen olyan tudományos állítás, mely teljes egészében igazolható lenne, legfeljebb annyit jelenthetünk ki, hogy azt a bizonyos állítást *eddig még nem sikerült megcáfolnunk*.”⁷ A témát továbbá Max Weberől és Anthony Giddensről vett szövegrészletek is megvilágítják, kiemelve a tudomány *megértő* jellegét. Használható, a bevezetőben idézett bibói szintézishez hasonló – annak szemléletével egybevágó – megoldást találunk, még akkor is, ha a kérdést korántsem merítik ki.

Az objektivitás kérdéséhez kötődik szorosan a társadalomtudományos módszertan rövid bemutatása is, külön tárgyalva a „kemény” (kvantitatív) és „puha” (kvalitatív) módszereket. Az előbbihez fűzött lábjegyzetekben főleg Earl Babbie és Giddens, az utóbbiaknál Solt Otília és a harangosi cigányságot antropológusként kutató Michael Stewart a példa, tehát itt is a gyakorlat felől közelítik meg a problémát. Apropó: lábjegyzet, hivatkozások és bibliográfia – egy újabb rejtett tantervi elem a könyvben arról, hogy miként is működik egy igazi tudomány. Tankönyvekben általában ne keressünk ilyet, legfeljebb ajánló bibliográfiaként. Itt „Felhasznált irodalom” zárja a fejezeteket, eloszlatva azt a hitet, hogy a tankönyvíró mindent tud, és mintát adva arra, hogy a forrásokat meg kell jelölni. (Aki már javított beadandó dolgozatokat – akár egyetemen is – tudja, hogy ez korántsem evidens.)

A könyvről talán már a tartalomjegyzék alapján is megmondható, hogy melyek azok az értékek, eszmék, amelyeket – a már említettek túl – közvetíteni akar, amelyekkel hozzá akar járulni a diákok szocializációjához. Elsősorban is a tolerancia a kulcsszó: külön fejezet érinti a deviancia kérdését, szó van az identitásról, a korlátozott kód–kidolgozott kód elméletéről, előítéletekről, romákról, iskolai esélyegyenlőtlenségekről, stb. Nem véletlen ez, hisz a toleranciára nevelés a társadalomismeret tárgy talán legtöbbet hangoztatott célja és legfőbb lehetősége. Nem ennyire triviális azonban az, hogy miért is kerültek be társadalomtörténetnek is nevezhető fejezetek ebbe a könyvbe. A társadalomismeret társadalomtörténeté szűkítése amúgy a leggyakoribb megoldás akkor, ha azt a történelem tárgyba integrálják. Egyes tankönyvek bevallottan is a történelemből tanultak sajátos szempontú összegzését tűzik ki célul (pl. az államformák története az ókortól a modern demokráciáig, a társadalomszerveződések története, művészet és társadalom viszonya, életmódtörténet).⁸ A társadalomtörténet tananyagba emelése igencsak üdvözlendő jelenség, hisz sokszor ugyanazokat az adatokat használja, mint a történelem tantárgy, de szemléletében mégis mást mutat – és ez a döntő. Különösen telitalálat, hogy iskola- és gyermekkortörténettel foglalkoznak, tehát a diákok mindennapi környezetét vizsgálják, annak jobb megértéséhez adnak társadalomtörténeti hátteret.

⁶ Kiemelések eredetiben (182–183).

⁷ Kiemelés eredetiben (199).

⁸ Ilyen pl.: Mező Ferenc – Tóth Péter – Nagy Imre – Veliky János: *Társadalmi és állampolgári ismeretek középiskolásoknak*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, é.n.

A tankönyv többek között foglalkozik várostörténettel is, „mert a városnak kulcsszerepe van a modernizáció és a polgárosodás folyamatában”. Pontos, tömör, lényegre törő összefoglalást ad erről a területről, számos utalással, hivatkozással Hanák Pétertől kezdve Lewis Mumfordig sokakra, bevonva idézeteket irodalmi művekből is. De, maradva a várostörténeti fejezetnél, felmerül a kérdés, hogy érthető-e ez középiskolásként, városantropológiai, társadalom- és építészettörténeti előismeretek nélkül? Itt érkezünk el a tankönyv eddig felelgetett számos erénye mellett ahhoz a ponthoz, amely bizonyos fokig ezeket az erényeket is megkérdőjelezi. A *Minden másképp van* ugyanis sokkal inkább izgalmas intellektuális összefoglalás, liberális és urbánus társadalomtudósi, értelmiségi esszencia, netán egyetemi segédlet, mint gimnáziumi tankönyv. Sok fejezetében túltengenek az olyan szakkifejezések, amelyeket bizonyára nem láthat át az, aki először hallja őket. „Az urbanizálódásban az infrastruktúra kapott kitüntetett szerepet. Kialakultak az agglomerációk. A harmadik szakasz a dezurbanizáció szakasza, mely eddig legteljesebben a fejlett tőkés országokban bontakozott ki. A termelő szektorban csökkent, a nem termelő szektorban, pedig jelentősen megnőtt a foglalkoztatottak száma. A népesség területi dekoncentrációja erősödött, csökkent a nagyvárosok népessége, tovább bővült az agglomerációs települések területe.” (105.) Urbanizálódás, infrastruktúra, dezurbanizáció, tőkés országok, termelő szektor, területi dekoncentráció? Csak az agglomeráció van lábjegyzetel! Sajnos a kidolgozott kód társadalmi egyenlőtlenséget újratereztető mivoltáról – hiába írtak róla korábban – itt elfelejtkeztek...

Egy kicsit más, nem nyelvezetében megragadható problémát vet fel a következő néhány sor is: „A nyitott görög városokkal szemben a Római Birodalmat a zárt városok jellemezték. A hatalom koncentrációját megvalósító birodalmak szinte rögeszmésen vonzódtak a szabályos alaprajzú településekhez. Az ilyen szabályos alaprajzú város a Római Birodalomban vált divattá. Létrejöttében szerepe volt a praktikus igazgatási formáknak is.” (98.) Nagyon fontos szemléleti háttér villan ki a mondatok mögül: a tér, a városi térszerkezet a társadalmi berendezkedés tükré lehet. Sőt, előrevetülő megjegyzés is van, hogy ez a rómaiaknál vált divattá, ami majd újra felbukkan az abszolutista monarchiákban vagy a 20. századi diktatúrák építészetében. De miért épp a Római Birodalomban teremődik meg ez a forma? És miért vonzódnak látszólag a birodalmak a szabályos alaprajzhoz? Miért kutatjuk egyáltalán ezt a kérdést, ha nem építészeti szakkönyvet írunk? Ha a könyv olvasója nincs tisztában bizonyos elméleti előfeltevésekkel – például azzal, hogy a tér és társadalom számos módon kapcsolatba hozható fogalmak –, akkor valószínűleg értelmetlennek, vagy legalábbis fölöslegesek számára ezek a mondatok. Azok a megjegyzések pedig, mint például a következő, már-már komikusak azoknak, akik nem ismerik ezt fővárosi társadalomtudósi közbeszédet és a hozzá kapcsolódó értékpreferenciákat: „Magyarország egyik legpolgáribb építészeti irányzata a Bauhaus.” Az építészeti stílus megnevezésén és kétmondatos jellemzésén túl semmi nem derül ki erről az egyébként megint csak érdekes és nagyobb terjedelmet is megérvő jelenségen túl.

Igaztalan lenne néhány fejezet alapján az egész könyvet elvetnünk. A kritika itt szóljon inkább annak az általános magyar gyakorlatnak, hogy rendszert olyanok írnak tankönyvet, akik alig rendelkeznek középiskolai pedagógiai tapasztalattal (és akik viszont ott tanítanak, azok általában nem írnak könyvet). A szándék pedig, hogy a könyv az oktatás hétköznapióságához is igazodjon, jól látható: törekedtek az egyes témakörökhöz feladatokat, kérdéseket csatolni – de azok sokszor suták, didaktikusak, nem igazán mozgósító erejűek. Lehet, hogy gazdasági okai vannak, de nagyon hiányoznak az ábrák, képek, térképek, táblázatok is, ha másért nem, azért, mert a kétszintű érettségi rendszer követelményei közt kitüntetett helyen szerepel az ábraértelmezési képesség.

Különösen jellemző ez az említett tankönyvírói helyzet az új modultárgyakra, hisz ezeknél a tanítási tapasztalat is nehezebben halmozódik fel. Valószínűleg még sokáig kell várunk arra, hogy kikristályosodjon egy tananyag és az annak megfelelő tankönyvi háttér. Ennek is köszönhető, hogy viszonylag sokféle, de színvonalában, tematikájában rendkívül heterogén kínálatot találhatunk a társadalomismeret könyvek piacán. Közülük egyértelműen kiemelkedik a *Minden másképp van*. Alapvetésnek, tanári kézikönyvnek vagy akár ténylegesen használt segédeszköznek itt van ez a tartalmas, egységes, bár néha kicsit egyoldalú tankönyv: lehet bővítetni, magyarázni, továbbírni. Illetve: lehetne. A könyv ugyanis nem szerepel a támogatottak listáján, azaz szociális alapon nem adható ingyen azoknak a tanulóknak, akiket ez megillet. És melyik szülő fizetne ki szeptemberben egy társadalomismeret tankönyvért 2380 Ft-ot?

Viczián Zsófia

SZERZŐINK

Bottoni, Stefano (1977) történész
(Bolognai Egyetem)
stefanob77@yahoo.it

Faragó Tamás (1944) történeti demográfus
(Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet)
tamas.farago@mail.datanet.hu

Heilig Balázs (1970) etnográfus, fizikus
(Eötvös Loránd Geofizikai Intézet)
heilig@elgi.hu

Horváth Gergely Krisztián (1974) szociológus
(ELTE TáTK Történeti Szociológiai Tanszék)
hktm@ludens.elte.hu

Nagy Ágnes (1976) történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK, Atelier – Budapest Fővárosi Levéltár)
porhintes@freemail.hu

Nagy Botond (1976) PhD-hallgató
(ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Doktori Oktatási Program)
botond_nagy@yahoo.com

Nagy Sándor (1973) levéltáros
(Budapest Főváros Levéltára)
nagys@bparchiv.hu

Őri Péter (1963) történész
KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
ori@demografia.hu

Schlumbohm, Jürgen (1942) történész
(Max-Planck-Institut für Geschichte, Göttingen)
j.schlumbohm@gmx.net

Ugrai János (1977) történész
(Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar)
ugraj@gmail.com

Viczián Zsófia (1978) pedagógus, PhD-hallgató
(ELTE Atelier)
viczianzs@freemail.hu

CONTENTS

DEMOGRAPHIC BEHAVIOUR AND LOCAL SOCIETY

Schlumbohm, Jürgen	Family Forms and Demographic Behaviour Political Debates and Empirical Research on Preindustrial Germany	5
Faragó, Tamás	Sources for the History of Plague Epidemics in Hungary: The Case of Máramaros County	19
Őri, Péter	Family and Marriage in Eighteenth and Nineteenth-Century Hungary Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) County, 1774–1900	61
Heilig, Balázs	Marriage and Inheritance Patterns in Szőlősardó, 1770–1890	99
Nagy, Sándor	'Divorced' and 'Divorce' Marital Status and Legal Institution in the Second Half of the Nineteenth Century: The Case of Budapest (Pest-Buda)	142
Ugrai, János	Education and Chances of Employment for Clergymen in the Beginning of the Nineteenth Century in the Protestant Diocese of East of the Tisza River (Tiszáninnen)	158
Nagy, Botond	Guest Work and Smuggling in the Nineteenth Century Offences on the Hungarian-Romanian Border in Háromszék and Brassó Counties in the 1880s	182

PANORAMA

- Nagy, Ágnes
– Nagy, Sándor
- Social History Database on the Internet
The Edition of an Electronic Handbook
in the Budapest City Archives 204

BOOKS

- Zalai parasztvallomások. Anziksz a 18. századból
Horváth Zita: Paraszti vallomások Zalában I–II.
– Horváth Gergely Krisztián 218

- Gagy József: A krízis éve a Székelyföldön 1949
– Stefano Bottoni 230

- A társadalom ismerete.
Czike Klára, Csizmady Adrienn, Ligeti György, Rózsavölgyi Adél:
Minden másképp van. Társadalomismereti tankönyv
– Viczián Zsófia 234

- Authors 241
Contents 242
Abstracts 244

ABSTRACTS

Faragó, Tamás: Sources for the History of Plague Epidemics in Hungary: The case of Máramaros County

This paper discusses the demographic effects of the plague epidemics in the historical county of Máramaros (in present-day Ukraine and Romania). Its aim is to formulate a methodology which is suitable for the historical analysis of disasters in a region whose past is not recorded in parish registers. (Prior to the last plague epidemic in 1738, more than half of the Kingdom of Hungary was without parish registers. – Table 1, Figure 1). Certain regions and religious denominations cannot be researched with this methodology at all. Based on the tax registers of both 1710 and 1742 (Table 3 and Table 7 respectively) the effects of the plague can be detected. The sources, however, lend themselves to a demographically relevant analysis only in the case of the last epidemic in the year 1742. Based on these sources it is possible to determine the duration of the epidemic in each settlement (Table 5) and its diverse impact on spatial and cultural groups of the population (Map 1, Tables 4 and 6). The examination of some settlements in detail affirms the observations of the research so far: the plague affected all age groups, but the proportion of women and heads of families is lower than average. The epidemic did not affect all status groups equally (Table 8, Fig. 2). The number of people inflicted with the plague altogether is nearly 60% of the total population of the county and 40–42% of the total population died in 1742 (Tables 9 and 10). Nevertheless, factors like the age at marriage being lower than Western Europe, a high birth rate, and the continuous Ukrainian immigration from Galicia, ensured that the county compensated for the tremendous loss in population in a relatively short time. Moreover, despite the two highly destructive plague epidemics, the population of Máramaros at the time of the first census in 1785 was two and a half times bigger than it was in the beginning of the eighteenth century (Table 12). Both the chronology of the plague epidemics of the Carpathian Basin, and the ensuing reconstruction of population show different patterns than those of the Western European plague epidemics of the seventeenth century.

Heilig, Balázs: Marriage and Inheritance Patterns in Szőlősardó, 1770–1890

This paper discusses the marriage and inheritance patterns of Szőlősardó (Torna county), a protestant Hungarian village in the hilly countryside region of north-eastern Hungary on the basis of parish registers (births from 1726, marriages from 1764, mortality from 1772), tax registers (1715, 1720, 1828), urbariums (i.e. tax-conscriptions of the landlords regarding their taxpayer peasantry, 1593, 1711, 1771), population censuses (1850, 1857, 1869), land register of partition and consolidation (1869–1871) and other nominal sources. The study analyses the spatial aspects of contemporary social processes by the identification of economic space, and the domiciles of families and clans.

Between 1771–1890 the marriage practices of Szőlősardó fundamentally corresponds with the early and general marriage pattern that is characteristic of our region. In the protestant villein population, women got married at the average age of 21, and by the age 25 the majority of women was married at least once. From the 1780s on, the age for first marriage for men was typically 23 years, but increased to 25 promptly after the enfranchisement of serfs. Before the 1880s there is a discernible secondary peak in the age distribution of first marriages at the age of 32–33, due to the delayed marriages of the discharged soldiers.

Marriage alliances were established with protestant villein villages within 15 kilometres. The choice of domicile after marriage the patrilocal model is prevalent. Sons of farmers becoming sons-in-law stayed in their village with a few exceptions. the number of sons-in-law marrying into and settling in farming families was insignificant. Endogamy in the nineteenth century was not evenly proportioned, but a gradual intensification is apparent (from 25–30% to over 90%). The same trend can be observed for both sexes and all the four clans examined here. The similarity of lifestyles was a more important factor in the choice of marriage partners than the affiliation to a certain social estate. The number of mixed-faith marriages was low.

The examination of the parish registers and censuses conducted for different ends (local aspect), as well as genealogies, allowed the reconstruction of the domiciles of the ancestry of clans localised to 1869 down to the seventeenth century, from which time the continuity of settlements is certifiable. This way, the process of the spread of clans became traceable too. The newcomers and the cotter-turned landowners mainly settled in the upper end of the village (Felvég). Before the 1860s, the kinship exogamy was breached only once, however, from 1865, András Parti Porcs married all his five sons to members of the Porcs clan. The two most important clans, the Rákis and the Porcses lived at the opposite ends of the village and never settled into the midst of one another.

The analysis of the inheritance of land is made difficult by the occasional comprehensive or partial re-division of urbarial land (land which belonged to the landlord but was in the usufruct of the villeins) according to urbarium

or individual agreements. The clan histories surveyed here suggested that the parentelic succession played an important role in preserving the clan's property. This allowed that the lands belonging to extinct branches of the clan would be inherited by other branches. As a result of increasing property fragmentation, it was mainly the number of those holding land fragments that increased, while the number of cotters hardly did, and their relative weight within the villein population even decreased. Clans deployed different strategies to curb property fragmentation. The general model was equal filial inheritance, but in most cases only for one or two sons, seldom more. The rest of the sons were compensated in other ways. In the Ráki clan, descendants without inheritance became cotters. Cotters could raise to the position of landowners after a while and vice versa. In the Porcs clan these members of the family were made sons-in-law within the same village, what is more, within the same end of the village, with the exception of two cases. Up until 1870 we know of no cotters among the Porcses. The result of these two strategies: between 1828 and 1869 the Porcses obtained several properties within the village by the sons-in-law strategy, although the total of their urbarial land properties somewhat decreased (from 4 to 3 7/8). The Rákis decreased the number of cotters in the family from 3 to 2, and managed to increase the total of their urbarial land properties (from 2 to 2 3/8).

Nagy, Botond: Guest Work and Smuggling in the Nineteenth Century Offences on the Hungarian-Romanian Border in Háromszék and Brassó Counties in the 1880s

Compared to its earlier state, the border between the new sovereign state of Romania and the Austro-Hungarian Monarchy in the second half of the nineteenth century solidified considerably. Such a borderline is the most important attribute of a modern nation-state. Its basic functions are to provide a framework to the development of national industry and economy, to control migration, to stop the spread of epidemics and last, but not least, to curb ideas that might jeopardise the integrity of the state. The change from borderland into borderline is not an organic process.

Between the border regions of these two countries – mainly due to environmental, and, not inconsiderably, to various economic and social factors – mutual dependency had developed in the course of the previous centuries, where the primary actors were the inhabitants of the region. The majority of the inhabitants pursued special activities and lifestyle, which necessitated their unobstructed transfer from one region to another. The different directions the two countries' economic development assumed increased the interdependency between the border regions, and intensified the movement of people and goods. However, the new development allowed narrower and more restricted mobility

compared to the earlier practices of border crossing. This study aims to identify individuals who strove to bypass this restricted mobility in some ways. Infringements were both common and constant practice, and the relations between the two countries generated peak seasons for these several times within a decade. From the cases of petty offences and infringements registered by the authorities one may infer the nature of the lifestyle characteristic in this region and the subsequently developing networks of connections and people.

Nagy, Sándor: 'Divorced' and 'Divorce' – Marital Status and Legal Institution in the Second Half of the Nineteenth Century: The case of Budapest (Pest-Buda)

Historians studying divorce generally suggest that the nineteenth century was the age of secularisation and describe a trend – the onset of the present-day growth path of divorces –, which seems to prefigure the future (our present) undisputedly. Thus, whereas studies of earlier periods usually assume a cultural-anthropological approach, examining their subject from an appropriate distance and focusing on the meaning of individual decisions, divorce in the second half of the nineteenth century is often painted as familiar, measurable, and comparable to our day and age.

As opposed to this, present study approach the constructs of the legal institution (divorce) and marital status (divorced) critically through the peculiar development of marriage law in the Hungarian capital and in general. An inconsistency is revealed about the surveys of Hungarian censuses concerning the divorced population (which, at the time, included informally divorced Catholic couples too): the census data repeatedly indicate more divorced women than men, even though in the case of Budapest, where the same phenomenon is found, the ratio of remarrying men and women is only 10:9. As the most likely explanation for this, the paper suggests a 'tendency to hide' among the divorced population, and especially among men.

Two particular case studies are given as examples for the falsification of real marital status by divorced women in the capital, and at the same time, the author stresses the possibility of societal control with regard to the name of married women. The hypothesis is that it was easier for divorced men to be overlooked in administration, such as in censuses. Furthermore, the author refines the hypothesis of 'withholding information', and draws attention to the uncertainties about the contemporary meaning of the term 'divorced', and its use in everyday life. Using dictionaries, census instructions, and marriage certificates from Budapest, Nagy addresses the possibility of blurring the difference between estranged spouses and officially divorced couples, as well as the various alterna-

tive terms used to signify the marital status of officially divorced persons (e.g. widow(er), 'szabados', 'ledig und frei').

Finally, specifically Hungarian anomalies of the legal institution itself, that is, the termination of marriages, are discussed. On one hand, the termination of Catholic marriages became possible after 1868, however, if either of the spouses remained in the Catholic faith, the marriage remained binding for him/her. On the other hand, the parallel and often overlapping secular-ritual practices of terminating Jewish marriages resulted in similar uncertainties. In both cases the same question may arise: who was considered 'divorced' after all?

Óri, Péter: Family and Marriage in Eighteenth and Nineteenth-Century Hungary: Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) County, 1774–1900

This study addresses the fundamental questions of the modes of household formation (size and structure of households) and the demography of marriage (age at first marriage, proportion of the non-married) in the mixed-ethnicity historical county of Pest-Pilis-Solt-Kiskun, in two time frames (in the 1770–80s and the end of the nineteenth century). The parts of the analysis concerning the eighteenth century are based on settlement-level data in the soul-conscriptions (*Conscriptio Animarum*) of Pest county (1774–1783) and the census of Joseph II (1785). The section on the nineteenth century is based on data ranked by settlements in the 1890 population census. The data of the Joseph II cadastral register (1789), as well as the confessional, ethnic and vocational data of the population census of 1900 are used as reference variables. Published parish register data of the settlements of the county are used to analyse the intensity of the number of marriages.

Our aim is to distinguish between basic types of household formation and marriages in both periods in a county, which can be considered a representative sample in various aspects (varied ethnicity, religion and geographical settlement types). Groups of settlements were formed by means of multi-variable mathematical-statistical analysis (cluster analysis) for both periods on the basis of the available settlement-level census data and the resulting variables. These groups are considered as the basic types of household formation and marriage patterns. Our research question is whether there are discernible patterns of marriages and household structure in the period and geographical region in eighteenth- and nineteenth-century Pest county.

Our results suggest that the simplified dichotomous model of European marriage pattern is not acceptable. On one hand, this county is home to both 'Eastern' and 'Western' models of marriage and household structure. On the other hand, there was a number of transitory types between the two models, the ethnocultural interpretation of which is not fully satisfactory either. While the

eighteenth- and nineteenth-century migration does mix 'Eastern' and 'Western' ethnicities, and their demographic behaviour is often rather different, different ethnic groups can behave similarly too. In addition, marriage patterns were significantly influenced by other factors, such as settlement types, religion, migration, and the industrialisation and urbanisation processes of the second half of the nineteenth-century. Moreover, marriage is only one element of demographic behaviour. The marriage types discussed here are likely to have been part of various rational demographic strategies.

Ugrai, János: Education and Chances of Employment for Clergymen in the Beginning of the Nineteenth Century in the Protestant Diocese of East of the Tisza River (Tiszáninnen)

The aim of this study is to define the dimensions of education and the employment opportunities of protestant clergymen in Northeast Hungary two hundred years ago. The first half of the education of clergymen in the diocese was provided by the Protestant Collegium of Sárospatak. Here, young men preparing to become clergymen studied for 7–10 years after their elementary and secondary education. However, the large proportion of those who left school halfway through suggests that the Theology faculty played an important role not only in the supply of clergymen, but also in that of intellectuals of a lower degree. The education of clergymen was not complete with graduating from the Collegium. Ideally, it was followed by two two-three year long periods (village teachership and peregrination). Young men eligible for ordination usually served as curates or vice-clergy. Thus, from the time of enrollment in the academy to being awarded their first independent position as long as 15–20 years may have elapsed. This served as a selection period for candidates studying in the Collegium in much larger numbers than the diocese could employ, and also to allow time for a significant number of young men to find other career choices. Although prelates of the church could not fully avoid entrant unemployment with this strategy, they were able to keep it under control to some extent.

Az összefoglalókat fordította: *Papp Zsuzsanna*

A KORALL szerzőinek!

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a lap példányainak elfogyta után pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét lemezen vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven. Kéziratot nem őrzünk meg.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni, illetve idegen művek esetén a címet lefordítani []-ben megadva azt.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger–Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük rövidített formában hivatkozzon a szerző, s a rövidítést hátul a források között oldja fel. (pl. Somogy Megyei Levéltár (= SML), Főispáni iratok (= Fi) 13789/1935.)

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Vas Megyei Levéltár, Alispáni iratok 1931–1937.

Nemzeti Sport (1925–1935)

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichobistoria – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelese. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.)* Debrecen, 219–227. [sorozat nevét zárójelben normál betűvel!]

[Idegen nyelvű publikáció:]

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* 29. 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

‘Korallok’ szócikk. In: Révai Új Lexikona 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva. Amennyiben az újságcikk egy szakirodalmi/irodalmi cikket jelöl, a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel. Ha azonban forrásként használjuk (pl. szövegelemzésre, adatforrásként stb.), a források jegyzékében szerepeltessük azt!]

[Kéziratok:]

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

[A lelőhely (pl. OSZK Kézirattár) megjelölése fontos. Amennyiben forrásként használjuk, akkor oda kerüljön. Ha tudományos műként, akkor kötethez hasonlóan a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel.]

[Megjelenés alatt álló publikáció:]

Gyáni Gábor 2001: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 3–4. Megjelenés előtt

EGYÉB

- Kerüljük a p., pp., o., old., i.m., ld. rövidítéseket!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszámok, oldal-számok közé „–” jelet rakjunk!)
- Az idézeteket csak e jelek közé: „” írjunk! Idézetben belüli idézet »...« jelek közé kerüljön!
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés tőlem – X. Y).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztőség • 1113 Budapest, Valkói u. 9.

Megrendelés: terjesztes@korall.org, Honlap: www.korall.org, E-mail: korall@korall.org

Czoch Gábor, czochg@yahoo.com

Horváth Gergely Krisztián – főszerkesztő, hktm@ludens.elte.hu

Granasztói Péter, grana@neprajz.hu

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Pozsgai Péter, peter.pozsgai@uni-corvinus.hu

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor u. 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6-8.

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Gondolat Könyvesház
1053 Budapest,
Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrassy út. 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyváruház
1054 Budapest, Honvéd utca 5.

Pici Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina krt. 26.

Ráday Könyvesház
1092 Budapest, Ráday u. 27

Terjesztés Bácskai Endre
Email: bacsikai@szazadveg.hu
Tel.: 479-5298
Fax: 479-5290

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

Széchenyi Könyvesbolt
7624 Rókus u. 5.

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 45. SZÁM ^{IX} 2007. 3. SZÁM

Tartalomjegyzék

VÁLASZTÁS-OK

Körösényi András: Politikai vezetés: klasszikus demokrácia és paternalizmus között. Racionalizmus és szkepticizmus a demokráciaelméletben

Sebők Miklós: A választási ígéreték politikaelmélete. A mandátumelmélet és korlátai

Mike Károly: Egy konszenzus természetrajza. Hogyan léptünk be az Európai Unióba?

ELSZIGETELŐDÉS

Egedy Gergely: A brit identitás felbomlása?

SZÁZADVÉG-SZÖVEGELŐ

„Meghallani a sokszólamú zenét, az emberi történelmet” Bódy Zsombor és Cieger András beszélgetése Katus Lászlóval

www.szazadveg.hu

Századvég Kiadó, 1037 Budapest, Nagybáttonyi u. 8–10.

A Néprajzi Múzeum (www.neprajz.hu) legújabb kiadványai

Hadikfalva falukönyve 1799–1874

Közreadja: Forrai Ibolya

Fontes Musei Ethnographiae 9.

Néprajzi Múzeum, Budapest, 2006. 290 p.

A Néprajzi Múzeum Fontes Musei Ethnographiae című sorozata 9. kötetében az egykori bukovinai magyar telepes falu, Hadikfalva falukönyvét (1799–1874) adja közre. A falujegyzőkönyv az Országos Levéltárban, az örményesi Fiath család iratai közt rejtőzik (P. 992).

A rendszeresen vezetett könyv hiányos, az évenkénti bejegyzések sorrendjét utólagos kiegészítő szövegek bontják meg. A szövegek eseményeket és szóbeli megállapodásokat rögzítenek, szerződés-jellegűek, érvényességi idejük van. A szövegek tartalma történeti, néprajzi, nyelvi, művelődéstörténeti forrásértéke révén jelentős, és nem elhanyagolható a szövegek irodalmi értéke sem. A forrásszöveget kísérő tanulmány, időrendi mutató, név- és helynévmutató, valamint szómagyarázatok egészítik ki. A falukönyv bejegyzéseinek értelmezéséhez a kötet közreadója felhasználta az anyakönyvek, a szóbeli és az írott emlékezet adatait is.

Curriculum Vitae

Gróf Zichy István élete és munkássága

Series Historica Ethnographiae 14.

Szerk. G. Szabó Zoltán

Néprajzi Múzeum, Budapest, 2007. 188 p.

Néprajzi Értesítő 88.

Annales Musei Ethnographiae LXXXVIII

Néprajzi Múzeum, Budapest, 2007. 232 p.

Szulovszky János: Kiaknázatlan források és lehetőségek a kézművesiparok kutatásában

Brigitte Bönisch-Brednich: Gondolatok az etnográfiai elbeszélés művészi formájáról
Átány bűvkörében

Toronyi Zsuzsanna: Útmutató gyűjtemények néprajzi értelmezésére: zsidó néprajzi múzeum?

GYŰJTŐK, GYŰJTEMÉNYEK

Borsos Balázs: A Teleki-expedíció kelet-afrikai gyűjteménye

Bíró Anna: „Nem céloom pusztá etnográfiai tárgyak gyűjtése”. Bíró Lajos új-guineai gyűjteménye

Kerecsi Ágnes: A Kuznecov-gyűjtemény. A Néprajzi Múzeum legrégebbi mari tárgyai

Gyarmati János: Karl Wahle Costa Rica-i gyűjteménye és az amerikai antropológia hajnala

Wilhelm Gábor: Baráthosi Balogh Benedek néprajzi gyűjtései

Terdik Szilveszter: „Elsőrendű ipari termékek”. A Néprajzi Múzeum két ikonosztá-ionjáról

ÚJ SZERZEMÉNYEK, 2000–2005

Csupor István: A kerámiagyűjtemény

Katona Edit – Lackner Mónika: A textil-és viseletgyűjtemény

Sáfrány Zsuzsa: Az állattartás-pásztorművészet gyűjtemény

Szojka Emese: A szokás- és játékgyűjtemény

Szacsuvay Éva: Az egyházi gyűjtemény

Tabula 10. 2007/1

A Néprajzi Múzeum 1998-tól megjelenő folyóirata.

Jávor Kata: Egy mezőgazdasági vállalkozócsalád sikeres gazdálkodási stratégiája a rendszerváltás utáni Zsombón

Murányi Veronika: „Belédobják azokat a flakonokat, s itt, a Tatros partján billegtetni a szél.” Hulladékkezelés Gyimesközéplekon a 21. század elején

Dömötör Bea: A rögzíthetetlen elbeszélői és olvasói pozíció. Népi önéletírások elemzése

Peti Lehel: Kollektív látomások a moldvai csángó falvakban.

Hajnal László Endre – Kiszely Krisztián: Vásári kiállítás és fotóműterem Kőrösfeketetőn.

Tabló

Rekonstrukciók. Czoch Gábor – Fedinec Csilla, szerk.: Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből (Kaszvár Veronika Katalin)

Érzéki tudás, mindennapi kreativitás és az új nemi szerepek. Sarah Pink: Home truths – gender, domestic objects and everyday life (Kulcsár Dalma)

Az észak-európai narratológia folklorisztikai perspektívái. Annikki Kaivola-Bregenhøj–Barbro Klein–Ulf Palménfelt, eds.: Narrating, doing, experiencing. Nordic folkloristic perspectives (Gulyás Judit)

A józan kultúra. Kelemen Gábor – B. Erdős Márta: Craving for sobriety. A unique therapeutic community in Hungary (Madácsy József)

Lövedékből Corpus Christi. Korff, Gottfried, Hrsg.: KriegsVolksKunde. Korff, Gottfried, Hrsg.:. Alliierte im Himmel. Scheer, Monique: Rosenkranz und Kriegsvisionen (Buday Kornélia)

Az érzékek tudománya – vagy művészete? Új gondolatok a vizuális antropológiában. Anna Grimshaw – Amanda Ravetz: Visualizing anthropology. David MacDougall: The corporeal image. Film, ethnography and the senses (Csorba Judit Dorotya)

Helyzet

Tari János: Archív filmek és új médiumok – konferencia és fesztivál Oxfordban

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

58

2007. szeptember
mondvacsinált

Az „Atelier” új hallgatókat vár!

Az „Atelier” *Európai Historiográfia és Társadalomtörténet* doktori program hallgatókat vár a 2008/2009-ben induló három éves kurzusára. A hat szemeszteren keresztül tartó képzés célja a tudományos kutatáson alapuló disszertáció elkészítése és megvédése. Az Atelier különleges, mert a nyugati, nemzetközi történetírásra helyezi a hangsúlyt. Fő törekvése, hogy doktoranduszai a magyar történelemből merítsék témájukat és nemzetközi szinten is helyt álljanak, kutatásuk problémafelvetése és módszerei illeszkedjenek a nemzetközi történetírás meghatározó áramlataihoz.

Az oktatás olyan általános historiográfiai, történelemelméleti és módszertani kérdésekre összpontosít, amelyeket a hallgatók legkülönfélébb kutatási témáik feldolgozásánál egyaránt hasznosíthatnak. Műhelyünkben nagy hangsúlyt helyezünk a választott doktori téma szabatos megfogalmazására, az ehhez szükséges kutatás elméletére és módszerére, a szakirodalom mélyreható megismerésére, a hozzá kapcsolódó tudomány- és oktatásszervezésre. Számtalan izgalmas probléma elmélyült vizsgálatára van mód a történetírások Európa képétől, a nemzetépítés sajátosságain, az európai kultúrtörténet értelmezési lehetőségein át a történetírás elméleti és módszertani problémáinak vizsgálatáig.

Az Atelier, amely a ELTE Bölcsészettudományi Karának önálló tanszéke, immár tizennyolc éve működik sikeresen, alapítója Granasztói György, a tanszék vezetője Sonkoly Gábor. A doktorképzés a Kar Történelemtudományi doktori iskolájának programja. A képzésben való részvételhez a francia nyelv ismerete nem kötelező.

Műhelyünk immár tizennyolc éve közösen bonyolítja oktatási programját a párizsi EHESS Egyetemen, ahonnan évente hat előadót fogadunk, és számos diákunk szerzett ott oklevelet vagy diplomát. Diákjainkat, ha pályázni kívánnak, felkészítjük a francia állami ösztöndíj pályázatokra is. Saját könyvtárral és informatikai rendszerrel rendelkezünk ideértve az internet hozzáférést is.

További tudnivalók az Atelier honlapján: [/www.atelier-centre.hu/](http://www.atelier-centre.hu/). Személyesen érdeklődni lehet hétfő-csütörtök 10 és 16 óra között a következő címen:

ELTE BTK
Múzeum krt. 6-8. 1. emelet 131.
Telefon / fax: 36 1 485 5208
E-mail: czochg@yahoo.com